

A BÉKÉS MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI
34

A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 34.
Publications of the Museums of the County Békés 34.
Mitteilungen der Museen des Komitates Békés 34.

Sorozatszerkesztő:
SZATMÁRI IMRE

A borító előlapján:

Aranydukátokból álló kincslelet Sarkadról (XVII. század);
Munkácsy Mihály ezüst babérkoszorúja (1882);
Bánáti csiga (*Drobacia banatica*) Dénesmajor, Csigás-erdőből;
Rézveretes békéscsabai Transcius (1871)

A borító hátoldalán:

Csabai Tanya és Gabonatermesztés-történeti Kiállítóhely (Békéscsaba);
Szabó Pál Irodalmi Emlékház (Biharugra);
Csolt Monostor – Romkert és Kiállítóhely (Vésztő-Mágor);
Erkel Ferenc Múzeum (Gyula); Munkácsy Mihály Múzeum (Békéscsaba)

A BÉKÉS MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI

34

Békéscsaba
2011

Szerkesztő:
N. Varga Éva, Szatmári Imre

Technikai szerkesztő:
Hermán Zsuzsa

A tanulmányok lektorai:

Bencze Lászlóné dr. Mező Judit
Csobai Lászlóné
Istvánovits Eszter
Jakab Gusztáv

Kugler József
Kulcsár Valéria
Matskási István

Mészáros Kálmán
Paládi-Kovács Attila
Sárhidai Gyula
Szabó Ferenc

Angol nyelvű fordítás:
Orgoványi János

Német nyelvű fordítás:
Pávai Éva

A borítót tervezte:
Szilágyi Boglárka

ISSN 0139-0090

Kiadja a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba, 2011
H-5600 Békéscsaba, Gyulai út 1. • Telefon/Fax: 00 36 66 323-377
Honlap: www.munkacsy.hu • E-mail: mmm@bmme.hu
Felelős kiadó: dr. Szatmári Imre megyei múzeumigazgató

Nyomtatás: Kolorprint Kft., Békéscsaba
Felelős vezető: Knyihár János, Petényi György

TARTALOM – INHALT – CONTENTS

Szatmári Imre Kovalovszki Júlia köszöntése	7
Simon István Tamás A mi polgárunk	15
Fodor István Képes köszöntő	17
Deli Tamás – Lobmáyer Nelli A nagy gombafű – <i>Androsace maxima</i> L. – gyomai populációjának állományváltozásai 2008 és 2011 között	23
Changes in Population of the Big Mushroom Grass (<i>Androsace maxima</i>) in Gyoma from 2008 to 2011	32
Csobai Erzsébet – Majoros Gábor A nyulak tüdőférgének köztigazdái és a végleges gazda fertőződésének módja ... Intermediate hosts of lungworms of lagomorphs and the way of infection in definitive host	39 68
Medgyesi Pál Szarmata kori csontfésű a Biharugra, Nyugati határszél lelőhelyről	77
Sarmatischer Knochenkamm – Fundort am Westrand der Gemarkung Biharugra	84
Vári Anita Néhány római mázas kerámia a Dél-Alföldön	93
Römische glasierte Keramik in der Südlichen Tiefebene	112
Filus Erika A kiskőrösi szlovák haj- és fejviseletek az 1900–1960-as évek között	123
Slowakische Haar- und Kopftracht zu Beginn des 20. Jh. in Kiskőrös	138

Martyin Emília	
A magyarországi románok bázismúzeuma	145
The Base Museum of the Romanians Living in Hungary	160
Seres István	
A Sarkadi Csátáry család iratai	171
Documents of the Csátáry Family in Sarkad	232
Novák László Ferenc	
Adatok az Alföldre, Békésbe, a XVIII. században végbement migrációhoz	
Kis-Hontból	233
Data concerning the Migration to Békés, the Hungarian Great Plain	
in the 18th Century from Kis-Hont	250
Czirók Zoltán	
Egy repülőszázad viszontagságai Aradtól Békéscsabáig (1918–1919)	251
Vicissitudes of an Air Squadron from Arad to Békéscsaba (1918 to 1919)	259
Kocsor János	
Az 1945–1948 közötti időszak néhány kérdése a Független Kisgazdapárt	
Békés vármegyei sajtójában	261
Some Issues of the Period from 1945 to 1948 in the Békés County Press	
of the Independent Smallholders' Party	280
Brauer-Benke József	
A tárogató története	281
History of the Hungarian Double Reed Instrument	301
S. Turcsányi Ildikó	
Dokumentumok a Békés-Tarhosi Énekiskola (1946–1954) életéről	
dr. Gyarmath Olga hagyatékában	311
Documents on the Life of the Békés-Tarhos Singing School (1946 to 1954)	
in the Bequest of Dr. Olga Gyarmath	348
Rövidítések – List of Abbreviations – Abkürzungen	357

KOVALOVSZKI JÚLIA KÖSZÖNTÉSE

Doboz, Sámson vára, 2006

Kedves Julika! Szép, kerek évszámú születésnapjára készülve visszagondoltam e köszöntő írását megelőzően, hogy személyes ismeretségünk meghaladta a három évtizedet, hisz eszembe jutott Fodor István 1980-ban végzett – még a dunai vízierőmű építésével kapcsolatos – pilismaróti ásatása, amin egyetemistaként részt vehettem, s az ottani esti beszélgetések, amikor találkozhattam Önnel, Lovag Zsuzsával és Soproni Sándorral is. Aztán erről felszínre jött az emlékek sorában a visegrádi ásatása meglátogatásának emléke, amikor oly szívesen és érdekesen magyarázta el a hely széles összefüggéseket átfogó történetét és az ásatás abba pontosan elhelyezkedő, apró részleteinek sokaságát. Megtapasztalhattam, hogy Fodor István egyetemi előadásainak megállapításai a valóságban is pontosan tetten érhető a terepen végzett gyakorlati munkájában. Ebben az időben hallottam egy szegedi tudományos konferencián megtartott előadását is. Emlékszem, beszámolójából sugárzott az, hogy szereti a szakmáját, szereti azt, amivel foglalkozik, amiről beszélt. Később ugyanezt olvastam ki mindegyik publikációjából. Így keltett bennem kezdetől fogva elismerést és tiszteletet.

Aztán elérkezett első publikációm ideje, s annak lektorálását szívesen vállalta. Érezhettem következetes, szigorú, de mindig jól érzékelhetően segítő szándékú munkáját. Sokat tanultam ebből is, mint ahogy aztán több kéziratomról elkészített lektori véleményéből. Sosem fogom elfelejteni, milyen szívesen, önzetlenül ajánlotta, menjek az egyetem befejezése után Budapestre, a Magyar Nemzeti Múzeumba,

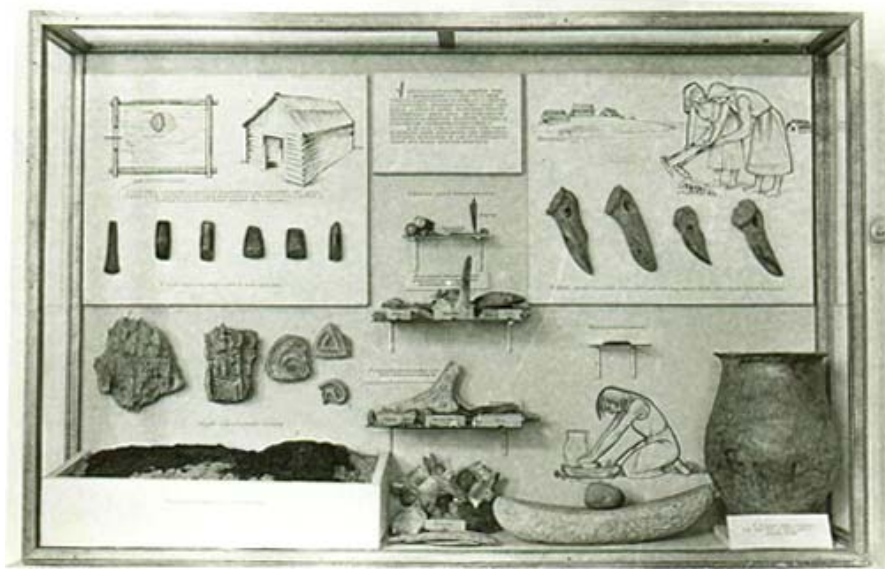
de én gondolni sem mertem akkor arra, másrészt pedig vonzott vissza a békési föld. Szerencsére a megyei múzeumba, Békéscsabára kerülve sem felejtettem el kedves személyét, hiszen nemcsak a múzeumtörténettel, hanem a gyűjteménnyel kapcsolatban is lépten-nyomon találkoztam korábbi Békés megyei tevékenységével, terepjárásaival, ásatásaival, leltározásaival, adattári jelentéseivel, tudományos közleményeivel. Örültem, hogy megmutathattam később a régészeti topográfia módszereivel felkutatott lelőhelyek dobozi térképét, mert tudtam, az Alföld s különösen a szülőföld területeinek régészeti múltja igen közel áll a szívéhez. Doboz Hajdúirtás nevű részének és a középkori Felső-Doboz templomának, temetőjének hosszú éveken át folytatott feltárása, feldolgozása, publikációja bizonyítja ezt többek között, de nem feledkezhetünk el a Sámson vára 1960-as években végzett kutatásáról sem, ahol Liska András ásatása idején, 2006-ban is találkozhattunk.¹

Visszagondolva látom csak, két-három évtized milyen gyorsan tud elröpülni, de hálás vagyok a sorsomnak, hogy ismerhetem, s hogy most én is azok közé tarthatom, akik e rövid köszöntő útján kifejezhetik születésnapj jókívánságait. A múzeum korábbi, későbbi és mai munkatársai nevében is mondhatom tehát, hogy örülünk a kapcsolatnak, ami Kovalovszki Júliához fűz bennünket.

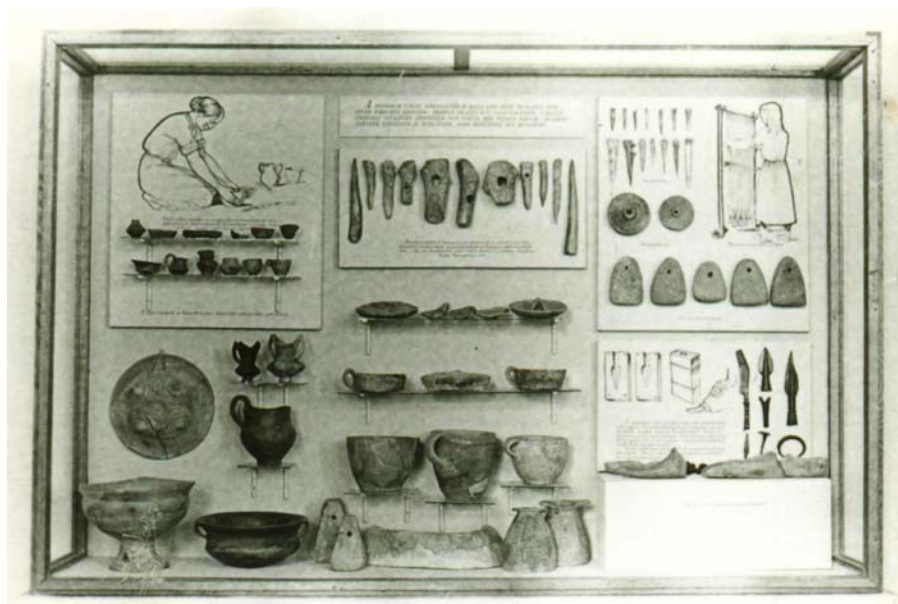
A köszöntőnek pedig hol is lehetne igazán helye, mint a Békés Megyei Múzeumok Közleményeinek sorozatában, hiszen e köszöntő nemcsak a szülőföldről küldött üdvözlés, hanem utalás arra is, hogy az egyetemi diploma megszerzése után első munkahelye a Munkácsy Mihály Múzeum volt. Az 1955 és 1958 között itt eltöltött néhány év is értékes és maradandó nyomokat, gyűjtéseket, megfigyeléseket, dokumentációkat hagyott a múzeum régészeti gyűjteményében. Itt rendezte azt a kiállítást is, amelynek rajzait László Gyula készítette, s amelynek részleteiről az alábbi néhány fotó megmaradt.²

¹ Kovalovszki Júlia: Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról, 1962–1974. *Archaeologiai Értesítő* 102 (1975) 204–222; Kovalovszki Júlia: Doboz történetének vázlata a legrégibb időktől a középkor végéig. In: *Doboz tanulmányok*. (Szerk.: Réthy Zsigmond) Békéscsaba, 1989. 115–147.

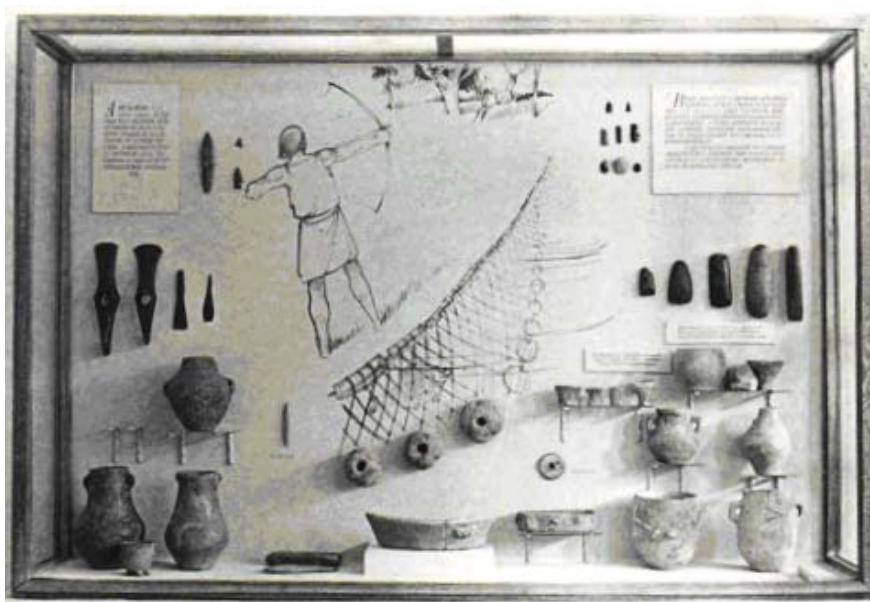
² Munkácsy Mihály Múzeum fotónegatívtára, ltsz.: 1243–1253. A negatívak hiányoznak, a kópia a leírókartonokon lévő csíkmásolatokról készült. (A középkori vitrin fölvételének negatívja és pozitívja is hiányzik.)

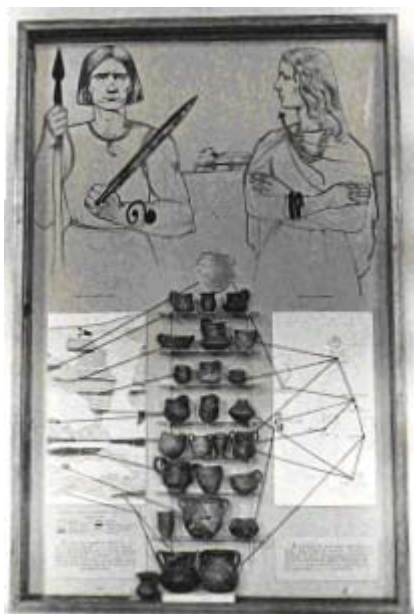
1. kép. Békés megye története az őskortól a XVI. századig.
Régészeti kiállítás, 1956–1963

2. kép. Békés megye története az őskortól a XVI. századig.
Régészeti kiállítás, 1956–1963

3. kép. Békés megye története az őskortól a XVI. századig.
Régészeti kiállítás, 1956–1963

4. kép. Békés megye története az őskortól a XVI. századig.
Régészeti kiállítás, 1956–1963

5. kép. Békés megye története az őskortól a XVI. századig.
Régészeti kiállítás, 1956–1963

A megye különböző múzeumainak régészeti gyűjteményében ma is messziről felismerhetők azok az apró, szépen formált, gondosan kerekített számokból álló leltári számok, amelyeket így csak Kovalovszki Júlia tudott utolérhetetlen türelemmel a tárgyra rajzolni. Erről a gondosságról tanúskodnak az ugyancsak szép, tiszta írással készült leltárkönyvi bejegyzései is. Ezenkívül bármerre járunk Békés megye tájain, nagyon sok olyan lelőhelyet lehet találni, amelyek történeténél meg kell említeni az ő általa már korábban ott végzett munkát, helyszíni szemlét, adattárba került jelentését, a korábbi megfigyelések nyomán ezekben összefoglalt – s más kutatóknak minden alkalommal szívesen felajánlott – eredményeit, tapasztalatait.

Az elődök elismerést keltő munkája így hat az utókorra, a következő nemzedékre, akár több száz év vagy akár csak néhány évtized az időbeli különbség. Kovalovszki Júlia személyisége is így kerül be mintegy észrevétlenül, láthatatlanul, fokozatosan minden, őt példának tekintő régész tevékenységének körébe. Munkáiban, észrevételeiben, megjegyzéseiben mindig különös hangsúlyt helyezett például az ásatások alkalmával a feltárás „tisztaságára”, a mérések pontosságára, az egyes részbonthatások szerepére, a leltározásnál a számok olvashatóságára, továbbá a feldolgozás és fogalmazás egyes fordulataira. Példa Ő nekünk gondosságból, pontosságból, megbízhatóságból, türelemből, őszinteségből, emberségből egyaránt.

Tíz évvel ezelőtt is leírtam, de az csak a Kovalovszki Júlia tiszteletére készített születésnapi, egypéldányos, s azóta is csak fénymásolatok útján elérhető és ter-

jesztett kötetben³ olvasható, hogy milyen „dobozi terepjárási élményekben” volt részem egy Vele való beszélgetés során. A régi gyulai és sarkadi járás területét felölelő topográfiai kötet előmunkálatait ugyanis 1991-ben kezdtük el Békés megyében, s ennek keretében a dobozi határ régészeti terepbejárását többek között annak reményében vettem előre a települések sorában, hogy ezzel Kovalovszki Júlia számára mielőbb kedves „otthoni” emlékeket idézzek. Szerettem volna mielőbb elmondani neki, hogy Doboz területét régészetileg a lehető legteljesebb mértékben föltérképeztük. Szülőföldjeként szereti ugyanis e tájat, ehhez kétség sem férhet, hiszen az sem lehet véletlen, hogy a hosszú évekig tartó, rendszeres Árpád-kori faluásatásai egyik helyszínéül éppen Dobozt választotta. Emlékszem, igen örült is a hírnek, amikor a dobozi régészeti lelőhelyeket feltüntető térképlapokat egymás után teregettem ki a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő dolgozószobájában. Talán ennek is köszönhető, hogy saját régi terepbejárásai leleteit és egyéb adatait önzetlenül átadta a készülő topográfiai kötet számára.

Szívesen ízlelgette a talán már rég hallott, nem egy esetben szómagyarázatra szoruló dobozi határneveket (Pömpöj/Pompoly, Rác-csapás, Pap kerek, Papholt-erdő, Faluhely, Hajdúirtás, Kék-fű, Madárfoki-erdő, Maksár, Marói-erdő, Óvár, Ózes, Szőke-sziget, Szanazug, Sámson vára stb.). A térképeken feltüntetett egyik ilyen határnév például az ún. „I-állás”. A földrajzi névtárból hiányzó, ilyen formában még a szótárakban sem található kifejezés jelentésének magyarázata számára természetes és kézenfekvő volt: az „I” tulajdonképpen „J”-nek felel meg – mint ahogy az Ihász–Juhász névben is találkozunk ezzel a formulával –, a „J-állás” pedig a „Juh-állásra”, vagyis a juhok pihenőhelyére utal.

Nemcsak a kérdések feloldását eredményezték azonban az újabb terepbejárásokat követő beszélgetéseink, hanem további – megoldásra váró – problémák is fölvetődtek. Erre példa a dobozi „Óvár” határnév magyarázata, illetve ezen „óvár” korának, funkciójának és helyének pontos megállapítása. Anélkül, hogy a részletekbe itt és most belemennénk, elegendő annyit megemlíteni, hogy pl. Paulovics András 1789. évi kéziratos térképlapján jól olvasható a fokhátú Irtásban a „Vár” felirat. Kovalovszki Júlia régészeti terepbejárásai nyomán is kitűnően ismeri ezt a helyet, s ez alapján elfogadja a felirat helyességét, pontosságát. Ezzel szemben a topográfiai kötet előkészületei keretében mi is végeztünk terepbejárásokat a területen, s nekünk nem sikerült olyan jelenséget (pl. sáncra utaló kiemelkedést, elszíneződést) megfigyelni, ami egyértelműen földvárakra utalhatna, sőt az itt azonosítható lelőhelyek kora és egymáshoz való viszonya, illetve a geográfiai környezet sem adott támpontot egy „vár” helyének itteni azonosításához. Az óvári határrész északi végében ellenben, közvetlenül a régi Körös-meder mellett, egy háromszög alakú területet közrefogó, ma már különálló mederrel és sáncra emlékeztető partos vonulattal határolt helyet találtunk, amelynek formája, nagysága egy kisebb földvárnak

³ Örömmel emlékszem Kovalovszki Júlia tiszteletére. (Szerkesztette és a szöveget gondozta Gróf Péter és Varga Katalin.) Budapest, 2001.

is megfelelhet. Teljes bizonyossággal azonban ezt a helyet sem lehet egyértelműen földvárnak meghatározni, mert nem zárható ki, hogy „sánca” a Körös-meder egy régi lefűződésének magas partja csupán. Belső területén sem fordulnak elő régészeti leletek, külső partjain pedig szarmata kori lelőhelyek találhatók. A kérdést ásatás dönthetné el.

Mindkettőnk örömeire szolgál ugyanakkor, hogy az utóbbi idők terepbejárásainak köszönhetően sikerült az 1879-ben Mogyoróssy János által is említett *Révhalom* helyét és szűkebb környezetét igen pontosan azonosítani – éppen ott, ahol azt az 1989-ben megjelent tanulmányában Kovalovszki Júlia is feltételezte.

Dobozról beszélgetve nemcsak régészeti lelőhelyek kerültek szóba, hanem egyéb szép dolgok is, mint például a régi Wenckheim kastély parkjában álló neoromán római katolikus templom és mauzóleum ékszerdobozra emlékeztető kicsiny épületei vagy a dobozi emberek sok száz évre visszanyúló gyakorlatiassága, tapasztalata, barátságos természete.

A fent említett apró részletek csupán felületesen tudják érzékeltetni azt, milyen megtiszteltetés számomra, hogy egy kiváló embernek, Kovalovszki Júliának, a magyarországi régészet kiemelkedő személyiségének, a Békés megyei múzeumi szervezet tudományos periodikájában kívánhatok minden régi, mostani és ezután következő múzeumi kolléga nevében nagyon sok boldog születésnapot.

Büszkék vagyunk az Alföldnek ebben a Körösök által körülölelt szögletében arra, hogy egy kicsiny Békés megyei faluból, Dobozról indulva az ország első számú múzeumában, a Magyar Nemzeti Múzeumban is évtizedeken át kiválóan megállta helyét emberileg, szakmailag egyaránt. Kovalovszki Júlia életműve ezért mindig példaként áll a felnövekvő nemzedékek előtt, s most, nyolcvanadik születésnapján hosszú és boldog életet kívánunk Neki, szeretettel.

Szatmári Imre

A MI POLGÁRUNK

Paul Valéry, a jeles francia gondolkodó írja: „A világ helyzete sohasem reménytelen, mert sohasem azokon múlik, akik nem hisznek az életben, hanem azokon, akik hisznek benne.”

Doboz Békés megye legrégebbi településeinek egyike, első említése 1075-ből való. Talán nem véletlen, hogy díszpolgárunk, Kovalovszki Júlia éppen a régészetet választotta hivatásául, és alkotott maradandót. Az egykori Fekete-Körös partján fekvő településünk távol van a forgalmas autópálya-csomópontoktól, nem kap ki-tüntetett szerepet a befektetők szemében, Magyarország történetének főáramába se került soha. Egy magyar falu, amely a honfoglalás óta folyamatosan lakott, mely-nek lakói 1000 éve születnek, házasodnak, dolgoznak, próbálnak boldogulni. Őse-ink a legnagyobb tettet hajtották végre: a történelem viharai, a nehézségek közepet-te is fenntartották ezt a közösséget.

A dobozi ásatások nem kecsegtetnek egyedülálló aranytárgyak vagy különle-ges értékű ékszerek előkerülésének lehetőségével. Kovalovszki Júlia munkássága azonban arra irányítja rá a figyelmünket, hogy ezeken kívül számos kincs található a föld alatt, amelyek értékesebbek is számunkra a csillogó-villogó csecsebecséknél. Munkája nyomán felszínre kerültek a mai település Szent István kori előzményét rejtő Doboz, Faluhely nevű lelőhely házai, különböző objektumai és használati tár-gyai, továbbá a középkori Felső-Doboz templomának maradványai és temetőjének sírjai, valamint a közel múltban ismét kutatás alá vont, önálló bemutató helyé fej-lődő dobozi Sámson vára Árpád-kori földvára.

Doboz neve neki köszönhetően bevonult a középkori magyar történelem és régészettudomány tankönyveibe.

Településünk valamennyi polgára nevében köszöntöm Őt születésnapja al-kalmából.

Simon István Tamás
Doboz Nagyközség polgármestere

KÉPES KÖSZÖNTŐ

Ez év november 29-én Kovalovszki Júliát köszöntjük születésnapján, aki ebben a megyében, Gyulaváriban született nyolc évtizede. A dobozi gátőr lánya tehetsége és szorgalma, valamint szülei áldozatkészsége révén közismertségnek és köztiszteletnek örvendő régész-szakember lett, a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársaként vonult nyugállományba. Még akkor is említésre méltó körülmény ez, ha jól tudjuk, hogy a második világhézag követően sokan járták be a társadalmi felemelkedésnek ezt az útját. Julika ugyanis lélekben és tevékenységében soha nem hagyta el szülei és ősei világát, a magyar parasztságot. Pályakezdése óta az ő történelmüket, küzdelmes múltjukat kutatja – ásóval, bontókéssel, rajz- és író tollal.

1955-ben szerzett középkori régészetből oklevelet az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen. Szakdolgozatában – amely 1957-ben a Régészeti Füzetek egyik köteteként látott napvilágot – Szentes határának régészeti lelőhelyeit gyűjtötte össze. Szentesi munkálkodása idején készítette róla az itteni első felvételt Csalog József, a szentesi múzeum akkori igazgatója. *(1. kép.)* A koszorúba font hajú vékony fiatal lány éppen a tudományt készül meghódítani. Talán már biztos is volt benne, hogy ez feltétlenül sikerülni is fog.

1955-ben a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum lett az első munkahelye. 1958. november 1-től pedig a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályára került, amelyik abban az időben (s később még sokáig) a magyarországi középkori falukutatás legfontosabb műhelye volt. Nagy szorgalommal látott neki hivatása gyakorlatának. Az akkoriban kibontakozó új régészeti szakterület, a középkori falvak kutatását szemelte ki magának, ezt választotta tudományos munkássága elsőrendű feladatának. Résztvevője volt az országban folyó szinte minden faluásatásnak (Oroszáza-Kardoskút, Csongrád-Felgyő, Visegrád-Várkert, Nagyvázsöny, Pilismarót). Méri Istvánban, Árpád-kori falukutatásunk megteremtőjében igazi mesterére talált, az ő nyomdokain haladva vált maga is példászerű faluásatóvá. Sorra-rendre követték is egymást önálló feltárásai, előbb Szarvas határában, majd a hatvanas évek elejétől a Tiszaeszlár melletti Bashalmon, szülei lakóhelyén, a Bélés megyei Dobozon, majd a Visegrád melletti Várkertben. Amikor a középkori falvak történetét a hatvanas években a kitűnő Szabó István megírta, a régészeti eredményekről főként Méri István és Kovalovszki Júlia dolgozatai alapján számolt be. Julika munkásságát magasra értékelték a legkiválóbb magyar régészek is, köztük egykori tanára, László Gyula. Nem véletlen, hogy a bashalmi ásítás feldolgozásával nála doktorált. A dok-

tori értekezés az Akadémiai Kiadónál jelent meg nyomtatásban, 1980-ban. Ennek a könyvnek a borítójáról vettük Julika arcképét. (2. kép.) A könyv egyébként azóta kötelező olvasmány a középkoros régészhallgatók számára minden olyan magyar egyetemen, ahol nemzetközi színvonalú képzés folyik. (Sajnos, nem mindenütt ez a színvonal a jellemző.)

Kovalovszki Júlia feltáró tevékenysége azonban nem korlátozódott a faluásatásokra. Kutatta a középkori várakat s az egyházi épületeket is. Ez utóbbiak közül kiemelkedik a feldebrői templom és kolostor feltárása. Maga a templom még a XI. század elején – Szent István korában – épült, s minden bizonnyal ide temették Aba Sámuel királyunkat. A kutatást Méri Istvánnal kezdték, majd a Tanár úr halála után egyedül folytatta. Innen valók következő képeink. Az elsőn Julika fényképez, mögötte állandó segítőtje, az irodalomtörténész Varga Katalin (3. kép), a másodikon pedig az ásatási munkások láthatók (4. kép). (Amikor végiglapoztam Julika ásatási dokumentációjának fotóit, mindenütt tapasztalhattam, hogy sosem feledkezett meg arról, hogy megörökítse a kétkezi munkát végző munkatársait.)

A következő képek Visegrádhoz fűződnek, ahová Julikát sokévi kutatómunka köti, aktív ásatói tevékenységének utolsó időszakában az itteni várkerti Árpád-kori falu feltárásán dolgozott. Ezt a munkát Gróf Péter vette át tőle, aki mostanság is folytatja az ásatást. Ő szervezett a kilencvenes években egy ásatási szemlét, itt készült az a felvétel, ahol Julika látható Varga Katalin, Gróf Péter és Dienes István társaságában. (5. kép.) Ellátogattak ekkor a szomszédos Dömösre is, ahol megtekintették a helyi királyi emlékhely kiállítását, amelynek emlékkönyvébe írt be Julika. Mellette Dienes István, a háttérben Mesterházy Károly látható. (6. kép.)

A fényképek mellett ezernyi képet őrzök emlékezetemben, hiszen 1967 őszétől együtt dolgoztunk a Nemzeti Múzeumban, azon a nevezetes Középkori Osztályon, amelyet azóta – ostoba módon – már meg is szüntettek. Akkor még reggelenként és ebéd után együtt kávéztunk, s az asztal melletti beszélgetések sokszor magas tudományos disputának is beillettek. Naponta megcsodáltuk, milyen étvágygerjesztően igazgatta el Julika gazdag ebédjét, ahogyan azt csak a kiváló háziasszony tudja. Volt ott minden finomság, amit a modern táplálkozástudomány szerint életveszélyes fogyasztani.

Figyelemmel kísérhettük, hogy a gondos ásató milyen műgonddal tisztázza le ásatási dokumentációját. Mert Julika mellesleg rajzolni is nagyszerűen tud, a dokumentációt és egyéb rajzokat mind maga készítette, félnapokat görnyedve a rajzasztal fölé. De aktív részese volt a leletanyag restaurálásának is, összekeresgélvén az egy edényhez tartozó cserépdarabokat, mivel ebben a kirakós játékban a restaurátorok türelme gyakorta elfogyott. A leltárkönyvek sok-sok kötete őrzi szép kézírású, gondos bejegyzéseit.

1976-ban részt vettem a Székely Orsolya által rendezett tízrészes Honfoglalás c. TV-filmsorozat munkálataiban. Az év őszén javasoltam, hogy a régész munkáját bemutató felvételeket Julika dobozi ásatásán forgassuk le. Így is történt. Szép verő-

fényes őszi nap és szívélyes vendéglátó fogadott bennünket. Nem véletlenül, hiszen Julika falujába látogattunk (amelynek ma már díszpolgára). Megismertük szüleit, s mondanom sem kell, édesapja is ott dolgozott az ásatáson, tehát saját lánya volt a főnöke. A „főnök” példaszerű akkurátussággal vezette az ásatást, így aztán az itt készült felvételek oktatófilmként is szolgálhattak az akkori régészek számára.

Ezzel a képpel az emlékemben köszöntöm Kovalovszki Júliát születésnapján, kívánva néki derűs éveket, kívánva, hogy küzdje le a rátört betegséget, s még sokáig lelje örömét a szellemi alkotásban.

Fodor István

1. kép.
A koszorúba font hajú régészlány

2. kép.
Immáron Dr. Kovalovszki Júlia

3. kép. Fotózás Feldebrőn

4. kép. A feldebrői ásatási munkások

5. kép. Látogatás Visegrádon

6. kép. Beírás a vendégekönyvbe

A NAGY GOMBAFŰ – *ANDROSACE MAXIMA* L. –
GYOMAI POPULÁCIÓJÁNAK ÁLLOMÁNYVÁLTOZÁSAI
2008 ÉS 2011 KÖZÖTT

– Deli Tamás – Lobmáyer Nelli –

Bevezetés

A Békés-Csanádi-löszháton eredetileg zárt tölgyesek, a szárazabb részeken pedig pusztákkal és pusztai cserjésekkel borított erdők mozaikjai sorakoztak. Mára az erdőknek hírmondója sem maradt, de az eredeti löszpuszták és löszcserjések növényzetéből is alig maradt néhány négyzetméter.

A legjelentősebb dél-alföldi pusztagepek Battonya és Csorvás környékén maradtak fenn dűlőutak mezsgyéjén, vasúti töltések oldalán, kurgánokon. Ezek az apró szigetek pótolhatatlan és egyedülálló botanikai ritkaságokat őriztek meg.¹ Ilyen, fokozottan védett maradványnövényünk a bennszülött erdélyi hérics (*Adonis x hybrida*) és a bókoló zsálya (*Salvia nutans*). Védett növények közül térségünk löszgyepfoltjain virágzik a tavaszi hérics (*Adonis vernalis*), a macskahere (*Phlomis tuberosa*), a szeny-nyes ínfű (*Ajuga laxmanii*), a kék atracél (*Anchusa barbelieri*), a pusztai meténg (*Vinca herbacea*), a vetővirág (*Sternbergia colchiciflora*) és a nyúlánk sárma (*Ornithogalum pyramidale*), de lehetne még folytatni a sort. A löszcserjések karakterfaja, a törpemandula (*Amygdalus nana*), ma már igazi kuriózum.

A löszfalnövényzet eredetileg nem a síkvidéki tájak jellemző vegetációja lehetett, hanem a hegylábi és dombvidéki löszvidékeké. Az ember tájtalakító munkájának köszönhetően azonban fajaik megjelentek az Alföldön is. Erre utal a tarackbúza (*Agropyron pectinatus*) számos előfordulása kurgánokon, földvárakon és gátak oldalain. A nyílt löszgyepfoltok és löszfalnövényzet máig fennmaradt ritka növényeit, mint például a seprőparéjt (*Bassia sedoides*) vagy a nagy gombafüvet (*Androsace maxima*) is hasonló, mesterséges építmények gyepeiben találjuk.² A legrégibb és ennél fogva a legjobb ilyen vegetációs foltok kurgánokon, egykori földvárakon (Tatársánc, Ördögsánc) fordulnak elő. Sajnos ezek jó részét beszántották, talajukat részben elhordták, másik részük pedig becserjésedett, s rajtuk jellegtelen bozótos, idegen és invazív fásszárúak (akác, bálványfa, kökény stb.) jelentek meg, kiszorítva a kialakult sztyepp- és erdőssztyeppfoltokat. Mára nagyon kevés kurgánnon találjuk meg a környezetük egykori növényvilágának elemeit, azok is egymástól igen nagy távolságokra szétszóródva, elszigetelten fordulnak elő az Alföldön. Sokkal jelentősebb kiterjedésű, többé-kevésbé összefüggő vegetációt képeznek a folyók mentén létesített árvízvédelmi töltések meredek oldalai. Ezek azonban a kur-

¹ CSATHÓ 2009.

² JAKAB-TÓTH 2003. 96.

gánoknál sokkal fiatalabbak, a kialakult növényzet pedig részben vetett vagy felülvetett, többnyire kevert jellegű, rajta sokszor a réti és pusztai fajok állományai egymás mellett jelennek meg. A gátak legnagyobb jelentősége abban áll, hogy lehetőséget teremtenek nemcsak az egyes fajok fennmaradására, hanem azok terjedésére is. Zöld folyosók ezek az egyes kistájak között, de sok állat- és növényfajnak utolsó menedékei is az alföldi tájban. A terjedésben szerepet játszhat a rendszeresen kiöntő folyók élőlényeket és azok szaporító képleteit transzportáló jellege, de maga az ember is, hiszen sok gátszakaszon intenzív forgalom van. Bár a gátak növényzete alapvetően homogén, mégis a kitettségből és a sokféle eredetű, összetételű talajokból adódó különbségek jól érzékelhetők a rajtuk kialakult vegetációs foltok összetételében. A legszárazabb déli, délnyugati kitettségű részeken sok helyen láthatunk többé-kevésbé regenerálódott löszgyepfoltokat, ahol a ligeti zsálya (*Salvia nemorosa*) és a veresnadrág csenkesz (*Festuca rupicola*) dominanciája egyértelmű, ugyanakkor hiányoznak belőlük az egyes gyepfoltok egyediségét, igazi értékét adó ritkább löszgyepfajok.

A Hármas-Körös egyes gyomai gátszakaszain a térségben egyértelműen ritkábbnak tekinthető löszfajokra is bukkanhatunk. Ilyen például a hegyi len (*Linum austriacum*) vagy a löszfálnövényzetre jellemző taréjos tarackbúza (*Agropyron pectinatus*) és a kecskebúza (*Aegilops cylindrica*) is. A legnagyobb értéket azonban egy apró, egyéves lősnövény, a védett nagy gombafű (*Androsace maxima*) jelenti.

Anyag és módszer

A kankalinfélék (*Primulacaceae*) családjába tartozó, mintegy 50 fajt magába foglaló gombafüvek (*Androsace spp.*) nemzetségének legtöbb tagja Európa és Ázsia magashegységeiben tenyészik. Leginkább évelő tölevélrózsás és indák segítségével kisebb telepeket képző apró termetű növények. Leveleik igen változatos felépítésűek, vannak köztük szőrökkel fedett, molyhos hatású és teljesen csupasz fajok is. Hosszú száraik tetején ernyőske virágzatot viselnek, szirmaik változatos színűek, elsősorban lilásak, rózsaszínűek vagy fehéresek és a fortszirmú, 5 cimpájú pártájuk torkában sárga gyűrűt viselnek.³

Ahogy több, elsősorban magashegyi fajok alkotta növénynemzetségben találunk síkvidékhez alkalmazkodott taxonokat, így a gombafüveknél is vannak ilyenek. Közép-Európa síkvidéki és középhegységi nyílt élőhelyein két fajuk él, amelyek hazánkban is előfordulnak: a nagy gombafű (*Androsace maxima* L.) és a cingár gombafű (*A. elongata* L.).

A nagy gombafű védett növényfajunk, eszmei értéke: 10 000,- Ft. Ősszel csírázó, egyéves, pionír növény. Kicsiny termetű, 5–15 cm magas, tölevélrózsás,

³ MOLNÁR 2003. 150.

egyszerű szőrkötől pelyhes szárú növény (1. kép). Levelei világos zöldek vagy a szárhoz hasonlóan barnás színűek, tojásdadok és fogacskás szélűek. Virágai a tölevélrózsából eredő 1 vagy több, akár 6–8 szár tetején, ernyő alakú virágzatban fejlődnek (2. kép). Az ernyő gallérlevelei visszas tojásdadok, fogacskás szélűek, és nagyjából akkorák, mint a kocsányok. A harang alakú csészelevelei a pártánál hosszabbak. Halványlila, gyakran majdnem fehér, fortszirmú pártájának torkában sárga színű gyűrű látható (3. kép). Termése gömbös tok, magja háromszög alakú, 2–2,5 mm átmérőjű. Virágai általában március közepén nyílnak, és nagyjából 1 hónapig tart a virágzás.⁴ A növények beporzását elsősorban a méhek végzik (4. kép).

Eurázsiai elterjedésű, szubmediterrán flóraelemünk. Hazánkban elsősorban a középhegységek lösszel borított peremein fordul elő, főleg felhagyott szőlőkben élnek nagyobb populációi (Bükk, Pilis, Budai-hegység, Mecsek, Villányi-hegység). Az Alföldről kevés és megerősítésre szoruló adata ismert, biztos előfordulásai csak Gyomaendrőd és Hódmezővásárhely, valamint a mezőföldi Bölske mellől vannak.⁵ Egy közel százéves adatát ismerjük Algyő határából is.⁶ Lössfalak és nyílt löszpusztagyeppek, erodálódó felszínek, többé-kevésbé növénymentes csupasz talajfelszíneinek növénye. Hegy- és dombvidékek felhagyott szőlőinek másodlagos, nyíltabb erdőssztyepprértjében, mezsgyéiben, löszmélyutak, szakadó partok nyílt élőhelyein fordul elő elsősorban.⁷ Az Alföldön főleg mesterséges, többnyire meredek falú, földből készült létesítmények (kurgánok, gátak) másodlagos sztyepprértjében vagy kevert növényzetű nyíltabb gyepeiben, sokszor elmúlt évi vakondtúrások felszínén tenyészik. Élőhelyeinek feltörése, kultúrába vétele, valamint a növényzet záródása, cserjésedése, illetve az ezt megelőzendő esetleges gyomirtás jelentheti számára a legnagyobb veszélyt. Egyedszáma évről évre változó, ami összefüggésbe hozható a virágzáskor, illetve magszórás idején fellépő kedvezőtlen időjárási tényezőkkel (pl. hideg, csapadékos időben a beporzás hatékonysága csökkenhet).

Békés megyében, a Körös-Maros Nemzeti Parkhoz tartozó Körös-ártér gyomai szakaszának gátján, a mentett oldali részen, déli, délnyugati kitettségekben tenyészik az Alföld legnagyobb ismert állománya. Kisebb populációja a Hódmezővásárhely melletti Zöldhalom nevű kurgánon élt,⁸ de innen eltűnt a gyepterülettelése miatt.⁹ Mivel előfordulási helyeihez hasonló élőhelyek a gátak, mezsgyék, kurgánok és bányagödrök oldalában sok helyen megtalálhatók, így újabb lelőhelyeinek előkerülésére számítani lehet.

A nagy gombafű gyomai lelőhelyén a másik hazai gombafűfaj, a *cingár gombafű* is megtalálható (5. kép). Ez a faj is egyéves pionír növény. Igen apró termetű,

⁴ MOLNÁR 2003. 150; KIRÁLY et al. 2009. 324.

⁵ FARKAS et al. 1999. 263.

⁶ LÁNYI 1914. 264.

⁷ MOLNÁR 2003. 150.

⁸ JAKAB-TÓTH 2003. 96.

⁹ TÓTH szóbeli közlése.

3–10 cm magas, tőlevélrózsás, csillagszőrökkel borított szára pelyhes. Levelei világoszöldek, ép szélűek, lándzsásak. Virágai a tőlevélrózsából eredő 1 vagy 2–3 szár tetején, ernyő alakú virágzatban fejlődnek. Az ernyő gallérlevelei lándzsásak, ép szélűek, és sokkal rövidebbek (2–4 mm), mint a kocsányok. A harang alakú csészélevelei hosszabbak, mint a párta. Fehér, fortszirmú pártájának torkában sárga színű gyűrű látható. Virágzása egybeesik a nagy gombafűével, azaz március közepétől áprilisig virágzik.

A cingár gombafű a száraz gyepek nyitottabb növényzetű részeinek faja. Hegy- és dombvidéki lelőhelyei mellett az Alföldön is több helyről ismert. A természetes és féltermészetes vegetációs foltokon kívül megjelenhetnek parlagokon, sőt szántókon is.¹⁰

Békés megyében a Hármaskörös gyomai szakaszának gátján, a mentett oldali részen, déli, délnyugati kitettségekben több száz méteren keresztül biztosan előfordul, helyenként tömegesen is tenyészik. Élőhelyi igényeik többé-kevésbé meggyeznek a nagy gombafűével, így annak lelőhelyén együtt is előfordulnak (6. kép).

A nagy gombafű gyomai élőhelye

A nagy és a cingár gombafű együttes előfordulása a Hármaskörös gyomai szakaszának bal oldali gátján, annak mentett oldali részén, nyugati kitettségekben másodlagos kevert jellegű vegetációval körülvéve tenyészik. A Gyomaendrőd északi végét elhagyó, Dévaványa felé menő közút és a tőle déli irányban található gát-örház közötti gátszakasz meglehetősen meredek, így valószínűleg ennek is köszönhetően a rajta lévő talaj kisebb mértékben erodálódik. Az erózió, a kismélységek túrássai, valamint a kitettségéből adódó gyorsabb szárazodás miatt kisebb-nagyobb, többé-kevésbé nyílt talajfelszínek tarkítják az egyébként főleg a réti ecsetpázsit (*Alopecurus pratensis*) (7. kép) és a tarackbúza (*Agropyron repens*) alkotta, a Körös-vidéki Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság által rendszeresen kaszált gyept. Ezek a nyílt részek a térségben megszokott módon, főleg tavasszal, bársonyos árvacsalán (*Lamium amplexicaule*), mezei gyöngyköles (*Lithospermum arvense*), olocsán (*Holosteum umbellatum*) (8. kép), pásztortáska (*Capsella bursa-pastoris*) (9. kép), ködvirág (*Erophila verna*), bürökgémorr (*Erodium cicutarium*) (10. kép) által jellemezhető gyomnövényzet tenyészik. Érdekes, hogy ehhez hasonló, kevésbé gyomos nyílt részekkel szabdalts másodlagos löszgyepnek is tekinthető csenkeszes (főleg *Festuca rupicola* s néhol *F. pseudovina*) foltok közötti nyíltabb részek nem vagy sokkal ritkábban jelennek meg. Fontos megjegyezni a sóvirág (*Limonium gmelini subsp. hungarica*) (11. kép) viszonylag gyakori előfordulását az adott gátszakaszon, ami a gát alapjául szolgáló talaj helyenkénti szikszós jellegére utal.

¹⁰ KIRÁLY et al. 2009. 324.

Vizsgálati módszer

Már hatodik éve kísérjük figyelemmel a nagy gombafűnek ezen populációját, annak nagyságát és kiterjedését, illetve mindezek változásait. A teljes ismert állomány számának meghatározását 2008 óta, vagyis már negyedik éve végezzük rendszeresen. A felmérésekre az alábbi időpontokban került sor: 2008. 03. 17.; 2009. 03. 29.; 2010. 04. 08.; 2011. 04. 03.

A populáció egyedszámának meghatározását kvadrátmódszerrel végeztük. Azért, hogy elkerüljük a növényzet jelentősebb taposását, a kisebb-nagyobb állományokban kijelöltünk 1 x 1 m-es kvadrátokat (12. kép). A legnagyobb állományban egyrészt olyan helyen jelöltünk ki kvadrátot, ahol láthatóan nagy tömegben volt jelen a nagy gombafű (ez a populáció központi része), míg a további kvadrátokat az állomány széleihez közel vettük fel (itt általában már nem volt olyan tömeges, sok esetben egyesével vagy kisebb telepekben jelent meg).

A számolásnál a tapasztalatok azt mutatták, akkor járunk el a legcélszerűbben, ha nem a sokszor összeérő törzszakat próbáljuk egymástól elkülönítve megszámolni, hanem a virágszárak számát. Ebben az esetben is nehézségbe ütköztünk, hiszen volt olyan eset, amikor 16 virágzati tengely tartozott egyetlen rendkívül erőteljes tőhöz, míg sok esetben csupán egyetlen szár jelent meg tövenként. Minden kvadrát esetében a virágzati szárak átlagával számoltunk, ami 3–5 db szár/törzsa között változott.

A kvadrátokból nyert adatokat felsoroztuk a foltok területének nagyságával. Ezeket összeadva állapítottuk meg, hogyan változott a gátszakasz nagy gombafű-állományának egyedszáma.

Eredmények

A 2008. évi felmérés eredményei

Az eddig ismert előfordulási terület egyetlen 40–45 x 6 m-es folt. A 6 méter a gát azon magasságát mutatja, ahol még láttuk a keresett fajt (a gát ettől pár méterrel magasabb). Nagyon szépen láthatóvá vált, hogy ezen terület központi része felé egyre gyakrabban, egyre tömegesebben jelentkezett a nagy gombafű, míg a szélek felé, mindkét irányban közel azonos módon egyre ritkábbá vált. A populáció „magja” a 45 méteres terület középső harmadát, azaz nagyjából 15 m-es szélességet foglalt el.

Az egyedenkénti átlagos virágzati szárak száma három. A populáció központi részén kijelölt kvadrátban nagyjából 450 virágzati tengelyt sikerült megszámolnunk. Az állomány központi részén a négyzetméterenkénti egyedszám 150 db (vertikális irányban nem tapasztaltunk olyan tömegbeli eltérést, mint horizontálisan, így nem láttuk indokoltnak, hogy itt külön számolásokat végezzünk). Ez a 15 x 6 m-es kiterjedésben kb. 13 500 összegyedszámot jelent. A központi résztól jobbra és balra a felvett kvadrátok adataira alkalmazott számítások szerint a tövek száma 1 és 50 között változott négyzetméterenként, azaz kvadrátonként. Ennek megfelelően a két,

egyenként 15 x 6 m-es szakaszon összesen 180–900 közöttire becsüljük az egyedszámot. Ezeket összeadva a gyomai populáció nagysága megközelítően 14 000 tőre tehető a 2008-as évben.

A 2009. évi felmérés eredményei

A már ismert állományt először végignézve azt tapasztaltuk, hogy a kiterjedése ugyanakkora, mint amekkora az előző évi feljegyzésekben szerepelt, azaz a gát 45 méter széles részén tenyészik. Az első vizsgálati nap során csak kevés virágzó tövet találtunk, ugyanis az idei borongós, hűvös tavaszelő legalább két héttel késleltette a virágzást. Kisebb terepbejárás során az eredeti élőhelytől 50, majd 60 méterre északra találtunk egy-egy kicsiny populációt. Ez újdonság, hiszen a populáció nyomon követői közül erről eddig senki sem számolt be. A megtalált példányok valószínűleg az állomány terjedésének első bizonyítékai. Tovább észak felé – a műúttól alig pár lépésnyire – 600 körüli tőszámú csoportjára bukkantunk 5 méter hosszúságban és 4 méter szélességben. Ez valószínűleg szintén az itteni populáció kolonizáló (ugráló) terjedéséről tanúskodik. Új példányokkal az ismert előfordulási ponttól csak észak felé találkoztunk, déli irányba a keresés sikertelen volt.

Az állomány nagyságának becsléséhez 5 db 1 x 1 méteres kvadrát egyedeit számoltuk össze. A kvadrátokban lévő kisebb-nagyobb csoportok tőszámait feljegyezve kiszámoltuk az eredeti elterjedési terület állományának tőszámát. A populáció egyedszáma ez alapján, a tavaly számlált mintegy 14 000 tőről 18 900-ra nőtt. Sajnos pontosabb adatot szinte lehetetlen megadni, mivel a pontos számolást megnehezítette az egyedek kis mérete, az állományon belüli egyenlőtlen eloszlás, valamint az a tény, hogy az egyedeken eltérő számú virágzati szár fejlődik. Az állomány változásait illetően a rendelkezésre álló kétéves adatsor alapján nem lehet messzemenő következtetéseket levonni.

A 2010. évi felmérés eredményei

A múlt évben felfedezett, a műúthoz legközelebb eső – a gátra való felhajtást tiltó táblától 13 méterre található – szakaszt mértük fel legelőször idei munkánk során, és a legnagyobb egyedszámú foltokban négyzetméterenként átlagosan 120 tövet számoltunk. Ez azt jelenti, hogy a kb. 30 négyzetméteres részen a ritkábban benépesített helyeket is beszámítva hozzávetőleg 2600 tő tenyészik.

Az említett táblától 75 méterre van a már jól ismert eredeti állomány. A 2010-es évben meglepően sok növényt találtunk, az egyes kvadrátokban 700–900 tövet is számoltunk. Az egyedsűrűség azonban korántsem egyenletes. A gát alja felé közeledve egy-egy kvadrátban csupán 50 példányt vettünk számba. Természetesen a két véglet közti tőszámokat is feljegyeztük: 300–340, 230 és 140. Ennek alapján e nagy, 275 négyzetméteres foltban 66 000-re becsülhető a nagy gombafűtövek száma. Ez a tavalyi becslésekhez képest ugrásszerű növekedés.

A két népesebb nagy gombafű-állomány között is találhatók elszórt kis csoportok (10–30 tőből állók), ill. magányos példányok is. A csoportok létrejöttének

egy-egy tavalyi magját elszóró növény lehet az oka. Ezért reménykedhetünk abban, hogy jövőre még több, egyre inkább összeérő csoportra lelhetünk. A tavaly dokumentált két folt tehát – különösen a műüttől távolabbi – növekedett. Ez utóbbi nemcsak kis csoportokkal, horizontálisan, hanem vertikálisan is terjeszkedett, hiszen a gát legalján, ill. az aljától 1–3 méterre is több tövet találtunk, amire 2009-ben nem volt példa. (Akkor a gát aljától kb. 3–4 méterre nőtt néhány egyed.)

A legnagyobb, eredetinek nevezhető folttól dél felé távolodva, nagyjából 50 méteren keresztül egyetlen példányt sem találtunk. Ezt követően azonban előbb két egyedet, majd kisebb-nagyobb csoportokat fedeztünk fel. A terepbejárásunk folytatódott a gátórházhoz levezető – a mentett oldali gátszakaszt keresztben átszelő – lejtős úton túli, igen meredek részen, s nagy meglepetésünkre népes, nagy gombafű-állományt találtunk, egészen a gátórházig. Ezen a területen a tőszámot 1000-re becsültük. Így a Békés megyei populáció egyedszáma számításaink szerint meghaladja a 69 000-ret. Ez igen nagy egyedszám, amely növekedést mutat, hiszen az általunk ismert állomány egyedszáma megháromszorozódott.

A 2011. évi felmérés eredményei

A nagy gombafű populációját nyomon követő monitoring előző három évének eredményei mind az állomány folyamatos növekedését mutatták.

A tavalyi reményeinkkel ellentétben azonban az egyedszám további növekedését nem figyelhettük meg. Az idei, 2011-es évben a műüttől 60 méterre találtuk az első öt példányt, majd innen öt méterre százöt, újabb két méterre pedig tíz tövet. Az eredeti állományig csupán ehhez hasonló, szigetszerűen elrendeződött, illetve néhol magányos gombafűvek képviselték a tavaly még oly népes, az autóúthoz közelebbi foltot. Míg 2010-ben ezen a folton 2600 tövet számolhattunk, az idén ez jóval kevesebb volt, s nem érte el a 400-at.

Az eddig minden évben felmért legnagyobb, eredeti folt tőszáma az előző évhez képest szintén rendkívül visszaesett. Kvadrátos méréseink során négyzetméterenként átlagosan 40–50 gombafűvet vehettünk számba. Ez alapján, számításaink szerint, az eredeti állomány megközelítőleg 300 négyzetméteres területén alig 14 000 tő tenyészett. Ez megközelítőleg a legelső év állományfelvétele során kapott példányszámnak felel meg.

A példányszámok feljegyzése mellett megvizsgáltuk a gombafűvek méretét, virágzatát, a virágzati szárok számát, illetve az őket körülvevő növényzetet. Az egyedek többsége átlagos méretű volt, de igen sok apró, egy- vagy kétvirágú tövet is találtunk, főleg a legrégebbi, nagy csoporttól délre. Az átlagos méretű egyedeknek 2–4 száruk volt, de előfordult 7, 9, 10, sőt 14 szárú példány is. Egy száron 11-nél több virágot nem számoltunk, a 3–7 virágú szárok viszont nagyon gyakoriak voltak.

A legidősebb állománytól 125 méterre dél felé találtunk egy újabb csoportot. Ezen a részen a nagy gombafű viszonylag nagy egyedsűrűséggel nőtt, és előfordult a kvadrátonkénti 140 példány is. A következő kisebb, a gátórházhoz levezető, a

gátoldalt kettészélő úton túl egy 8 négyzetméteren elterülő foltban újabb 110 tő gombafüvet találtunk, majd innen a gátórházig átlagosan méterenként 2–15 egyed-számú csoportokat jegyeztünk fel. A nagy gombafű szórványai a gátórház lépcsőjé-től fél méterre értek véget.

2010-ben e lépcsőn túl eredménytelenül kutattunk a nagy gombafüvek után, az idei évben azonban a gátórházon túl is találtunk hármásával, nyolcasával, tízesé-vel, illetve magányosan növő példányokat.

A gát folyamatos birtokbavételére mutat rá az a jelenség is, hogy a gát aljá-hoz és tetejéhez évről évre egyre közelebb helyezkednek el az állomány legszélő képviselői. E tavaszon már néhány olyan tő is akadt, amely egészen a gát alsó, il-letve a felső peremére/pontjaira telepedett. Érdekes, hogy legtöbbször a nagyobb foltok közepén találtuk a gát tetejéhez legközelebbi példányokat, míg két szélének határán egyre lejjebb és lejjebb tenyésztek a legkülső egyedek.

A vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a populáció tőszáma a 2010. évi-hez képest jelentős csökkenést mutat. Becslésünk szerint a vizsgált gátszakaszon hozzávetőleg közel 20 000 gombafű tenyészik. Az alacsonyabb egyedszám ellenére a faj térhódítása az idén is szembetűnő, a nagyobb foltok határai közt egyre kisebb a távolság, illetve egyre inkább elmosódnak, és minden évben újabb és távolabbi foltokról kerül elő.

Összefoglalás

A nagy gombafű egyike ritka lösznövényeinknek, amely elsősorban nyílt lösz-gyepek, löszfalak erodálódó, többé-kevésbé növénymentes részén tenyészik. Hazánk-ban meglehetősen kevés, ma is bizonyosan tenyésző populációja ismert. Az Alföld-ön mindössze 3 biztos előfordulásáról tudunk, amelyek közül a legnagyobb a Hár-mas-Körös gátjának gyomai szakaszán található. Ezt a populációt kísérjük figye-lemmel már 6 éve, és az elmúlt 4 év során regisztráltuk állományának változásait.

A populáció egyedszáma 2008–2010 között folyamatosan nőtt. A 2010. év-ben végzett számításaink alapján a kezdeti, közel 14 000-es tőszám a többszörösére duzzadt, és majdnem elérte a 70 000-et. Ezen hatalmas növekedést követően az ál-lomány drasztikus visszaesést produkált az idei évben, a tőszám visszaesett a 2008-ban számoltakra. Az összegyedszám ilyen mérvű ingadozása ellenére az elmúlt 4 év során a populáció térbeli növekedését, azaz a faj terjedését sikerült bizonyítanunk a vizsgált gátszakaszon, északi és déli irányában egyaránt.

Felmerül a kérdés: ha néhány év leforgása alatt ilyen mértékű terjedésre ké-pes az itteni populáció, akkor vajon korábban miért nem terjedt el, és miért nem foglalta el az adott gátszakaszon hosszan megtalálható, hasonló biotópok nagy ré-szét? A megfigyeléseink és eredményeink alapján feltételezhető, hogy ez egy vi-szonylag friss kolonizáció vagy egy hosszabb távú fluktuáció eredménye, illetve annak egyik állomása. Ez egyben azt is jelentheti, hogy más, talán közeli gátszaka-szokon is előfordul vagy előfordult a nagy gombafű. Amennyiben a populáció to-

vábbterjed, úgy várhatóan a gátat északi irányban kettészeli Gyoma-Dévaványa közötti műúttól északra is meg fog jelenni, amely szakasz a tapasztalatok szerint a faj számára kedvező életlehetőségeket és továbbterjedést biztosít majd. Ezt az előrejelzést megalapozottá teszi az a tény, hogy a másik hasonló igényű gombafűfaj, a cingár gombafű ezen szakasz egyes részein tömegesen tenyészik. A populációtól délre eső gátszakaszon való megjelenésének is nagy esélye van. A nagy gombafű legdélebbi előfordulási pontjától néhány száz méterre délre található az általunk megfigyelt, leginkább löszgyepszerű növényzettel borított gátszakasz a térségben. Innen ismert többek között a hegyi len (*Linum austriacum*) egyetlen és a taréjos tarackbúza (*Agropyron cristatum*) egyik ismert gyomai előfordulása is.

A nagy gombafű egyedszámának nagymértékű ingadozása ellenére a gyomai populációt stabilnak és terjedőképesnek tekintjük. Úgy gondoljuk, természetvédelmi szempontból jó helyzetben van a faj. A Körös-Maros Nemzeti Park területén található populációjának élőhelyén semmiféle beavatkozásra, külön kezelésre nincs szükség a faj fennmaradása és terjedése érdekében.

IRODALOM

CSATHÓ 2009

Csathó A. I.: A mezsgyék természetvédelmi jelentősége és védelmük időszerelessége. Természetvédelmi Közlemények, 15. (2009) 171–181.

FARKAS et al. 1999

Farkas S. et al.: Magyarország védett növényei. Budapest, 1999.

JAKAB-TÓTH 2003

Jakab G. – Tóth T.: Adatok a Dél-Tiszántúl flórájának ismeretéhez. Kitebelia, VIII. (2003) 89–98.

KIRÁLY et al. 2009

Király G. et al.: Új magyar füvészkönyv. Magyarország hajtásos növényei. Határozókulcsok. Jósvafő, 2009.

LÁNYI 1914

Lányi B.: Csongrád megye flórájának előmunkálatai. Magyar Botanikai Lapok, 13. (1914) 232–275.

MOLNÁR 2003

Molnár V. A.: Rejtőzködő kincseink – Növényritkaságok a Kárpát-medencében. Debrecen, 2003.

**Changes in Population of the Big Mushroom Grass (*Androsace maxima*)
in Gyoma from 2008 to 2011**

– Tamás Deli – Nelli Lobmáyer –

Resume

The big mushroom grass (*Androsace maxima*) is one of our rare loess plants which primarily grow in open loess fields or in parts of erodible loess walls which are more or less free of vegetation. In our country, few verified growing populations of the species are known. In the Great Hungarian Plain only three presences are known, the biggest of which is located in the Gyoma section of the dam of the Triple Körös river. This population has been observed for six years now and the changes in stem density have been recorded for 4 years.

The number of individuals of the population has increased steadily in the period from 2008 to 2010. Based on our calculation in 2010, the initial stem density of the species was extended to almost 70 000. Following this tremendous growth, the population produced a drastic fall in 2011: stem density has fallen back to that calculated in 2008. Despite such changes in the total number of individuals, the spatial growth of the population, i.e. the spread of the species, both to the north and the south, has been documented on the dam section examined.

In spite of the significant fluctuation of the individuals of the big mushroom grass, the population in Gyoma is considered stable and capable of spreading. We believe, the species is in good position in terms of natural protection. The plant population having its habitat in the Körös-Maros National Park, requires no intervention or special treatment for survival or possible spread.

Deli Tamás

Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága

H-5600 Békéscsaba, Gyulai út. 1.

E-mail: deli@bmmi.hu

Lobmáyer Nelli

E-mail: alvella@citromail.hu

1. kép. Nagy gombafüvek
(*Androsace maxima*) csoportja
Gyomaendrőd mellett

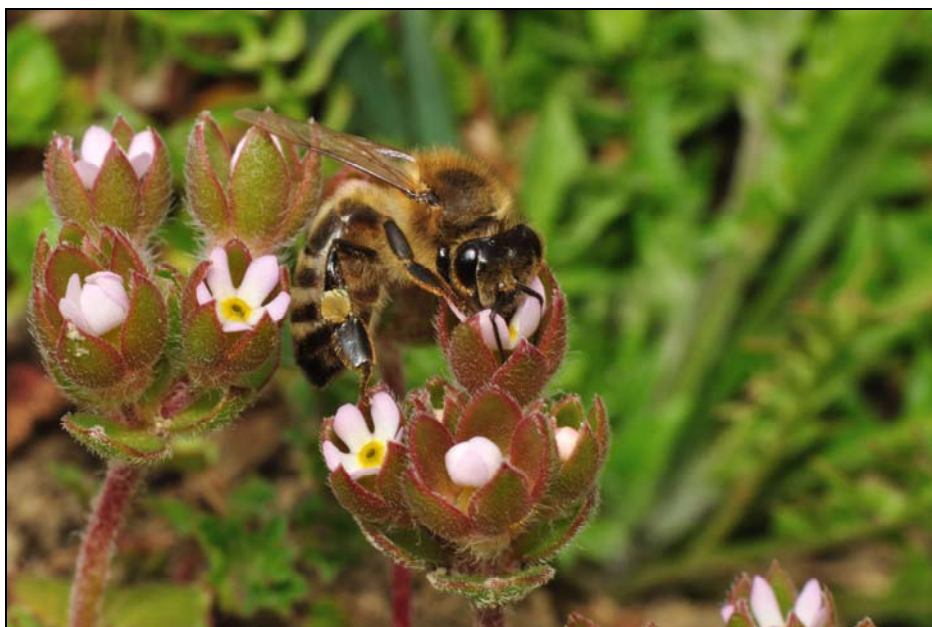

2. kép. A nagy gombafű (*Androsace maxima*) fortszirmú pártájának torkában jól látható sárga gyűrűt visel

3. kép. A nagy gombafű (*Androsace maxima*) csészelevelei és a szárai többnyire barna színűek, szőrösek

4. kép. A nagy gombafű (*Androsace maxima*) beporzását elsősorban méhek végzik

5. kép. Cingár gombafű (*Androsace elongata*)

6. kép. A nagy gombafű (*Androsace maxima*) és a cingár gombafű (*Androsace elongata*) egy helyen nő Gyomaendrőd mellett

7. kép. A réti ecsetpázsit (*Alopecurus pratensis*) virágzata

8. kép. Olocsán (*Holosteum umbellatum*)

9. kép. Pásztortáska (*Capsella bursa-pastoris*)

10. kép. Bűrök gémorri (*Erodium cicutarium*)

11. kép. A szikes talajokat jelző sziksófű (*Limonium gmelinii* ssp. *hungaricum*)

12. kép. A munka menete; a képen az egyik szerző, Lobmáyer Nelli látható
(Fotók: Deli Tamás)

**A NYULAK TÜDŐFÉRGEINEK KÖZTIGAZDÁI
ÉS A VÉGLEGES GAZDA FERTŐZŐDÉSÉNEK MÓDJA**

– Csobai Erzsébet – Majoros Gábor –

Bevezetés

A különleges életmódú, parazitikus fonálférgek, a *protostrongylidák*, melyek a gerinces állatokban leggyakrabban tüdőférgességet okoznak, valójában nagyon heterogén féregcsoportot alkotnak, amelyeknek adult példányai kis- és nagykerődzőkben, nyulakban, ragadozóknak, rágcsálókban és rovarrevőkben is élősöknek olykor az erekben, izompólyákban, sőt az agyburokban is.¹ A velük filogenetikailag rokon, más tüdőférgestől (pl. *Dictyocaulus*, *Metastrongylus*) egyebek között abban a jelentős tulajdonságban térnek el, hogy lárvájuk fejlődése szárazföldi csigák testében zajlik. Ahhoz, hogy e férgek fertőzni tudják melegvérű gazdájukat, a csigában történő növekedés és átalakulás nélkülözhetetlen, ezért a csigákat obligát köztigazdának tekintjük a protostrongylidák számára.

Feltűnő azonban, hogy a Protostrongylidae családba tartozó férgek többségének végleges gazdája nem csigaevő, hanem kifejezetten növényevő vagy ragadozó állat, és az is érdekes, hogy a férgek lárvái egyáltalán nem kötődnek semmilyen köztigazda fajhoz, hanem a környezetükben megtalálható, bármilyen csigafajban fejlődni képesek. Nem egyértelmű azonban, hogyan jut át a csigában fejlődő lárva az obligát herbivor vagy carnivor gazdába. Különösen érdekes a nyúl tüdőférgének esete, mert a nyulak szigorúan növényevő állatok, és e csigákban fejlődő férgekkel való fertőződésük természetes módját eddig még nem tanulmányozták.

Noha a nyulak tüdőférgességének a fertőzöttség ritka előfordulása miatt nem tulajdonítanak túl nagy jelentőséget Magyarországon, e különleges parazitózis fejlődésmenetének tanulmányozása segít megismerni a paraziták, illetve általában a kórokozók adaptálódásának menetét a gazdaszervezetekhez. Ezért választottuk tanulmányunk tárgyául a köztigazdákkal fejlődő élősök közül a nyúl tüdőférgét, és megpróbáltuk kideríteni a féreggel való fertőzésük tényleges módját.

A protostrongylidák a nyulakban

A Protostrongylidae családba tartozó, Magyarországon előforduló genusok (*Protostrongylus*, *Cystocaulus*, *Müllerius*, *Neoststrongylus*, *Varestrongylus*, *Elaphoststrongylus*) közül a nyulak tüdőférgességét a *Protostrongylus* genusba tartozó fajok

¹ YAMAGUTI 1961.

okozzák. A mezei nyúlban és az üregi nyúlban is előfordulnak *Protostrongylus* tüdőférgesek.² A zárt és nem természetes tartási körülmények miatt a házinyúlban a protostrongylosis ritka és jelentéktelen kártételű. A két közép-európai, vadon élő nyúlban, az üregi (*Oryctolagus cuniculus*) és a mezei nyúlban (*Lepus europaeus*) viszont a *Protostrongylus pulmonalis* (Froelich, 1802), a *P. tauricus* (Schulz és Kadenazii, 1949) és a *P. oryctolagi* (Babos, 1959) feregfajok fordulnak elő nálunk. A *P. oryctolagi* fajt eddig csak az üregi nyúlban találták meg, a *P. tauricus* feregfajt mindkét nyúlfajban kimutatták. Hazánkon kívül, a nyulakban az előbb említett fajok mellett még a nyugat-európai *P. cunicularum* (Joyeux és Gaud, 1946) és *P. commutatus* (Diesing, 1851), az oroszországi *P. kamenskyi* (Schulz, 1930), illetve az észak-amerikai *P. boughtoni* (Goble and Dougherty, 1943) nyúl tüdőféregfajokat említik ebből a családból.³ E fajok nomenklatúrája elég konfúzus, és a szinonimikájuk nem egységesen elfogadott, ezért a valid és ténylegesen létező fajok száma sem teljesen biztos. A *P. pulmonalis*-nak például sok szinonimját tartják számon, de ezek egy része talán valóban létező faj lehet (mint például egyes hivatkozások szerint a *P. commutatus*).⁴

Megfigyelések szerint a tüdőférges okozta fertőzöttség lefolyása általában tünetmentes, a ritkán tapasztalt, erős fertőzöttség azonban komoly súlyvesztést, betegséget eredményezhet. A *P. pulmonalis* a tüdőszövetben olykor kifejezett vérzéses elváltozásokat, majd sötét pigmentációt, továbbá bronchitist okozhat. Leggyakrabban a tüdőférgesek kötőszövetes csomókat, az úgynevezett gócot hozták létre, amelyek szürkés színű, tömött tapintatú, légtelen területek a tüdő állományában. A gócban vagy a férgek, vagy a petéket, olykor mindkettőt meg lehet találni.⁵

A Kutzer és Frey (1976) által végzett vizsgálatban a mezei nyulak parazitákkal való fertőzöttségét nézték Ausztriában, és azt találták, hogy az egyéb kórokozóktól megbetegedett és legyengült állatok között jóval gyakoribb volt a *Protostrongylus commutatus* tüdőféregfajjal való fertőzöttség, mint az egyébként egészséges nyulak között. Ennek a magyarázata az lehet, hogy a beteg és legyengült nyulakban könnyebben telepednek meg a tüdőférgesek, vagy esetleg maga a vándorló lárva vektorként juttat be egyéb kórokozókat – például baktériumokat – a végleges gazdába.

A Protostrongylus-fajok életciklusa és fejlődése

A *Protostrongylus* tüdőférges fejlődésmenetét főleg kérődző állatokban, de nyúlban is tanulmányozták. A tüdő hörgőcskéiben élő *Protostrongylus*-fajok ovi-parok, petéiket a tüdő szöveteibe rakják le. Itt következik be az embrionális fejlődés. A pete burka vékony, hártyaszerű.⁶ A peték kiürülése utáni 9. nap vége felé a

² BABOS 1959.

³ ANDERSON 1992.

⁴ YAMAGUTI 1961; ANDERSON 1992.

⁵ KASSAI 1999.

⁶ BABOS 1959.

lárva mozogni kezd, s feszegeti a peteburkot. Ebben az időben alakul át a lárva farki vége a fajára jellemző alakúvá, amely alapján olykor az egyes tüdőféregfajokat, de legalábbis a genusokat morfológiailag el tudjuk különíteni egymástól. A lárvák általában a peterakás utáni 11–12. napon hagyják el a peteburkot, még a tüdő szövetei között. A lassú mozgásra képes, tüdő göcaiban kikelt első stádiumú lárvák (továbbiakban: L1) valószínűleg aktívan hagyják el az alveolust, s jutnak a nagyobb légutakba, majd a garaton át a bélcsőbe. A légutak hámfát borító csillók kifelé irányuló mozgása segíti őket a tüdő elhagyásában. Ez időszak alatt további fejlődésen mennek keresztül, mert tapasztalható, hogy a petéből kikelt lárva szemcsés belső szerkezete homogénné válik, és a már bélben található lárva üvegszerűen áttetsző lesz.

A lárvák érési folyamatát bizonyítja a tüdőből és a bélsárból kinyert lárvák köztigazda fertőzőképességének különbözősége. Babos csigafertőzési kísérleteiből az derült ki, hogy a bélsárból származó lárvákkal 28%-kal jobb eredménnyel lehet harmadik stádiumú lárvákhoz jutni, mint közvetlenül a tüdőkaparékból származó lárvákkal. A kísérletben tapasztalt különbség nyilvánvalóan abból adódott, hogy a bélsárból származó lárvák már átmentek az érési szakaszon, a tüdőkaparékból származó lárvák között pedig több, frissen kikelt lárva volt, amely nem volt képes csiga köztigazdába hatolni. A kétféle eredetű, csigákban kialakuló 3. stádiumú lárva (L3) a kísérlet folyamán eltérő mennyiségben jelent meg a mesterségesen fertőzött csigákban, tehát a lárvák százalékos arányában mutatkozó eltérés a lárvák érési folyamatában lévő különbség miatt következett be.⁷

A *Protostrongylus*-ok posztembrionális fejlődésének további része a köztigazda csigában megy végbe,⁸ miután az L1 a bélsárral kijutott a gazdából. Az első stádiumú lárvák viszonylag hosszú ideig képesek életben maradni a végleges gazda szervezetéből a külvilágra kerülve. Cabaret és munkatársai (1991) az első stádiumú protostrongylida lárvák túlélését vizsgálták kísérleti körülmények között változó hőmérsékleti viszonyok és nedvességtartalom mellett. Természetes körülmények között nagyon kevés lárva volt megtalálható a növényzeten, míg majdnem az összes lárvát a szabadban hagyott bélsárból nyerték vissza. Az L1 lárvák tehát a külvilágon heverő bélsárban várják a köztigazdával való találkozás alkalmát. Az ellenálló képesség magas hőmérséklettel és kiszáradással szemben gyengébb, amikor azonban a lárvák a bélsárban tartózkodnak, itt védve vannak a napsugárzástól. A bélsárban maradás talán hosszú túlélést jelenthet, de kisebb hatékonyságot a köztigazdák fertőzésére, mivel a friss bélsár nem vonzza sem a házas, sem a meztelen csigákat. A legtöbb csigafaj elmászik annak közeléből, míg a régi, esőáztatott bélsáron át másznak, sőt a kísérleti körülmények között az időjárás viszonyosságainak kitett régi bélsár láthatóan vonzotta a kísérletben szereplő csigafajok (*Vertigo* és *Discus* spp.) egyedeit.⁹ Amikor a lárvák kivándorolnak a bélsárból, a túlélésük a napsütés erős-

⁷ BABOS 1959.

⁸ KASSAI 1999.

⁹ BOAG 1983.

ségétől függ, míg más környezeti tényezők kevésbé fontosak. A túlélés időtartama így rövid, de a lárváknak talán nagyobb lehetőségük van köztigazdákat fertőzni.¹⁰

A lárvák csigába jutása kétféleképpen történhet. Egyrészt aktív módon úgy, hogy a csiga izmos talpába furakodva átjutnak a test felszínén, másrészt passzív módon úgy, hogy a csiga táplálkozás közben elfogyasztja azokat.¹¹ Köztigazdába kerülve a lárvák szélessége és hossza nő. Amikor elér egy bizonyos méretet, megtörténik az első vedlése a fertőzés utáni 8–12. napon. Az ily módon kialakuló második stádiumú lárvák (továbbiakban: L2) mintegy 20%-kal hosszabbak, mint az L1, és a testet a vékony, korábban levett kutikula borítja. Újabb növekedés után megtörténik a második vedlés is, amely már hosszabb idő eltelte után következik be. A levett kutikula vastag, kétrétegű, harántszávozottsága durva. A feji vég magasságában a külső, barna réteg elvékonyodik és megszűnik, csak egy, a belső rétegből álló, sapkaszerű képződmény marad meg. Ettől kezdve a lárvát harmadik stádiumúnak nevezzük (továbbiakban: L3). Csak az L3 képes fertőzni a végleges gazdát. Ezt a stádiumot Gerichter további két, egymástól elkülönülő stádiumra bontotta: a preinfektív és az infektív lárvastádiumokra.¹² A preinfektív L3 hosszabb, de vékonyabb, mint az L2. Mivel ebben a stádiumban már nem táplálkozik a lárvák, a bélcsőve fel-tisztul, táplálék-granulumokat csak alig tartalmaz. A lárvák körül, az előző vedlésekből származó, két burok látható. Ebből a stádiumból további vedlés nélkül alakul át infektív L3 stádiumba, melynél a lárvák teste már teljesen átlátszó.

A harmadik stádiumú lárvák a végleges gazda szervezetébe jutás után a vastagbél nyálkahártyájába hatolnak, majd vér- és nyirokkeringéssel a belfodri nyirokcsomókon, a mellvezetéken és a jobb szívfélén keresztül érik el a tüdőt. A fertőzés utáni 24–48. órában a tüdő vérereiben megtalálhatók a lárvák, 48 óra múlva pedig már a tüdő állományában is. Juvenilis, azaz a negyedik vedlésen átesett féregpéldányokat 14 nappal a fertőzés után már a nagyobb légutakban találhatunk. A féregnőstényekben 16 nappal a fertőzés után már éretlen petéket lehetett kimutatni. A 20–22. napon a férgek visszahúzódnak a kisebb légutakba. Az első lerakott peték a tüdő állományában a fertőzés utáni 22. napon találhatók.¹³

A köztigazdák és a végleges gazdák fertőződésének módja

Úgy tűnik, hogy a többi protostrongylida tüdőféreghez hasonlóan a nyúlban élősködő *Protostrongylus*-ok lárváinak fejlődése sem kötődik meghatározott köztigazda fajhoz, hanem azok a környezetükben megtalálható, legtöbb szárazföldi házas és meztelen csigafajban fejlődni képesek.¹⁴ Ezért elvileg minden szárazföldi csiga

¹⁰ CABARET 1991.

¹¹ SAMSON-HOLMES 1985.

¹² BABOS 1959.

¹³ BABOS 1959.

¹⁴ ANDERSON 1992.

képes közvetíteni a fertőzést a nyulakra. Eddig azonban senki sem figyelte meg a nyulak fertőződésének természetes módját, s csak néhány, kísérleti úton fertőzött csigafajról bizonyították be, hogy alkalmas köztigazdája lehet a nyulak tüdőférgének.¹⁵ Az első stádiumú tüdőféreglárvák köztigazda csigába jutásának módjait vizsgálva Samson és Holmes (1985) kísérletében például egy kistestű csigafaj, a *Val-lonia pulchella* egyedeit *Protostrongylus stilesi* lárvákkal mesterségesen fertőzték, s ez a csiga a lárvák jó fejlődése alapján kiváló köztigazdának bizonyult a férgek számára. A szerzők a lárváknak a csiga testén belüli elhelyezkedéséből következtettek azok bejutásának aktív vagy passzív voltára: a bélcső körül talált lárvákról feltételezték, hogy azokat a csiga a száján keresztül vette fel, míg a talpizomzatba fúródott lárvákról feltételezték, hogy azok aktív mozgásukkal furakodtak be a talpba. A csigák tehát több módon is fertőződhetnek lárvával, és ez részben magyarázza, hogy miért oly sok csigafaj képes protostrongylida lárvát hordozni a testében.

Azonban, még ha a féreglárvák mindenféle csigát fertőzni képesek is, az nem jelenti egyúttal azt, hogy a természetes körülmények között minden csigafaj alkalmas lenne a végleges gazdák fertőződéséhez szükséges lárvákat létrehozni. Mivel a nyúl szándékosan biztosan nem fogyaszt élő, nagytestű csigákat, a nagytestű csigákban fejlődő lárvák elvileg csak úgy juthatnának a nyulakba, hogy a csiga pusztulása után kiszabadulnak onnan, ezt a jelenséget azonban még soha nem sikerült közvetlenül megfigyelni.¹⁶ Másrészt a kistestű csigákat a nyulak esetleg véletlenszerűen elfogyaszthatják, és a lárvák ily módon jutnak a szervezetükbe. Ezt a fertőzési módot sem sikerült eddig bebizonyítani senkinek.

A nyulak csigafogyasztásáról mindössze egy adatot találtunk a szakirodalomban, mely szerint Nagy-Britannia egyes területein a nyulak fontos predátorai egy bizonyos csigafajnak, a *Cepea nemoralis*-nak, mert e csiga üres héjait olykor feltörve találják a mezőn.¹⁷ A tanulmány szerint a házinyúl is elfogadja táplálék gyanánt a csigákat, és ezt a megfigyelt tényt hozzák fel annak bizonyosságául, hogy a csigák feltört héjait a mezei nyulak hagyták hátra a réteken. Érdekes azonban, hogy állítólag ugyanezt a csigát más angliai területeken élő nyulak nem fogyasztják, mert vannak olyan területek, ahol feltört héjakat nem találnak, noha nyulak élnek ott. A tanulmányban említett *C. nemoralis* polimorf héjú csiga, melynek sárga, barna, rózsaszín és barnacsíkos egyedei is vannak. A nyulak élőhelyén talált törött héjak között nem egyformán voltak gyakoriak az egyes színváltozatok, ezért a nyulak bizonyos preferenciáját feltételezték egyes színváltozatok iránt. Mivel a nyulak színváltak, feltételezték, hogy a vizuális szelekcióban a héjak világos vagy sötét tónusa játszik szerepet. Sajnos a kutatók semmilyen meggyőző bizonyítékot nem említenek a mezei nyulak csiga-predációjának alátámasztására, mivel azt egyszer sem tudták megfigyelni. A kérdést tekintve abból a megállapításból indulnak ki, miszerint a

¹⁵ BABOS 1959; KRÁLKA-SAMUEL 1984.

¹⁶ ROSE 1957.

¹⁷ CAIN-M. A.-PHIL 1953.

nyulak a patkányokhoz hasonlóan törik fel a csigák héját, azt azonban nem említik, hogy ez esetben mi utal arra, hogy a törött héjak mégis a nyulak csigafogyasztásából származnának. A *C. nemoralis* egy 2–3 cm héjmagyságú csigafaj, ezért azt „véletlenül” nem fogyaszthatja el a nyúl a növényi táplálékkal együtt. Ezért nem tartjuk kizártnak, hogy a törött csigahéjakat madarak vagy rágcsálók hagyták hátra az angliai réteken.

A nyulak spontán táplálékfelvétele alkalmával nem figyelték meg lárvahordozó csigák fogyasztását, ezért mind a mai napig kérdéses, hogyan jut a protostrongylida féreglárva a csigából a növényevő gazdába. Még az sem egyértelmű, hogy a köztigazdából kijutva történik a fertőződés, vagy pedig a lárva soha nem hagyja el a köztigazdát, hanem a végleges gazda – jelen esetben a mezei vagy az üregi nyúl – a táplálékkal együtt véletlenül fogyasztja el a tüdőférgek életciklusában köztigazdaként szereplő csigát a parazita lárzával együtt.

A havasi nyúl (*Lepus americanus*) tüdőférges, a *Protostrongylus boughtoni* számára természetes körülmények között köztigazdának több aprótestű csigafaj is alkalmas (pl. *Vertigo gouldi*, *V. ovata*, *Columella edentula*, *Euconulus fulvus*). Ezekben a parazita lárvák valószínűleg át is telnek. Erre a tényre a csigákban az L3 lárvák kora tavaszi megjelenéséből következtettek a kutatók, mivel az korábban már ismert volt, hogy a lárvák fejlődését az alacsony hőmérséklet erősen gátolja. Észak-amerikai viszonyok között, noha az áprilisi hőmérsékletenyhülés miatt előfordulhat a köztigazdák fertőződése a tavasszal hullatott bélsárból kikerülő lárvákkal, a fertőződött csigában a lárva fejlődése semmiképp nem érheti el a harmadik stádiumot május végéig. A havasi nyulak fertőzöttségének felmérése során talált legfiatalabb fertőzött példány mindössze 40 napos volt, vagyis a végleges gazda valószínűleg már élete második hetében fertőződhet a parazitával. A placentán keresztüli fertőződésre a kutatók nem találtak bizonyítékot, ezért úgy vélték, hogy a végleges gazdák a lárvákat tartalmazó apró csigák elfogyasztásával fertőződnek.¹⁸

Egyébként nemcsak a nyulak tüdőférgesire nézve, de a protostrongylidák más fajtái esetében is igaz, hogy a végleges gazda tényleges fertőződésének módjáról nincs egyetértés a szerzők között,¹⁹ mert ezt a folyamatot természetes körülmények között még senkinek sem sikerült közvetlenül megfigyelnie. Egyes kutatók véleménye szerint az infekzív L3 elhagyhatja a csiga testét, és a növényzetre tapadva jut be a végleges gazdába.²⁰ A pézsmatulok (*Ovibos moschatus*) tüdőférgének, az *Umingmakstrongylus pallikuukensis*-nek a vizsgálata során azt tapasztalták a kutatók, hogy a lárvák olykor kiszabadulnak a köztigazdából. A kísérletben mesterségesen fertőzött meztelen (*Deroceras laeve*) és házas (*Catinella sp.*) csigákat – melyek egyben a parazita természetes köztigazdái a pézsmatulok élőhelyén –, továbbá egy laboratóriumban nevelt csigát (*Deroceras reticulatum*) is használtak, s ezeket Petri-csészék-

¹⁸ KRALKÁ-SAMUEL 1990.

¹⁹ ANDERSON 1992; KASSAI 1999.

²⁰ CABARET 1982.

ben tartva mindegyik faj esetében sikerült kiszabadult L3 lárvákat találniuk a csigák körül.²¹ Természetes körülmények között a tőzeges talajból, illetve a vegetációról is sikerült izolálniuk a szabad L3 lárvákat, bár csak olyan csigák mellől, amelyeket laboratóriumban fertőztek tüdőférgelárvákkal, és azután helyezték ki azokat a tundra. A szerzők szerint a kiszabadult lárvák azért előnyösek a parazita szempontjából, mert akkor is képesek a végleges gazdába jutni, ha a csigák már téli hibernációba vonultak vagy elpusztultak. Szerintük a lárvák kijutása a köztigazdából fontos járványtani tényező lehet a végleges gazda fertőzésében a csigák aktív napi és évszakos periódusától függetlenül.²² Sajnos a fenti szerzők a csigából kijutott lárvákkal nem fertőzték a pézsmatulkot, hanem csak olyan fertőző anyagot használtak a kísérleteik során, amelyben a laboratóriumi körülmények között kiszabadult, illetve a csigatestben benne lévő lárvák egy keverékben voltak.

Még ha tényként fogadjuk is el azt, hogy a protostrongylida lárvák aktívan vagy passzívan kiszabadulhatnak a csigákból, az kérdéses, hogy a kiszabadult L3 lárvák mennyi ideig élnek és maradnak fertőzőképesek a növényzeten, illetve, hogy a sarkvidéki körülményektől eltérő környezetben is megtörténik-e ez a folyamat. A parazitológusok másik csoportja úgy véli, hogy a lárvák sohasem hagyják el a csiga testét, a végleges gazdák a csigák testével együtt fogyasztják el a fertőzőképes, vedléseken átesett, harmadik stádiumú lárvát,²³ mivel azok szerintük nem tudnak spontán kiszabadulni a csigákból.²⁴ Ez utóbbi szerzők sem figyelték meg azonban a végleges gazdák spontán módon való köztigazda fogyasztását.

A Kralka és Samuel (1984) által végzett kísérlet alkalmával 12 mesterségesen fertőzött, élő *Vallonia pulchella* csigában számolták meg az L3 lárvákat, majd tíz hét múlva a csigák talpából kiszabadult 23 lárvával, csövön keresztül egyenesen a gyomorba juttatva azokat, egy három hónapos házi nyulat fertőztek. A kísérlet alatt összesen 6 csigából 30 lárvát szabadult ki. Hét csiga elpusztult az ötödik hét után, melyek esetében az összes L3 a bomló talpban maradt. A kutatók három lehetséges mechanizmust feltételeznek a lárvák csigatalpból való kiszabadulását illetően: azok vagy aktívan hagyják el a csigaszövetet, esetleg passzívan kerülnek ki abból – például az izomkontrakció következtében –, vagy a csiga aktív immunvédekezése űzi ki azokat.

Bár a lárvák elvileg mozoghatnak a csigaszövetben, mégis kérdéses, hogy képesek-e aktívan elhagyni azt. A kutatók szerint a lárvák kijutása a köztigazdából esetleg a fertőzés intenzitásától függ. Elgondolkodtató azonban, hogy a *P. boughtoni* esetében a természetes úton fertőződött csigákban az átlagos intenzitás kevesebb volt, mint 2, tehát messze elmaradt a laboratóriumi fertőzéssel előidézett fertőzöttség intenzitásától. Ha azonban a lárvák aktív kijutása a csigákból egy

²¹ KUTZ-HOBERG-POLLEY 2000.

²² KUTZ-HOBERG-NISHI-POLLEY 2002.

²³ AZIMOV-UBAIDULLAEV-ZIMIN 1973; SOULSBY 1982.

²⁴ SAUERLÄNDER 1979.

denzitás függő jelenség, akkor eszerint a természetben a lárvák kikerülése jóval ritkábban fordulhat elő, mint amelyet a mesterséges fertőzéssel előidézett fertőzöttség-ből nyert lárvákkal végzett kísérlet eredménye mutatott. A kísérletben a spontán kiszabadult 23 lárvá közül, melyekkel a házinyulat fertőzték, mindössze 4 bizonyult fertőzőképesnek, mert a kísérleti nyúlban csak 4 adult tüdőférget találtak. Megjegyzendő, hogy a kísérletben nem vetették alá szélsőséges környezeti hatásoknak a lárvákat. Ugyanakkor a köztigazdából kikerülve a harmadik stádiumú lárvák a természetben elsősorban a kiszáradás szempontjából jóval kisebb toleranciát mutatnak, mint az első stádiumúak, emiatt jóval rövidebb ideig képesek a túlélésre a szabad környezetben, mint amazok. Ezért elképzelhető, hogy a szabad természetben a csigákból kiszabadult lárvák még rosszabb fertőzési arányt mutatnának, mint a kísérletben felhasznált lárvák. A természetben talált csigák alacsony fertőzöttségi intenzitása és a havasi nyulak élőhelyének száraz jellege miatt a kutatók arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy a végleges gazda megfertőzésében a *P. boughtoni* esetében a kiszabadult L3 lárváknak természetes körülmények között valószínűleg kicsi a jelentősége.

Mesterséges körülmények között tehát mindkét módon, azaz kiszabadított és csigatestben lévő lárvával is fertőzhetők a végleges gazdák,²⁵ ez tehát nem dönti el a természetes fertőzés módjának kérdését. A fertőződés természetes módjának megismerése végett ezért további vizsgálatok szükségesek.

A kutatás célkitűzései

Mivel már Babos korábban bebizonyította, hogy a *Xerolenta obvia* (Menke, 1828) (syn.: *Helicella obvia*) csigafaj kiváló laboratóriumi köztigazdája a nyúlban élő *Protostrongylus*-fajoknak,²⁶ három további kérdést vizsgáltunk meg e csigával kapcsolatban. Egyrészt, hogy ez a csiga természetes körülmények között hordozhat-e nyulból származó *Protostrongylus*-lárvákat (1), másrészt, hogy a csiga elpusztulása után ezek a lárvák képesek-e kiszabadulni a köztigazda rothadó testéből (2), illetve ezeket a csigákat spontán módon elfogyaszthatja-e egy nyúl (3).

Megkíséreltünk csigamaradványokat kimutatni vadászat alkalmával lőtt mezei nyulak gyomortartalmából (4) és a nyulak élőhelyén gyűjtött bélsárhullatékból (5).

Csigák gyűjtésével megpróbáltuk behatárolni azokat a csigafajokat, amelyeket a nyúl egy adott természetes élőhelyén esetleg elfogyaszthat (6), és ezekben a fajokban természetes úton beléjük jutott tüdőféreglárvákat kerestünk (7).

A fenti célok megvalósulásától, azaz az eredményektől függően a további célunk volt a nyulak élőhelyén előforduló csigák mesterséges fertőzése nyúl tüdőféreggel (8), és a fertőzött csigákkal a féregfertőzést nyúlra átvinni (9).

²⁵ HANDELAND–GIBBONS–SKORPING 2000; KRÁLKA–SAMUEL 1984.

²⁶ BABOS 1959.

Vadászaton lőtt mezei nyulak vizsgálatával a természetes fertőzöttség előfordulásának gyakoriságát vizsgáltuk (10), illetve a fertőzött nyúltüdőkből izolált L1 lárvákkal mesterségesen próbáltunk olyan csigákat fertőzni, amelyeket esetleg elfogyaszthat a nyúl (11).

Mivel a mezei és az üregi (házi-) nyúl a szakirodalmi adatok alapján azonos tüdőféregfajokkal fertőzhető, és a két faj ugyanazon élettérben ugyanazon csigákkal él együtt, feltételezhető, hogy a két nyúlfaj azonos módon fertőződhet a tüdőféregtől. Ezek miatt – s mivel a mezei nyúl mesterséges körülmények között való tartása nagy nehézségekbe ütközött volna – az etetési és a végleges gazda fertőzésére irányuló kísérleteket házinyúlra, a többi vizsgálatot mezei nyúlra származó anyagon végeztük.

Anyagok és módszerek

Csigák gyűjtése a természetes élőhelyekről

Egyelések gyűjtés

A szabad szemmel könnyen észrevehető nagyságú csigákat a talaj felszínéről és az aljnövényzet leveleinek felszínéről egyelő gyűjtéssel szedgettük, főleg esős vagy borús időben, amikor a csigák aktivitása az átlagosnál nagyobb volt.

Talajmintával történő gyűjtés

A kistestű fajokat a talaj felszínéről összesöpört avarmintából gyűjtöttük, külön az élő csigapéldányokat és a héjakat. A talajminta száraz állapotban jól szitálható. A nagyobb héjakat, durvább gally- és kődarabokat eltávolítottuk, és a többféle szemcseméretű frakcióra szitált mintát egy edényben, melynek fala elég magas, hogy az úszó és lesüllyedő részek kellő távolságra váljanak el egymástól, vízzel elkevertük. A kőzetdarabok és az élő csigák az edény aljára ülnek, míg a csigahéjak zöme és a növényi részek úsznak a víz felszínén. Az úszó törmelék zömének kimerése után a maradékot úgy gyűjtöttük össze, hogy a vizet megkeverve, teaszűrőn keresztül átöntöttük, melyből jól kiütögethető a benne összegyűlt törmelék. Ebből a frakcióból, az uszadék leöntése után, még nedves állapotban kiválogattuk az élő csigákat.

Ezután az úszó frakciót újból vízzel kevertük össze, majd felforraltuk a mintát, és megvártuk, míg kihűl az edény tartalma, ami után szinte minden képlet az edény alján hevert. A forralással a levegőt eltávolítjuk a növényi sejtekből és a csigahéjakból egyaránt. A levegő helyére gőz, majd lehűlés után víz kerül. Ez azt eredményezi, hogy a csigahéjak átlag fajsúlya megegyezik a mészhéj fajsúlyával, és így jóval súlyosabbak lesznek, mint a levegőt szintén nem tartalmazó, de szerves anyagból álló növényi részek. Ezért a héjak az edény alján helyezkednek el, fölöttük az avartörmelék, majd a vízréteg van. Óvatos kevergetés hatására az avartörmelék a vízben lebeg,

amit így leönthetünk az edényből. Ezt a dekantálásnak nevezett folyamatot néhány-szor elvégeztük, így szinte csak csigahéjak maradtak az edény alján.

A felforralt uszadék dekantálása után maradt üledéket, szárítást követően, sztereomikroszkóp alatt átválogattuk, és kerestük benne az üres csigahéjakat. Az élő egyedeket és a héjakat identifikáltuk, fajok szerint szétválogattuk, és meghatároztuk az egyes fajok példányszámát.

Csapdákkal történő gyűjtés

Azokon a helyeken, ahol az egyeléses gyűjtéssel és a talajmintákban is sok élő csigát találtunk, kb. 20 × 30 cm területű hullámpapírkarton-lapokat helyeztünk ki a csigák természetes élőhelyein (1. kép), melyek eső után sokáig magukban tartva a vizet bűvőhelyet jelentenek, így azokról a csigák könnyedén összegyűjthetők.

A csigák gyűjtőhelyei

Csigákat gyűjtöttünk olyan helyeken, ahol a talált hullatékok alapján bizonyosan mezei nyulak fordultak elő – Kiskunfélegyháza: vasútállomás környéke; Békéscsaba: Öntözött-rétek; Budaörs: Csíki-hegyek (2. kép) –, és a fertőzési kísérletek céljára olyan helyen is, ahol nyulak biztosan nem fordultak elő (Budapest: Széchenyi-hegy, Borbála lépcső; Budapest: Egyetemi Botanikus Kert; Budapest: SZIE Állatorvos-tudományi Kar parkja). Ezenfelül a fertőzési kísérletekhez kaszálórétről gyűjtött *Xerolenta obvia* csigákat kaptunk Kecskemétről, amelyek fertőzésmentességéről azok egy részének leölésével győződünk meg.

A csigák féregfertőzöttségének vizsgálata

Az élő csigákat héjuk összezúzásával extermináltuk, majd az állat zsigerzacskóját és az összes ivarszervet leválasztottuk a köpenyről és a talpról. Nagyobb csigák esetében az izmos részt darabokra vágtuk, illetve a kisebb fajok testét egészben két tárgylemez között szétlapítottuk. A szélesített szövetek között áteső-fényes mikroszkóppal kerestük a tüdőféreglárvákat. A lárvák életképességét a mozgásukról lehetett felismerni, morfológiai azonosításukat pedig Babos (1959), Kassai (1999) és Zdarska (1960) munkái alapján végeztük.

A házinyúl csigafogyasztásának vizsgálata

Fél négyzetméteres, deszkázott aljú bokszban tartott házinyúl szénából álló takarmányára 54 kifejlett, 10–15 mm héjmagyságú *X. obvia* csigát helyeztünk, amelyeknek héját előzőleg egy kereskedelembe kapható, élénk narancsvörös, látható fényben fluoreszkáló jelzőfestékkel festettük be. (E festék maradványait mikroszkóppal a nyúl bélsarából könnyen ki lehetett mutatni.) A csigák két hónapig vol-

tak a nyúl környezetében, és a boksz oldalán mászkáltak, vagy helyhez rögzülve pihentek. A megfigyelési idő után a csigákat összegyűjtöttük a nyúl környezetéből, illetve az állattól származó, hetente összegyűjtött hulladékot megvizsgáltuk csiga-héjmaradványok és festékszemcsék jelenlétére.

A nyúl mellé helyezett csigák egyúttal természetes tüdőféreg-fertőzöttséget hordoztak, tehát amennyiben a mesterséges környezetben felnevelt és emiatt fertőzésmentes állat csigát fogyasztott volna, nagy valószínűséggel fertőződött volna tüdőférgesekkel is. Noha az élő csigákban természetesen lehetetlen lett volna a bennük lévő lárvákat faji szinten identifikálni, a kísérlet előtt néhány példányukból a már korábban leírtak szerint kipreparáltuk a lárvákat, s megbizonyosodtunk róla, hogy azok *Protostrongylus*-lárvák. Mivel a csigákat olyan helyen gyűjtöttük, ahol az ebbe a genusba tartozó tüdőférgeseket hordozó kérődzők (juh, kecske, muflon) nem legeltek, az etetési kísérletre használt csigák talpában látható barna burkú lárvák igen nagy valószínűséggel szintén nyúl eredetű *Protostrongylus*-ok lehettek. (Barna burkú L3 lárvája csak a *Protostrongylus* genusba tartozó tüdőférgeseknek van.)

Bromatológiai vizsgálat gyomortartalomról

Békés megyében 2006 őszén lőtt 153 mezei nyúl gyomortartalmát vízzel egyedenként szuszpendáltuk, és a szuszpenzióban lebegő növényi részeket dekantáltuk. A Petri-csészébe átöntött, víz alatt vizsgált üledékben sztereomikroszkóppal kerestük a héjmaradványokat. Amennyiben a dekantált gyomortartalom olyan finom szemcséjű anyagot tartalmazott, hogy a szemcsék morfológiáját sztereomikroszkóppal nem lehetett megállapítani, az üledéket a szokványos, áteső-fényes biológiai mikroszkópban vizsgáltuk.

Bélsárminták gyűjtése és azonosítása

A bélsármintákat a kilőtt mezei nyulak végbeléből nyertük, illetve elhullatott bélsárbogyókat szedtünk össze az állatok élőhelyén műanyag zacskóba vagy szorosan záró fedelű téglybe. A terepen talált bélsárról – csupán makroszkópos vizsgálat alapján – teljes biztonsággal nehéz megállapítani, hogy az valóban mezei nyúl-tól származik-e. Ezért kvalitatív petekimutató (ovoszkópiás) módszer segítségével az adott gazdafajra jellemző paraziták ivartermékeinek detektálásával azonosítottuk azokat a következők szerint.

A bélsarat a petéknél és a parazitikus egysejtűknél nagyobb sűrűségű, 1300 g/cm³-es vizes cink-szulfát oldattal kevertük össze, és a keverék teaszűrőn átszűrve szuszpenzióját 1500 rpm fordulatszámon, CWS 4235A asztali centrifugán, Wassermann-csővekben centrifugáltuk. A detektálandó parazitaképleteket a felülúszó tejetéről vett cseppben, ellapított végű üvegbot segítségével tárgylemezre emeltük le, majd áteső-fényes mikroszkópban vizsgáltuk. Az egysejtű coccidiumok közé tartozó

Eimeriá-k (Apicomplexa: Coccidia: Eimeriidae) oocystái²⁷ és féregpeték (*Trichuris leporis*, galandféregfajok, trichostrongylidák)²⁸ alapján azonosítottuk a nyúl bélsár-mintákat, és el tudtuk különíteni azokat a kérődző állatok hasonló megjelenésű bélsár hullatékától.

A bélsarak azonosítására leginkább a coccidiumok váltak be, mert ezek az egysejtűek gyakorlatilag minden természetben élő növényevő állat hullatékában fellelhetők. Így például a mezei nyulakban előforduló leggyakoribb, Magyarországon is megtalálható *Eimeria*-fajok az *E. semisculpta*, *E. robertsoni* (= *E. perforans*), *E. hungarica* (= *E. minima*), *E. leporis*, *E. europaea* és az *E. magna*. E fajok morfológiája jelentősen eltér a kiskérődzőkben, illetve az őzben, valamint a szarvasokban előforduló coccidiumoktól. A felsoroltak közül csak két jellegzetes fajon nem található micropyle. Az egyik az *E. leporis*, amelyiknek jellegzetesen hosszúkás alakja van, párhuzamos oldalfalakkal, s csupán a vége legömbölyített kissé. A sporulált oocysta egy nagy külső maradéktestet tartalmaz, és minden sporocystában saját belső maradéktest is található, amely maradéktestek együttes előfordulása a hazai kérődzők coccidiumaira nem jellemző. A másik micropyle nélküli faj az *E. hungarica*. Ez majdnem tökéletesen gömbölyű, átmérője kisebb, mint 15 μm , a sporocysták nem tartalmaznak belső maradéktestet, csak külsőt, egy-két látható szemcséként. Ilyen kicsiny és ennyire szabályos gömb alakú oocystát a bogyós bélsarat ürítő kérődzők (juh, kecske, szarvas, őz) hullatéka nem tartalmaz.

Az *E. europaea* már rendelkezik micropyle-vel, és hossza kevesebb, mint 34 μm , nagy, szemcsézett, jól látható, kerek, éles körvonalú külső maradéktestet tartalmaz. Az *E. robertsoni* fala a micropyle felé vastagodó, a micropyle-t gallérszerűen kiugró megvastagodás veszi körül. Az *E. semisculpta* fala szintén vastag, az oocysta falának felszíne az anterior részen szemcsézett. Nem tartalmaz külső maradéktestet. Az *E. magna* fala szembetűnően kétrétegű, felszíne sima, a sporocysták csak gazdagon szemcsézett belső maradéktesteket tartalmaznak, külsőt nem. A micropyle-vel rendelkező *Eimeria*-fajok fenti bélyegeinek ilyen kombinációja nem fordul elő a nyúlal azonos megjelenésű bélsarat ürítő kérődzők gyakori coccidiumainak esetében, amelyeknek a fala rendszerint végig szemcsézett, sötét színű, illetve oocystájuk más alakú és más méretű.

A terepen gyűjtött nyúlbélsárminták azonosításában a coccidiumokon kívül segítségünkre voltak azok a féregparaziták, amelyek csak kérődzőkben fordulnak elő (pl. *Moniezia*-fajok, *Müllerius capillaris*, *Cystocaulus ocreatus*, *Neostromylus linearis*), mert ezek előfordulása esetén biztosan kizárhattuk a hulladék nyúltól való eredetét.

²⁷ PELLÉRDY 1965.

²⁸ KASSAI 1999.

Csigahéjak kimutatása bélsárból

Először kísérletet végeztünk a nyúlbélsárba kerülő csigadarabkák kimutatása céljából. Száraz takarmányt – pl. granulált tápot, száraz rozskenyeret – is szívesen fogyasztó házinyúl táplálékába vegyes csigahéjtörmelékkel kevertünk. Ezt úgy végeztük, hogy nagy mennyiségű, apróra tört *Truncatellina*, *Granaria*, *Xerolenta*, *Cochlicopa* csigák héjdarabjait sütöttük kisebb, a bélsár megfelelő időben való ürülését jelző festékszemeseket is tartalmazó rozsliszt-pogácsákba (3. kép), amelyet az állat ad libitum elfogyasztott. A pogácsák elfogyasztása után az ürített bélsarat, illetve minden egyéb nyúlbélsármintát az alábbi módon vizsgáltuk meg.

A bélsármintát bélsárbogyónként 100–200 milliliter vízzel elkevertük, majd 5 perces ülepités után, mialatt az apró szemcsés, ásványi anyagokból álló frakció leülepedett az edény aljára, a növényi rostok pedig a felszínen gyűltek össze, a felülülő $\frac{2}{3}$ részét leöntöttük. A visszamaradt részt újból felöntöttük vízzel, és az alábbi műveletet többször megismételtük, mindaddig, amíg a szuszpenzió víztiszta-ságú lett. Ezt követően a dekantátumot Petri-csészébe öntve sztereomikroszkóp alatt átvizsgáltuk – ahol a nagyobb héjdarabok festés nélkül is jól láthatók, és az adott csigafaj meghatározására is alkalmasak voltak. A sztereomikroszkóppal nem kivehető struktúrájú, nagyon apró szemcsés üledéket pipettával tárgylemezre vittük, és áteső-fényes mikroszkóp alatt, nagyobb nagyítással vizsgáltuk meg azokat.

Mivel a bélsárból nyert finomabb üledékszemesek között sok hasonló alakú volt, festési eljárást alkalmaztunk a csigahéjdarabok felismerésének megkönnyítésére. A desztillált vízzel átmosott üledéket néhány csepp Mayer-féle timsós hematoxilinnel²⁹ elkevertük, majd egy perc után ismételt csapvizes mosással kicsaptuk, és kimostuk a felesleges festékoldatot. A savanyú pácfesték élénk-lila réteggel vontak be a kalcium-karbonát és fehérje-matrix (conchiolin) tartalmú héjdarabkákat, amelyek így jól elkülöníthetőek voltak az ásványi szemcséktől. (A szerves anyag nélküli mészkő- és dolomitzemesek nem vagy alig festődtek a hematoxilinnel, és amorf alakjuk is eltért a lapos, aragonit-kristályokból álló héjdarabkák szerkezetétől.)

Ezt a módszert alkalmaztuk a lőtt nyulak gyomortartalmából dekantálással nyert finomszemcsés frakció, illetve a természetben gyűjtött bélsárminták vizsgálatához is.

Tüdőféreglárvák izolálása bélsárból

A mozgékony fonálféreglárvák, így a tüdőféreglárvák is, a vízbe merített bélsárból – pozitív hidrotropizmusuk folytán – a vízbe vándorolva abban leülepednek. Az általunk alkalmazott Baermann-féle poharas lárvaz izolálás kúp alakú, talpas, kb. 250 ml-es ülepítő-pohárban történik, amit kb. $\frac{3}{4}$ -éig langyos vízzel töltünk meg. A vizsgálandó bélsarat egy 15 x 15 cm-es, négyszögletű, 125–250 μ m-es

²⁹ KRUTSAY 1980.

lyukbőségű, selyem vagy nejlon szitaszövet közepére helyezve belemerítettük a pohárban lévő vízbe úgy, hogy a víz a bélsarat teljesen ellepje. Az izolálási idő bogyós bélsárnál legalább 1–2 óra volt, de általában 24 óra. Ennyi idő alatt a lárvák a pohár fenekén összegyűltek. Ezután a bélsár a szitával együtt kiemelhető a pohárból. A fenekén elkeskenyedő pohár legmélyebb pontjáról az üledéket, mely a lárvákat is tartalmazta, a vízbe merített 0,5 ml-es pipettába sodortattuk, és 5 centiméteres átmérőjű Petri-csészékbe vittük át.

A lárvák megkülönböztetését egyéb tüdőféregfajok lárváitól azok jellegzetes farki vége alapján végeztük. A *Protostrongylus*-lárvák közös tulajdonsága, hogy testük áttetsző (nem vagy alig granulált), és a farki vég sima hegyben végződik, farki függelék nincs, a mozdulatlan lárvák testtartása jellegzetesen begömbült, testük kontúrjai kifejezettek, élesek.³⁰

Csigák mesterséges fertőzése

A csigafertőzéshez 2007 augusztusától novemberéig a Csíki-hegyek területéről folyamatosan gyűjtött, mezei nyúl bélsárból izolált L1 lárvákat használtuk, annak kiderítésére, hogy a parazita végleges gazdájának élőhelyén előforduló apró csigafajok közül egyáltalán melyek lehetnek fogékonyak a tüdőféreggel történő fertőzésre. (Erről a területről gyűjtött talajminták feldolgozása során egyúttal megvizsgáltuk, hogy milyen csigafajok fordulnak elő az adott területen.)

A kísérlethez felhasznált fertőzésmentes csigákat a Széchenyi-hegy déli végében a Farkas-árok bejáratánál, a Borbála-lépcsőnek nevezett sziklasövény mentén, a sziklazugokban lepergő törmelékből gyűjtöttük. Mivel ezen a területen nyulak és patás vadak nem élnek, és háziállatok legeltetése sem folyik, az itt élő apró csigafajok biztosan mentesek tüdőféreglárváktól. E csigafajok mindegyike előfordult a fertőzött nyulak élőhelyén is.

A kísérlet során a *Vallonia costata*, a *Granaria frumentum*, a *Cochlicopa lubrica* és a *Truncatellina cylindrica* fajok juvenilis és adult egyedeit tettük 3–4 órára az L1 lárvákat tartalmazó szuszpenzióba, mely nagyjából a természetes fertőződéskor fennálló körülményeket – például az esővízbe jutó lárvákat és az eső után mászkáló csigákat – tükrözte. A fertőzésre használt tüdőféreglárvák pontos számát nem tudtuk meghatározni, mert a lárvák pontos megszámlálása azok jelentős arányú pusztulásával járt volna, de csigánként legalább 5–10 lárvát volt a szuszpenzióban. Mivel a természetes körülmények között, az 1–2 centiméteres héjmagyságú csigák zömében is csak 1–2 lárvát lehet találni, ez a lárvák-csiga arány elegendő kellett, hogy legyen a néhány milliméteres csigák és a lárvák megfelelő gyakoriságú találkozásához, azaz a fertőzés létrejöttéhez.

A fertőzési idő eltelte után a csigákat egy likacsos tetejű műanyag dobozba tettük, ahol a vizsgálatukig kevés avartörmeléken és nedvesített enyvmentes (kéz-

³⁰ NEMESÉRI-HOLLÓ 1972.

törlő) papíron tartottuk őket. Négy hét elteltével a csigák vizsgálatánál leírt módon, fénymikroszkóp alatt vizsgáltuk az állatokat a tüdőféreglárvák kimutatása céljából. Megállapítottuk a fertőzöttség prevalenciáját és intenzitását, illetve a bennük található lárvák fejlettségi állapotát. A különböző lárvastádiumokat a bélcső szemcsézettsége, illetve az L3 lárvákra jellemző barna burok megléte vagy hiánya alapján különböztettük meg.³¹

A fent leírt fertőzési eljárást Kecskemét határából, egy kaszálóról származó 20 *X. obvia* csigán is elvégeztük párhuzamosan az apró csigák fertőzése mellett, hogy ezekben kísérjük figyelemmel a lárvák fejlődését. A *X. obvia* példányokból 5–5 egyedet tíznaponta leöltünk, és megvizsgáltuk a bennük lévő lárvák fejlettségi állapotát. A fokozatosan kialakuló korai és érett L2, illetve a korai L3 és fertőzőképes L3 lárvák megjelenése alapján határoztuk meg a főkísérlet apró csigáinak exterminálási idejét, és ezáltal tudtuk eldönteni, hogy a bennük található lárvák valóban fejlődtek-e bennük.

***A természetes lárvafertőzést hordozó csigákban lévő lárvák
spontán kijutási képességének vizsgálata***

2007. szeptember 8-án Kiskunfélegyháza határában egy akácos melletti tisztáson gyűjtött *X. obvia* csigákat, illetve az e területről származó talajmintában talált apró csigafajok egyedeit vizsgáltuk meg *Protostrongylus*-lárvák jelenlétére. Noha a nyúlban élő *Protostrongylus*-fajok lárváihoz hasonló lárvája van a juhok és kecskék *Protostrongylus*-fajainak is, ezért a kérődzők tüdőférgének lárvái a csigában morfológiailag nem elkülöníthetők a mezei nyúl tüdőférgének lárváitól, biztosan állítható, hogy az általunk vizsgált csigákban csak nyúl tüdőféreglárvák fordulhattak elő, mert ezen a területen kiskérődzők legeltetése nem történt, és az ugyanezen a területen, az elszórtan talált bélsár-hullatékok mezei nyulaktól származtak.

Ezeknek a csigáknak a vizsgálatát hasonló módon végeztük, mint a mesterségesen fertőzöttekét, de az erősen fertőzöttnek talált *X. obvia* egyedeket nem lapítottuk teljesen szét, hanem miután a barna lárvákat sztereomikroszkóppal is jól láttuk bennük (4. kép), a héjuk széttörése után a testüket egyben hagytuk, és desztillált vízbe helyeztük azokat. A negyvenhárom, féreglárvát hordozó csigatestet nem légmentesen lefedett Petri-csészében, 0,01%-os gentamycin tartalmú vízben áztatuk hat héten át, és figyeltük a bennük lévő lárvák viselkedését. A megfigyelési idő után a lassan bomló csigatesteket kiemeltük, és mikroszkópban megvizsgáltuk a bennük lévő lárvák számát és életképességét.

³¹ ZDÁRSKÁ 1960.

Fertőzött csigákkal történő féregfertőzés átvitele házinyúlra

Kiskunfélegyházáról 2007. szeptember 8-án gyűjtött, harmadik stádiumú *Protostrongylus*-lárvákat hordozó *X. obvia* csigákkal etetve házinyúlban próbáltunk létrehozni tüdőféregfertőzést. A csigákat előzetesen héjuktól megfosztva sztereomikroszkóppal vizsgáltuk, hogy tartalmazznak-e lárvákat, majd salátalevélbe begöngyölve őket a házinyúl elfogyasztotta azokat. Egy hónap múlva a fertőzés detektálása céljából, a bélsárból a fentebb leírt módon, Baermann-féle poharas módszerrel tüdőféreglárvákat próbáltunk kimutatni.

Lőtt mezei nyulak tüdőféreggel való fertőzöttségének vizsgálata

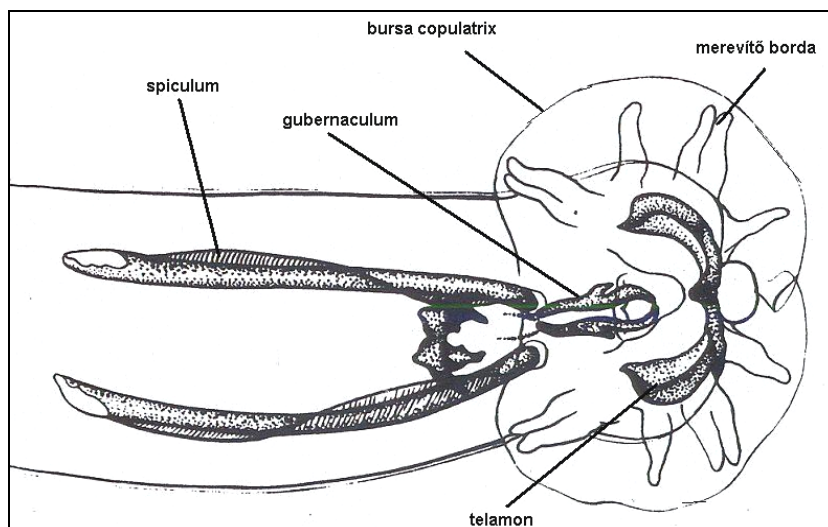
2005 és 2008 között három vadászdídszak alkalmával vizsgáltunk különböző területekről származó mezei nyúl tüdőket. A 2005. év őszétől 2006 januárjáig összesen kilenc, Békés megyéből származó mezei nyúl tüdőt vizsgáltunk, 2006–2007-ben 231 mintát kaptunk szintén Békés megyéből, végül a 2007–2008-as vadászdídszakban 86 tüdőt, melyből 62 Békés, 8 Pest, 8 Hajdú-Bihar, 2 Jász-Nagykun-Szolnok, illetve 6 Bács-Kiskun megyéből származott.

A minták többségét néhány napos hűtőszekrényben történt tárolás után vizsgáltuk, s mivel a fertőzött tüdőben a parazita lárvák napokig túlélnek a hideg környezetben, ez lehetővé tette a szövethől történő lárvazolálást. Néhány tüdőt mélyhűtött állapotban kaptunk. A mélyhűtött mintákat a kiolvasztásuk után, a hűtötteteket a hűtőszekrényből kivéve sztereomikroszkóp alatt vizsgáltuk, s bennük féreggócokat, illetve kifejlett tüdőférgeseket kerestünk. A férgek fajmeghatározását Babos (1959) munkája alapján végeztük.

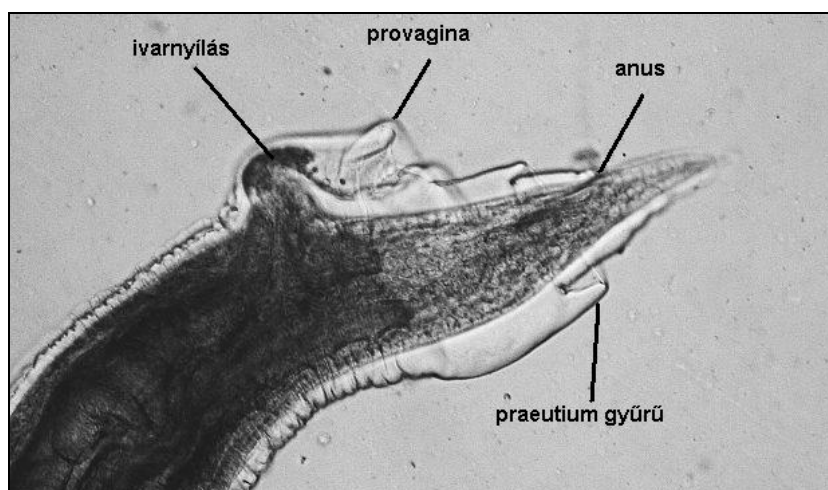
A mezei nyúl tüdőkből származó férgek identifikálásának módja

A tüdőkből talált férgeseket az ivarszervek kitinizált részei, elsősorban a hímek páros *spiculumai* és a páratlan *gubernaculumja* alapján, valamint a nőstények farki végén lévő képletek felépítése alapján azonosítottuk. A féreg kutikulájából formálódott járulékos ivarszervek a megfelelő ivari partner kiválasztását teszik lehetővé a férgek számára, ennek megfelelően eléggé specifikusan alakulnak az egyes fajokban. Ezeket a képleteket nemcsak amiatt használják a fajok morfológiai azonosítására, mert az egyes fajokra jellemzőek, hanem további előnyük, hogy a preparálás során megőrzik alakjukat, ami az egyes példányok összehasonlítását lehetővé teszi. A hím hajlott, pálca alakú, kiölthető és visszahúzható *spiculumai* a nőstény ivarnyílásának kinyitására szolgálnak a párosodás alkalmával. Proximális végükön izmok tapadnak, disztális végük szabad, változatos formájú. A *spiculumok* között elhelyezkedő, ugyancsak két hosszanti félből összetett, de páratlan *gubernaculum* pedig a *spiculumok* mozgásának irányítására szolgál, mint egy vezető sín. A hím

farki végén egy bordákkal merevített lebernyeg, a bursa copulatrix van, aminek tövét a protostrongylidák esetében egy kengyel alakú kitines ív, a telamon vastagítja meg. A bursa és a telamon a párosodó egyedek egymáshoz való rögzítésére szolgál. A nőivarú tüdőférgék farki végén a kidudorodó ivarnyílást esetenként egy ívelt redő borítja, amelytől még a farokcsúcs felé egy további praeputium, vagyis tasakszerű, gyűrűs redő található. Még ettől is caudálisabb irányban, a farokcsúcs alatt nyílik a bélcső anális nyílása. Az említett képleteket az 1. és 2. ábrán szemléltetjük.

1. ábra. Hím *P. pulmonalis* farki vége (sematikus rajz Babos után)

2. ábra. Nőstény *P. tauricus* farki vége (eredeti fénykép)

Mivel az erre vonatkozó szakirodalom nagyon nehezen hozzáférhető, a magyarországi nyulak tüdőféregfajainak azonosíthatósága érdekében az identifikációra felhasználható morfológiai jellegzetességek rövid leírását Babos, illetve Skrjabin alapján az alábbiakban adjuk meg.

Spiculumok

A Metastrongylida főcsaládba tartozó férgek spiculumain, amely csoportba az általunk vizsgált tüdőféreg is tartoznak, gyakran találunk szárnyakat, s ezek a legfejlettebbek a Protostrongylidae családban. A *Protostrongylus* nembe tartozó fajok spiculumai rendszerint bot alakúak, proximális végük megvastagodott, kissé ferdén levágott. Itt tapadnak a visszahúzó izmok. A disztális vég felé egyenletesen vékonyodnak, majd bunkó, esetleg pingpongütő alakban végződnek. Ezt az erősen kitinizált részt a spiculum testének nevezzük. Mediális oldalukon két hosszanti sorba rendezett korongokat találunk, ezekből tüskeszerű képletek erednek. Ezek a tüskék szolgáltatják a dorzális és ventrális szárnyak vázát, melyek tulajdonképpen vékony, hártyaszerű képletek. A tüskék a szárnyaknak fésűs szerkezetet kölcsönöznek.

A Magyarországon előforduló két mezei nyúl tüdőféregfaj közül az egyik, a *Protostrongylus pulmonalis* esetében a spiculum testének hossza 120–150 μm , a szárnyak nagyon keskenyek, legnagyobb szélességük sem haladja meg a test szélességét, disztális végük soha nem nyúlik túl a test disztális végén. A tüskék egyszerűek, nem ágaznak el.

A másik magyarországi faj, a *P. tauricus* spiculumának teste 360–450 μm hosszú. Disztális vége gömb alakú megvastagodásban végződik. A ventrális szárny szélesebb, mint a test kétszerese, s túlnyúlik a test disztális végén. A tüskék elágazódnak, egyenesek, eredésük után közvetlenül két ágra válnak, mások háromágúak, néhány csak a disztális végén ágazik el. A dorzális szárny hasonló a ventrálishoz, de a test disztális végén jobban túlnyúlik. A tövisek a test végénél egy pontból kiindulva, elhajló, sugárszerű elrendeződést mutatnak.

Babos eredeti leírása szerint az üregi nyulakban előforduló *P. oryctolagi* spiculumának hossza 310–340 μm , pingpongütőszerű kiszélesedésben végződik, s két szárnya van. A dorzális szárny a spiculum egész testén végighúzóódik, legnagyobb szélességét a disztális vég közelében éri el, azon túl nem nyúlik. A ventrális szárny az elülső és a középső harmad határán ered, legnagyobb szélessége 220 μm , a disztális vég felé hirtelen elkeskenyedik. A szárny fésűs szerkezete hasonló a *P. tauricus*-éhoz.

Gubernaculumok

A *Protostrongylus*-ok gubernaculuma három részből áll. Proximálisan egy fülekkel ellátott páratlan elem, a fej (caput) található. Ez erősen kitinezett. A fej a testbe (corpus) megy át, mely rendszerint páratlan képlet, de páros is lehet, amennyiben két oldalán a szövet megszaporodik, s közte a hártya átszakad. A testből

disztálisan indulnak ki páros szervként a lábak (crura). Ez erősen kitinezett, egyes fajoknál fogakat és dudorokat viselő szerv. (Egyes szerzők szerint a régebbi irodalomban használt „telamon” kifejezés a crurának felel meg, de ez nem így van, mert a telamon készülék a féreg farki végén lévő kitines ív, amely nem tartozik a gubernaculumhoz.) A *Protostrongylus* nemben a gubernaculum jól fejlett, bonyolult felépítésű, s mint ilyen, még a fajok elkülönítésében is az egyik legfontosabb rendszertani bélyegként szerepel.

A *P. pulmonalis*-nál a caput 0,034–0,038 mm széles. Ventrális nézetből két erősen kitinezett vaskos szarvból áll, melyeket proximálisan egy nyereg alakú, sötét rész tart össze. E nyereg alakú képlet alól indul ki a lant alakú test, ennek laterális szegélye megvastagodott, s a crurák előtt összeolvad. A két laterális szegély közti területet vékony hártya tölti ki, melyen proximálisan egy ásó alakú folytonossági hiányt találunk. E folytonossági hiány közepének magasságában, a test megvastagodott szegélyén mindkét oldalon egy-egy, valamint a crurák fölött szintén egy kuppa alakú, sötét színű kitin képletecske van. A crurák proximálisan összenőttek, s 0,046–0,052 mm hosszúak. Színük sárgásbarna, szemcsés szerkezetűek. Gyakran, de nem minden esetben, közepükön laterálisan egy-egy fül alakú kiszélesedést találunk. Disztális végük hegyes, rendszerint felkunkorodott. A crurák teljesen simák, rajtuk sem fogakat, sem dudorokat nem találunk.

A *P. tauricus* esetében a caput alakja igen változatos. Két laterális és egy ventromediális szarvból áll. A szarvak kevésbé vaskosak és kifejezettek, mint az előző fajé, sokszor, különösen a végük hullámos lefutású. Csúcsuk felé a kitinezettség gyakran gyenge, s így a szarvak határai nehezen ismerhetők fel. Néhány példány ventromediális szarva villaszerűen három ágra oszlik, másoknál egységes. A három szarv egyesülése alól indul ki a megnyúlt ovális test, melynek két laterális szegélye szakaszosan megvastagodott. A test közepét vékony hártya alkotja. Az oldalsó megvastagodás fokozatosan a crurába megy át. A crura proximálisan kúp alakú, majd kissé kiszélesedik, s disztális irányban fokozatosan elvékonyodik. Közepén kissé meghajlik. Proximális végén három sötét dudort, disztális végén négy fogat találunk. A fogak elkülönítve, egyenként erednek a crura testéből.

A *P. oryctolagi* gubernaculumának feji része és a test nagyon hasonlít az előző fajéhoz. A crura 0,08–0,086 mm hosszú, zömök, szemcsés szerkezetű. Proximális végének laterális felületén egy 0,018 mm hosszú, csőrszerű képlet emelkedik ki. Disztális végén 5, nagyjából egyenlő nagyságú fog figyelhető meg, ezek közvetlenül a testből erednek.

A három hazai nyúl tüdőféregfaj gubernaculumának leírásából megállapítható, hogy azok a fajra nézve jellemző szerkezetűek. Csak a *P. pulmonalis* cruráján nem találunk fogakat, a *P. tauricus* crurájának proximális végén apró göböket, a *P. oryctolagi*-én csőrszerű nyúlványt találunk, mindkét faj esetében a fogak közvetlenül a crura testéből erednek.

Az egyéb képletek felhasználhatósága az identifikáció számára

A telamon apparátus a Protostrongylidák hímjének farki végén lévő ívek, melyek merev támasztó szövete védi a cloaca falát a spiculum és a gubernaculum mozgása által keletkezhető sérülésektől, mely mozgást a protractoricus és retractoricus izmok tesznek lehetővé. A farki vég disztális részét bélelő képlet a bazális lemez. Ebből ventrálisán két lemez indul ki, mely két oldalról körülfogja a cloaca nyílását, ezek a vertikális lemezek. Ezek néha megkerülve a cloaca-t, harántlemezben egyesülnek. A bazális lemezből proximálisan és laterálisan többé-kevésbé fejlett nyúlványok indulnak ki, ezek a laterális lemezek. A bazális lemezből rendszerint páratlan képletként indul ki a dorzális lemez. A haránt vagy a vertikális lemezekből gyakran proximodorzálisan külön ágak indulnak ki, melyeket proximális lemeznek nevezünk.

E szerv a protostongylidáknál jól fejlett, felépítése egyetlen nem fajai között is változik, ugyanakkor azonban a nemen, sőt az alcsaládon belül bizonyos felépítési típusok is vannak.³² Ennek ellenére a telamon apparátus szerkezeti sajátosságait a fajok elkülönítésére nem találtuk a legalkalmasabb bélyegnek, azok vizsgálatának nehézsége miatt.³³

A bursa copulatrix, azaz ivartasak esetében a Protostrongylidae család tagjaínál is jelentkezik a csökevényesedés felé mutató tendencia, mely a legszembetűnőbben a dorzális bordán mutatkozik. Ez papillákkal ellátott, gömbölyű vagy lapos képlet alakjában észlelhető. A csökevényesedés oka, hogy a férgek sajátos tartózkodási helye (apró légutak, tüdőszövet) a bélcsatornához képest jóval kisebb méretű. Ezért feltételezhető, hogy a tüdőben új körülmények közé jutott férgek számára a jól fejlett bursa elveszti funkcionális létjogosultságát, és a filogenezisnek bizonyos fokán elcsökevényesedik.³⁴ A nyúl tüdőférgesek bursája lényegében azonos felépítésű. A bordák elrendezésében és nagyságában semmi olyan lényeges eltérést megállapítani nem lehet, mely a fajok elkülönítésére alkalmas volna. Bizonyos fokú méretbeli eltérések tapasztalhatók ugyan, ezek azonban egy-egy fajon belül is nagyon változékonyak. Állandó jellegű és fajhatározó értékű eltérés csak a *P. pulmonalis* bursalebenyén van: annak disztális végén, ahol a két oldallebeny találkozik, egy négyzet alakú kivágást találunk.

A nőtényeken található provagina – amely az ivarnyílástól disztálisan nyúló csőszerű képlet – alakja, jelenléte vagy hiánya a hazai tüdőféregfajok között fajhatározó jellegű. A *P. pulmonalis*-nak nincs provaginája, a *P. tauricus*-é félharang alakú, a *P. oryctolagi*-é jóval rövidebb, zegzugos határú és ventrális nézetből félhold alakú.

A férgek járulékos ivarszerveinek leírásából megállapítható, hogy a nyúl tüdőféregfajok *elkülönítésére a legfontosabb rendszertani bélyeg a gubernaculum cruciájának és a spiculumnak a szerkezete*. A bonyolult felépítésű és nehezen vizsgálha-

³² BABOS 1959.

³³ BABOS 1959.

³⁴ BABOS 1959.

tó telamon apparátus egyes példányok meghatározására kevésbé alkalmas. A bursa copulatrix felépítése annyira hasonló, hogy a fajok elkülönítésére szintén nem vehető tekintetbe. A nőstények faji hovatartozása a provagina alakja, jelenléte vagy hiánya alapján ismerhető fel.

Fertőzött mezei nyúl tüdőkből származó L1 lárvák izolálása

A mozgékony tüdőféreglárvák a vízbe merített tüdőszövetből a vízbe vándorolva abban leülepednek. A Baermann-féle poharas lárvaz izolálást alkalmaztuk csúcsos fenekű, talpas, kb. 250 ml-es ülepítőpohárban. Az izolálási idő néhány óra volt. Ennyi idő alatt a lárvák a pohár fenekén összegyűltek. A bélsárból történő lárvaz izoláláshoz képest az volt a különbség, hogy a tüdődarabkák alá nem kellett szitászövetet helyezni, mert azok nem süllyedtek le a vízben, ugyanakkor az izolálási idő nem húzódhatott el egy napig, mert a szervből kijutó és vízben megduzzadó nyálka gátolta a lárvák leülepedését.

Eredmények

1. A nyulak élőhelyén gyűjtött *X. obvia* csigák vizsgálatával megállapítottuk, hogy ez a csigafaj természetes körülmények között is hordoz *Protostrongylus*-lárvákat. Összesen 170 megvizsgált csiga közül 51 csiga hordozott jellegzetes morfológiájú *Protostrongylus*-lárvákat a talpában. A fertőzött csigákban többnyire 1–2 lárvát volt, de akadtak olyan csigák, amelyek izomszövetében 20-nál is több lárvát volt található (4. kép). Mivel a vizsgált élőhelyen kérődző állatok nem fordultak elő, az általunk talált lárvák igen nagy valószínűséggel a nyulak tüdőférgesétől származtak. A köztigazdákban található tüdőféreglárvákról azért is állítható, hogy nyulak férgesétől származtak, mivel kizárólag barna színű, bordázott burkú *Protostrongylus*-lárvákat találtunk a csigákban (5. kép), vagyis más színű és megjelenésű, például *Müllerius*, *Cystocaulus*, *Neostromylus* vagy *Varestrongylus* lárvákat nem. Mivel a házi kiskérődzők – különösen a csoportosan legeltetett állatok – szinte mindig többféle tüdőférget hordoznak egyszerre, többféle tüdőféreg lárvát hagytak volna hátra a csigákban, ha bélsarukat az általunk vizsgált területen hullatták volna el. Ezért a *Müllerius*, *Cystocaulus* és *Neostromylus* lárvák hiánya megerősítette, hogy a csigákban nem házi kiskérődzőkből származó *Protostrongylus*-lárvák voltak. Elvileg a vadon élő kérődzők tüdőférgesét is megtalálhattuk volna a vizsgált csigákban, hiszen azt nem lehetett kizárni, hogy őzek és szarvasok ne menjenek a csigák élőhelyére, de ezeknek a vadaknak minden tüdőféreglárvája különbözik a *Protostrongylus*-nem fajainak lárváitól, és a csigákban való hiányuk is azt erősítette meg, hogy az általunk vizsgált csigák csak a nyulak tüdőférgesével voltak fertőzöttek. Ezek alapján bizonyítottunk velünk, hogy a *X. obvia* természetes körülmények között is köztigazdája lehet a nyúlban élő *Protostrongylus*-fajoknak.

2. A megölt *X. obvia* csigák testének megfigyelése során nem tapasztaltuk, hogy a lárvák aktívan kiszabadultak volna azok testéből. A bomló csigatestekben lévő 152 lárvából 42 nap elteltével mindössze 5, nem mozgó példányt találtunk szabadon a folyadékban, melyek közül azonban ingerlés hatására csak kettő mutatott életjeleket. Aktivitásuk hiánya miatt valószínű, hogy a szabad lárvák csak mechanikai okok miatt kerültek ki a fellazult csigaszövetekből. A szövetekben maradt többi lárvá sem volt mozgásképes a megfigyelési idő végére. Annak ellenére, hogy a baktériumos bomlást antibiotikummal jelentősen hátráltattuk, az autolizálódó szövetek és a megjelenő penészgombák anaerob körülményeket előidéző hatása – és talán toxikus hatása is – a lárvákat elpusztította. A szabad természetben elhullott csigákban a rothadási folyamatok még gyorsabbak, ezért abban az esetben a lárvák még nagyobb eséllyel pusztulhatnak el. Ha a hathetes időszak nem volt elég arra, hogy a csigatestből a lárvák számottevő mértékben kimásszanak, ez a folyamat a természetes körülmények között aligha mehet végbe. Az a megfigyelés, hogy csak a bomló csigatestből kiesett lárvák között találtunk két, melegítés hatására enyhe mozgást mutató példányt, arra utal, hogy a lárvák leginkább éppen a csigatest rothadása miatt pusztulnak el. Ha ezt a lárvák el akarnák kerülni, a köztigazda pusztulása után igyekeznének elhagyni annak testét. Mivel erre utaló jelet nem találtunk, a lárvák kijutását a csigatestekből csak véletlenszerű eseménynek tartjuk, amely a talpizomzat szétmállása miatt következik be. Ezek alapján megállapítottuk, hogy *életképes tüdőféreglárvá nem, vagy csak kivételes körülmények között tudja elhagyni az elpusztult csigát.*

3. A házinyúl spontán módon nem fogyasztott a mellé helyezett 10–15 mm-es héj nagyságú *X. obvia* csigákból, mert azok mindegyike vagy elpusztulva vagy épségben megtalálható volt a megfigyelési idő letelte után a nyúl mellett. A nyúl bélsarában csiga- és jelzőfesték-maradványokat kimutatni sem sikerült. A kísérlet alapján úgy tűnik, hogy a 10 mm-es vagy ennél nagyobb csigák elfogyasztását a nyúl elkerüli, mindenestre nem preferálja. Ha tehát a *X. obvia* élettani szempontból megfelelő köztigazdája is a *Protostrongylus*-lárváknak, ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy ez a csiga egyben jó eséllyel fertőzi is a nyulakat tüdőféreglárvákkal.

4. A késő ősszel lőtt mezei nyulak gyomortartalmából egyetlen csigahéjmaradványt sem sikerült kimutatni. Ennek oka az lehet, hogy *ősszel a nyulaknak kevés esélye van csigát fogyasztani, mert ekkor a csigák már nem mászkálnak a növényzeten, hanem hibernálódnak.* Sajnos, a vadászati időnyen kívül, a vegetációs időszak nagy részében, amikor a csigák a növényzeten tartózkodnak, gyakorlatilag nincs lehetőség nyúlgyomrok vizsgálatára, ezért ez az egyébként kézenfekvőnek tűnő vizsgálati eljárás a csigafogyasztás vizsgálatára, hatékonyan nem alkalmazható. Elvileg a gyomortartalom csigahéjmentességét a gyomorsósav oldó hatásával is magyarázhatnánk, azonban a nyáron hullatott bélsárból kimutatható héjtöredékek bizonyítják (lásd alább!), hogy a gyomron áthaladhatnak a csigahéjmaradványok. Feltételezhető ezért, hogy amennyiben nyáron lőtt nyulak gyomortartalmának vizsgálatára volna lehetőség, abban lehetne héjmaradványokat találni.

5. Nyáron tizenegy alkalommal gyűjtöttünk mezei nyulaktól származó természetes bélsárhulladékot. Az egy-egy alkalommal gyűjtött mintában valószínűleg sok egyedtől származó bélsár volt, mert azok néhány esetben akár 20–30 különböző helyről származtak. Ezt az egyedszámot azonban nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, hiszen egymástól nagy távolságban talált hulladék is származhat ugyanattól az egyedtől, illetve azonos helyen különböző korú hulladékok is megfigyelhetők, melyek esetében szintén nem állítható biztosan, hogy azok nem azonos egyedtől származnak. Az is előfordulhat, hogy egy példány sok kis mennyiségű bélsarat ürít egymástól kis távolságra, vagy egyszerre nagyobb mennyiséget hagy egy helyen, ami szintén nehezíti a talált bélsár egyedi eredetének megállapítását. A tizenegy alkalommal gyűjtött mintából hat esetben sikerült csigamaradványokat detektálni, melyek valószínűleg csupán egy-egy egyedek képviselték a több egyedtől származó mintában. A maradványok kevés, apró töredékek alakjában voltak felismerhetők. A legtöbb héjtöredék alapján az elfogyasztott fajt és példányszámot nem lehetett meghatározni, de a Békéscsaba mellett gyűjtött mintákban a *Monacha cartusiana*, a Csíki-hegyeken gyűjtött mintákban pedig a *X. obvia*, az *Aegopinella minor*, a *Granaria frumentum* (6. kép) és az *Acanthinula aculeata* fajok jelenlétét meg lehetett állapítani. Az *Aegopinella minor*, a *Granaria frumentum* és az *Acanthinula aculeata* fajok 0,5 cm-nél kisebb héj nagyságúak, és töredékük friss állapota (a rajtuk lévő conchiolin réteg) alapján az elfogyasztásuk alkalmával élő egyedek lehettek. A többi faj héjtöredéke kopott volt, tehát már az elfogyasztás előtt elpusztult csigák héjtöredékei is lehettek, amelyek a növényzet fogyasztása közben a levelekre tapadva kerülhettek a nyúl emésztőrendszerébe. A másik két csigafaj nagyobb testű, kifejlett korában 1–2 centiméteres héj nagyságú állat. A nyúl által elfogyasztott *M. cartusiana* és *X. obvia* példányok juvenilis egyedek is lehettek, mivel e nagyobbra növő csigáknak is csak a fiatal egyedekre jellemző, vékony héjdarabkái kerültek elő. Ezek szerint a mezei nyúl nyáron az aprótestű csigákat élő állapotban is elfogyaszthatja, de valószínűleg csak igen kis mennyiségben.

6. A Csíki-hegyeken lévő élőhelyen 15 csigafajt gyűjtöttünk (1. táblázat), amelyek között 12 volt az 1–10 mm-es héj nagyságú faj, és ezek példányszáma több mint negyvenszerese volt a náluk nagyobb, adult korban legalább 1,5 cm-t elérő csigáknak. (A kicsi és a nagy héjú fajok héjméreteit, illetve a gyűjtött példányaiknak a mennyiségét a Függelékben szemléltetjük.) A gyűjtött példányok zöme üres héj volt, mindamellett az ottani élőhely fajarányait tükrözte. A nagyobb héjú fajoknak is több fiatal, kistestű példánya volt gyűjthető, de ezekről feltételezhető, hogy nagyobbra is nőhettek volna. Ettől függetlenül a kicsiny csigák jóval nagyobb számban voltak, mint a nagyok, mert a parányi fajok egyedszáma lényegesen meghaladta a nagytestűekét.

A vizsgált talajmintákban a *Truncatellina cylindrica* az összes példány 81%-át tette ki, vagyis ez a faj dominált az élőhelyen. Mondhatnánk, hogy csupán e faj miatt billen a mérleg az apró fajok javára, de még ha ezt a fajt el is hagyjuk az össze-

hasonlításból, akkor is 218 apró héjú példányra esik a 34 potenciálisan nagyobbra növő példány. A *Truncatellina*-k azonban általánosan elterjedt lakói a gyepeknek, és éppen nagy egyedszámuk az egyik oka annak, hogy a kistestű fajok egyedei számbeli fölényben vannak a nagyobb testűekkel szemben. Különösen a *Truncatellina*, *Pupilla*, *Vallonia*, *Euconulus* és *Granaria* fajok találhatók meg a nem művelt, természetes gyepekben,³⁵ amelyek példányait mi is nagyobb gyakoriságban tudtuk kimutatni a többi csigánál. Ebből arra következtetünk, hogy a *protostrongylidákat* hordozó nyulak élőhelyén, bármely időszakban, az aprótestű csigák egyedszáma nagyságrenddel is többszöröse lehet a nagyobb csigák egyedszámának. Mivel a legtöbb gyepeken csak apró fajok élnek, és a nagytestűek elsősorban erdő- és bozót-lakók, valójában az apró példányok mennyisége akár több nagyságrenddel is nagyobb lehet a nagyobb példányok mennyiségénél egy adott élőhelyen.

7. A Csíki-hegyeken a 2007. 09. 03-ától 2007. 10. 31-éig tartó időszakban 8 *T. cylindrica*, 1 *G. frumentum*, 24 *Z. detrita* és 4 *E. strigella*; a 2008. 04. 09-étől 2008. 05. 07-ig tartó időszakban pedig 25 *Z. detrita*, 17 *X. obvia*, 82 *V. costata*, 46 *T. callicratis* és 6 *Pupilla triplicata* élő egyedet gyűjtöttünk. Ezek között nem találtunk tüdőféreglárvákkal fertőzött példányokat, annak ellenére, hogy az ott talált bélsárminták rendszeresen tartalmaztak ilyen lárvákat. Ezek szerint, még olyan élőhelyen is, ahol a nyulak bizonyíthatóan fertőöztek tüdőféreggel, a csigák között nagyon ritka lehet a tüdőféreg lárvával fertőzött példány. Az üres héjak nagy tömegéhez képest élő csigákat jóval kisebb számban lehet találni, tehát a nyúl eleve kevés olyan csigával találkozhat, amelyikben egyáltalán élő féreglárvák lehetnek.

8. A 2007. 08. 30. és 2007. 09. 03. között terjedő időszakban összesen 70 (38 darab 2 mm-es *V. costata*, 17 darab 1 mm-es *T. cylindrica*, 9 darab 5 mm-es *G. frumentum* és 6 darab 4 mm-es *C. lubrica*) csiga mesterséges fertőzése alkalmával tizenhat *V. costata* egyed (7. kép) és egy *T. cylindrica* egyed (8. kép) fertőződött a nyúl bélsárból nyert lárvákkal. A fertőzés után négy héttel a csigákban általában egy-egy lárvát találtunk, de egy *Vallonia* 2, egy másik pedig 3 lárvát hordozott a talpában. Az egyes lárvastádiumok fejlődésének folyamatát (9–11. kép) a velük párhuzamosan fertőzött *X. obvia* csigákban követtük. A *Vallonia* és a *Truncatellina* csigákban jól fejlett L3 lárvákat találtunk, amelyek a természetes fertőzöttséget hordozó, és a párhuzamosan fertőzött *X. obvia*-ban talált lárvák morfológiájával is megegyeztek (12. kép). A kísérletre felhasznált csigáknak mintegy negyede fertőződött *Protostrongylus*-lárvákkal. Ez a fertőződési arány jóval rosszabb volt, mint a mesterségesen fertőzött *X. obvia* esetében, amelyek közül 18 egyed fertőződött a lárvákkal. Mivel a *X. obvia* talpának felülete legalább ötvenszerese a *Vallonia* vagy *Truncatellina* csigák talpának, a lárvák behatolási esélye nagyobb a nagytestű csiga esetében. A kis csigák fertőzésének viszonylagos sikertelensége annak következménye is lehetett, hogy a réten heverő nyúl bélsárból izolált lárvák nem mindegyikének

³⁵ KERNEY-CAMERON-JUNGBLUTH 1983.

volt tökéletes az életképessége, ezért bizonyos részük képtelen volt a csigák fertőzésére. (Nem lehetett ugyanis megállapítani, hogy a gyűjtés előtt a bélsár mennyi ideig száradt a külvilágon.) A kísérlet mindenesetre bizonyította, hogy *a kistestű csigák eredményesen fertőzhetők Protostrongylus-lárvákkal, vagyis kicsinységük ellenére képesek teljesen fejlett L3 lárvát kihordani a testükben.*

9. Egy, illetve három hónappal a házinyúl fertőzött csigákkal való kényszeretése után a bélsárból történő lárvazizálás során nem találtunk tüdőféreglárvákat. Noha a szakirodalom a morfológiai vizsgálatok alapján úgy véli, hogy a mezei nyúl tüdőférgi meg tudnak telepedni házinyúlban is, *nem tudtuk bizonyítani, hogy a mezei nyúl élőhelyén gyűjtött, fertőzött köztigazdák patens fertőzést képesek létrehozni a házinyúlban.* Bár más kutatóknak már sikerült a *Lepus timidus* tüdőféreg fertőzését házinyúlra átvinni,³⁶ a kísérletben használt állat nagyon fiatal, mindössze 3 hónapos volt, illetve az L3 lárvákat egy csövön keresztül egyenesen a gyomorba juttatták. Lehetséges tehát, hogy a mezei nyúlnak és az üregi nyúlnak élesen elkülönült tüdőféregfajai vannak, és a Babos által 1959-ban leírt, de azóta mások által soha meg nem figyelt *P. oryctolagi*, biológiailag is elkülönül a mezei nyúl tüdőférgétől.

10. A 326 vizsgált nyúltüdő minta közül mindössze kettő volt tüdőféreggel fertőzött, amelyek Kecskemétről, illetve Kiskunfélegyházáról származtak. Mindkét tüdőben a *Protostrongylus tauricus* (Schulz és Kadenazii, 1949) *faj nőtényeit és hímjeit találtuk* (13–18. kép). A férgek egyedszámát nem tudtuk megállapítani azok feldarabolódása miatt, de a két fertőzött tüdő mindegyikében legalább egy-egy ivarérett hím és több ivarérett nőtényt találtunk. A megvizsgálható részek alapján a férgek morfológiai jellemzőit az alábbiakban adjuk meg.

A kifejlett hím férgek hossza 34, illetve 54 mm volt, maximális szélességük 0,22 mm. Az ideggyűrű a feji végtől kb. 0,2 mm-re volt látható. A nyelvcső 0,4 mm hosszú. A farki vég (16. kép) a bursa előtt ívet alkot. A két spiculum alaptörzsből és disztális végén kiszélesedő két szárnyból áll (17. kép), hossza 0,36–0,46 mm volt. A gubernaculum fejből három nyúlvány indul ki, kettő laterálisan, egy ventrálisan. A fej disztális vége egyesül a gyengén kitinezett testtel, mely a páros lábakra megy át. A lábak disztális végükön 6 fogacskát viseltek (18. kép). A gubernaculum feje 0,028–0,036 mm, a lába 0,11 mm hosszú. A bursa feltűnően két lebenyre osztott. A ventrális bordák egyenlő hosszúak, szorosan egymás mellett fekszenek, s alig voltak láthatóak. Az elülső laterális borda rövidebb, mint a többi, azoktól izoláltan fekszik. A középső és hátulsó laterális bordák egyenlő hosszúak, és egymáson fekszenek. A külső dorzális borda izoláltan fekszik. A dorzális borda a genusra jellemző módon gömbszerű, két elülső és három hátulsó papillával, ezeken kívül egy vékony hártárával ellátott, hosszú szárú papillával.

A nőtények hossza 68–80 mm, szélességük 0,16–0,19 mm között volt. Farki végük a fajra jellegzetes morfológiát mutat (13–15. kép). A vulvától a farki vé-

³⁶ KRÁLKA-SAMUEL 1984.

gig a távolság 0,27–0,37 mm. A provagina 0,25 mm hosszú (15. kép), az anust nem éri el, tőle disztálisan egy praeputiumszerű kutikula kettőzet található (13–14. kép), a vagina két uterusra oszlik. Az anus távolsága a farki végtől 0,063 mm.

A vizsgált mezei nyulak többségét, mintegy 302 egyed, Békés megyében lőtték, míg Bács-Kiskun megyéből, ahonnan a fertőzött tüdők származtak, csupán 6 mintát kaptunk.

Az alacsony fertőzöttségi prevalencia alapján az feltételezhető, hogy a mezei nyulak tüdőférgessége csupán bizonyos területeken fordul elő Magyarországon, amelynek különböző okai lehetnek. A mezei nyulak jellemzően területi állatok, így a parazita nehezen juthat el nagyobb távolságokra, és ennek a csiga köztigazdában való fejlődés sem kedvez. Emellett a terület csigafaunájának is szerepe lehet a parazita fennmaradásában, így például mészben gazdag területeken, ahol sok csiga él, illetve ahol a mezőgazdasági művelés nem pusztítja el a csigák többségét, gyakoribb lehet a féregfertőzöttség a nyulakban, mint másutt. Mivel az alföldi mezei nyulak előszeretettel táplálkoznak a különböző gabonaföldeken, ahol csigák általában nem fordulnak elő, az általunk vizsgált nyulak talán kevés csigával találkozhattak. Ezt alátámasztja, hogy Békés megyében, ahol nagy a mezőgazdasági művelés alatt álló területek aránya, és ahonnan a mezei nyúltüdők többsége is származott, fertőzöttséget nem találtunk.

Kutzer és Frey (1976) Ausztriában végzett felmérésében 590 vizsgált mezei nyúlból 26,3% *Protostrongylus commutatus*-szal, míg 0,17% *P. tauricus*-szal volt fertőzött. Egy későbbi osztrák tanulmányban 630 vizsgált mezei nyúlból 140 tüdőféreggel fertőzött egyed találtak (22,2%), ebben az esetben azonban nem derül ki, mely tüdőféregfajokat találtak meg a fertőzött nyulakban.³⁷

Babos 1953–1956 között 544 mezei nyulat vizsgált Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala, Komárom-Esztergom, Veszprém, Somogy és Hajdú-Bihar megyékből. A Dunántúlon átlagosan 60,74%-os fertőzöttséget talált az állatokban, Hajdú-Bihar megyében pedig 18,5% volt az arány. Az ausztriai és dunántúli nyulak fertőzöttsége összehasonlíthatatlanul magasabb az általunk detektált fertőzöttség mértékénél. *A mezei nyúl tüdőférgességének prevalenciája tehát az egyes földrajzi területeken szélsőségesen eltérhet egymástól. Ennek valószínűleg nem a fogékonyságbeli különbség az oka, hanem az, hogy a fertőződési lehetőség más és más az egyes területeken.*

11. *A két, tüdőféreggel fertőzött nyúltüdő egyikéből sem sikerült érett L1 lárvákat izolálni, így azokkal csigákat mesterségesen fertőzni.* Ennek oka az lehet, hogy a nőstény férgek a vizsgálat időpontjában még nem voltak megtermékenyülve, vagy a peték termelése és érése nem folyamatos, és az elsősorban a nyári vegetációs periódusra eshet. Ekkor a továbbfertőzésnek is nagyobb az esélye, mivel a csigák is előjönnek a téli rejtékhelyükről. Ez feltételezi a parazita képességét arra, hogy a gazdaszervezet állapotából képes legyen érzékelni a továbbfertőzéshez ked-

³⁷ DEUTZ-HINTERDORFER 2000.

vező, illetve kedvezőtlen időszakot. Mivel számos fonalféreg – így például a bélben élő trichostrongylidák – esetében is bizonyították, hogy a férgek petetermelése függvénye a gazda élettani állapotának,³⁸ ez a feltételezés a protostrongylidák esetében is helyes lehet. Ezért az őszi és a téli folyamán lőtt nyulak tüdejében nem feltétlenül számíthatunk fertőzőképes lárvák jelenlétére, még ha az tüdőférgert tartalmaz is.

Következtetések

Megállapításaink úgy összegezhetők, hogy a vegetációs időszakban, amikor a csigák is aktívak, a nyulak bár ritkán, de aprótestű csigákat elfogyasztanak, amelyek esetenként képesek tüdőféreglárvákat nevelni a testükben. Lehet, hogy a nagyobb testű, hosszabb életű csigák jobb eséllyel fertőződnek a nyúlbélsárból származó lárvákkal, mint a kisebbek – miként ezt a Kiskunfélegyháza mellett gyűjtött *X. obvia* egyedek alátámasztani látszanak –, de ez még nem feltétlenül jelenti azt, hogy a nagyobb csigák nagyobb eséllyel közvetítik is a fertőzést a nyulakra, mint a kicsik. A nyulak alacsony szintű tüdőféreg fertőzöttsége részben annak lehet a következménye, hogy a nyulak lehetőség szerint elkerülik a csigák szándékos elfogyasztását, de az általuk talán észrevehetetlenül apró, kistestű csigák pedig, amelyeket véletlenül lenyelhetnek, ritkán fertőződnek tüdőféreglárvákkal, és a nagyobb csigákhoz viszonyítva kevés lárvát képesek hordozni a testükben. Ezért a nyulak fertőződésének esélye viszonylag alacsony, és a kérődző állatokhoz képest jóval rövidebb életük sem nyújt alkalmat a bennük élő férgeknek sok lárvát produkálni.

Ez evolúció biológiai szempontból azért érdekes, mert ha ez a féreg köztigazda nélküli, vagyis közvetlen fejlődésű volna, miként például a nyúlak a bélben élő fonalférgei, azt gondolhatnánk, hogy úgy nagyobb eséllyel tudná fertőzni a gazdát a növényzetre kerülő peték vagy lárvák útján. Ez a direkt fejlődésű férgek esetében általában így is van,³⁹ s ezért az ilyen férgek nagy egyedszámú infrapopulációkat hoznak létre a gazdáikban, s ez már rendszerint kóros tüneteket eredményez. Felvetődik azonban a kérdés, hogy természetes körülmények között van-e adaptív jelentősége a parazita gazdakárosító hatásának, és az evolúció nem arra szelektál-e inkább, hogy az élősködő és a gazdaszervezet tartósan együtt éljen? Ennek egyik megvalósulása lehet a hosszú időszak alatt elhúzódóan szerzett fertőzés folyamata, amely a gazda számára a megfelelő mértékű immunitás kialakulásának lehetőségét, a parazita számára pedig például a köztigazdában való hosszú fennmaradás esélyét jelenti. A nyúl e ritka parazitájának tanulmányozása közelebb vihet minket a fejlettebb szervezetű „kórokozók”, a többsejtű paraziták evolúciós alkalmazkodásának jobb megértéséhez.

³⁸ KASSAI 1999.

³⁹ ANDERSON 1992; KASSAI 1999.

IRODALOM

ANDERSON 1992

Anderson, R. C.: Nematode parasites of vertebrates, Their development and transmission. CAB International, Wallingford, UK. 1992. 154–175.

AZIMOV–UBAIDULLAEV–ZIMIN 1973

Azimov, D. A. – Ubaidullaev, Y. V. – Zimin, Y. M.: Protostrongylid diseases of sheep and goats (In Russian). Veterinariya, 9. (1973) 66–88.

BABOS 1959

Babos S.: Vizsgálatok a magyarországi leporidák tüdőférgességéről. Kandidátusi értekezés. Budapest, MTA Állategészségügyi Kutató Intézet, 1959.

BOAG 1983

Boag, D. A.: The response of terrestrial snails to the presence of ungulate feces, a source of nematode larvae (Metastrongyloidea: Protostrongylidae). Can. J. Zool., 61. (1983) 1852–1856.

CABARET 1982

Cabaret, J.: L'infestation des chèvres par *Muellerius capillaris* au pâturage. Roles des larves infestantes libérées après la mort des limaces hôtes intermédiaires. Ann. Parasitol., 57. (1982) 637–638.

CABARET 1991

Cabaret, J.: Survival of sheep and goat first stage protostrongylid larvae in experimental conditions: influence of humidity and temperature. Journal of Helminthology, 65. (1991) 201–207.

CAIN–M. A.–PHIL 1953

Cain, A. J. – M. A. – Phil, D.: Visual selection by tone of *Cepaea nemoralis*. Journal of conchology, Vol. 23, No. 10. (1953) 333–335.

DEUTZ–HINTERDORFER 2000

Deutz, A. – Hinterdorfer, F.: Krankheiten des Feldhasen (*Lepus europaeus* Pallas) – Sektionsbefunde, Erregerspektrum und zoonostische Aspekte, Tierärztl. Umschau, 55. (2000) 628–635.

HANDELAND–GIBBONS–SKORPING 2000

Handeland, K. – Gibbons, L. M. – Skorpington, A.: Experimental *Elaphostrongylus cervi* infection in sheep and goats. J. Comp. Path., 123. (2000) 248–257.

KASSAI 1999

Kassai, T.: Veterinary helminthology. Butterworth-Heinemann, Oxford, UK. (1999)

KERNEY–CAMERON–JUNGBLUTH 1983

Kerney, M. P. – Cameron, R. A. D. – Jungbluth, J. H.: Die Landmollusken Nord und Mitteleuropas. Paul Parey, Hamburg–Berlin, 1983. 1–384.

KRALKA–SAMUEL 1984

Kralka, R. A. – Samuel, W. M.: Emergence of larval *Protostrongylus boughtoni* (Nematoda: Metastrongyloidea) from a snail intermediate host and

- subsequent infection in the domestic rabbit (*Oryctolagus cuniculus*). J. Parasitol, 70. (1984) 457–458.
- KRALKA–SAMUEL 1990
Kralka, R. A. – Samuel, W. M.: The lungworm *Protostrongylus boughtoni* (Nematoda, Metastrongyloidea) in gastropod intermediate hosts and the snowshoe hare, *Lepus americanus*. Can. J. Zool., Vol. 68. (1990) 2575–2576.
- KRUTSAY 1980
Krutsay M.: Szövettani technika. Budapest, 1980.
- KUTZ–HOBERG–NISHI–POLLEY 2002
Kutz, S. J. – Hoberg, E. P. – Nishi, J. – Polley, L.: Development of the muskox lungworm, *Umingmakstrongylus pallikuukensis* (Protostrongylidae), in gastropods in the Arctic. Can. J. Zool., 80. (2002) 1977–1985.
- KUTZ–HOBERG–POLLEY 2000
Kutz, S. J. – Hoberg, E. P. – Polley, L.: Emergence of larvae of *Umingmakstrongylus pallikuukensis* from three gastropod intermediate host species. J. Parasitol, 86/4. (2000) 743–749.
- KUTZER–FREY 1976
Kutzer, E. – Frey, H.: Die Parasiten der Feldhasen (*Lepus europaeus*) in Österreich. Berl. Münch. Tierärztl. Wschr., 89. (1976) 480–483.
- NEMESÉRI–HOLLÓ 1972
Nemeséri L. – Holló F.: Állatorvosi parazitológia diagnosztika. Budapest, 1972.
- PELLÉRDY 1965
Pellérdy, L. P.: Coccidia and coccidiosis. Budapest, 1965. 323–370.
- ROSE 1957
Rose, J. H.: Observations on the larval stages of *Muellerius capillaris* within the intermediate hosts *Agriolimax agrestis* and *A. reticulatus*. J. Helminth., 31/1–2. (1957) 1–16.
- SAMSON–HOLMES 1985
Samson, J. – Holmes, J. C.: Modes of entry of first stage larvae of *Protostrongylus stilesi* and *P. rushi* (Nematoda: Metastrongyloidea) in the snail intermediate host *Vallonia pulchella*. Can. J. Zool., Vol. 63. (1985) 2481–2482.
- SAUERLÄNDER 1979
Sauerländer, R.: *Cepaea nemoralis* (Helicidae, Stylommatophora) als experimenteller Zwischenwirt für *Muellerius capillaris* (Protostrongylidae, Nematoda). Zeitschr. Parasitenkd., 59. (1979) 53–66.
- SKRJABIN 1952
Skrjabin, K. I.: Opredelitej Paraziticeszkih Nematod. Vol. II. (1952) 432.
- SOULSBY 1982
Soulsby, E. J. L.: Helminths, arthropods and protozoa of domesticated animals. Baillière Tindall, London, 1982. 272–276.

YAMAGUTI 1961

Yamaguti, S.: Systema Helminthum III. The Nematodes of Vertebrates I. Interscience Publ. Inc., N.Y. 1961. 492–513.

ZDÁRSKÁ 1960

Zdárská, Z.: Larválni stadia cizopsnych cervu z nasich suchozemských plzu. (A csehszlovákiai szárazföldi csigákban előforduló parazitikus féreglárvák.) Ceskoslovenská parasitologie, 7. (1960) 355–379.

**Intermediate hosts of lungworms of lagomorphs
and the way of infection in definitive host**

– Erzsébet Csobai – Gábor Majoros –

Resume

Parasitic protostrongylid lungworms which cause nodular pneumonia in mammals occur in obligate herbivorous host such as rabbits and hares in spite of their need for terrestrial snails as intermediate hosts for their development. Only few research have been done on the lungworm diseases of hares so far and most of them dealing with the developmental stages of the parasite and the pathological effects caused by the worms. The life cycle of several protostrongylid lungworm species has been clarified with help of artificial infections of definitive and intermediate host, but some details of the mode and route of the infection of final hosts is still disputed. Researchers disagree over the question whether the infectious larval stage infects the definitive herbivore host while still enclosed in the body of the snail acting as intermediate host – or whether it leaves the snail and infects the vertebrate host as a free living form. Arguments, some supported by laboratory observations, were presented for both possibilities, but the process has not been studied under natural conditions. We have investigated the circumstances for the ingestion of larvae of lungworms in hares to reveal how they acquire their protostrongylid infection.

In an experiment with house rabbits and their lungworms, *Xerolenta obvia* snails were reported to be perfect hosts for larval development of protostrongyles of hares and rabbits. We proved that those snails are adequate intermediate host of protostrongyles of hares also in the natural circumstances but we were unable to feed house rabbits with such living snails when we had left the choice to the rabbits themselves. The size of *X. obvia* snails in (our) experiment had reached ten millimetres. We observed the snails with that size carrying fully developed larvae in their muscles but they might not have been consumed by the definitive host of worms. We could not observe the living protostrongylid larvae getting out of those

snails spontaneously. The larvae were unable to leave the body of dead snails too. Therefore We suppose that these snails are too big for consumption by hares or rabbits so they do not serve as infective intermediate host of lungworms but such snails are dead ends of these larvae.

We have found remnants of shells in faeces of wild hares in very small quantity. These shells were the remnants of minute species with a full grown size reaching some millimetres only. In those habitats where lungworm infected hares were living, there were much more minute snail species than big one, and the young specimens of the large sized species were also more numerous as the adults. Therefore specimens with small size appeared in overwhelming majority on these places. We could not find any minute species to be infected by lungworm larvae in nature, but we were able to infect them with *Protostrongylus* larvae artificially. We infected *Vallonia costata* and *Truncatellina cylindrica* snails (size 2 and 1 mm respectively) with *Protostrongylus* larvae collected from faeces of wild hares and we succeed to rear L3 (infective) larvae in them. Based on this experiment and the scarcity of shell remnants of minute snails in faeces of wild hares we suppose the hares or rabbits get their lungworm infection by consuming mainly minute snails rarely infected with larvae of those worms. That exceptional way of the infection may be the reason for infrequent severe lungworm infection in lagomorph populations.

The occurrence of lungworms in hares may be low in certain territories of Hungary as Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Heves, and Bács-Kiskun counties because we could find only two infected animals on (our) search investigating 308 lungs of hares from these places. We conclude from the low prevalence of lungworms in hares and the high frequency of different land snails in almost all habitats of hares that the infection may be a rare event for the definitive host, because many larvae avoid the possibility to get into them. Several snail species can be infected by protostrongyles but only the small specimens can transmit the infection to hares and rabbits.

Translated by Erzsébet Csobai – Gábor Majoros

Majoros Gábor
Szent István Egyetem, Állatorvos-tudományi Kar
Parazitológiai és Állattani tanszék
H-1078 Budapest, István u. 2.
E-mail: majoros.gabor@aotk.szie.hu

Csobai Erzsébet
Drug Safety Associate, Medical & Safety Services
ICON PLC Via Washington 70
20146 Milano, Italy
E-mail: csobai.erszebet@gmail.com

FÜGGELÉK

1. táblázat.

A Csíki-hegyek sziklagyepeiben, több helyen, randomizált módon gyűjtött talajmintában talált csigafajok

A csigafajok taxonómiai sorrendben	Adult példányaik átlagos nagysága mm-ben	Random talajmintákból gyűjtött példányszám
<i>Cochlicopa lubricella</i> (O. F. Müller, 1774)	4	8
<i>Truncatellina cylindrica</i> (Férussac, 1807)	1,5	1114
<i>Pupilla triplicata</i> (S. Studer, 1820)	3	20
<i>Granaria frumentum</i> (Draparnaud, 1801)	7	34
<i>Acanthinula aculeata</i> (O. F. Müller, 1774)	1,5	4
<i>Vallonia costata</i> (O. F. Müller, 1774)	2	68
<i>Merdigera obscura</i> (O. F. Müller, 1774)	6	1
<i>Zebrina detrita</i> (O. F. Müller, 1774)	20	21
<i>Punctum pygmaeum</i> (Draparnaud, 1801)	1,5	10
<i>Vitrina pellucida</i> (O. F. Müller, 1774)	4	11
<i>Aegopinella minor</i> (Stabile, 1864)	6	7
<i>Mediterranea inopinatus</i> (Uličný, 1887)	5	12
<i>Euconulus fulvus</i> (O. F. Müller, 1774)	2,5	43
<i>Xerolenta obvia</i> (Menke, 1828)	15	9
<i>Euomphalia strigella</i> (Draparnaud, 1801)	10	4
Összes példány		1366
Mérettartomány	1,5–20	

Magyarázat a táblázathoz:

A fenti táblázatban az egyes fajok esetében a gyűjtőhelyen élő populációra jellemző nagyságú adultok maximális méretei vannak feltüntetve. Természetesen még a nagyra növő csigák esetében is több juvenilis vagy nem teljesen fejlett példányt gyűjtöttünk, mint teljesen kifejlett példányt, ezért ha a „kisméretű” csigákhoz viszonyítjuk a „nagymeretű” csigák arányát, akkor még a fenti számoknál is szélsőséesebb arányt kapunk a kisebb méretet elérő csigák javára. Mivel azonban elvileg minden juvenilis egyed megnőhet az adult nagyságig, a fenti gyakoriságok csak annyit tükröznek, hogy a kisebb méretet elérő csigák adott helyen élő egyedszáma jóval magasabb a nagyobbra növekedő csigák számánál. Ha például a „kicsi” fajok méretét maximálisan 5 mm-nél húzzuk meg, akkor a táblázat alapján a „kis” fajok példányainak mennyisége majdnem 17-szerese a „nagy” fajok egyedszámának, de ha a legfeljebb 10 mm-t elérőket tekintjük a „kis” fajoknak, akkor ezek egyedszáma már 43-szorosa a „nagy” csigák egyedszámának. A tüdőféreglárvákkal való találkozás valószínűségét nézve tehát a létszámuk szerint a kicsi csigák vannak előnyben, tekintet nélkül arra, hogy juvenilisek vagy eleve csak kis testnagyságot érhetnek el. Ha viszont a nagytestű csigafajok juvenilis korban fertőződnek tüdőféreglárvákkal, még kifejlett korukban is élő állapotban hordozhatják azokat, vagyis a nagytestűek fiataljait nem célszerű beleszámítanunk a kicsik sokaságába. Mindamellelt valószínűnek tűnik, hogy a nyulak könnyebben elfogyaszthatják a nagytestűek juvenilis egyedeit, mint adultjait.

1. kép.
A Csíki-hegyek sziklagyepén
alkalmazott papírcsapda élő csigák
gyűjtésére. A papírt *Zebrina* csigák
rágták meg

2. kép.
Csigák és nyúlhulladék gyűjtése
a Csíki-hegyek sziklagyepén,
ahol fertőzött mezei nyulak éltek

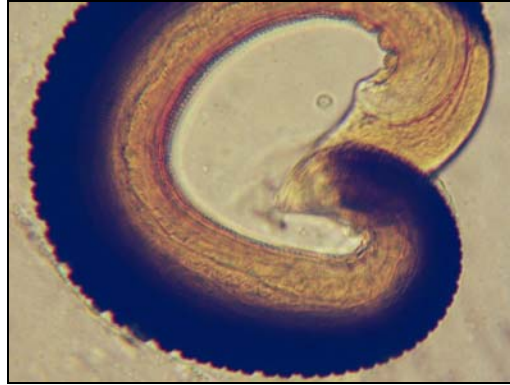

3. kép.
A házi nyúlal megettetett,
csigahéjtörmelék és jelzőfestéket
tartalmazó pogácsa a héjak
kimutathatóságának vizsgálatára

4. kép.
Protostrongylus-lárvák
a Kiskunfélegyházán gyűjtött
X. obvia csiga talpában
(természetes fertőződés)

5. kép.
Teljesen érett, harmadik
stádiumú *Protostrongylus*-lárva
a Kiskunfélegyházán gyűjtött
X. obvia csiga talpában
(természetes fertőződés)

6. kép.
Sötétlilára festődött
Granaria frumentum
héjtöredék nyúlbélsárból
és e faj ép, identifikáció-
ként szolgáló fehér
héjának azonos részlete

7. kép.
Vallonia costata csigák.
Ez a faj fertőzhető volt
nyúlbélsárból származó
Protostrongylus-lárvákkal

8. kép.
Truncatellina cylindrica,
amely fertőzhető volt
nyúlbélsárból származó
Protostrongylus-lárvákkal

9. kép. Mezei nyúl bélsárból izolált
1. stádiumú *Protostrongylus*-lárva.
A farki vég hosszan elhegyesedő,
a test caudális része erősebben hajlott
az orális végnél

10. kép. Mezei nyúl bélsárból izolált
L1 *Protostrongylus*-lárvával fertőzött
X. obvia csiga talpában kialakult
korai L2 stádiumú lárva. A fark
tomp, a test egyenletesen görbült

11. kép. Mezei nyúl bélsárból
izolált 1. stádiumú
Protostrongylus-lárvával
fertőzött *X. obvia* csiga talpában
kialakult késői, levedlett burok
nélküli, 2. stádiumú lárva.
A bélcső sejtjei szemcsés
anyaggal teltek

12. kép. Mezei nyúlból származó
3. stádiumú *Protostongylus*-lárva,
fertőzött *X. obvia* talpából.
Megjelenése azonos az 5. képen
látható, természetes fertőződéssel
létrejött L3 lárvával

13. kép. *P. tauricus* nőstény farki
vége. A provagina az anust nem éri el,
tőle disztálisan egy praeputiumszerű
kutikula kettőzet található a farkat
körülölelve

14. kép. *P. tauricus* nőstény farki vége
az oldalra kicsúcsosodó provaginával
és a kutikula kettőzettel

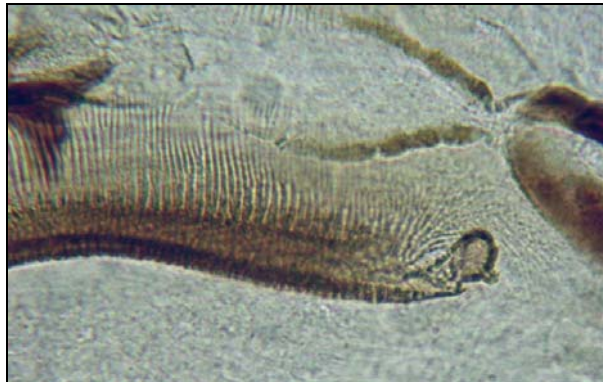

15. kép. *P. tauricus* nőstény
farki vége petékkal az
uterus terminális részében

16. kép. *P. tauricus* hím farki vége. Jól látható a két vastag spiculum és a gubernaculum. A bursa copulatrix rövidke bordái nem különülnek el élesen

17. kép. A *P. tauricus* szárnyas spiculuma disztálisan gömb alakú megvastagodásban végződik, a bordák elágazódnak, s a test végén elhajló, sugár-szerű elrendeződést mutatnak

18. kép. A *P. tauricus* gubernaculumának crurája közepén kissé meghajlik, s a végén sötét dudorokat, fogakat találunk

**SZARMATA KORI CSONTFÉSŰ A BIHARUGRA,
NYUGATI HATÁRSZÉL LELŐHELYRŐL**

– Medgyesi Pál –

1999. szeptember 14-én helyszíni szemlét végeztünk Biharugrán, a DÉGÁZ Rt. által újonnan kiásott gázvezeték kb. 300 méteres szakasza mentén (1. kép). A szemle során a település nyugati szélén, a Bocskai utca északi szélétől nyugati irányban, a térképen jelölt, de névvel nem jelzett épülettől északra mintegy 70 méterre, a környezetéből alig kiemelkedő, északnyugat-délkeleti irányú földháton régészeti leleteket találtunk (2–3. kép). Az említett épület volt a település legnyugatibb fekvésű lakóháza, egy régi tanya, amelyhez a település szélé idővel egyre közelebb került. Itt, az árok kidobott földjében, kb. 100 m hosszan, edénytöredékeket gyűjtöttünk, melyek szarmata kori objektumokra utaltak. A kerámia mellett értékes leletünk egy csontfésű, amely nem sírból származik, mivel sírra utaló jeleket egyáltalán nem találtunk.¹

A géppel kiásott szűk árok már kissé kiszáradt falaiban egyértelműen objektumra utaló jelenséget nem tudtunk megfigyelni. A környező dús növényzet miatt alaposabb bejárásra nem volt lehetőségünk, azt azonban egyértelműen megállapíthattuk, hogy egykor szarmata település létezett a lelőhelyen.²

Bár topográfiai bejárás volt Biharugra területén,³ a lelőhely korábban nem volt ismert, így topográfiai lelőhelyszáma nincs. Biharugra, Nyugati határszél néven vettük nyilvántartásba. A fent említett dús növényzet, gaz miatt a lelőhely pontos kiterjedésének megállapítására nem volt lehetőség.

A fésű leírása⁴

Púpos hátú, 7 részből álló csontfésű. Középső részét 4 darabból rakták össze. A középső fogazott laphoz külön illesztették a fogórész félkörös tetejét és kétoldalt a fogazott rész széleit. A fogak a középső részen kitörtek, de a széleken aránylag épek. A fogazott rész a fogak irányában kiszélesedik. A fogak kialakításakor kétoldalt a fogó rész alsó szélét is bevagdosták kissé. A fésűt összesen 9 bronzszegecs fogja össze, ebből három a púpos fogórészen van, 6 pedig az alsó, mereví-

¹ RKM 1999. 172. A szemlét Gyucha Attilával végeztük, köszönöm neki az anyag közlési jogának átengedését.

² MMM RégAd 2438-2003; MMM ltsz.: 2000.5.1.

³ MRT 6.

⁴ A rajzokat Kékegyi Dorottya és Medgyesi Pál készítette.

tő szakaszon. A fésű fogólemezt kipótolták, megjavították. Ezáltal a fogó egyik oldala egy lapból áll, ahogy eredetileg készült, ami a púpos hátú fésűkre jellemző. A másik oldalt viszont, a javítás miatt, utólag két részből alakították ki, ezáltal olyan, mint a félköríves fogójú fésűk fogói. H.: 10,1–11,4 cm; Sz.: 7 cm; V.: 0,9 cm (4. kép 1, 2; 8. kép 1, 2).

A kerámiaanyag leírása⁵

1. Szürke, korongolt, jól iszapolt edény oldalának töredéke. Belső oldalán a korongolás nyomai figyelhetők meg, külső felén két párhuzamos horony fut. H.: 5,2 cm; Sz.: 3 cm; V.: 0,7 cm (5. kép 1).

2. Szürke, korongolt, jól iszapolt edényoldal kisebb darabja. Felülete sima, díszítetlen. H.: 3,9 cm; Sz.: 1,6 cm; V.: 0,5 cm (5. kép 2).

3. Szürke, korongolt, jól iszapolt edényoldal kisebb darabja. Felülete sima. H.: 2,4 cm; Sz.: 2,4 cm; V.: 0,5 cm (5. kép 3).

4. Szürke, korongolt, jól iszapolt edény oldalának kisebb darabja. H.: 2 cm; Sz.: 2 cm; V.: 0,6 cm (5. kép 4).

5. Szürke, korongolt, jól iszapolt edény kisebb darabja. Felülete sima. A metszet irányában elhasadt, így a pontos vastagságát nem ismerjük. H.: 2,2 cm; Sz.: 4,2 cm; V.: nem mérhető (5. kép 5).

6. Szürke, korongolt, jól iszapolt edényoldal darabja. H.: 8,2 cm; Sz.: 5,3 cm; V.: 0,8 cm (5. kép 6).

7. Szürke, korongolt, jól iszapolt edényoldal darabja. Belső oldalán korongolás nyomai. H.: 5 cm; Sz.: 3,9 cm; V.: 0,8 cm (6. kép 1).

8. Szürke, korongolt, jól iszapolt edényoldal darabja. Belső oldalán megfigyelhetők a korongolás nyomai, a külsőn egy horony fut körbe. H.: 5,7 cm; Sz.: 3,4 cm; V.: 0,7 cm (6. kép 2).

9. Szürke, korongolt, jól iszapolt edényoldal darabja. Belső oldalán korongoláshoronyok, a külső oldala sima, díszítetlen. H.: 6,1 cm; Sz.: 6 cm; V.: 0,8 cm (6. kép 3).

10. Szürke, korongolt, jól iszapolt edényoldal darabja. Külső oldala sima. H.: 3,4 cm; Sz.: 2,6 cm; V.: 0,5 cm (7. kép 1).

11. Szürke, korongolt, jól iszapolt edényoldal darabja. Külső oldala sima. H.: 1,9 cm; Sz.: 1,8 cm; V.: 0,5 cm (7. kép 2).

12. Szürke, korongolt, jól iszapolt edényoldal darabja. Külső felülete sima, belül korongolás nyomai látszanak. H.: 5,5 cm; Sz.: 3,3 cm; V.: 0,5 cm (7. kép 3).

13. Szürke, korongolt, jól iszapolt edényoldal kisebb darabja. Külső felülete sima. H.: 3 cm; Sz.: 0,9 cm; V.: 0,6 cm (7. kép 4).

14. Szürke, korongolt, jól iszapolt edényoldal ívelt darabja. Belső oldalán korongolás nyomai látszanak. H.: 6,2 cm; Sz.: 3,7 cm; V.: 0,9 cm (7. kép 5).

⁵ A kerámiaanyag leltározatlan, az MMM gyűjteményében található.

15. Szürke, korongolatlan, cseréppel soványított edényoldal darabja. H.: 3,5 cm; Sz.: 2,4 cm; V.: 0,8 cm (7. kép 6).

16. Szürke, korongolt, jól iszapolt edényoldal darabja. Külső oldalán egy széles horony fut körbe. H.: 4,1 cm; Sz.: 1,9 cm; V.: 0,5 cm (7. kép 7).

A leletanyag értékelése

A szarmaták keleti szállásterületén már a korai temetkezésekben megjelennek, és végig kimutathatók a csontfészűk.⁶

A Kárpát-medencei szarmaták sírjaiban és településein, ha nem is nagy számban, de szintén előfordulnak. A sírokban, eltérően a langobárdoktól, nincs rangjelző szerepük, és nem értékelhetők viseleti elemként sem.⁷

Az elmúlt évtizedekben többen is foglalkoztak a csontfészűk kérdésével. A kutatástörténetet nemrég Pintye Gábor foglalta össze, de a kérdéskörrel kapcsolatban mindenképpen meg kell említeni Párducz Mihály,⁸ Vörös Gabriella,⁹ Istvánovits Eszter,¹⁰ Vaday Andrea,¹¹ T. Bíró Mária,¹² Török Gyula,¹³ Csallány Dezső,¹⁴ B. Tóth Ágnes,¹⁵ Sigrid Thomas,¹⁶ M. Lamiová-Schmiedlova¹⁷ és G. F. Nyikityina nevét.¹⁸

A császárkori germán népekhez köthető fészűk elterjedését korábban Sigrid Thomas térképezte fel, és rendezte típusokba,¹⁹ a közelmúltban pedig Pintye Gábor gyűjtötte össze a Kárpát-medencei szarmata településeken előkerült csontfészűket.²⁰ Pintye Gábornak 61 db ilyen, szarmata telepen talált fészűt sikerült összegyűjtenie, és 8 típust különített el. Békés megyéből két, szarmata telepen előkerült fészűt isme-

⁶ PINTYE 2009. 166.

⁷ PINTYE 2009. 166. és 14. jegyzet.

⁸ PÁRDUCZ-KÖREK 1958. 307; PÁRDUCZ 1959. 366.

⁹ VÖRÖS 1982. 30.

¹⁰ ISTVÁNOVITS 1994. 313, 315.

¹¹ VADAY 1994. 107.

¹² BÍRÓ 2000a; BÍRÓ 2000b; BÍRÓ 2002.

¹³ TÖRÖK 1936. 121–123.

¹⁴ CSALLÁNY 1961. 251–254.

¹⁵ B. TÓTH 1994. 289–291.

¹⁶ THOMAS 1960. A császárkori germán népek fészűinek feldolgozása.

¹⁷ LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1964. A kelet-szlovákiai csontfészűket gyűjtötte össze.

¹⁸ NYIKITYINA 1997. A Marosszentanna–Csenyahov kultúra fészűinek feldolgozása.

¹⁹ THOMAS 1960.

²⁰ PINTYE 2009. 165–195; Nehezíti a leletanyag értékelését, hogy a fészűk más, nem maradandó anyagból is készülhettek, mint azt Pintye G. is felveti a korai fészűkkel kapcsolatban. A szaruból, esetleg fából készült fészű ugyanúgy betölthette a funkcióját, mint a csontfészű, és a szarufészű még küllemében is vetekedhetett vele. Használatuk akár a korszak egész ideje alatt meglehetett. PINTYE 2009. 167.

rünk jelenleg. Az egyik a Békéscsaba, Felvégi-legelő nevű lelőhelyről származik,²¹ a másik a most tárgyalt biharugrai fésű.²² Az S. Thomas által felállított tipológia szerint a biharugrai fésű a III. típusba tartozik. Ez azonos a Pintye Gábor által leírt III. típussal, melybe a púpos hátú fésűket sorolta.²³ Fésűnknek egyetlen, telepen előkerült Kárpát-medencei párhuzamát ismeri Pintye G., mely Nyíregyháza–Oros, Úr-Cserétől északra, az M3 Keleti elkerülő út 33. lelőhelyről, a 213. objektumból került elő.²⁴ Ennek mindössze egy fogazott lemeztöredéke maradt meg, így komolyabb elemzésre nem alkalmas. A Nyíregyháza–orosi településrészlet több objektuma valószínűleg a hun korban is használatban volt, ami a fésű korára utalhat.²⁵ S. Thomas szerint a típus Duna-vidéki variánsa a késő császárkor második felére, a Kr. u. 5. század első felére jellemző.²⁶ T. Bíró Mária a típus elterjedését a Kr. u. 4. századra teszi.²⁷ Pintye Gábor a púpos hátú fésűket a Kr. u. 4. századra, az 5. század első felére keltezi, ezt a kormeghatározást adja a biharugrai fésű tárgyalásakor is.²⁸

T. Bíró Mária szerint a púpos hátú fésűk a dél-országi és a Balkánon előkerült gót temetőik jellegzetes leletei.²⁹ Ugyanakkor megállapítja, hogy a púpos hátú fésűket (a kétoldalas, sűrűfésűvel, a háromszög alakú, fogólapos és a Marosszentanna–Csernyahov típusú fésűkkel együtt) Pannóniában is gyártották a Kr. u. 4. század végén, az 5. század elején.³⁰ Ordacsehi határában egy késő római csontfaragó műhely feltárásakor a félkész csontok mellett több púpos hátú csontfésű is előkeült.³¹ A púpos hátú fésűk készítésének nyomait ismerjük az Ózd–Stadion lelőhelyről³² és a csehországi Zlechovból is. Az utóbbi lelőhely a Marosszentanna–Csernyahov-kultúrkörhöz kapcsolódik, a Kr. u. 4. századból.³³ A szarmata területen előkeült csontmegmunkáló műhelyre utaló nyomok alapján az is joggal feltételezhető, hogy a szarmaták nemcsak a rómaiaktól, vandáloktól, kvádoktól és a Marosszentanna–Csernyahov műveltség területéről szerezték be a fésűket, hanem maguk is gyártották őket.³⁴

A biharugrai fésű fogólemezét kipótolták, megjavították. Ezáltal a fogó egyik oldala egy lapból készült, ami a púpos hátú fésűkre jellemző. A másik viszont, a

²¹ MRT 10. 2/1. lelőhely; RKM 2002. 181; MEDGYESI-PINTYE 2006. 62, 65–69; PINTYE 2009. 185. és 14. kép 3.

²² RKM 1999. 172; PINTYE 2009. 185.

²³ PINTYE 2009. 166, 185.

²⁴ PINTYE 2009. 176, 188 és 12. kép. 1.

²⁵ RKM 2004. 254–255.

²⁶ THOMAS 1960. 11–112.

²⁷ BÍRÓ 1994. 39.

²⁸ PINTYE 2009. 185.

²⁹ BÍRÓ 2000b 173.

³⁰ BÍRÓ 2000a 88.

³¹ RKM 2006. 251; NÉMETH 2007. 43; OTTOMÁNYI 2008. 153.

³² PÁRDUCZ–KOREK 1958. VII. t. 1, 3, 6, 7; SALAMON 1976. 208. 16. jegyzet.

³³ PINTYE 2009. 183.

³⁴ PINTYE 2009. 183.

javítás miatt, két részből áll, mint a félköríves fogójú fészűk fogói. Pintye Gábor hívta fel a figyelmet arra, hogy hasonló megoldású az Ottományi Katalin által közölt Biatorbágy, Káposztás-dűlői késő római, kora népvándorlás kori település 71. objektumában előkerült fészű is.³⁵ Ezt Ottományi Katalin félköríves fogójú fészűként tárgyalja, megjegyezve, hogy egyedülálló jelenség, és a két technikát nem szokták keverni.³⁶ A biatorbágyi darabról a fotó alapján közelebbit nem mondhatok, de a biharugrai púpos hátú fészű fogóját kipótolták, megjavították.

A kerámiatöredékek között egyetlen korongolatlan darab van (7. kép 6.), a többi mind korongolt, szürke és jól iszapolt töredék. Három darabon figyelhetünk meg hornyolást (5. kép 1; 6. kép 2; 7. kép 7.), ezek közül az 5. kép 1. darabon egymás mellett futó kettős hornyolás van. A leletanyag csekély volta azonban nem enged komolyabb következtetéseket levonni a kerámiák alapján.

Összegzésül megállapítható, hogy a lelőhelyen egy szarmata település létezett, az egyik átvágott objektumból előkerült fészű pedig a púpos hátú típusba sorolható, s a Kr. u. 4. századra, 5. század első felére keltezhető, ami egyben utal a település korára is.

IRODALOM

B. TÓTH 1994

Tóth Á., B.: Kora népvándorlás kori sírok Tápé-Széntégláégetőn (Gräber aus der frühen Völkerwanderungszeit in Tápé-Széntégláégető). In: Lőrinczy G. (szerk.): A kőkortól a középkorig. Szeged, 1994. 289–291.

BÍRÓ 1994

Bíró, M.: The Objects of the Roman Collection. Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Series Archaeologica, II. Budapest, 1994.

BÍRÓ 2000a

Bíró M.: Pannoniai csontművészet. MOYΣEION. Budapest, 2000.

BÍRÓ 2000b

Bíró, M.: Qualitative Analyse der Wechselwirkung der provinziellen und barbarischen Beinwerkstätte aufgrund der spätantiken Kämmen. Spisy Arch. ústavu AV ČR, 16. (2000) 167–182.

BÍRÓ 2002

Bíró, M. T.: Combs and comb-making in Roman Pannonia: Ethnical and historical aspects. In: J. Tejral (Hrsg.): Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaubereich. Spisy Arch. ústavu AV ČR, 19. (2002) 31–71.

CSALLÁNY 1961

Csallány, D.: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubereich (454–568 u. Z.). ArchHung, XXXVIII. (1961).

³⁵ Köszönettel tartozom Pintye Gábornak a cikk megírásához nyújtott segítségéért.

³⁶ OTTOMÁNYI 2008. 153.

ISTVÁNOVITS 1994

Istvánovits E.: Adatok az Észak-Alföld 4. századi végi – 5. század eleji lakosságának etnikai meghatározásához (Angaben zur ethnischen Bestimmung der Bevölkerung in der nördlichen Tiefebene am Ende des 4. und Anfang des 5. Jahrhunderts). MFMÉ-StudArch, IV. (1994) 309–324.

LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1964

Lamiová-Schmiedlová, M.: Hrebene z doby rímskej a Stahovania Národov z vichodného slovenska (Kämme aus der Ostslowakei aus der Römer- und Völkerwanderungszeit). ASM, I. (1964) 195.

MEDGYESI-PINTYE 2006

Medgyesi P. – Pintye G.: A Békéscsaba, Felvégi-legelő lelőhelyről származó késő szarmata kori csontfésű és kapcsolatai (Aus dem Fundort Felvégi-Weide – Weide am oberen ende – stammender Beinkamm aus der spätsarmatischen Zeit und die Zusammenhänge). BMMK, 28. (2006) 61–98.

MRT 6

Ecsedy I. – Kovács L. – Maráz B. – Torma I.: Magyarország régészeti topográfiája. 6. Békés megye régészeti topográfiája. IV/1. A Szeghalmi járás. (Szerk.: Torma I.) Budapest, 1982.

MRT 10

Jankovich B. D. – Medgyesi P. – Nikolin E. – Szatmári I. – Torma I.: Magyarország régészeti topográfiája. 10. Békés megye régészeti topográfiája. IV/3. Békés és Békéscsaba környéke. I–II. (Szerk.: Jankovich. B. D.) Budapest, 1998.

NÉMETH 2007

Németh P. G.: A Balaton déli partvidéke és a Dél-Dunántúl a római korban. Kr. u. 1–5. sz. In: Kiss V. – Belényesy K. – Honthi Sz. (szerk.): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Budapest, 2007. 41–46.

NYIKITYINA 1997

Nyikityina, G. F.: Гребни Черняховской культуры (Les peignes de la civilisation Tcherniakhovienne). СА, 4. (1997) 147–159.

OTTOMÁNYI 2008

Ottományi K.: Késő római – kora népvándorlás kori településrészlet Biatorbágyról (Ein Siedlungsteil von Biatorbágy aus der römer- und frühen völkerwanderungszeit). ArchÉrt, 133. (2008) 133–197.

PÁRDUCZ 1959

Párducz, M.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. ActaArchHung, 11. (1959) 309–398.

PÁRDUCZ-KOREK 1958

Párducz M. – Korek J.: Császárkori telep Ózdon. ArchÉrt, 85. (1958) 18–36.

PINTYE 2009

Pintye G.: A Kárpát-medencei szarmata települések csontfésűi. ArchÉrt, 134. (2009) 165–195.

RKM 1999

Gyucha A. – Medgyesi P.: Biharugra, Nyugati faluszél. RKM 1999. 172.

RKM 2002

Medgyesi P.: Békéscsaba, Felvégi-legelő. RKM 2002. 181.

RKM 2004

Istvánovits E. – Almásy K. – Jakab A. – Gergely B. – Scholtz R. – Pintye G. – Kódos Z.: Nyíregyháza-Oros. RKM 2004. 254–255.

RKM 2006

Honthi Sz. – Németh P. G.: Ordacsehi, Kécsimező, Homokbánya. RKM 2006. 251.

SALAMON 1976

Salamon Á.: Csontműhely Intercisában (Geweihmanufaktur in Intercisa). ArchÉrt, 103. (1976) 207–215.

THOMAS 1960

Thomas, S.: Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege. Bd. 8. Leipzig, 1960. 55–215.

TÖRÖK 1936

Török Gy.: A kiszombori germán temető helye népvándorlás kori emlékeink között (Das germanische Gräberfeld von Kiszombor und unsere Denkmäler der Völkerwanderungszeit). Dolgozatok, XII. (1936) 111–179.

VADAY 1994

Vaday, A.: Late sarmatian graves and their connections within the Great Hungarian Plain (Nekorosarmatské hroby a ich vzťahy v rámci Veľkej uhorskej nížiny). SlovArch, XLII/1. (1994) 105–124.

VÖRÖS 1982

Vörös G.: Késő szarmata fazekasműhely Sándorfalva-Eperjesen. MKCsM, (1982) 27–37.

**Sarmatischer Knochenkamm –
Fundort am Westrand der Gemarkung Biharugra**

– Pál Medgyesi –

Resümee

Im September 1999 führten wir in Biharugra entlang der 300 m langen Strecke einer neu verlegten Gasleitung eine Bodenbegehung durch. Im Erdaushub des Leitungsgrabens fanden wir Gefäßfragmente, die auf sarmatische Objekte hindeuteten. Ein wertvoller Fund neben der Keramik war ein Knochenkamm, der offensichtlich nicht aus einem Grab stammte, weil wir keine Hinweise auf eine Bestattung auffinden konnten.

Der Knochenkamm mit Buckelrücken besteht aus 7 Teilen, sein Mittelteil ist aus 4 Stücken zusammengesetzt. Das halbkreisförmige obere Stück des Griffteils und die Endstücke des gezinkten Teils an seinen beiden Seiten wurden einzeln an den mittleren gezinkten Teil angesetzt. Die Zinken sind in der Mitte ausgebrochen, an den Enden des Kamms sind sie ziemlich vollständig. Der gezinkte Teil ist trapezförmig, zum Ende der Zinken hin wird er breiter. Die Griffplatte des Kamms ist ergänzt bzw. repariert worden. Dadurch besteht die eine Seite des Griffes aus einer Platte, was für Kämme mit Buckelrücken typisch ist. Die andere Seite aber besteht wegen der Reparatur aus zwei Teilen, was die Kämme mit halbkreisförmigem Griff charakterisiert.

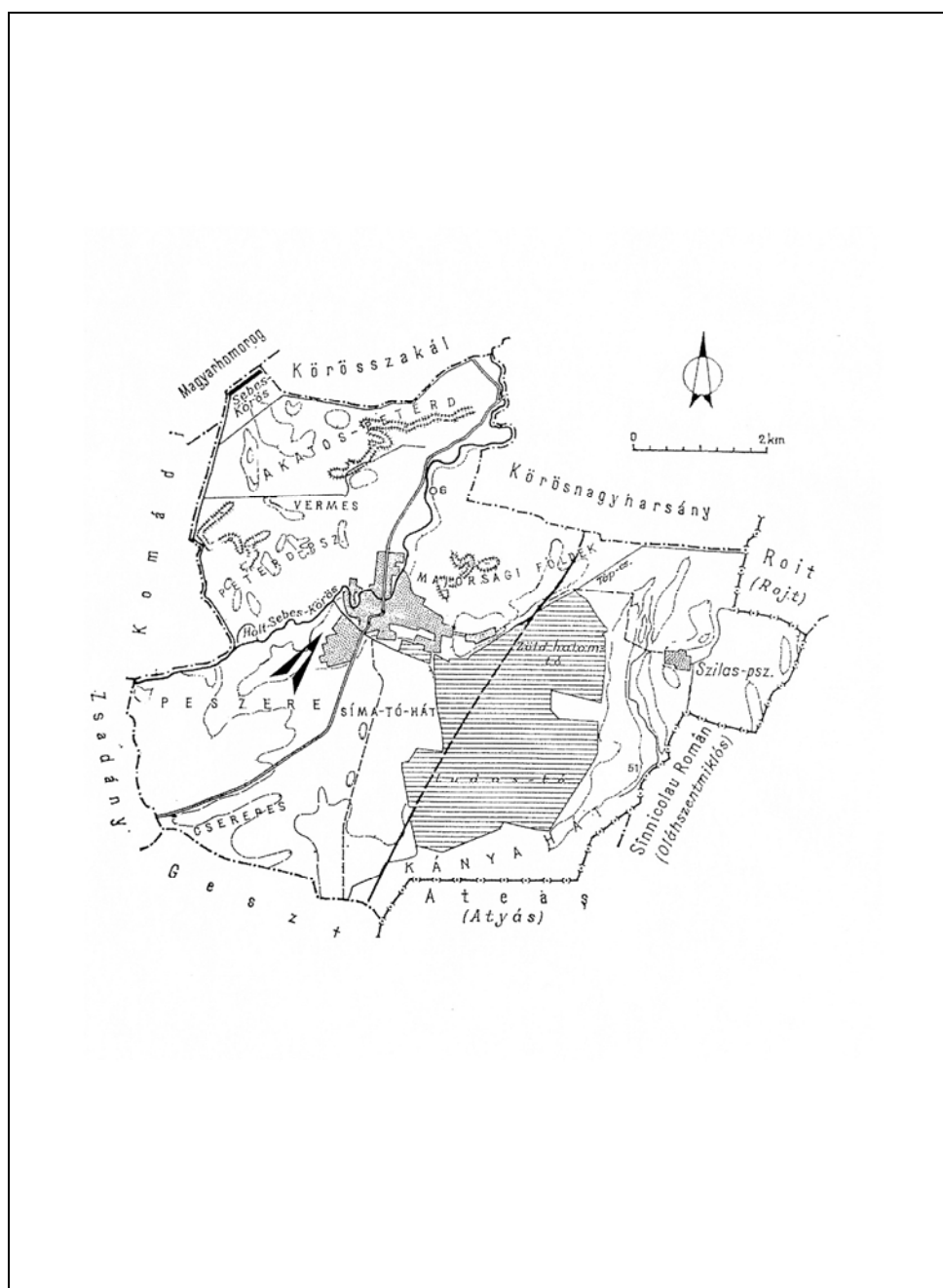
Außer einem einzigen Stück sind alle Keramikfragmente Bruchstücke scheibengedrehter, grauer und gut geschlämmter Keramik. Eine Hohlkehle kann an drei Fragmenten beobachtet werden, an einem der drei Stücke gibt es eine nebeneinander verlaufende doppelte Hohlkehle. Das wenige, hauptsächlich aus Keramik bestehende Fundmaterial lässt keine eindeutigen Schlussfolgerungen zu.

Zusammenfassend ist festzustellen, dass am Fundort eine sarmatische Siedlung existierte. Der Kamm, der aus einem der durchschnittenen Objekte zutage kam, kann den Kämmen mit Buckelrücken zugeordnet und in das 4. Jh. bzw. in die erste Hälfte des 5. Jh. n. Chr. datiert werden, was gleichzeitig auch auf das Alter der Siedlung hindeutet.

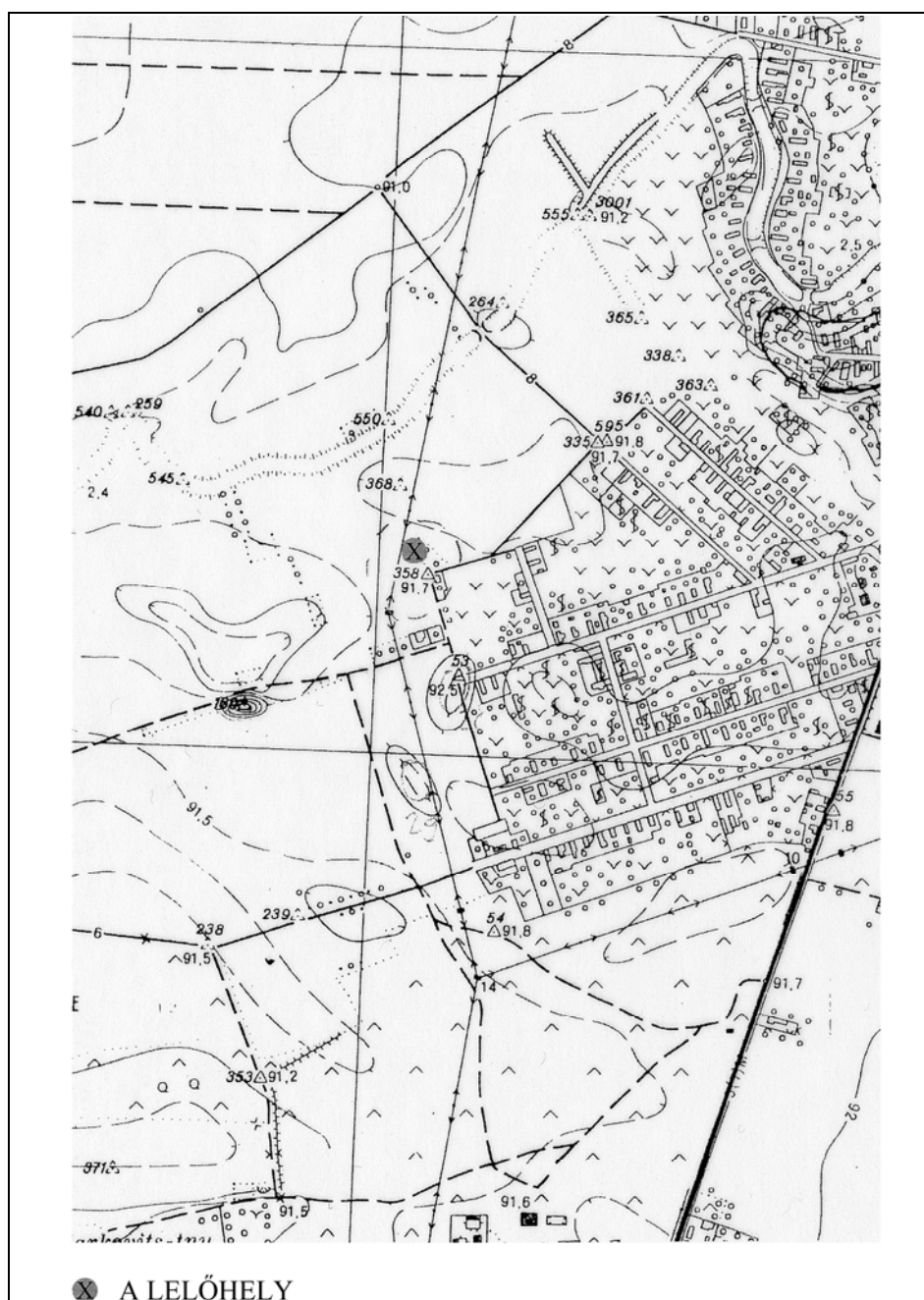
Medgyesi Pál
Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága
H-5600 Békéscsaba, Gyulai út 1.
E-mail: medgyesipal@freemail.hu

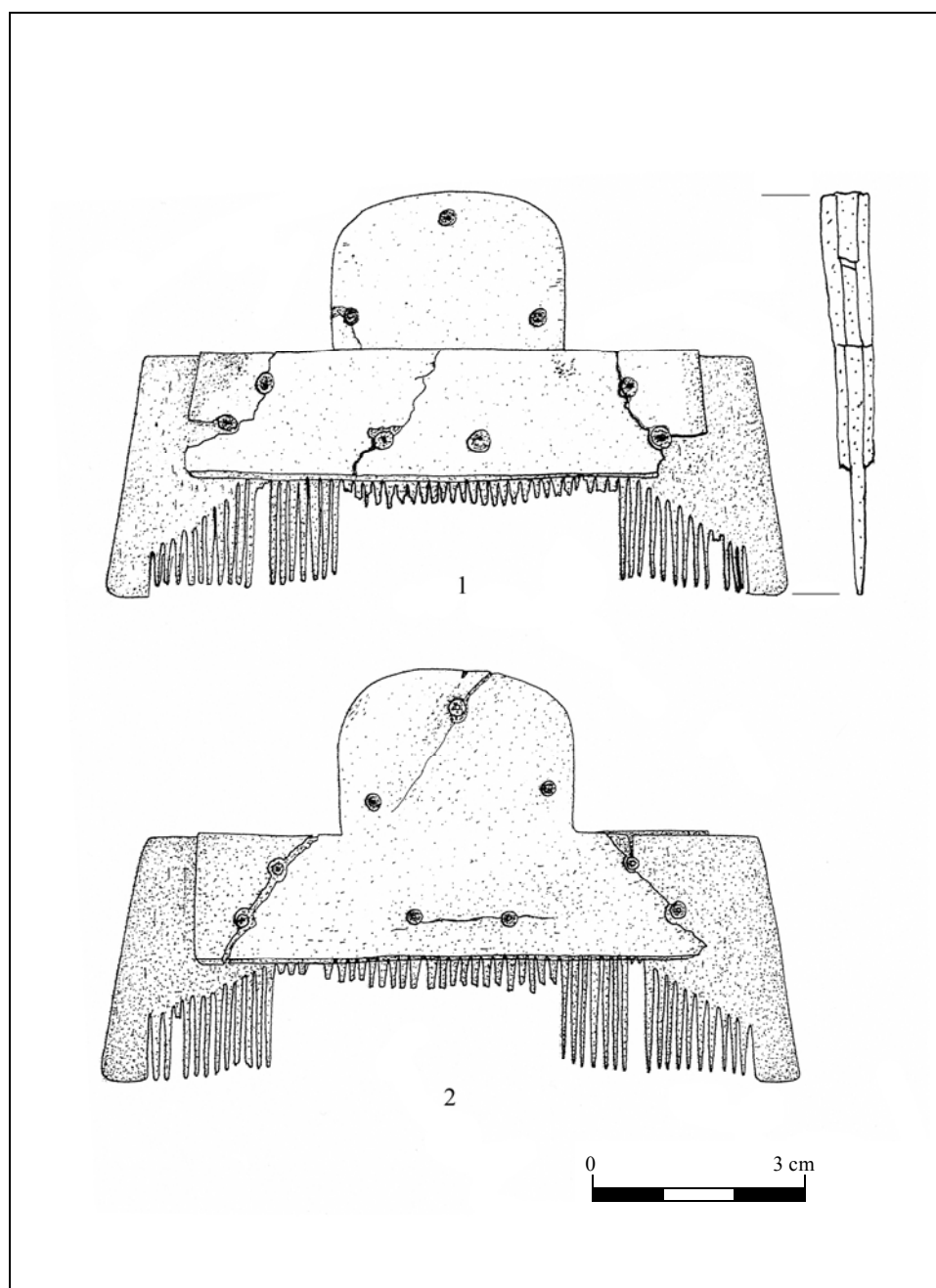
1. kép. Békés megye térképe

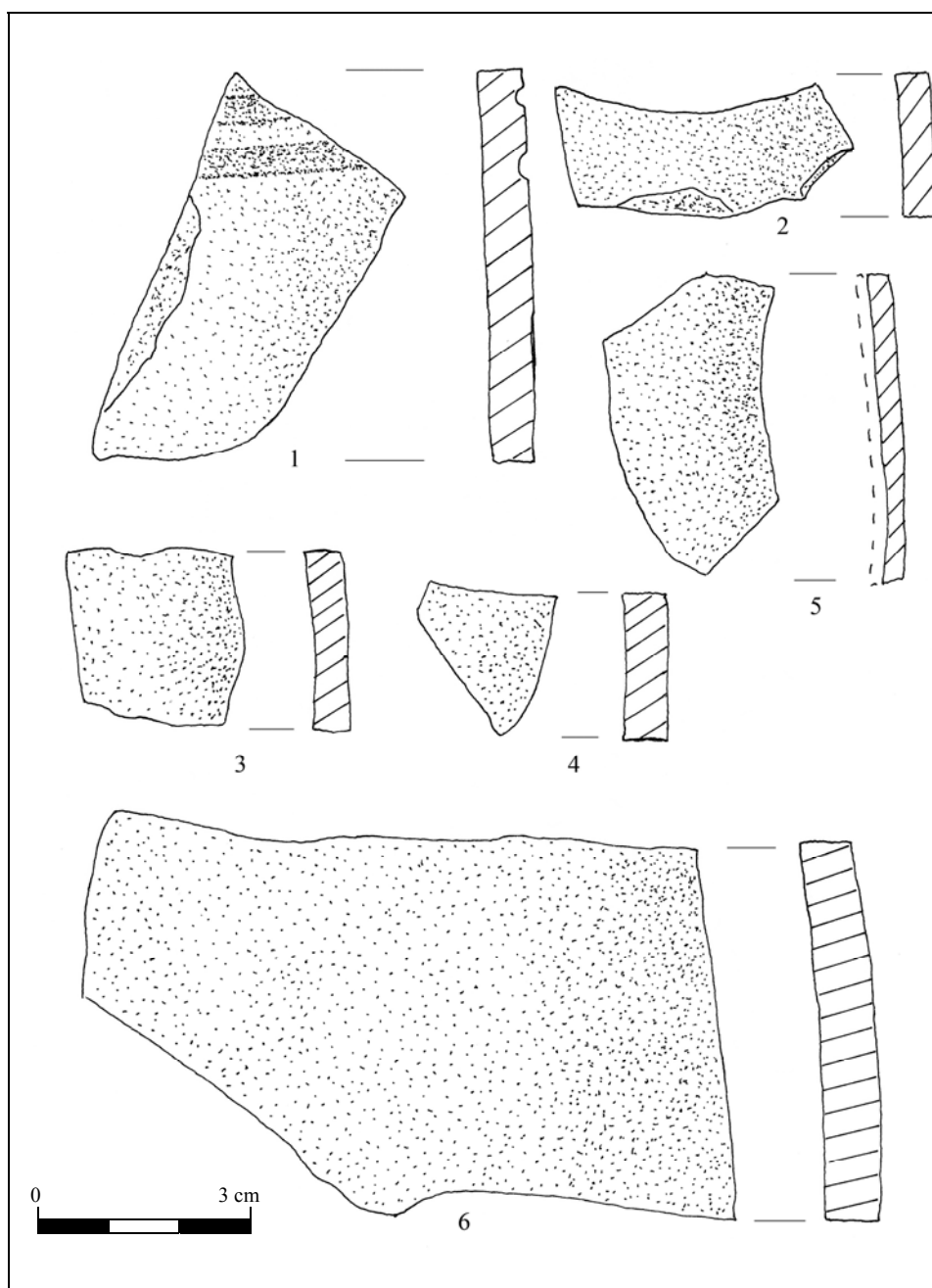
2. kép. Biharugra térképe (a lelőhelyet nyíl jelzi)

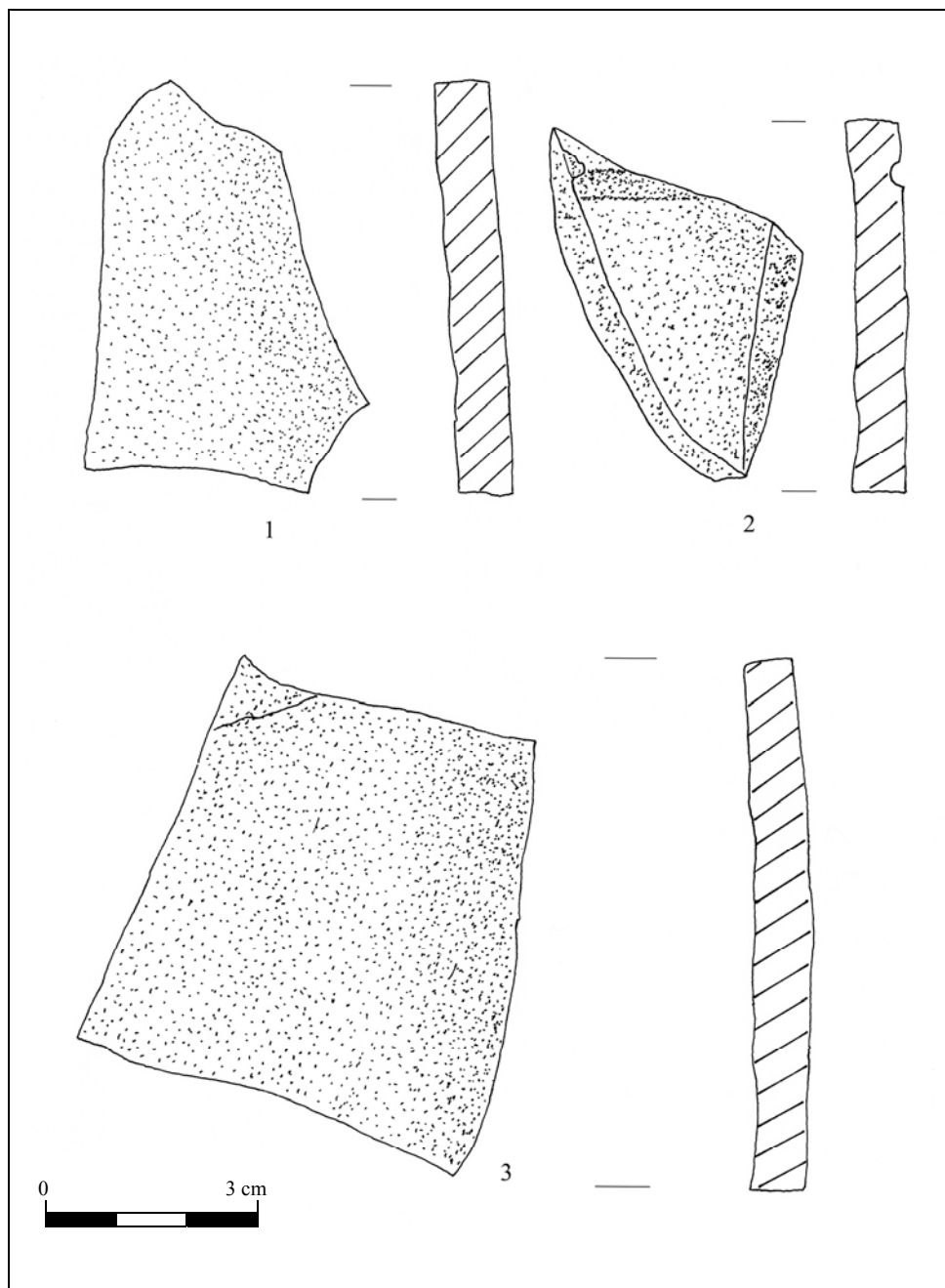
3. kép. A lelőhely és környéke, M = 1:10 000

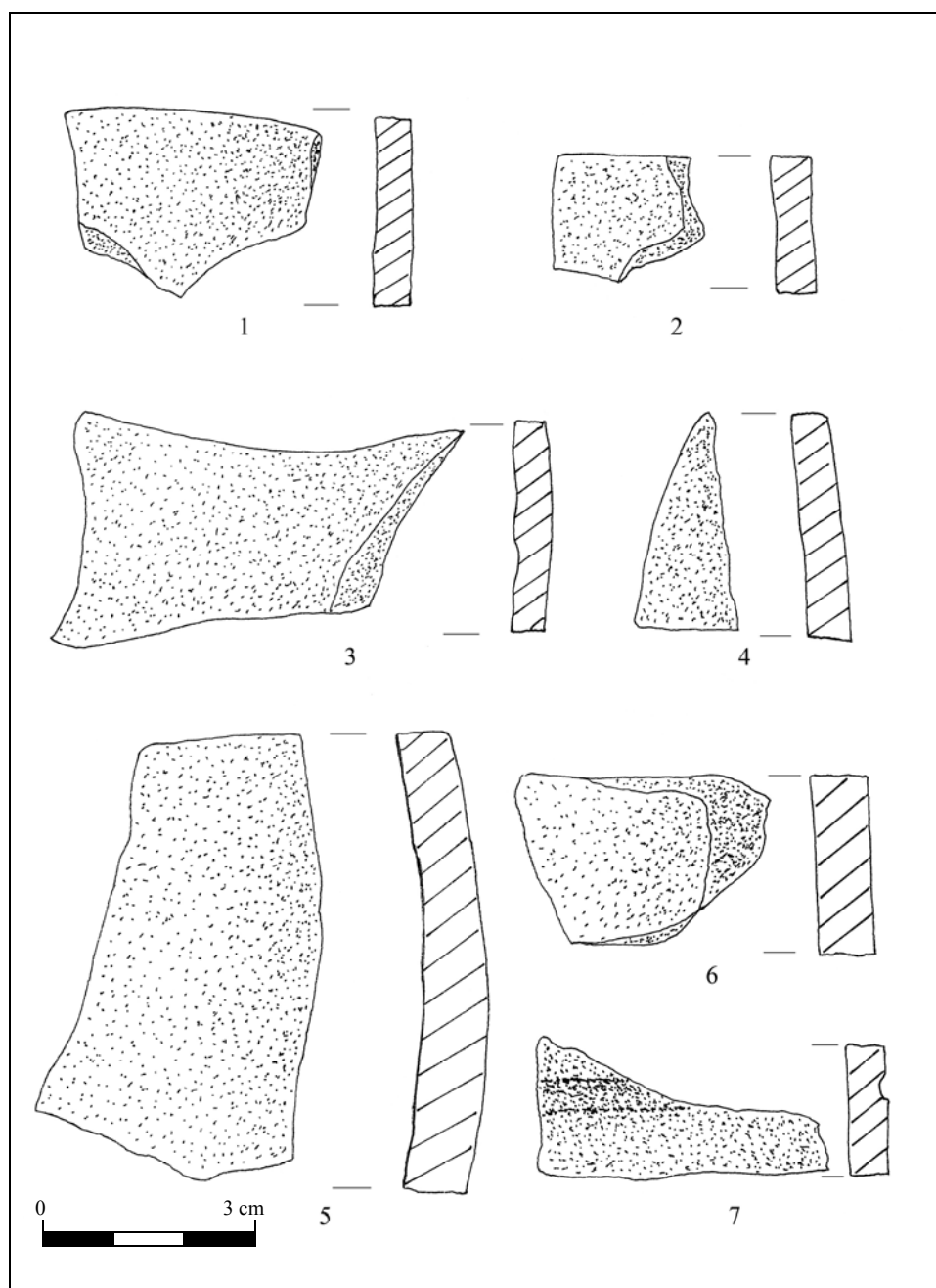
4. kép. A Biharugrán előkerült csontfésű

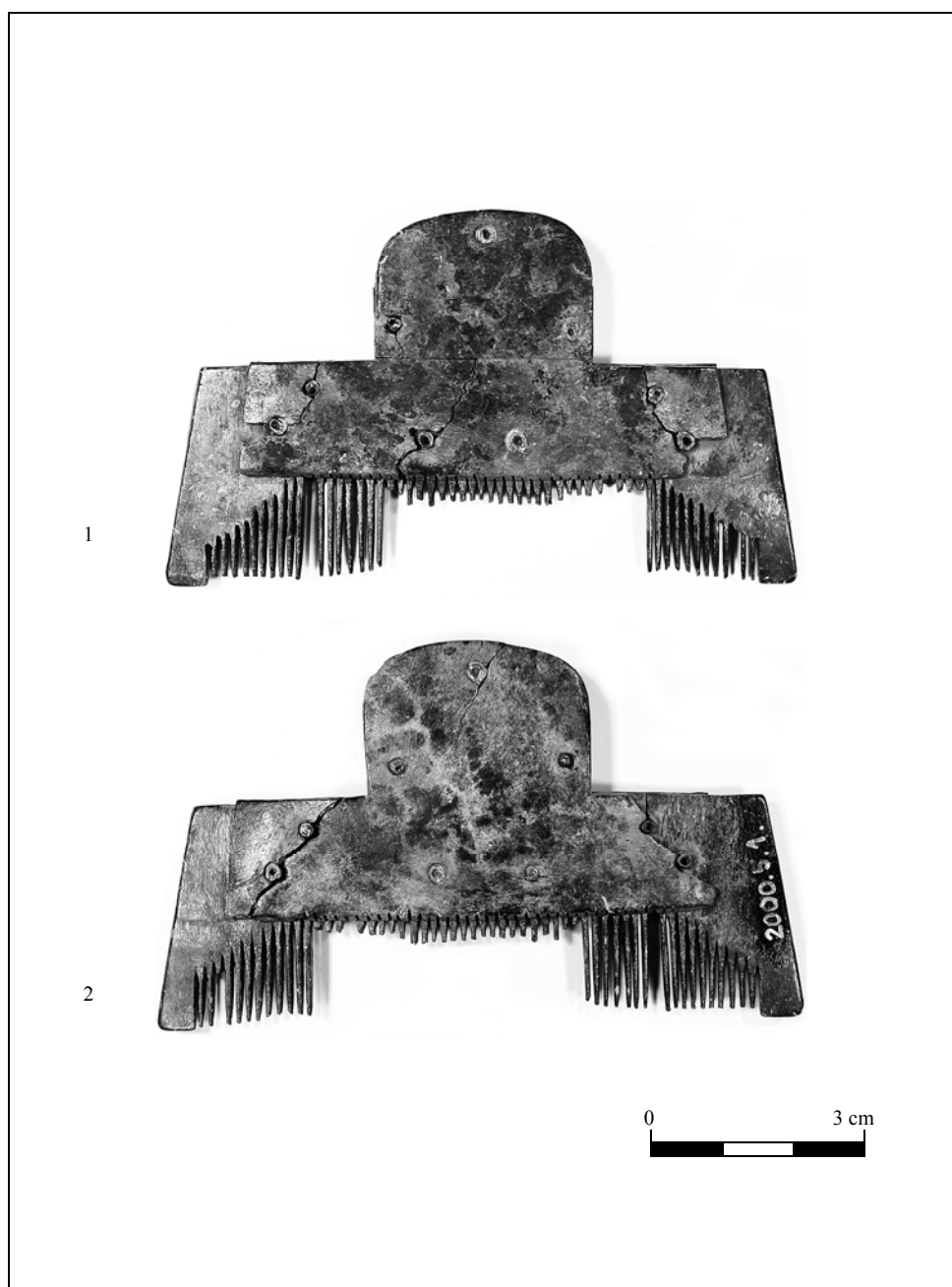
5. kép. A lelőhelyen talált kerámiatöredékek

6. kép. A lelőhelyen talált kerámiatöredékek

7. kép. A lelőhelyen talált kerámiatöredékek

8. kép. A biharugrai csontfésű két oldala

NÉHÁNY RÓMAI MÁZAS KERÁMIA A DÉL-ALFÖLDÖN

– Vári Anita –

Bevezetés

A római import kerámiának egy speciális típusa a mázas kerámia. A kerámiainporton belül a tudomány eddig a legnagyobb hangsúlyt a terra sigillata kutatására helyezte. A mázas kerámiát a római import kerámiával együtt említik a legtöbbször. Idáig összefoglaló munka nem készült az alföldi Barbarikumban előforduló mázas kerámiákról. Ebből az igen ritka és jellegzetes kerámiatípusból érdemes bemutatni a legismertebb darabokat a dél-alföldi szarmaták anyagából. A Barbarikumban fellelhető mázas kerámiák ismertetéséhez nélkülözhetetlen a pannóniai és a birodalmi anyag ismerete, de mindenekelőtt a szarmata anyagban meglévő mázas kerámiatöredékeket és edényeket kellett összegyűjteni. Nehézséget jelentett, hogy kevés a publikációkban azoknak a szarmata telepeknek és temetőknek a száma, amelyekben megtalálható ez a fazekasáru. További nehézséget jelentett, hogy az átnézett múzeumi gyűjteményekben néhány darabot – amelyet a szakirodalom vagy a leltárkönyv említ – nem lehetett megtalálni. Csekély számú a publikációkban fellelhető mázas kerámia, ezért a legutóbbi ásatások telep- és temetőanyagait is meg kellett vizsgálni. Főként a Szeged környéki újabb ásatások római kori anyagát érdemes itt megemlíteni (Felgyő, Kiskundorozsma, Sándorfalva, Csengele).

Mázas kerámia

A kerámiák máza egyfajta üveg, amelyet akkor nevezünk máznak, ha a kerámiatárgyak bevonására szolgál. Az egyszerű agyagedényt tűzön égették ki, és mázzal vonták be, hogy a porózus anyag ne szívhatta be, és ne engedje át a folyadékot. Az egyszeri égetés után, terrakotta állapotban a kerámia nedvszívó, illetve folyadékáteresztő, ezért a mázazással ezt a tulajdonságát próbálják megfékezni vagy gátolni.¹ Általában a második égetés előtt kerül sor az edények, tárgyak mázazására. A máz vékony rétegben tapad az égetés után az edényre, és légmentesen zár.² Többféle mázas technikát lehet elkülöníteni: agyagmáz, sómáz, ónmáz és ólomház.

A római korban az ólomházat alkalmazták. Ennek előállítását több szakmunka említi, többnyire a néprajzi irodalomban találhatjuk meg az erre vonatkozó leírásokat.³

¹ CSUPOR 1998. 23.

² KATONA 1991. 15.

³ CSUPOR 1998. 24; KRESZ 1991. 525.

A római mázas kerámia kutatástörténete Pannóniában

Külön a római mázas kerámiával kevesen foglalkoztak a római kor kutatói közül. Ennek az lehet az oka, hogy a pannóniai területeken jóval kevesebb darabot találtak, mint a többi római kerámiából. Pannóniában a római kerámiákat általában egységesen tárgyalják, és ezen belül is nagy hangsúlyt fektetnek a terra sigillata kutatására.

Első jelentősebb említése a mázas kerámiának a római import agyagárukon belül Bónis Évához köthető, aki 1942-ben megjelent tanulmányában írt a mázas kerámiák formáiról és elterjedéséről.⁴ Később, Tokod kutatásánál külön cikket írt az ennél a műhelynél fellelhető mázas edényekről is.⁵ Az első világoszöld mázas, „zománcozott” edényt Nagy Lajos ismertette 1945-ben, és összefüggésbe hozta egy pannóniai tállal. Ezek alapján megállapította, hogy az ismertett darab az I. század végétől a II. század végéig forgalomban és használatban volt Pannóniában.⁶ Thomas Edit a Tác-fővénypusztai villánál bemutatta az ott található mázasokat, és a műhelyt is ismertette,⁷ majd 1961-ben összefoglalta a győri mázas díszedényeket is.⁸

A szekszárdi múzeumban megtalálható mázas kerámiákról 1984-ben Péterfi Zsuzsanna írt típusok szerinti bontásban.⁹ Ottományi Katalin szintén elkülönítve tárgyalta a leányfalui őrtorony mázas edényeit, típusok szerint osztályozva, és kitért más pannóniai műhelyekre is, ahol szintén mázas kerámiákat gyárthattak.¹⁰

Az első összefoglaló munka, amely a pannóniai mázas edényekkel foglalkozik, két angol kutató tollából származik, és 1981-ben jelent meg a BAR sorozatban.¹¹ Bónis Éva az 1990-ben, külön a mázas kerámiáról írt tanulmányában felvázolta korszakokra lebontva a gyártási központokat, nagy hangsúlyt fektetve Tokodra.¹² 1992-ben megjelent a székesfehérvári Szent István Király Múzeumban kiállított pannóniai mázas edények katalógusa, Bánki Zsuzsa szerkesztésében,¹³ amely külön tárgyalja a korai és a kései mázas edényeket. Legutóbb, 1995-ben egy konferenciakötet jelent meg az Alba Regia sorozatában, amelyben a környező provinciákból is, például Dácia, Moesia, Germánia területéről származó mázas töredékeket és edényeket mutattak be a külföldi kutatók.¹⁴ A magyarországi barbarikumi területről Juhász Irén adta közre a szarvasi mázas fazekat.¹⁵

⁴ BÓNIS 1942.

⁵ BÓNIS 1991.

⁶ NAGY 1945.

⁷ B. THOMAS 1955.

⁸ B. THOMAS 1961.

⁹ PÉTERFI 1984.

¹⁰ OTTOMÁNYI 1992.

¹¹ ARTHUR–WILLIAMS 1981.

¹² BÓNIS 1990.

¹³ BARKÓCZI 1992.

¹⁴ GUDEA 1995; KREKOVIC 1995.

¹⁵ JUHÁSZ 2002.

Külön foglalkoztak a kutatók a római, illetve a középkori mázak szerkezetével, anyagával és a mázak felületi elváltozásaival. Ezek közül is a legfontosabb Duma György munkássága.¹⁶ Meg kell még említenünk Bónis Éva nevét, aki a tokodi mázas kerámiát vizsgálta meg mind a máz, mind a bevonat alatt lévő agyag szerkezetének tekintetében.¹⁷

Mázas kerámia a római korban

A római edényeket különféle bevonatokkal látták el: máz, festés,¹⁸ firnisz.¹⁹ Az igazi mázon az ólomházat értjük. A régészetben az egyéb fényes bevonatokat is máznak tekintik, ezért figyelembe kell venni azt, hogy mikor ólomház és mikor nem az, amiről éppen szó van.

A római kerámia egyik legjellegzetesebb fajtája a mázas termék. Különféle edényformák képviselik: korsók, poharak, bögrék, serpenyők, dörzstálak (1. kép). A római kori mázas kerámiák sokszor hasonlítanak a későbbi, középkori mázas cserepekre, mivel rokon technikát alkalmaztak a középkor folyamán készült termékek esetében is.²⁰ A formák előzménye közt találjuk a fém- és üvegművesség termékeit, valamint a Mediterráneumból importált terra sigillata chiara típusokat. A gazdag formakincs, a máz és a termékek minősége közti különbség a kisebb körzeteket ellátó helyi officinákra utalhatnak.²¹

A kora császárkorban Pannóniában a mázas edények import tárgyak voltak.²²

A hellenisztikus (kisázsiai) mázas reliefszerű edényeket utánzó észak-itáliai műhely termékei szolgálhattak mintául az I. sz. végén, II. sz. elején megjelenő korai mázas edények pannóniai mestereinek. A korai mázak közé tartozik a világos alapanyagú és fűzőld, gyöngyházfényű csillogású ólomház. Használatát az I. század első felére teszik. A sárgászöld mázú serpenyőnyelek hellenisztikus fémedény-utánzatok, amelyeknek egyik műhelye a Pacatus gyár lehetett a II. sz. közepe táján.²³ Pannóniai gyártmánynak tarthatók a hellenisztikus kancsó és a patera formát utánzó zöldmázaz edények is, amelyek szintén II. századi műhelyekben készülhettek.²⁴

A markomann háborúk után, a III. században tűntek fel a félhold alakú díszítéssel és sávosan felrakott ornamentikával ellátott mázas kerámiák. A mázuk sötét-

¹⁶ DUMA 1982.

¹⁷ BÓNIS 1991.

¹⁸ A festést a kész edény falára vitték fel ecsettel. A festék alapanyaga megegyezett az edény anyagával, csak a híg agyaghoz vasoxidot keverték. Ez a bevonat matt. (GÁSPÁR 2006. 22.)

¹⁹ Fényes, vékony bevonat, erősen tapad a felületre. Leggyakoribb a sötétszürke és sötétbarna firnisz, de van fényes fényűben is. (GÁSPÁR 2006. 22.)

²⁰ B. THOMAS 1961. 17.

²¹ BÓNIS-GABLER 1990. 189.

²² BÓNIS 1990. 26.

²³ Pacatus az aquincumi gázgyár területén előkerült műhely alapítója, főleg zöld mázas edényeket gyártott. (KOCZTUR 1976. 98–101.)

²⁴ BÓNIS-GABLER 1990. 181.

barna, gyártási helyük Szombathely vidékén lehetett.²⁵ A III. században a fémedények utánzása egységesebb volt a rajnai és dunai tartományokban. A IV. századi edényművességben tűnt fel újra és vált általánossá a fémmázaz kerámia, de folyamatos fejlődés nem állapítható meg a korai és a kései mázas kerámia közt.²⁶

A máz színe alapján a IV. és V. századi kerámia között nincs nagy különbség. A barna és sárgásbarna máz aránya a IV. század folyamán fokozatosan csökkent, de még az V. században is előfordult. A IV. század második felétől a zöld máz lett a leggyakoribb.²⁷ A világoszöld ólomház tömegesen csak a III. sz. közepe után terjedt el. Ettől kezdve alkalmazták azt háztartási edényeken is.

Mázaz kerámia az alföldi Barbarikumban

A szarmata kutatás egyik fontos területe a barbár leletanyag között előforduló római eredetű áruk vizsgálata, mivel ezeknek a tárgyaknak keltező értéke lehet, illetve támpontot adhat a barbár étkezési, viseleti és egyéb szokásokhoz.

Nagyon ritkán fordulnak elő mázas edények a szarmaták területén, főként korsók és dörzstálak képviselik e tárgytípust. Leginkább a kereskedelmi utak, a római határállomások közelében kerültek elő importárúk, így a mázas kerámia is. Csak két-három II–III. századi darab került elő a Duna–Tisza között. A késő szarmata és hunkori periódusból a Tiszántúlon fordulnak elő mázas keverőtálak.²⁸ A telepeken megjelenő zöldmázaz edények a római–barbár kereskedelem bizonyítékai lehetnek.²⁹

A Duna–Tisza közére az I. század első felében betelepülő szarmaták elszakadtak korábbi piachelyeiktől, megszűntek a kapcsolataik a Fekete-tenger partjainál lévő görög kereskedővárosokkal is,³⁰ ezért újabb kereskedelmi partnereket kellett keresniük. Erre a legalkalmasabb a közvetlen szomszédságban lévő, erős Római Birodalom volt. A római tárgyak eljutása – így a mázas edényeké is – a barbarikumi területekre nemcsak a kereskedelem útján történhetett, hanem zsákmányként vagy ajándékként is, de a kereskedelemmel magyarázható a legnagyobb árumennyiség.³¹

A Barbarikumban többféle római tárgytípus jelent meg. Legtöbb ezek közül a kerámia, a fibula és a pénz, ezek mellett viszonylag kis számban tűnnek fel még bronzedények és üvegedények is.³² A legismertebb római árun, a terra sigillatán kívül számolni kell az Alföldön egyéb római import kerámiával is. Eddig ezekre a leletekre a kutatás kevésbé fordított figyelmet az Alföldön. Kevesebb római edényti-

²⁵ NAGY 1945. 295.

²⁶ BÓNIS–GABLER 1990. 189.

²⁷ OTTOMÁNYI 1992. 20.

²⁸ VADAY 1998. 134.

²⁹ KÓHEGYI–VÖRÖS 1992. 110.

³⁰ VADAY 1998. 119.

³¹ VADAY 1998. 120.

³² VADAY 1998. 133.

pus jelenik meg a Barbarikumban, melynek összetétele heterogén és esetleges, számuk is sokkal alacsonyabb, mint a terra sigillatáké.

Főleg kis- és közepméretű kerámiákat, ezeken belül is tálakat, korsókat, gömb- és vázaforma edényeket hoztak a kereskedők az Alföldre. Ezek a darabok kielégíthették a barbár igényeket. Az import kerámia legnagyobb része festett, igen kevés az Alföldön a mázas, barbotinos és figurális festett kerámia.³³

A római áruk nagy része Pannónia felől áramlott az alföldi szarmatákhoz, köztük sokkal kevesebb a moesiai árufajta, ezek is elsősorban a Bácska-Bánát területén bukkantak fel a limes szomszédságában.³⁴ Néhány lelőhely publikációja említi, hogy az adott barbarikumi területen volt római mázas edény, illetve edénytöredék.³⁵ A mázas kerámia nagy része telepen került elő, csak kevés van, ami temetőből látott napvilágot. Többnyire töredékek kerültek elő a telepobjektumokból, egész edényként került elő viszont a II–III. századból való szarvasi fazék egy női sírból, ill. a késő római korból a bordányi dörsztál.

Katalógus

1. Algyő (Csongrád megye), 258. kútkörzet, 1 gödör: Téglaszínű, korongolt, homokkal soványított, a külső oldalán zöld mázzal bevont, vékony falú korsó has- és válltöredékei. A máz likacsos szerkezetű, a töredékek szendvicses törésűek. 15 darabból ragasztott. Máza alapján 380 után készíthették. MFM ltsz.: 78.2.107. Az összeragasztott edény méretei: M.:16 cm; Sz.: 14 cm; Fv.: 0,5 cm³⁶ (2. kép).

2. Apátfalva (Csongrád megye), 1. sír: 18–22 éves nő, a koponya bal oldalán álló helyzetben mázas korsót találtak. Szájában üvegpohár töredékeit fedezték fel. Pereme erősen kiszélesedik, tölcseres széle ferdén levágott. A nyaka íveltlen szűkül, a vállon keskeny lapos borda tagolja, amely néhol alig érzékelhető. Vállánál gömbölyűen kiszélesedik, teste tojásdad alakú. Profilált szalagfüle a perem alól indul, és a vállra támaszkodik. Indulási pontját kiemelkedő keskeny, éles borda tagolja a tölcseres perem alsó része és az ívelt nyak határvonalán. A korsó anyaga jól iszapolt, finom kidolgozású agyag, vöröses színű. Felületét és a peremét belül is zöld, néhol sárgásbarna máz fedi. A máz vastagsága egyenetlen a nyakán, a vállán jobban fedett, az alsó részén, hasán megfolyt. Máshol fedetlen részek is találhatók. A fenék és az oldal találkozásánál a szinte teljesen épen maradt máz bizonyítja, hogy nem sokat használták. A korsó oldalán és hasán, négy helyen az égetéskor másik edénnyel, ill. edényekkel való érintkezések láthatóak a külön ráégett mázréteg miatt. Az égetés során összeragadt edények szétválasztásánál ovális, hosszúkas,

³³ VADAY 1985a 269.

³⁴ VADAY 1985a 269.

³⁵ BÉRES-VÖRÖS 1998; BÓNA 1961; KÓHEGYI 1971; KÓHEGYI-VÖRÖS 1992; PÁRDU CZ 1959; VADAY 1981.

³⁶ KÓHEGYI-VÖRÖS 1992. 86, 108.

mázhiányos felületek keletkeztek. A korsó mázazása, égetése elnagyolt és felületes. Alakja miatt a IV. század legvégére, illetve az V. század közepéig tartó hun korszak időtartamára keltezhető. M.: 25 cm; Pá.: 8,2 cm; Fá.: 7,5 cm; Fül.sz.: 2 cm; Fv.: 1,4 cm³⁷ (3. kép).

3. Bordány (Csongrád megye), volt Kistemplom-tanya, 4. sír: Világos téglaszínű, korongolt dörzstál, peremét belül húzódó borda tagolja, a borda a tál peremére kifutva kiöntött alkot. Belül sárgászöld máz borítja, ami több helyen lekopott. Késői darab, IV–V. századi lehet. MFM ltsz.: 55.258.22. M.: 9,5 cm; Pá.: 29,5 cm; Fá.: 10 cm (4. kép).

4. Csengele-Bogárhát (Csongrád megye), 40. szelvény:³⁸

a) 8. gödör: Téglaszínű, korongolt, kívül pirosra festett, belül fehér mázas tál aljtöredéke. Kr. u. IV. századi lehet. MFM ltsz.: 2004.2.224. M.: 2,3 cm; Sz.: 4,2 cm; Fv.: 0,4 cm.

b) 9. ház: Okkerszínű, korongolt, belső oldalán apró kavicsal borított, és zöld mázas dörzstál oldaltöredéke. Kr. u. III–IV. századi lehet. MFM ltsz.: 2004.2.303. M.: 5,4 cm; Sz.: 8,8 cm; Fv.: 1 cm.

5. Csengele (Csongrád megye), M5-53. lelőhely:³⁹ Világos téglaszínű, korongolt, finom homokkal soványított, vörös szemcsével szennyezett, mindkét oldalán fehéres kék mázzal bevont falú, törésfelületénél narancsbarna színű edény oldaltöredéke. A máz kopott, a töredék belső felén korongolás nyomai láthatóak. MFM ltsz.: 2006.8.312. M.: 6,7 cm; Fv.: 0,5 cm.

6. Csongrád-Laktanya (Csongrád megye): Perem- és nyaktöredék, egyfülű korsóhoz tartozott.⁴⁰ Az agyag durva szemcsés, és a felületen zöldes barna máz van. A perem kiugró, a korsó fülén közepén egy függőleges borda látható. A fülrátétén kis bütyökdísz van. A kiugró perem és a nyak középső, ill. alsó része körbefutó vonallal díszített. Ilyen vonaldísszel találkozunk az alsó fülrátét magasságában is. A korsónak csak a felső egyharmada maradt meg. A temető területéről, megbolygatott sírból kerülhetett elő, a lelőkörmény ismeretlen.⁴¹

7. Csongrád-Vendelhalom (Csongrád megye): Zöldes barna mázas, kis, kerek talpon álló, vállánál kiöblösödő, profilált peremű, kétfülű csupor. Vállán besimított vonalak futnak körbe. Fülei profiláltak, a vállból a perem alá csatlakoznak. Ragasztott. Mázazása alapján IV. század végi. TLM ltsz.: 57.20.14. Pá.: 12 cm; M.: 10,4 cm; Fá.: 6,8 cm (5. kép).

³⁷ BÉRES-VÖRÖS 1998. 177, 185/1. kép.

³⁸ Horváth Ferenc ásatása 1975-ben.

³⁹ Balogh Csilla és Türk Attila ásatása 2005-ben.

⁴⁰ PÁRDUZ 1959. Abb. 2/20, Taf. VII. 8.

⁴¹ PÁRDUZ 1959. 318.

8. Felgyő-Kettőshalom (Csongrád megye):⁴²

a) 823. *obj. Kút:* Téglaszínű, korongolt, belül több helyen lekopott zöld mázas, réteges törésű, máza alatt közvetlenül feketére égett edény fenéktöredéke. MFM ltsz.: 2007.84834. FÁ.: 24 cm; Lnsz.: 9,4 cm (2. tábla 4).

b) 1875. *obj. Árok:* Téglaszínű, korongolt, belül erősen lekopott zöld mázas. Rétegesre égetett, a megvastagodó perem tetején egy vájat fut körbe, dörzstál peremtöredéke. MFM ltsz.: 2007.8.22807. Pá.: 1,4 cm; Lnsz.: 5 cm; Fv.: 0,6 cm.

c) 2772. *obj. Ház:* Világos téglaszínű, korongolt, törésfelületén szürke dörzstál peremtöredéke, melyen máz nem látszik. Pereme tagolt, erősen kihajló és megvastagodó. Törött, 2 db. MFM ltsz.: 2007.8.29232. Lnsz.: 4,4 cm; Fv.: 0,5 cm.

d) 3593. *obj. Árok:* Téglaszínű, korongolt, finomhomokkal és belül a máznál apró kavicsokkal soványított, belül zöld mázas dörzstál oldaltöredéke. Kívül hornyolásokkal díszített, külső felületén a máz elfehéredett. MFM ltsz.: 2007.8.27828. Sz.: 11 cm; M.: 3,5 cm; Fv.: 1,1 cm (3. tábla 1).

e) 3595. *obj. Gödörkomplexum:* Téglaszínű, korongolt, eredetileg zöld mázas korsó szalagfülének töredéke. A máz elfehéredett, és likacsos szerkezetű. MFM ltsz.: 2007.8.27911. H.: 4,7 cm; Sz.: 2,3 cm; Fv.: 1 cm (3. tábla 2).

f) 3595. *obj. Gödörkomplexum:* Kívül-belül téglaszínű, mázas dörzstál peremtöredéke; belső oldalán a máz foltokban maradt meg. MFM ltsz.: 2007.8.2790. Lnsz.: 3,5 cm; Fv.: 0,7 cm.

g) 3750. *obj. Kút:* Kívül téglaszínű, fekete foltosra égetett oldaltöredék; belül szürke, és a zöld máz alatt apró kavicsal soványított, s itt a másodlagos égetés miatt sárgás és fekete foltos lett. Késői darab, IV–V. századi lehet. Valószínűleg a 2007.8.27828. leltári számú dörzstáltöredékhez tartozhatott. MFM ltsz.: 2007.8.29130. Lnsz.: 4,8 cm; Fv.: 1 cm.

9. Jánosszállás (Csongrád megye):

a) Téglavörös, korongolt római dörzstál. Pereme kihajló, enyhén domború, kettős tagolású, a perem belső félkör alakúan kiemelkedő szegélye a kiöntőnyílás két oldalán folytatódik. Külső fala csonka kúpos, belseje alul enyhén gömbölyű. Belseje zöld mázas. Ragasztott, kiegészített. A IV. század első kétharmadára keltezhető. MFM ltsz.: 71.1.2.⁴³ M.: 12,8 cm; Pá.: 32,1 cm; FÁ.: 11,1 cm.⁴⁴

b) Téglavörös, korongolt római edény, csonka kúp alakú. Pereme vízszintes, bekarcolt körbefutó vonal díszíti. Külső lezárását léctag képezi, melyet rézsűsen, éles szerszámmal bevagdostak. Belül zöldmázas, ami a restaurálás során kifehéredett. IV. század. MFM ltsz.: 72.1.3. M.: 4,6 cm; Pá.: 14,4 cm; FÁ.: 4,4 cm⁴⁵ (6. kép).

⁴² Köszönettel tartozom Sós-kúti Kornélnek és Wilhelm Gábornak, hogy feldolgozhattam a felgyői és a Szeged-nagyszéki mázas anyagot. Mészáros Patrícia – Paluch Tibor – Sós-kúti Kornél – Wilhelm Gábor 2006. évi ásatása.

⁴³ A jánosszállási két mázas edényt nem találtam meg a raktárban.

⁴⁴ KŐHEGYI 1971. 276. 5. kép.

⁴⁵ KŐHEGYI 1971. 276. 6. kép.

10. Sándorfalva-Eperjes (Csongrád megye):

a) 207. gödör: Szürke színű, korongolt, kívül zöld, helyenként sárga mázzal bevont edény vastag oldal- és aljtöredéke. MFM ltsz.: 83.1.104. Lnsz.: 5,5 cm; Fv.: 0,9 cm (2. tábla 2).

b) 207. gödör: Kívül téglaszínű, korongolt, apró kaviccsal soványított, belső oldalán zöld mázzal bevont tál oldaltöredéke. MFM ltsz.: 83.1.105. Lnsz.: 3,4 cm; Fv.: 0,9 cm (1. tábla 3).

c) 2. gödör: Szürke színű, korongolt edény töredéke, külső oldalán máz maradványai látszanak. Restauráláskor savba került, feltehetőleg ezért fehér a megmaradt máz színe. MFM ltsz.: 82.9.44. Lnsz.: 2,5 cm; Fv.: 0,9 cm.

d) 147/g kút: Külső oldalán téglaszínű, korongolt, belső oldalán likacsos szerkezetű, barna mázzal bevont dörzstál fenéktöredéke. MFM ltsz.: 82.9.434. M.: 4,2 cm; Sz.: 5,4 cm; Fv.: 1,6 cm (1. tábla 5).

e) 197. gödör: Külső oldalán téglaszínű, korongolt, belül zöld mázas dörzstál oldaltöredéke. MFM ltsz.: 82.1.25.⁴⁶ Pá.: 8 cm (1. tábla 4).

f) 1. kút: MFM ltsz.: 83.1.186. Zöld mázas edény oldaltöredékéből készült orsókarikát találtak az egyik gödörben. Téglaszínű, korongolt, kívül sárgásbarna mázzal bevont edényből való. MFM ltsz.: 83.1.186. Átm.: 3 cm; Fv.: 0,6 cm⁴⁷ (1. tábla 1).

11. Szarvas (Békés megye), 23. lelőhely, Egyházasköte, 22. sír: Bolygatatlan női sír. A sírgödör végében a jobb lábcsontról irányában volt a talpára állított, ép, római mázas edény. Teste két részből áll: az alsó Drag. 37. formájú terra sigillata, felsőrésze pedig az alsó ívével túl nyúlik. Szájnyílása belső peremes, fedő számára készülhetett így. A perem alatt, valamint az edény alsó és felső részének találkozásánál is horony tagolja. A talp megformálása a pannóniai díszedények talpgyűrűihez hasonlít. Az edény vállán három, egymástól majdnem egyforma távolságra lévő, középen három bordával ellátott szalagfűl helyezkedik el. Az egyik szalagfűlrel szemben szűrő kiöntőcső kapcsolódik hozzá. Díszítése összetett: a perem külső részén, valamint a perem alatti sávon és a fülek két oldalán apró, szabálytalan fehér pettyek, a felső részen két sorban apró, félhold alakú, sárga mázrátétek vannak. Az edényt két részre osztó – vagy éppen összekapcsoló – horony alatt jobbra futó kettős, lekerekített végű levélkoszorú húzódik. Ez alatt 30 db szárnyas, táncoló Ámor-figura látható. Mindegyik alak ruhátlan, arc nélküli, jobbra forduló, a hátuk mögötti stilizált szárny pedig lefelé ívelő. Az Ámor-koszorút alul szintén jobbra futó, kettős levelű koszorú zárja. Ez alatt, az Ámorokkal ellentétes irányban futó, hat állatalakból (oroszlán, szarvas, párduc, kecske, medve, bika) álló fríz látszik. Mind a hat állatalakot ún. vágtafutás helyzetben ábrázolták. A tál alján ezt a motívumot kettős vonalú horony zárja le. A három, egyforma távolságban lévő fűl alapján az edényt fel

⁴⁶ Nem találtam meg a raktárban.

⁴⁷ VÖRÖS 1983. 145.

is függeszthették. Az edény a díszítése és a formája miatt a II. századra keltezhető. TSM, leltározatlan. M.: 11,3 cm; Pá.: 11,98 cm; Fá.: 6,8 cm⁴⁸ (7. kép).

12. Szeged-Kiskundorozsma-Daruhalom III. (Csongrád megye):⁴⁹

a) 173. *obj.*: Téglaszínű, korongolt, barna mázas, fehér foltokkal, néhol apró kavicsokkal soványított, bordákkal tagolt, tölcséres peremű edényből származó 3 db peremtöredék. MFM ltsz.: 2007.4.710. Pá.: 9 cm; Lnsz.: 5,5 cm (8. kép).

b) 219. *obj.*: Téglaszínű, korongolt, apró kavicsokkal soványított, erősen kopott zöld mázas edény 6 db fenéktöredéke. MFM ltsz.: 2007.4.880. A darabok összeragasztva. M.: 7,8 cm; Sz.: 4,7 cm; Fv.: 0,7 cm (10. kép).

c) 291. *obj.*: Szürke, korongolt, zöld mázas, helyenként sárga foltos edény oldaltöredéke. MFM ltsz.: 2007.4.1196. Lnsz.: 5,2 cm.

13. Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék II. (Csongrád megye): 4 db, korsóhoz tartozó töredék. Koruk a 380 utáni időszakra tehető, a bevonat edényfelületre való felvitele alapján.⁵⁰

a) 1416. *obj.*: Téglaszínű, korongolt, okkersárga mázas peremtöredék, tetején két párhuzamos vájat fut körbe. MFM ltsz.: 2002.1.17702. Pá.: 7,5 cm; Lnsz.: 6 cm; Fv.: 0,5 cm (2. tábla 1).

b) 800. *obj.*; 555. *obj.*: Belül szürke, kívül a zöld máz alatt téglaszínű, korongolt, rosszul iszapolt, szennyezett anyagú, korsóból származó oldal- és fenéktöredék, ami két különböző objektumból került el. Másodlagos égés után a máz barna lett, a máz több helyen lekopott. MFM ltsz.: 2002.1.12398. és 2002.1.10983. M.: 5,4 cm; Sz.: 4,9 cm; Fv.: 0,7 cm (2. tábla 3).

c) 1023. *obj.*: Téglaszínű, korongolt, rétegesre égett edény oldaltöredéke, ahol a középső réteg szürke, kívül sárga mázas, de ez erősen kopott. MFM ltsz.: 2002.1.13437. Lnsz.: 3,9 cm; Fv.: 4 cm.

d) 900/1. *obj.*: Sötétszürke, korongolt, zöld mázas edény fenéktöredéke, néhol barna foltokkal. MFM ltsz.: 2002.1.12890. Lnsz.: 4,6 cm; Fv.: 0,6 cm.

14. Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék III. (Csongrád megye):⁵¹

a) 146. *obj.*: Szürke, korongolt, zöld mázas, helyenként sárga foltos, apró kavicsokkal soványított edény oldaltöredéke. MFM, leltározatlan. Lnsz.: 4 cm; Fv.: 0,7 cm.

b) 90. *obj.*: Téglaszínű, korongolt, zöld mázas, helyenként sárgásbarna foltos, apró kavicsal soványított, rosszul iszapolt, szennyezett anyagú korsó oldaltöredéke. MFM, leltározatlan. Lnsz.: 12,8 cm; Fv.: 0,5 cm (9. kép).

15. Szeged-Kiskundorozsma-Rózsápos (Csongrád megye),⁵² a 35. sír betöltéséből: Világos téglaszínű, korongolt, csillámos homokkal soványított, kívül-

⁴⁸ JUHÁSZ 2002. 89–90.

⁴⁹ Szalontai Csaba és Paluch Tibor ásatása 2003-ból.

⁵⁰ PINTYE-SÓSKÚTI-WILHELM 2004. 223.

⁵¹ SÓSKÚTI-WILHELM 2006. 102.

⁵² Köszönettel tartozom Kürti Bélának, hogy a leleteket a rendelkezésemre bocsátotta (1985–1987. évi ásatás).

belül zöld mázas edény oldaltöredéke. A máz nagy része lekopott. MFM ltsz.: 2002.14.86. Lnsz.: 3,4 cm; Fv.: 0,5 cm (1. tábla 2).

16. Ismeretlen lelőhely: Kívül világosabb, belül sötétebb téglaszínű, korongolt, kihajló peremű, felső részén három bordával díszített, belül likacsos szerkezettű, barna mázzal bevont, kívül szabálytalanul bekarcolt, néhol körbefutó csigavonallal díszített, vízszintesen kihajló peremű, lapos fenekű tál. IV. századi. MFM ltsz.: 69.15.5. M.: 4,3 cm; Pá.: 15,2 cm; Fá.: 5,9 cm (11. kép).

A leletek értékelése

Korai mázas edények

Háromfüles, kiöntőcsöves fazék a szarvasi, amelyet félholdak, állatalakok és Amor-figurák díszítenek. Ez a korai típushoz sorolható, s a II. század második felére keltezhető⁵³ (Kat. 11; 7. kép). Ezenkívül a Szarvas 23. sz. lelőhelyen is tártak fel 9 szarmata sírt, melyek között van az a női sír, ahol a *sírgödör végében, a jobb lábcsontról irányában volt egy ép, római mázas edény*.

Az előbbihez hasonló edényeket közölt Nagy Lajos Budáról és Kiskőszegről, amelyeknek formái ugyan hasonlóak, de díszítésük más.⁵⁴ Az edények felső részét ezeknél is félholdak díszítik. A három edény mérete is majdnem megegyezik. A szarvasi edényhez a kiskőszegi tál díszítései állnak közelebb, mert azon is vannak figurális ábrázolások, bár ott sokkal több és kisebb állatot jelenítettek meg.

A három fent említett edény eredetét talán az aquincumi fazekasműhely relieves sigillatái között kereshetjük, ugyanis ezek az edények a mintakincs alapján szintén a II. század második felére keltezhetőek.⁵⁵ Aquincumi szórványleletekben kerültek elő ugyanis olyan edényekhez tartozó mázas fedők, melyeknek díszítése is hold-sarló alakú, épp úgy, mint amilyen a három edényé. Terra sigillata műhelyekben viszont alig találtak fedőket.⁵⁶

Ebben az időszakban jellemző az aránylag vékony falú, szürke színű agyag a máz alatt, amely vékonyan átégetett a peremeknél. Csillogó, barnás zöld mázzal el látottak, illetve szinte minden darabon a több sorban feltűnő világosabb félhold alakú minta jelenik meg. Ez a máz sem Pannoniában, sem a környező provinciákban más kerámiatípusoknál nem ismert. Ennek az első időszaknak a jellegzetes gyártmánya a háromfüles kiöntőcsöves edény is. Az edényeknél a vállon elhelyezett két vagy három fül a II. és III. században jellemző, de már az I. században is előfordult. Ezt a formát egy nyugat-kisázsiai mester hozhatta magával Pannóniába.⁵⁷

Pacatus tájlaira jellemző egyébként a lekerekített levelekből álló koszorú, de az nemcsak a képmező alján fordul elő, hanem annak közepén is. Az állatok szőrét

⁵³ JUHÁSZ 2002. 91.

⁵⁴ NAGY 1945. 285–301.

⁵⁵ JUHÁSZ 2002. 91.

⁵⁶ NAGY 1945. 285–292, 1–4. kép.

⁵⁷ BARKÓCZI 1992. 15–16.

is bemélyítéssel vagy vonalakkal utánozta. A szarvasi edényen szintén ilyen vonalakkal ábrázolták a medve szőrét. A kisköszegi, hasonló díszítésű és formájú edény származási helyét a Dráva–Száva közé teszi Nagy Lajos,⁵⁸ s ez alapján feltételezhető, hogy a szarvasi edény is ebből a körből származik, és kereskedelem útján jutott a szarmatákhoz.

Kései mázas kerámiák

Vízszintesen kihajló peremű, egész tányér két darab fordul elő. Téglaszínűek, egyiknek a pereme három bordával tagolt, a másik pedig csonka kúp alakú tál, melynek pereme harántvágásokkal díszített. Belül barna-, ill. zöldmázas. Koruk a IV. század második felétől az V. század elejéig terjedő időre határozható meg (Kat. 9b, 16; 11. kép). Mindkettő a Móra Ferenc Múzeum raktárában található, de a leltárkönyvből nem derült ki, hogy melyik lelőhelyről valók. Ezen edények előzményeit Itáliában találhatjuk meg. Nagyon gyakori ez a típus a késő római telepek és temetők kerámiaanyagában (pl. Leányfalu, Tokod, Pilisszántó, Ács-Vaspuszta, Intercisa, Keszthely-Fenekpuszta, Tác, illetve megvannak a noricum-i és az al-dunai leletek között is). Díszíthetik a peremet benyomkodások, bekarcolt hullámvonalak, besimított vagy bekarcolt egy-, ill. kétsoros hullámvonalak, amelyek körbefutnak a peremen. Koruk a IV. század második felétől az V. század elejéig terjed.⁵⁹

Csonka kúp alakú tál (Kat. 9b; 6. kép 2) Jánosszálláson került elő, vízszintesen kihajló peremmel, egy dörzstállal együtt. Peremén harántvágásokkal díszített, keltezésre kevésbé alkalmas, a zöld máz alapján III–IV. századi lehet.⁶⁰ A vízszintesen kihajló peremű tál típusa jellemző a tokodi műhelyre, ahol a szokásos mázsín a zöld volt, ez alapján elképzelhető, hogy ezt az edényt is itt készíthették.

A dörzstálakat (mortariumokat) a leggyakrabban előforduló mázas kerámiának értékelhetjük. Általában világos téglaszínűek, s a belső oldaluk van mázzal bevonva, ami lehet zöld, illetve barnás zöld. Két egész edény került elő a sírból (Kat. 3, 9a; 4, 6. kép 1). Peremük átlagosan 30 cm átmérőjű, és kiöntővel vannak ellátva. E típusból több töredék is ismert (Kat. 4b, 8b–d,f–g, 10d, e). IV. századi darabok.

A vízszintes peremű tálak mellett ez a második leggyakoribb csoportja a mázas tálaknak. A késő római táborok, telepek anyagának jellemző edényformái. Dörzstálak Pannóniában a IV. század második felétől tűnnek fel, és az V. sz. első felében is megtalálhatók.⁶¹ Elterjedésüket a limes mentén Bónis Éva a Valentinianus-kori limes erődítésekhez kapcsolta. Nemcsak a katonai táborokban vannak azonban jelen ezek az edények, hanem főzéshez, sütéshez szükséges tálalóedényként különböző (nem katonai) településeken is használhatták őket.⁶²

⁵⁸ NAGY 1945. 295.

⁵⁹ OTTOMÁNYI 1992. 16–17.

⁶⁰ KÓHEGYI 1971. 277.

⁶¹ OTTOMÁNYI 1992. 17.

⁶² BARKÓCZI–BÓNIS 1954. 160.

A dörzstálak fajtái kisebb formai változtatásokkal (perem, nagyság, falvastagság stb.) évszázadokig tovább éltek. A korai dörzstálak formája a Flaviusok és Trajanus alatti Drag. 36. típusú sigillatára megy vissza. A koraiak általában félkörös profilúak.⁶³ A IV. században a tálak kiöntője egyszerűsödik, ami azt jelenti, hogy a két szegélylécet kifuttatták a perem szélére. A legtöbb dörzstál kisebb és vékonyabb falú lett, aljuk meredekebb, s galléros peremük is kisebb lett. Elsősorban a készítmód változott, így a IV. században maga a funkció is, mert az edények belső kavicsos részét kezdték máazni.⁶⁴ Az előkerült tálakon a máz színe zöld, sárgászöld, zöldessárga vagy barnássárga. Anyaguk téglaszínű, vöröses szürke vagy vöröses barna.

A dörzstálak elterjedése igen széles, pl. Pannóniában, Raetiában és Noricumban is megtalálhatóak.⁶⁵ A Barbaricum területén élő népek elsősorban szép edényeket láttak a dörzstálakban. Megszerzésükkor főleg a finom szemcséjű, egyenletesen folytatott mázúakat részesítették előnyben, pl. a jánosszállási (Kat. 9a). Ugyanakkor a hasslebeni fejedelem sírjában talált római keverőtál, több más hasonló konyhaedény, szűrő, serpenyő a halott gazdagságát és előkelőségét fejezhette ki a túlvilágon.⁶⁶ Párhuzamként hozhatjuk a bordányi és az újhartyáni lovas sírt is, ahol szintén a harcos méltóságát fejezhette ki a belül zöld mázas keverőtál.⁶⁷ A legtöbb dörzstálnak pannóniai lelőhelyeken találhatjuk a legjobb párhuzamait.⁶⁸

A jánosszállási dörzstál egy kerek, mintegy 80 cm mély és 120 cm átmérőjű gödörből került elő, több edény kíséretében. Az edények közül kettő besimított díszítéssel ellátott. Az egyik ilyen szürke edénynek a vállán körbefutó besimítás látható, melyből felfelé félkörös besimítások is indulnak. A másik szürke, korongolt, lekerekített peremű tál, amelynek oldala enyhén profilált. A pereme alatt öt párhuzamosan körbefutó besimítás található. A harmadik edény szintén egy római, csonka kúp alakú, kései mázas tál.

A jánosszállási dörzstálhoz a Pomáz, Lugi-dűlőben, valamint a Komló határában talált római villák dörzstálai hasonlítanak formailag, így ez alapján a IV. századi keltezésük valószínű.⁶⁹ A Tác-fővénypusztai II. számú villából is jó párhuzama került elő a jánosszállási és a bordányi dörzstálnak. A táci villa 365 körül pusztulhatott el.⁷⁰ Mindezek alapján Kőhegyi Mihály a jánosszállási dörzstálat pannóniai gyártmánynak határozta meg, és a IV. század első kétharmadára tette a korát.⁷¹

⁶³ KŐHEGYI 1971. 277.

⁶⁴ OTTOMÁNYI 1992. 17.

⁶⁵ OTTOMÁNYI 1992. 16.

⁶⁶ KŐHEGYI 1971. 278.

⁶⁷ BÓNA 1961. 196.

⁶⁸ ARTHUR – WILLIAMS 1981.

⁶⁹ KŐHEGYI 1971. 278.

⁷⁰ B. THOMAS 1955. 123.

⁷¹ KŐHEGYI 1971. 278.

Egyik fontos párhuzama ezeknek a dörzstálaknak a bagi lelet is. Bag-Újtelepen, egy építkezés során, hulladékgödörből került elő egy dörzstál több szarmata edénnyel együtt. Az edények nagy része besimított felületű. Említést érdemel egy gömbtestű edény vízszintesen besimított hullámvonallal, illetve egy olyan edény, amelyet besimított meander díszít. A bagi, a tiszaföldvári és a jánosszállási mortáriumokkal is kerültek elő besimított felületű kerámiák. A besimítási technika a késő szarmata–hunkori kerámia körében általános díszítési mód volt a Kárpát-medencei szarmata Barbarikumban.⁷² A besimított felületű edények alapján ezek a mázas mortáriumok szintén kései daraboknak számítanak ezen a vidéken, de mázas kerámiákkal egyidejűleg besimított kerámiákat készítettek pl. Leányfalun, Pilismaróton, Tokodon, Carnuntumban is. A párhuzamok alapján a jánosszállási tál a tokodi műhelyben készülhetett.⁷³

A *korsók (lagoena)* a dörzstálak mellett a leggyakrabban fordulnak elő a mázas edények között az Alföldön. Téglaszínűek, kívül legtöbbször zöld vagy barnás zöld máz borítja őket, mázuk likacsos szerkezetű. Színük és szerkezetük alapján talán a késői mázas csoportba tartoznak. Az alföldi anyagra leginkább a tölcséres peremű vagy szűk nyakú korsók a jellemzőek, amelyek hengeres és gömbölyű korsóformához tartozhatnak. A IV. században készülhettek (Kat. 1, 10f, 14b).

A korsó a mázas kerámia kedvelt formája. Pannóniában ép edényeket leginkább csak a temetőkből ismerünk, melyek egy- vagy kétfülű példányok, s peremképzésük különböző. Kelet-Pannóniában képviselnek általános, gyakori formát a kisméretű, kihasasodó, hornyolással díszített, egyfülű, ólommázas korsók, melyeket a III. sz. végén, a IV. század elején készítettek.⁷⁴

Az algyői egyfülű korsónak (Kat. 1; 2. kép) a pereme nem került elő, csak a kiöblösödő teste. Az edényt egy IV–V. századi településen találták az egyik gödörben, de máza alapján 380 után készítették.⁷⁵

Mindebből látható, hogy az egyfülű, szűk nyakú, bekarcolt, szabályos vagy szabálytalan hullámvonallal, fogas karcollással vagy besimított rácsmintával díszített korsók a IV. sz. végén, az V. sz. első felében voltak jellemzőek.⁷⁶

A *tölcséres peremű, zöld mázas korsó* típusát képviseli a Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék II. lelőhelyen talált 3 darab, hornyolással díszített, tölcséres peremtöredék (Kat. 12a; 8. kép). Gyakori típus ez a birodalom területén a késő császárkorban. A forma előzményei az üvegedények lehetnek, melyek Galliában és a Rajna-vidéken a III–IV. században, Pannóniában pedig a IV. században terjedtek el. A kunszentmártoni és a Keszthely–fenépusztai korsók analógiái alapján a Szeged környéki darabok a IV. század végére vagy az 5. századra keltezhetők.⁷⁷

⁷² VADAY 1985a 33.

⁷³ OTTOMÁNYI 1992. 22; BÓNIS–GABLER 1990. 182.

⁷⁴ PÉTERFI 1984. 72.

⁷⁵ KÓHEGYI–VÖRÖS 1992. 86.

⁷⁶ OTTOMÁNYI 1992. 18.

⁷⁷ VADAY 1989. 169.

A *murgai mázas korsó* típusába sorolható az apátfalvi egész edény (Kat. 2; 3. kép) és a csongrádi perem, ill. nyaktöredék (Kat. 6). A előbbi kiszélesedő peremű, teste tojásdad alakú, profilált szalagfüle a perem alól indul. Mindkettőn a máz zöld színű és likacsos szerkezetű. Az egyfülű, szűk nyakú korsók gyakoriak a IV. századi anyagban, általában profilált vagy tölcséres peremmel ellátottak. Az apátfalvi korsón a murgai típus jegyei fedezhetőek fel. Apátfalván két sírt találtak, az egyikben 18–22 éves nő feküdt. Koponyája bal oldalán álló helyzetben került elő a mázas korsó. Szájában üveg pohár töredékeit fedezték fel.⁷⁸

Nevét ez a korsótípus arról a korsóról kapta, amit a Tolna megyei Murga közelében találtak. Ez a korsótípus az egész Kárpát-medence területén, illetve a környező országokban is feltűnik.⁷⁹ Alföldi András foglalkozott először a murgai típusú korsókkal, eredetét a csernyahovi kultúrára vezette vissza. A forma az alföldi szarmatáknál a császárkorban kifejlődhetett, de a hun kor után is tovább élt, és a gepida területeken is ismert volt. Pannóniában a késő antik korsóforma barbár variánsaként jelenik meg.⁸⁰

A mázas korsó leghangsúlyosabb része az ívelt nyak közepéből induló széles szalagfül, ill. a fül indulásánál található borda. A gömbölyded has és az edény alkotórészeinek (perem, váll, nyak) az arányai is megkülönbözteti a késő római mázas korsóktól, mert a provinciabeliek sokkal nyújtottabbak, s tojásdad formájúak. Ez a késő római kereskedelem meglétét bizonyítja, amely alkalmazkodott az Alföldön élők ízlésvilágához, de nem jelentett egy gyakran előforduló típust.⁸¹ A Csongrád-Laktanya nevű lelőhely területéről szórványként előkerült korsó (Kat. 6) a zöldes barna máz, a széles szalagfül, a nyakon megtalálható széles borda és az ívelt nyak kiképzés miatt a legjobb párhuzama az apátfalvinak. A korsót a IV. század második felére keltezhetjük, származási helye pedig Kelet-Pannónia lehet.⁸² Az apátfalvi mázas korsónak a sírba kerülése ugyanakkor a IV. század végére vagy az V. század elejére helyezhető.⁸³

A csongrádi analógia azért jelentős, mert míg Apátfalva a Lugióból induló és a Maros vonalában haladó egyik fontos, hosszú ideig használt kereskedelmi út vonalába esik, addig a csongrádi lelőhely az Intercisából a Körös torkolatát érintő út egyik állomása volt.⁸⁴

⁷⁸ BÉRES – VÖRÖS 1998. 179.

⁷⁹ Dél- és Kelet-Szlovákiában, a Bécsi-medencében, a Duna középső folyásának északi részén és Dél-Németországban. (KISS 1994. 251.)

⁸⁰ KISS 1994. 251.

⁸¹ BÉRES – VÖRÖS 1998. 179.

⁸² PÁRDUCZ 1959. 356.

⁸³ Az üveg pohárral és a kétoldalas csontfésűvel együtt, ami szintén ugyanabból a sírból került elő, mint a mázas korsó. (BÉRES – VÖRÖS 1998. 182.)

⁸⁴ BÉRES – VÖRÖS 1998. 179.

Orsókarika is előfordul a kései mázas kerámia között. Az ismert darabot másodlagosan, valószínűleg egy zöldmázos korsó oldaltöredékéből alakították ki (Kat. 10f; 1. tábla 1).

A szintén ide tartozó *bögre* kis edény díszített darabja. A máz likacsos szerkezete, színe, ill. az edényke vállán megfigyelhető besimított vonalak is a IV–V. századi eredetre utalnak (Kat. 7; 5. kép).

A *sírokból előkerült edények* kisebb darabszámúak, mint a telepről származó mázas kerámiák, de ezek egész edényekként láttak napvilágot: Szarvas (Kat. 11), Apátfalva (Kat. 2), Jánosszállás (Kat. 9), Bordány (Kat. 3). A bordányi fegyveres férfi sírjában dörzstál fordult elő. Női sírban találták a korai szarvasi edényt és az apátfalvai murgai típusú korsót.

Telepről előkerült edények közé 27 db töredék tartozik. Többnyire gödörből kerültek elő, de találtak kút, ház és árok betöltésében is. Jánosszálláson egy hunkori gödörből került elő a csonka kúp alakú tál és a dörzstál négy másik edénnyel együtt, amelyek ugyanazon település és temető anyagából származhatnak.⁸⁵

A kései mázas kerámiák között legtöbb a zöld színű, s elenyésző (mindössze 3 db) a sárga vagy az okkersárga szín. A késői darabokra jellemző a zöld és zöldesbarna szín, ill. szintén a késői, IV–V. századi edényekre jellemző a likacsos szerkezetű máz.

Sajnos több olyan töredék és egész edény is szerepel a leltárkönyvekben, melyeknek a lelőhelye ismeretlen vagy dunántúli lelőhellyel jelölt.⁸⁶ A Koszta József Múzeum raktárában ugyanis 4 db korsónak (az egyik ezek közül ember alakú⁸⁷), a Móra Ferenc Múzeumban pedig 1 db hordó alakú edénynek⁸⁸ van ugyan leltári száma, viszont lelőhelyük ismeretlen, ill. az egyiknél Óbuda van feltüntetve. Ezeket ki kellett zárni a vizsgálódás köréből, hiszen nem lehetetlen, hogy ajándékként, ill. dunántúli múzeumból vagy más lelőhelyről kerülhettek a gyűjteménybe.

A mellékelt térkép (12. kép) alapján jól látható, hogy a legtöbb mázas edény, illetve töredék a Tisza környezetében került elő, azon belül is Szeged környékére összpontosul. A Tisza a római korban is fontos folyó volt, több mai város közelében voltak kijelölt átkelőhelyei. Emellett fontos vízi út is volt a hajók számára, amelyen a kereskedők a különböző árucikkeiket hozták. A Maros torkolatvidéke stratégiai fontossággal bírt a tiszai átkelőhely miatt. Ezért a II. század első felében a rómaiak állomáshelyet építettek Szeged közelében is, és innen ellenőrizték a Panóniából Dáciába vezető utat és kereskedelmet. Erre utalhat egy kötötredék, amelyet a szegedi vár romjai között találtak. Egyes feltételezések szerint Csongrád–Szent

⁸⁵ KÓHEGYI-VÖRÖS 1992. 277.

⁸⁶ A Móra Ferenc Múzeum raktárában Ószőny lelőhellyel szerepel egy kis kancsó.

⁸⁷ Ember alakú edényekről és párhuzamaikról bővebben: KREKOVIC 1995. 96; B. THOMAS 1961. 26–27.

⁸⁸ Máza alapján 380 után készülhetett. Hasonló edények kerültek elő Tácról és germániai területről. (BARKÓCZI 1992. 14; VADAY 1985a 251; PIRLING 1995. 12–13.)

környékén is átléphette egy Aquincumból induló római út a Tiszát.⁸⁹ A csongrádi lelőhely az Intercisából a Körös torkolatát érintő út egyik állomása lehetett.⁹⁰ Erre utalhatnak itt a nagy számban előkerült római leletek. A III. században, Dácia feladása után ugyan a kereskedelmi kapcsolatok csökkentek, de katonai szempontból a folyók átkelőhelyei és az ezeken átvezető utak megőrizték jelentőségüket.⁹¹ A katonai állomásokon lévő rómaiaknak élelmiszer-utánpótlást kellett biztosítani, s az élelmiszer edényekkel együtt jutott a római katonákhoz, így valószínűleg mázas korsókban, tálakban is érkezettek ételek.

Összegzés

A mázas kerámiának az egész Római Birodalom területén viszonylag kevés képviselője van. Valószínűleg az előállítás bonyolultsága miatt igen magas ára volt, így kevesen engedhették meg maguknak az ilyen drága terméket. Az eddigi adatgyűjtés azt igazolja, hogy a legtöbb mázas edény a késő római korból származik, s készítésük ideje a 380-as évek utánra tehető. A mázas edényekkel, illetve edénytöredékekkel előkerült leletek az Alföldön előkerült legtöbb mázas kerámia korát szintén a késő római korra helyezi, mint ahogy ezt erősíti a köztük lévő kései, besimított kerámia is.

A publikált edények és a múzeumokban meglévő, még közöletlen dél-alföldi leletek lelőhelyeit vízi utak és a római korban használt fontosabb kereskedelmi utak mellett találjuk. Legfontosabb ezek közül a mai Szeged környéke, hisz itt került elő a legtöbb mázas edénytöredék. Az adatgyűjtés nem teljes, főleg a dél-bácskai régió és a Duna–Tisza köze még további kutatást igényel. Ezáltal könnyebbé válik nemcsak a keltezés és területi előfordulás tanulságainak levonása, hanem könnyebbé válik a római és a középkori, ill. az újkori mázas kerámiák egymástól való elkülönítése is.

⁸⁹ VADAY 1998. 124.

⁹⁰ BÉRES-VÖRÖS 1998. 179.

⁹¹ VADAY 1998. 124.

IRODALOM

ARTHUR–WILLIAMS 1981

Arthur, P. – Williams, D.: Pannonische glasierte keramik: an assement. BAR, Ser. 123. (1981) 481–510.

B. THOMAS 1955

Thomas E., B.: Die römmerzeitliche Villa von TÁC-TÖVÉNYPUSZTA. ActaArchHung, VI. (1955) 79–152.

B. THOMAS 1961

Thomas E., B.: Római kori mázas díszedények a győri múzeumban. Roman glazed ware ornamental vessels in the Győr Muzeum. Arrabona, 3. (1961) 17–32.

BARKÓCZI 1992

Barkóczi, L.: Frühromische glasierte Keramik in Ungarn. Glasierte Keramik in Pannonien. Katalog. In: Bánki Zs. – Cserményi V. (szerk.): A Szent István Múzeum Közleményei. Székesfehérvár, 1992. 7–35.

BARKÓCZI–BÓNIS 1954

Barkóczi, L. – Bónis, É.: Das frühröhmische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). ActaArchHung, IV. (1954) 129–198.

BÉRES–VÖRÖS 1998

Béres M. – Vörös G.: Korai népvándorlás kori sírok Apátfalváról. MFMÉ–StudArch, IV. (1998) 177–187.

BÓNA 1961

Bóna I.: Az újhartyáni germán lovas sír. Das germanische reitergrab von Újhartyán. ArchÉrt, 88. (1961) 192–209.

BÓNIS 1942

Bónis É.: A császárkori edényművesség termékei Pannóniában. DissPann. II. Budapest, 1942.

BÓNIS 1990

Bónis É.: A mázas kerámia Pannóniában. Előzmények és gyártási központok. Die glasierte Keramik in Pannonien. Entwicklungsgang und Erzeugungszentren. ArchÉrt, 117. (1990) 26–38.

BÓNIS 1991

Bónis, É.: Glasierte Keramik aus Tokod. ActaArchHung, 43. (1991). 87–150.

BÓNIS–GABLER 1990

Bónis É., B. – Gabler D.: Fazekasság. In: Mócsy A. – Fitz J. (szerk.): Pannónia régészeti kézikönyve. Budapest, 1990. 166–182.

CSUPOR 1998

Csupor I. – Csuporné Angyal Zs.: Fazekaskönyv. Budapest, 1998.

DUMA 1982

Duma Gy.: Mázas cserépedények a római korból. ÉA, 34/4. (1982). 138–144.

- GÁSPÁR 2006
Gáspár D.: Pannónia régészete. Debrecen, 2006.
- GUDEA 1995
Gudea, N.: Über die Produktion von glasierten Gefäßen in den Dakischen Provinzen. *Alba Regia*, XXV. (1995) 115–120.
- JUHÁSZ 2002
Juhász I.: Mázas római edény Szarvasról. *BMMK*, 23. (2002) 93–98.
- KATONA 1991
Katona I.: A kerámia és technológiája, műfaj-, művészet- és művelődéstörténete. Restaurátorképzés jegyzetei. Budapest, 1991.
- KISS 1994
Kiss M.: Adatok a murga-típusú korsók kérdéséhez. In: Lőrinczy G. (szerk.): *A kőkortól a középkorig*. Szeged, 1994. 249–256.
- KOCZTUR 1976
Koczur É.: Applikált díszű mázas pohár a solymári római kori temetőből. *ArchÉrt*, 103. (1976) 98–101.
- KŐHEGYI 1971
Kőhegyi M.: Hunkori edény Jánosszállásról. *Hunnenzeitliche Gefäße in Jánosszállás*. *MFMÉ*, 1971-1. (1971) 275–280.
- KŐHEGYI-VÖRÖS 1992
Kőhegyi M. – Vörös G.: 3–4. századi temető és 4–5. századi település Szeged-Algyőn. *MFMÉ*, 1989/90-1. (1992) 63–116.
- KREKOVIC 1995
Krekovic, E.: Glasierte Keramik aus Gerulata. *Alba Regia*, XXV. (1995) 95–100.
- KRESZ 1991
Kresz M.: Az agyagművesség különböző ágai, fő technikák. In: Domonkos O. – Nagybakay P. – Tomisa I. (szerk.): *Magyar Néprajz*. III. A kézművesség. Budapest, 1991. 524–526.
- NAGY 1945
Nagy L.: Zöldzománcos római dísztal Budáról. *BudRég*, XIV. (1945) 285–301.
- OTTOMÁNYI 1992
Ottományi K.: Késő római kerámia a leányfalui őrtoronyból. *StudCom*, 22. (1992) 5–144.
- PÁRDUCZ 1959
Párducz, M.: Archeologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. *ActaArchHung*, 11. (1959) 309–398.
- PÉTERFI 1984
Péterfi Zs.: Római kori mázas edények a szekszárdi múzeum régi anyagából. *BÁMÉ*, XII. (1984) 69–79.

PINTYE-SÓSKÚTI-WILHELM 2004

Pintye G. – Sóskúti K. – Wilhelm G., Sz.: A Kiskundorozsma-Nagyszéki szarmata település legkésőbbi fázisa. MKCsM, 2004. 215–234.

PIRLING 1995

Pirling, R.: Die glasierte Keramik des 4. Jahrhunderts aus Kreefeld-Gellep – Ein Überblick. Alba Regia, XXV. (1995) 11–14.

SÓSKÚTI-WILHELM 2006

Sóskúti K. – Wilhelm G., Sz.: A Maty-ér mente történeti képe az 5. században. MKCsM, 2006. 99–116.

TEJRAL 1985

Tejral, J.: Spätromische und völkerwanderungszeitliche Drehscheibenkeramik in Mähren AAu, 69. 1985. 105–146.

VADAY 1981

Vaday A., H.: Bemerkungen zur Frage der eingeläuteten Keramik mit figuraler Verzierung. MittArchInst, 10–11. 1980–1981. 121–131.

VADAY 1985a

Vaday A., H.: A bagi lelet. Újabb adat a késő szarmata besimított kerámia kérdésköréhez. ArchÉrt, 112. (1985) 25–36.

VADAY 1985b

Vaday A., H.: A Közép-Tiszavidék a római korban. Története és régészeti emlékei. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest, 1985.

VADAY 1989

Vaday, A. H.: Die sarmatischen Denkmäler des Komitas Szolnok. Anteus, 17–18. 1989.

VADAY 1998

Vaday A., H.: Kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és a rómaiak között. GYK, 6. (1998) 117–144.

VÖRÖS 1983

Vörös G.: A kései szarmaták, korai germánok tárgyi hagyatéka. In: Kristó Gy. (szerk.): Szeged története. I. A kezdetektől 1686-ig. Szeged, 1983. 134–145.

VÖRÖS 1985

Vörös G.: Hunkori szarmata temető Sándorfalva-Eperjesen. Eine sarmatische Begrabnisstätte aus der Hunnenzeit in Sándorfalva-Eperjes. MFMÉ, 1982/83-1. (1985) 129–172.

Römische glasierte Keramik in der Südlichen Tiefebene

– Anita Vári –

Resümee

Glasierte Keramikware ist ein spezieller Typ der römischen Importkeramik. Eine zusammenfassende Arbeit über glasierte Keramik in der Tiefebene des Barbaricums wurde bisher nicht vorgenommen.

Mit dem Beginn unserer Zeitrechnung verbreitete sich die Keramikglasur im Römischen Reich und gelangte auch nach Pannonien, wahrscheinlich von Osten her. Die grüne und gelbe Bleiglasur kann in Europa bei Gefäßen beobachtet werden, die von den Römern angefertigt waren. Sie erscheint an verschiedenen Gefäßformen: auf Krügen, Trinkbechern, Bechern, Pfannen und Reibschüsseln. Römische glasierte Keramik ähnelt oft der mittelalterlichen glasierten Ware.

Glasierte Gefäße, hauptsächlich Krüge und Reibschüsseln, kommen im Gebiet der Sarmaten sehr selten vor. Die grün glasierten Gefäße, die auch in den Siedlungen der Südlichen Tiefebene auftreten, können Beweise des Handels zwischen Römern und Barbaren sein. In Gräberfeldern kamen nur wenige derartige Funde zutage. In Csengele, Sándorfalva, Felgyő und Kiskundorozsma waren es vor allem Fragmente, es gab aber auch vollständige Gefäße: ein Topf aus dem 2.-3. Jh. n. Chr. aus einem Frauengrab von Szarvas sowie spätrömische Reibschüsseln aus Bordány und Jánosszállás, Krüge aus Apátfalva und Csongrád und ein Napf, der ebenfalls in Csongrád gefunden wurde.

Die meiste glasierte Ware stammt aus der späten Römerzeit, ihre Anfertigung kann in die Zeit nach 380 datiert werden. Funde, die mit den glasierten Gefäßen und Gefäßfragmenten zutage kamen – z.B. die späte eingeglättete Keramik – bestätigen die spätrömische Datierung.

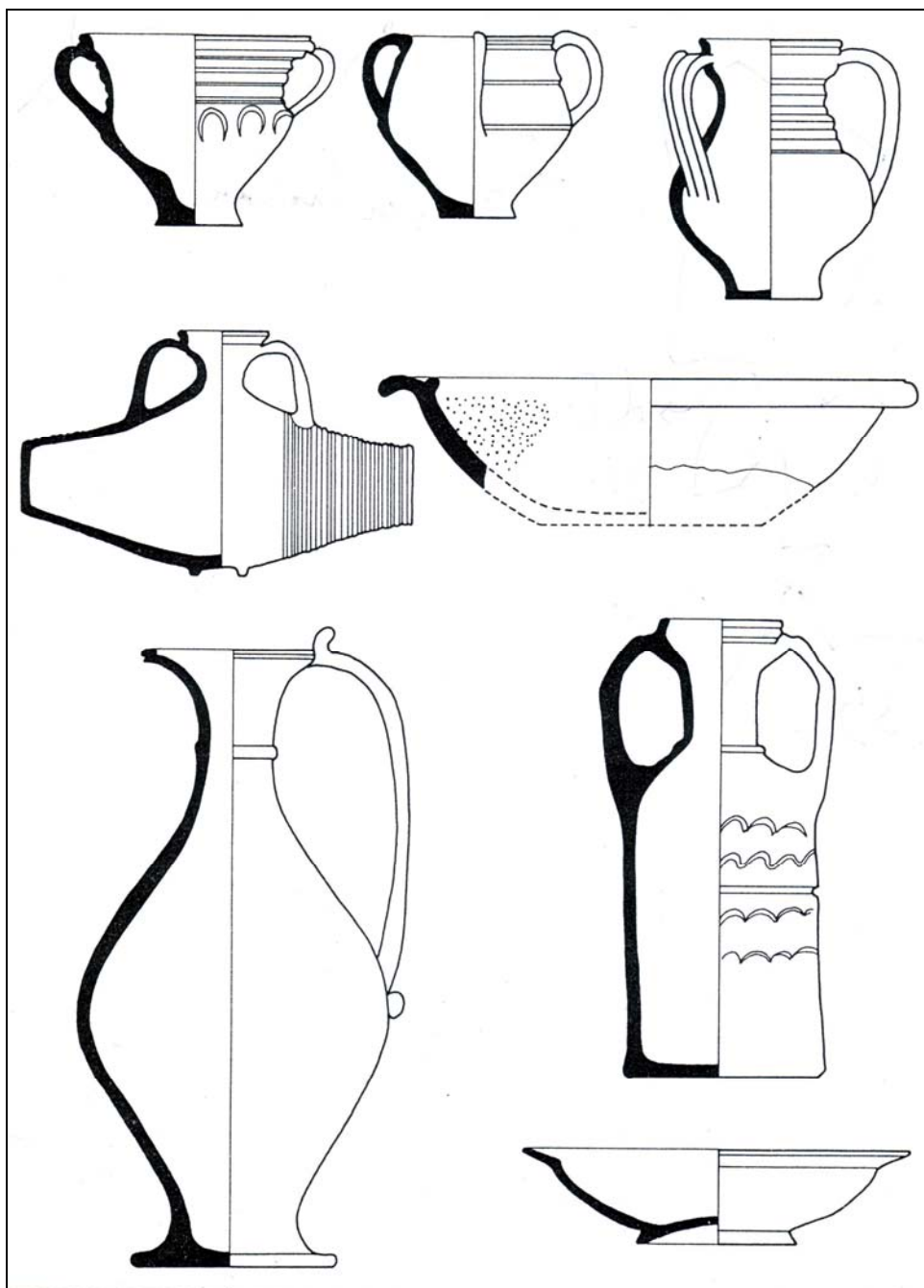
Anhand der veröffentlichten Gefäße und der unpublizierten Funde in den Museen wird deutlich, dass die meiste glasierte Keramik in der Tiefebene und dort entlang der Wasserwege und der wichtigeren römischen Handelswege, besonders in der Umgebung des heutigen Szeged, vorkam. Die bisherige Datensammlung ist nicht vollständig, besonders die Region der südlichen Batschka und das Gebiet zwischen Donau und Theiß erfordern noch weitere Untersuchungen.

Vári Anita

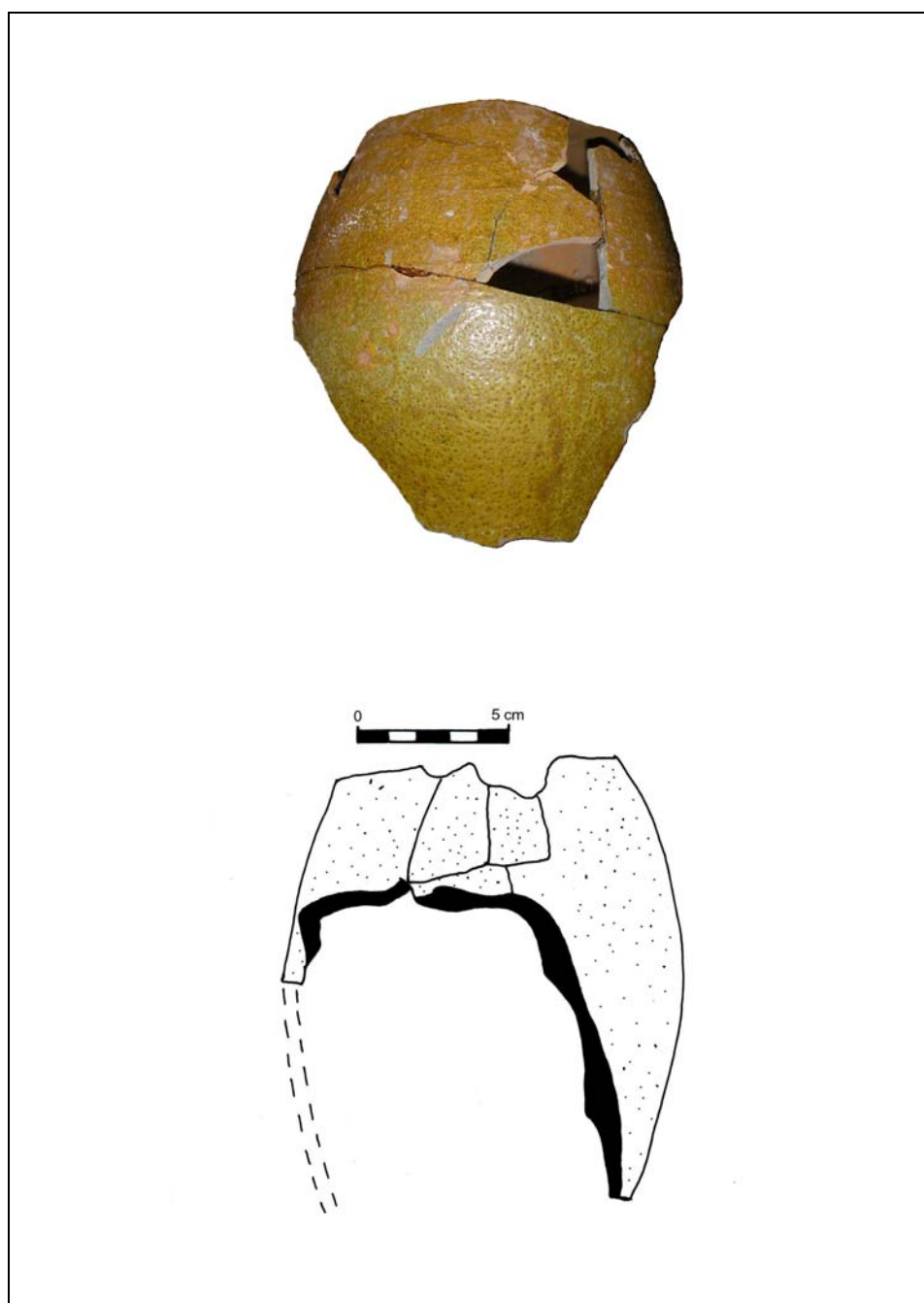
Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága

H-5600 Békéscsaba, Gyulai út. 1.

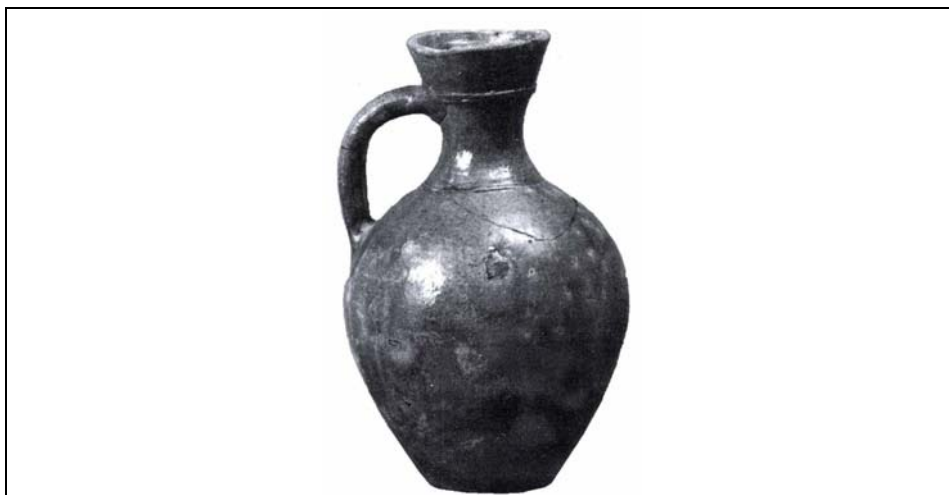
E-mail: vari@bmmi.hu

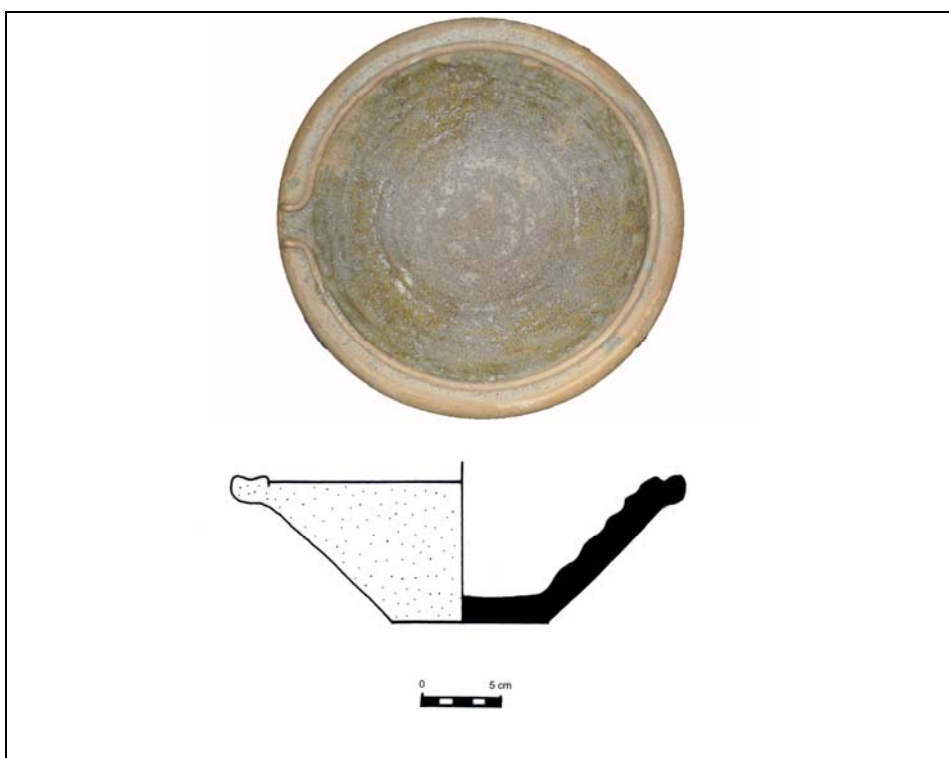
1. kép. Mázas edények (B. Bónis É. – Gabler D. 1990. 31. ábra nyomán)

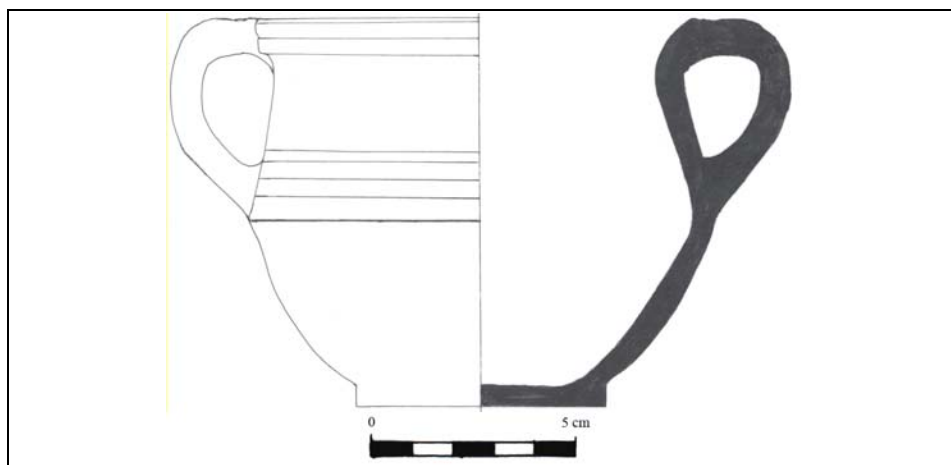
2. kép. Algyő (Kat. 1)

3. kép. Apátfalva (Kat. 2; Béres-Vörös 1998. 2. kép 1. nyomán)

4. kép. Bordány (Kat. 3)

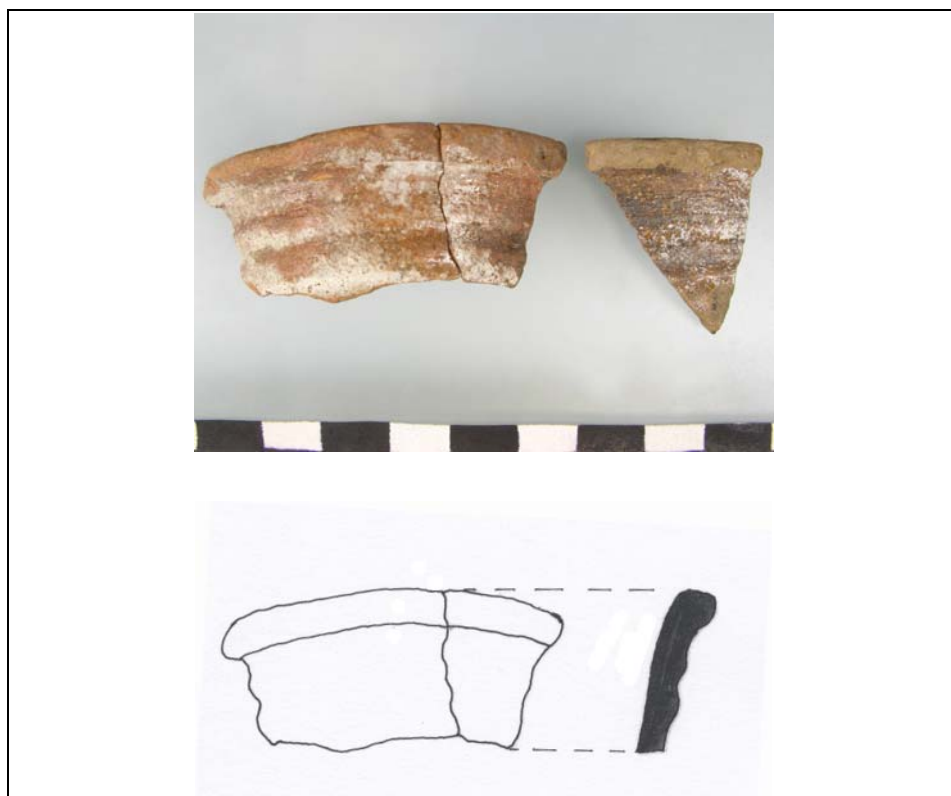
5. kép. Csongrád-Vendelhalom (Kat. 7)

6. kép. Jánosszállás (Kat. 9a, b; Kőhegyi 1971. 5–6. kép nyomán)

7. kép. Szarvas (Kat. 11; Juhász 2002. 95/2. kép nyomán)

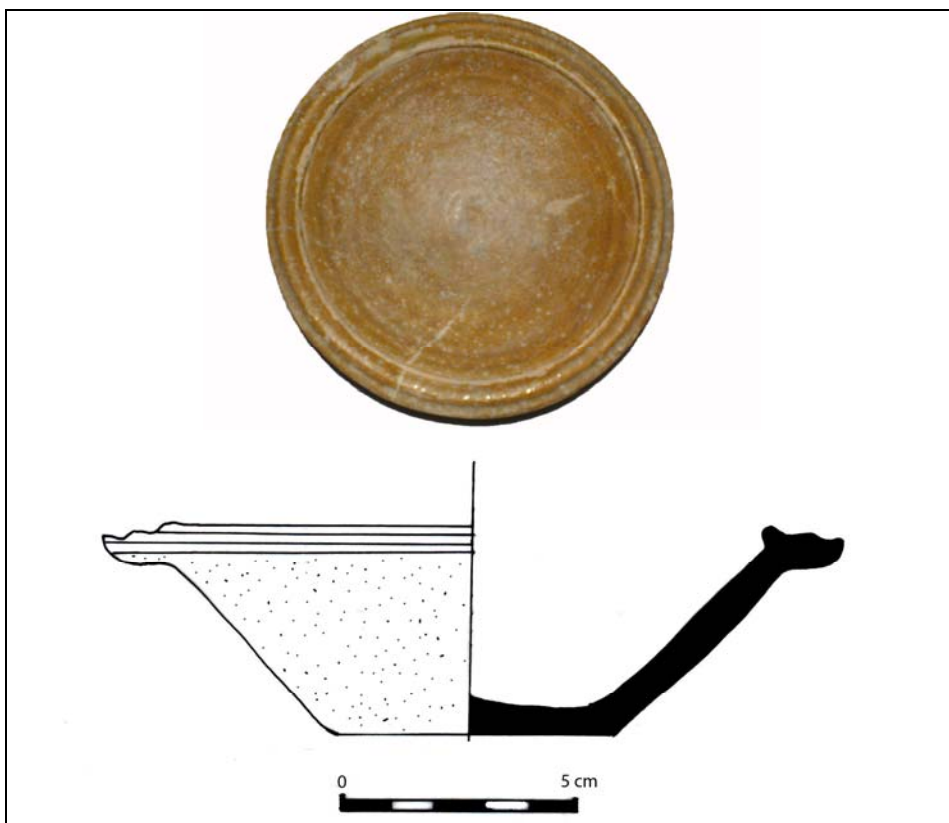
8. kép. Szeged-Kiskundorozsma-Daruhalom III. (Kat. 12b)

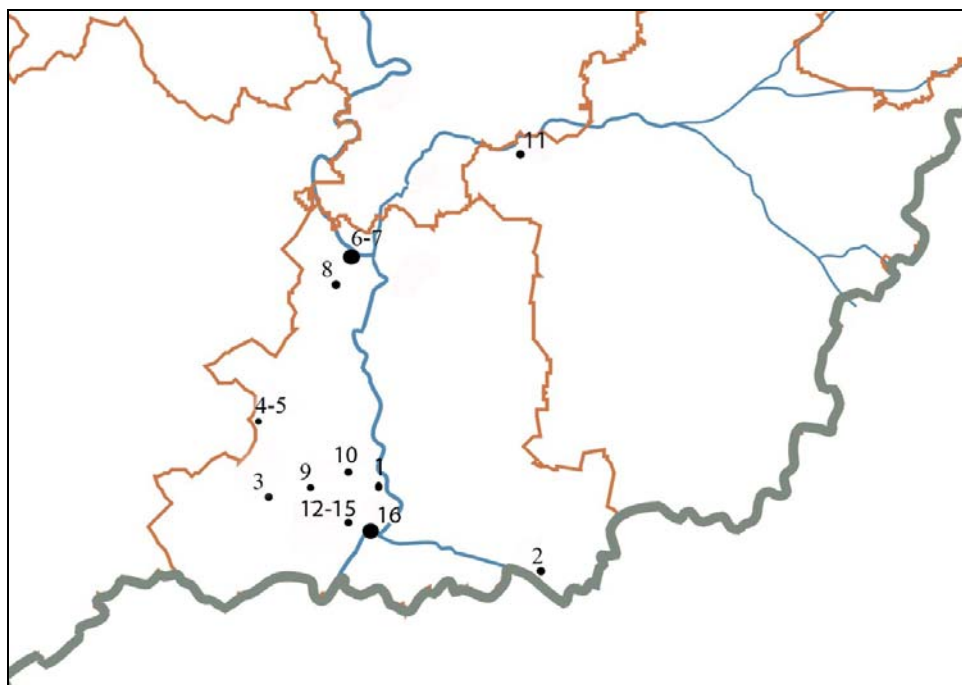
9. kép. Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék III. (Kat. 14b)

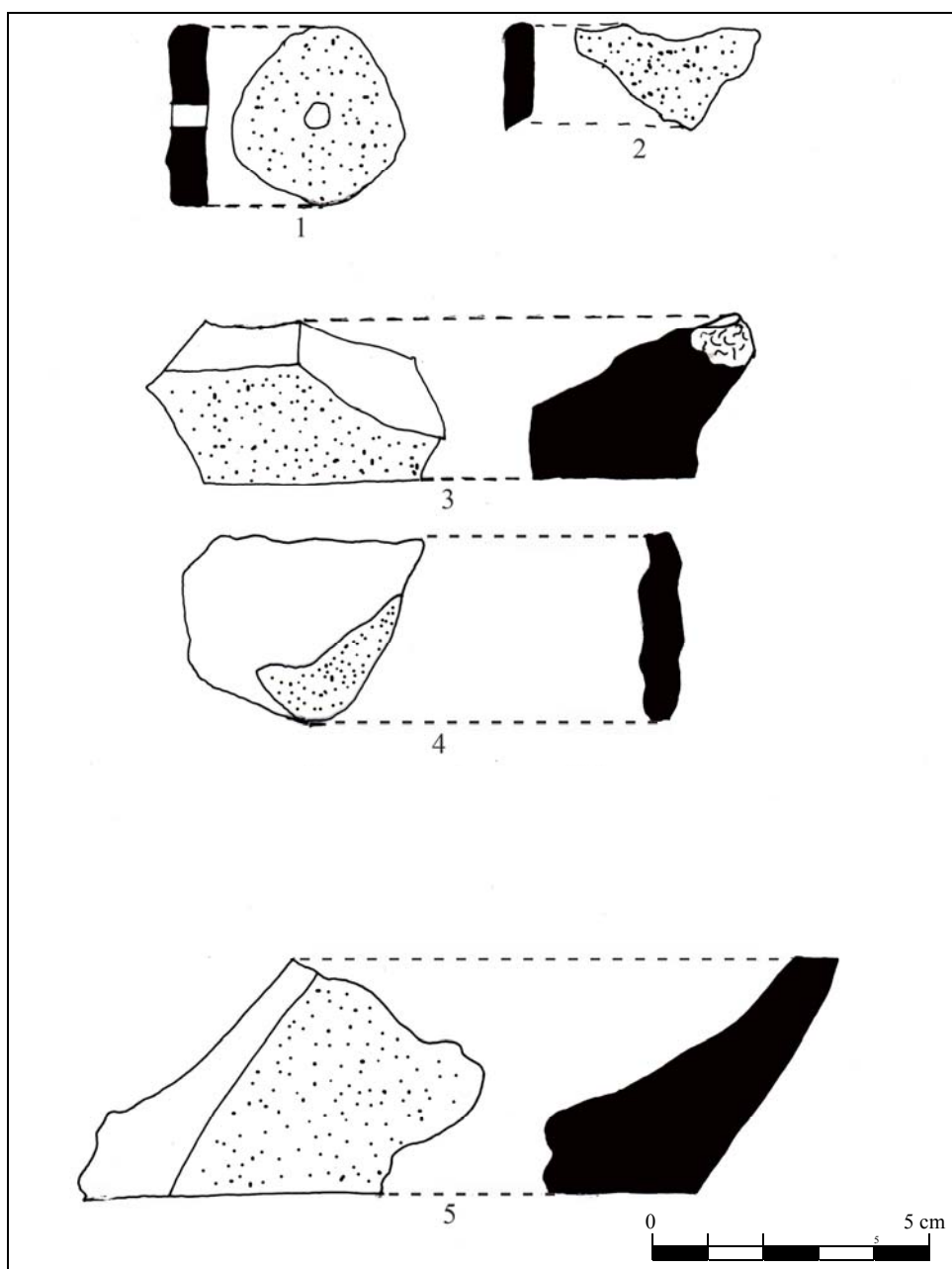
10. kép. Szeged-Kiskundorozsma-Daruhalom III. (Kat. 12a)

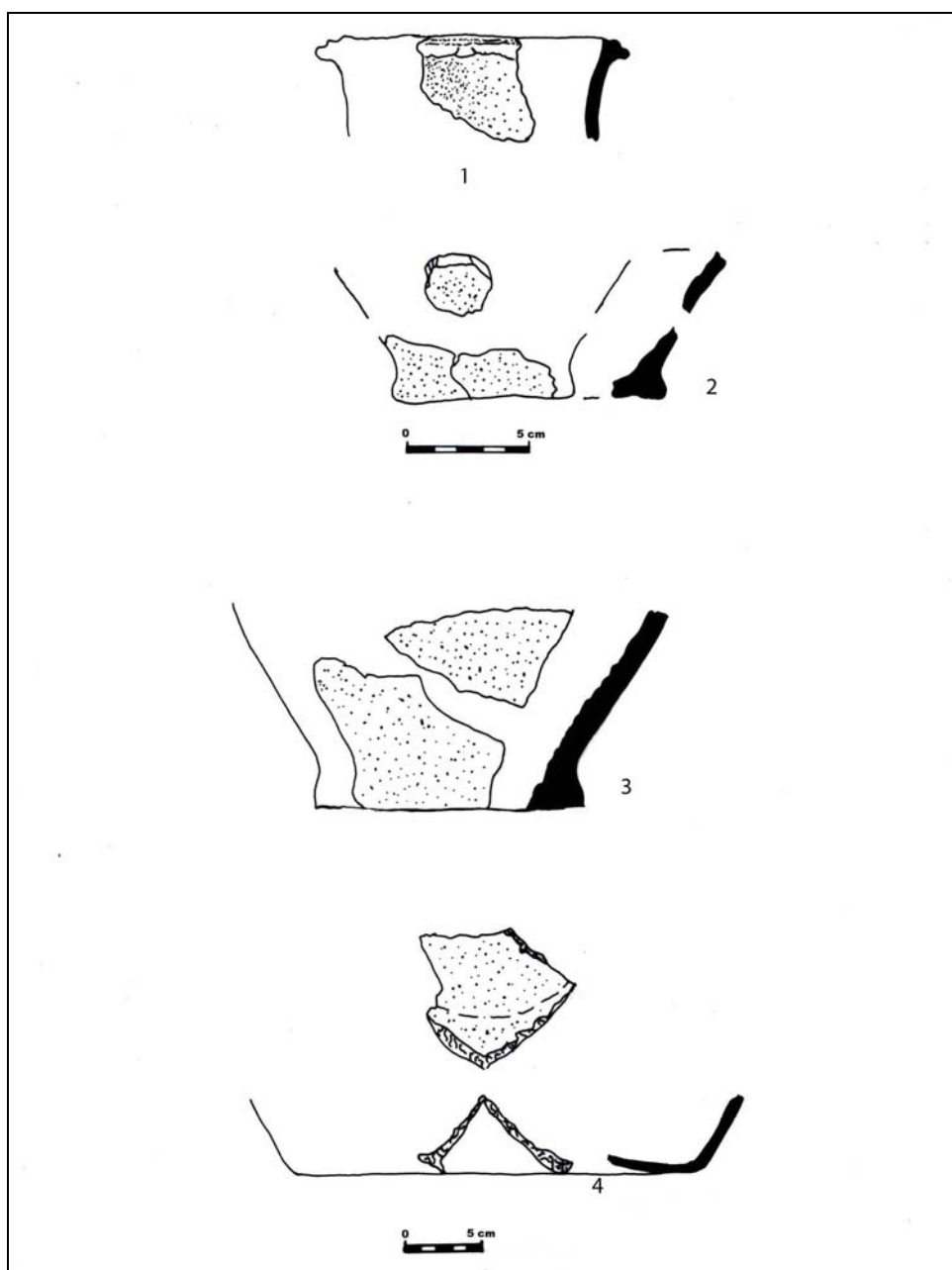
11. kép. Ismeretlen lelőhely (Kat. 16)

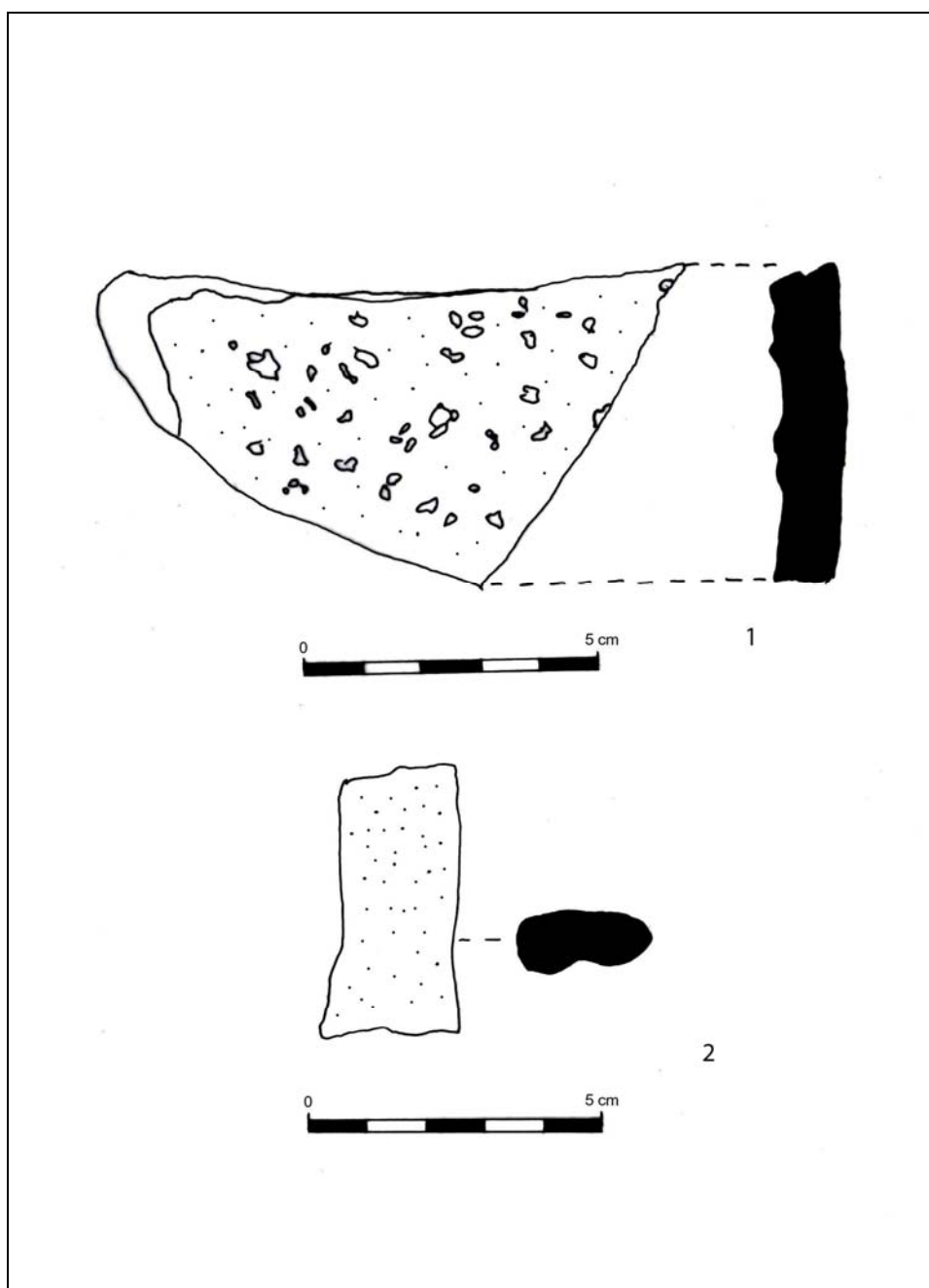
12. kép. A mázas kerámiák lelőhelyei

1 tábla. 1. Sándorfalva-Eperjes (Kat. 10f); 2. Szeged-Kiskundorozsma-Rózsápos (Kat. 15); 3. Sándorfalva-Eperjes (Kat. 10b); 4. Sándorfalva-Eperjes (Kat. 10e); 5. Sándorfalva-Eperjes (Kat. 10d)

2. tábla 1. Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék II. (Kat. 13a); 2. Sándorfalva-Eperjes (Kat. 10a); 3. Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék II. (Kat. 13b); 4. Felgyő-Kettőshalom (Kat. 8a)

3. tábla 1. Felgyő-Kettőshalom (Kat. 8d); 2. Felgyő-Kettőshalom (Kat. 8e)

**A KISKÖRÖSI SZLOVÁK HAJ- ÉS FEJVISELETEK
AZ 1900–1960-AS ÉVEK KÖZÖTT**

– Filus Erika –

Kiskőrös mezőváros területére a török pusztítást követően a 18. században, 1718-ban érkezett egy 700 szlovák ajkú telepesből álló népesség Árva, Hont, Gömör, Liptó, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Sáros, Turóc és Zemplén vármegyékből a terület birtokosa, a Wattay család irányítása alatt.¹ Magyar környezetbe kerülve fokozatosan elmagyarosodtak, csak szlovák etnikai tudatukat és evangélikus vallásukat őrizték meg. Az idősebb korosztály egy része ma is megérti-beszéli a szlovákot,² ám ez a nyelv egy itt kialakult, magyarral kevert dialektus.³

A kiskőrösi szlovákok viselete a magyarországi viseletes területekhez hasonlóan sokszoknyás, ahogy itt nevezik, *bőszoknyás* viselet, amely – a nyelvhez hasonlóan – helyben alakult ki a környékbeli területekkel való élénk kapcsolatoknak köszönhetően.⁴ Mivel a népviselet reprezentatív eleme a hajviselet és annak elkészítési módja, gondozása, illetve a hozzá kapcsolódó szabályok, indokolt róla külön tanulmányban szólni. A vizsgálódási időszak az 1900-as évek elejétől a kivetkőzési hullámig, vagyis az 1960-as évekig terjed. Nem állt módomban tanulmányozni a környékbeli, kiskőrösi kirajzású vagy Kiskőrössel szoros társadalmi-gazdasági kapcsolatban álló falvak szlovák származású lakóinak fejviseletét, így vizsgálódásom kizárólag a város területére terjedt ki. A kutatás során főként a visszaemlékezésekre, a még fellelhető recens anyagra és a régi fotókra támaszkodtam.

A továbbiakban a kiskőrösi hajviseletet mutatom be nemek és életkorok szerint a különböző életkoroknak megfelelő díszítési és fésülési módokkal, fejfedőkkel együtt. Mivel a férfi haj- és fejviselet sokkal egyszerűbb a nőinél, így itt a bajuszviseletet és a borotválkozási szokásokat írom le, valamint kitérek a fej és a haj tisztán tartására, ápolására is.

¹ NÉV NÉLKÜL 1989. 108.

² A kiskőrösi szlovákok nyelvhasználatáról bővebben: GYIVICSÁN 1993.

³ Ezt a zárványnyelvet semmiképpen sem lehet az irodalmi szlovákhoz mérni. Kialakulásának oka, hogy az elköltözés után az eredeti lakhellyel való nyelvi kapcsolatok hiányában nem fejlődött tovább, hanem megrekedt a 18. századi szinten. Így fordulhatott elő, hogy az új eszközök nevei, az új fogalmak már magyarul épültek be a nyelvbe; magyar szavakhoz szlovák eredetű ragokat toldottak és fordítva.

⁴ Itt főképp a Bácskával, Kalocsával és szállásaival, valamint a Sárközzel való kapcsolatok figyelemreméltóak.

A csecsemő korra nézve még nem különböztethetünk meg hétköznapi és ünnepi fej-, illetve hajviseletet. A kisbabák fejére apró, fodros, fehér sifon főkötőt (szl. *fěketř, csepca, csepjec*) tettek, amiből négy-öt váltás volt egy gyermeknek.

Kisgyermekkorban sem tért el egymástól a kislányok és a kisfiúk hajviselete. Gyakorlat szerint egyéves koráig nem volt szabad levágni a gyermek haját, különben nem lesz nagykorában szép, sűrű haja, a fogai is kihullanak, vagy a göndör hajú kisgyermek hajából *kimegy a hullám*, haja később *szögegyenes* lesz. Az első hajvágás után a családokban eltettek egy-egy kenderfonallal összekötözött fűrtöt a szublót (szl. *kasznicska*) fiókjába emlékül. A hajvágást kézzel hajtós *nyírógéppel* vagy a nagyollóval végezték.

Más vidékektől eltérően, ahol a kislányok haját egyáltalán nem vágták, Kiskőrösön két, akár három éves korukig rövidre, majdhogynem tarra nyírták őket, hogy dús hajuk legyen nagykorukban.⁵

Az 1900-as évek legelején iskolás koruktól (6. életév) félkör alakú csontfésűvel tűzték hátra a kislányok haját. Később, az 1930-as évektől kezdve a fejtetőn lévő haját egy nagy masnival megkötötték, a többit körben lefésülték (1. kép). Ez a hajviselet egészen 10–12 éves korukig jellemezte őket. Akinek hosszabbra nőtt a haja, annak édesanyja egyes vagy kettes fonatba fonta a haját, ünnepre a tarkóhoz vagy a fonat végére színes, legtöbbször piros, fehér vagy rózsaszín szalagokat kötött.⁶ Olyan is akadt, akinek már ebben az életkorban is koszorúba hajlították hátul a két fonatát. De akármilyen is volt a hátihaj, az előhaját középen elválasztva mindig lesimították. Ekkor még nem volt különbség a hétköznapi és az ünnepi fésülési mód között, a frizurát csupán a szalagok tették ünnepélyessé. Hétköznapon sima, egyszerű szalagot, ünnepnapon fehér, kék vagy *fréz*⁷ színű selyemszalagot kötöttek. Arra azonban nagyon ügyeltek, hogy a kislányok minden reggel újrafont hajjal menjenek el az iskolába.

A kislányok ebben az életkorban még nem tudták egyedül elkészíteni a fonatukat, édesanyjuk vagy idősebb nővérük segítségével szorultak. Később nagy gyakorlatot szereztek a frizura elkészítésében, a nagylányok esetében már a barát nők is besegítettek, de nagyobb ünnepekre még mindig az édesanya készítette el a frizurát. A haj gondozottságát a kiskőrösiek is nagyon fontosnak tartották, felkelés után a lányok első dolga az arcmosás és a haj rendbetétele volt. Kócosan, rendezetlen fonattal még a szobából sem mentek ki, nehogy szájára vegye őket a közösség.⁸

A lányok 12 éves korukban konfirmáltak, ettől kezdve már nem számítottak gyerekeknek. Igaz, a nagylányok még nem fogadták be őket maguk közé, de a szimbolikus felnőtté válás külső jegyei – a nagyokhoz hasonló öltözködés; részt vehettek

⁵ Adatközlő: Andriska Istvánné szül. Sziráczi Mária, 1942.

⁶ A hajfonat szlovák elnevezését nem őrizte meg az emlékezet.

⁷ *Fréz*: lazac rózsaszín, illetve frézia szín.

⁸ Adatközlő: Szentgyörgyi Józsefné szül. Ba Ilona, 1930.

a fiatalok szórakozási alkalmain és társas összejövetelein – mégis azt mutatták, hogy hamarosan tagjai lesznek a nagylányok közösségének.⁹

Kiskőrösön 16 éves kor körül kezdtek el *nagylánykodni*. Ekkorra minden mezei és ház körüli munkát el tudtak végezni, megtanultak főzni, szőni, fonni, varrni, kenyeret sütni. Ezek után már szabad volt szórakozni járniuk, udvarlójuk is lehetett, de eladósorba csak 17–18 évesen kerültek.¹⁰

A kiskőrösi fiatalság az 1900-as évek legelején még toll- és kukoricafosztókban szórakozott, a '30-as évektől azonban inkább kocsmákban tartott bálókba és az iskolában szervezett táncos összejövetelekre jártak. Szintén jó ismerkedési alkalom volt a vasárnap délutáni *korzózás* és az *ártézcikázás*.¹¹ A fosztóba és az *ártézcikázáshoz* nem, a bálókhoz és a vasárnapi sétához azonban ünnepi öltözet és frizura illett.

Noha többféle ünnepi frizurát tudunk megkülönböztetni, eltérés csak az előhaj fésülési módja között akad, a hátihaj minden esetben egyforma volt: a fültől induló két fonatot polgári hatásra a fej körül koszorú formába hajlították és hajtűkkel rögzítették. A középválasztékos előhaját egy 4–5 cm széles párnázott szalaggal, az ún. *libacskával* szorították le jó szorosan. A libacskát a tarkón kötötték meg egyszerű pertlivel, széleire flittereket varrtak, amelyek kilátszódtak a föléje kerülő szalag alól. Noha az előhajon az idők során sokat alakítottak, változtattak a lányok, ez volt az az alapforma, ami mindvégig megmaradt.

Az előhaj formázásának legegyszerűbb módja az volt, amikor a libacska alól a középválasztéktól indulva jobbra-balra öt vagy hat tincset húztak ki és különítettek el. Ezt a formát *na hupke* néven ismerték a kiskőrösiek.¹² Ha ezeket a kihúzott tincseket kézzel megpödrítették, akkor kapták a *kipödrött haját*, vagyis a *vi perganjet*.¹³

Az 1930-as évektől kezdve elterjedt a *kormizó*, vagyis a hajsütővas. Ezzel készült a *kormizott* vagy *kolmizott haj*, ami Kecelen is nagy divat volt ebben az időben. A haját itt is szorosan lekötötték a libacskával, de nem kézzel, hanem hajsütővassal alakították ki a csigákat (2. kép). A kormizóvasat a sparheltba dugták, ahol a

⁹ FILUS 2006. 9.

¹⁰ FILUS 2006. 9.

¹¹ *Korzózás*: Vasárnap délután a városközpontban, a mai Szarvas fogadó előtti téren találkoztak a fiatalok. A lányok kettesével-hármasával sétáltak karonfogva, kezükben hímzett zsebkendőt és a szüzeneséget jelképező rozmaringágot tartottak. A legények szemben sétáltak a lányokkal, és figyelték őket. Ha egy legénynek megtetszett egy lány, megkérdezte, hogy sétálna-e vele. Igenlő válasz esetén ketten sétáltak tovább a következő sarokig, miközben a hírekről, bálokról, munkáról beszélgettek. Ezután ismét lekérhették a lányt. Nagy elismerés volt, ha a legény elcsente a lány zsebkendőjét, amit a következő vasárnap visszaadott neki. Ha a visszaadott kendő tiszta, vasalt volt, az azt jelentette, hogy a legénynek komoly szándékai vannak. Azonban ha piszkosan adta vissza, akkor a zsebkendő elvétel csak játék volt.

Ártézcikázás: A város főterén lévő ártézi kútból hordták esténként a leányok haza a vizet. Jó alkalom volt ez arra, hogy a legényekkel találkozzanak. Bár több kút is volt a városban, még messziről is idejártak, mert itt voltak a legtöbben. FILUS 2006. 14–15.

¹² SIMON 1980. 37.

¹³ SIMON 1980. 37–38.

paráztól pillanatok alatt fölmelegedett, így könnyen lehetett vele formázni a vizes haját. Fontos volt, hogy a vas meleg legyen, de ne forró, nehogy megégesse a fejbőrt vagy a haját. Ellenőrzésként megnyalták az ujjukat, és egy pillanatra hozzáérintették, vagy papírt tekertek a vasra – így nézték meg, hogy mennyire forró.¹⁴

További ünnepi hajviseleti forma volt a *csipkézett haj*, amely nem kiskőrösi sajátosság, hiszen hasonló volt a tárgyalt időszakban Kalocsán és Kecelen is.¹⁵ Ezt szlovákul *vi csipkanjenek* hívták (3. kép). A libacska alól mindkét oldalra hat-hét tincset húztak ki, és azokat kézzel jó erősen megpödrítették. Ha ezeket a kipödréseket még hajsütővassal is átsütötték, akkor kapták a *csipkézett kormizott* haját.

Az 1940-es évektől figyelhető meg, hogy elhagyják a lányok a középválasztékot, és a libacska előtt simán hátrafésülik az előhaját. Ezt követően kézzel vagy csipeszek segítségével *hullámosra* igazítják (4. kép). Meg kell jegyezni, hogy a hátihaj ekkor is változatlan marad, megőrzi a koszorúformát.

Ezeket a hajviseleti formákat azonban csak vasárnap vagy egyéb ünnepen viselték. A szép hajviselet elkészítése sok időt vett igénybe, így nem volt véletlen, hogy a lányok egész vasárnap délelőttjét az istentiszteletre való készülődés tette ki.¹⁶

Noha az előhaját csak vizesen tudták szépen formázni, nem lehetett frissen mosott hajból elkészíteni, és rögzíteni is kellett a formára hajlított tincseket. Hajmosásra a hét elején vagy a derekán kerítették sort 3–4 hetente. Hozzá *ártézi vizet* hoztak a közös kutakból, házi szappant használtak, és ecetes vízzel öblítették le, amelytől nem tapadt össze a haj, és szép fényt is kapott. Hajmosás után a haját még vizesen befonták, elől középen elválasztották, és simán két oldalra fésülték.

A frizura elkészítéséhez vasárnap vagy ünnepnapokon zsírozták is az előhaját. A disznózsírt mindig hidegen kenték föl, egyszerre nagyon keveset, és ügyeltek arra, hogy csak az előhajra jusson. Csakúgy, mint más viseletes területen, Kiskőrösön is a hajba kötött szalagokkal védték meg a lányok a ruhájukat a zsíros cseppektől. A zsír alkalmazása azonban nem csak itt volt divatban az 1900-as évek elején. Kresz Mária palóc és Pécs környéki példát hoz erre: „*feje tetejét és sodralékait olly fényesre simítá ki, hogy a legkörmösebb kanlégy is megcsuszamlék rajtok*”; illetve „*a lányok fejüket igen zsírozzák, mi annak, ki hozzá nem szokott, émelygést okoz, kivált nyáron, midőn a zsírcsöppek az arczon csurognak le. Ők ezt szépnnek tartják ...*”.¹⁷

A zsírozáson kívül előszeretettel használták Kiskőrösön a cukros vizet, későbbi időkben a brillantint a haj keményen tartására. Előbbi csupán keménnyé, utóbbi keménnyé és fényessé tette az előhaját. A brillantin kenőcsöt a helyi drogériában lehetett kapni az 1940–1950-es évektől. Megjelenésével rövid időn belül eltűnt a zsírozás.

¹⁴ Adatközlők: Hlavács Istvánné szül. Albert Zsuzsanna, 1934; Kutyifa Pál, 1944.

¹⁵ FLÓRIÁN 2005. 247.

¹⁶ Adatközlő: Kutyifa Pál, 1944.

¹⁷ KRESZ 1956. 67; FÁBIÁN 2002. 195.

A szlovákok kevéstől eltekintve szőke, valamint világosbarna hajúak voltak, ám Kiskőrösön – a környéken egyedülálló módon – a fekete haj volt a divat, így a lányok és asszonyok már az 1900-as évek elején az ünnepi hajviselet elkészítéséhez kezdetleges hajfestéshez folyamodtak. Papírdarabokat égettek el, vagy a kemence, később a sparhelt belső felére rakódott finom koromból vettek ki egy keveset, és azt disznósírral vagy vajjal összekeverve kapták a hajfestéket. A zsír alkalmazásának két oka volt: egyrészt jól el lehetett benne keverni a kormot, és egyenletesen fölvenni a hajra, másrészt hideg időben szinte megfagyott, így a frizura tartós maradt. Az 1950–1960-as évektől a zsíros koromról áttértek a patikában kapható hajfestékre.

A kiskőrösi szlovák lányok díszes hajviseletét a szalagok tették még pompásabbá. Az első világháború előtt a libacskára szélesebb, gyárilag hímzett *Jacquard-szalagot* kötöttek. Az 1920-as években jöttek divatba a *selyemszalagok*, amelyek még szélesebbek voltak, és amelyeket kemény papírral tettek domborúvá. Ezeket a helyi zsidó rőfösöknél és rövidáru-kereskedőknél lehetett kapni többféle színben.¹⁸ A szalagokat kézi hímzéssel tették még szebbé, később készen vették a gyári hímzésű kék, fehér, sárga, rózsaszín, gyász esetén a fekete színű szalagot. A sima selyemszalagon kívül a kiskőrösiek megkülönböztettek még *kalászos szalagot*, *habos szalagot*, *kivarrott* és *kirakott szalagot*.¹⁹

A *kirakott szalag* vagy *gyöngyös párta* csak az 1930-as évektől kezdve vált nagy divattá.²⁰ Az általában fehér szalagra már nemcsak hímzés, hanem gyöngy, flitter és strassz is került. A kék, zöld és piros kirakás mellett kedvelt volt az arany és az ezüst is. Az ilyen pántlikákból állította össze Sziráczi Istvánné Gyalog Mária, a híres kiskőrösi menyasszonyi-koszorúkészítő – ahogy itt nevezték, *koszorúasszony* – a szalagot, vagyis a *pártát* (szl. *snurka*), amely szintén a libacskára került.²¹ A pártát is hátul, a tarkón kötötték meg egy-egy madzaggal. Azért, hogy a megkötőket eltakarják, az ún. *snurka lógóska* került a tarkóhoz. Ez nem más, mint két – egy 3 és egy 5 cm széles – szalagpárból álló szalagbokor, ami ugyanolyan színű, anyagú és díszítésű szalagból készült, mint a párta, és egészen a hátközépig belógott. Az volt a szép, ha pontosan a *halenka* (női felsőrész) hátrészét díszítő fodorig ért.²²

A lányok hajadonfőtt jártak, mindig láttatniuk kellett a lányságukat jelképező fonatukat és szalagjukat.²³ Csak a legnagyobb melegben, aratásnál vagy a legnagyobb hidegben borították be a fejüket. Nyáron vékony, világos *batisztkendőt*, télen vastag, sötét színű, ún. *körülkötős kendőt* (szl. *okola hrola rucsnik*) vagy fekete,

¹⁸ Zsidóboltosok a tárgyalt időszakban: Adler Sándor, Grosz Rezső, Gárdos Márton, Gottlieb Dávid, Grün Albert, Lebovics Vilmos, Lebovics Mór, Weisz Jenő, Weisz Emil, Szabó Ábrahámné. (SÓLYOM 1986.)

¹⁹ SIMON 1980. 38–39.

²⁰ A kiskőrösi kirakott szalag a kalocsai *bukros pártával* mutat rokonságot.

²¹ Adatközlő: Andriska Istvánné szül. Sziráczi Mária, 1942.

²² Adatközlő: Hlavács Istvánné szül. Albert Zsuzsanna, 1934.

²³ FLÓRIÁN 1997. 699.

fehér, illetve máj színű *berlinert* kötöttek. A díszes szalagok árulták el a lány hajadon voltát. Megesett leányt már nem illette meg a szalag, az ő hajukat felkontyolták, főkötőt adtak rájuk, és a továbbiakban asszonyként kezelték őket.²⁴

A kiskőrösi női fejrevalók közül a legimpozánsabb a kiskőrösi menyasszony koszorúja, amely egyedülálló, kiskőrösi specialisták keze nyomán alakult fejdísz.²⁵ Belső fejlődésű darabnak kell tekintenünk, amely nem mutat rokonságot a környékbeli menyasszonyi koszorúkkal, és nincs etnikai háttere sem.²⁶ Visszaemlékezések szerint Turák Sándorné (1879–1962) készített először ilyen különleges fejékeket, amelyeket Sziráczkiné fejlesztett tovább.

A koszorú három részből állt: *koszorúalap*, *kis koszorú*, *lobogók*. A koszorúalap a homlok körül helyezkedett el, a kis koszorú a fejtetőt és a tarkót fogta át, a két, tarkótól induló lobogó pedig a háton futott végig egészen a szoknya aljáig.²⁷

A koszorúkészítés nagy ügyességet és türelmet igényelt. Turák néni selyem- és viaszvirágokat, legtöbbször tearózsát, gyöngyvirágot, nefelejcsot használt fel fehér vagy halvány színekben, de mindig úgy, hogy a fehér szín legyen a domináns.²⁸ A virágok négy sorban kerültek egymás fölé, megadva ezzel a koszorú magasságát. A viaszvirágok Budapesten készültek rendelésre, amiket legtöbbször utazó hozott el Kiskőrösre. Ezek mellett ezüst rózsaleveleket vagy zöld textiltől kivágott nagyobb méretű leveleket is alkalmazott, valamint rózsaszín, sárga, halványkék és halványzöld színekben kapható üveggyöngyöket és piros bogyókat. Ezeket az alapanyagokat készen vette, változtatás nélkül építette be a koszorúba, ám a többi díszítőelemet magának kellett elkészítenie. Ilyen volt a fényes, sima szálból, a *lamettából* készített ecsetszerű dísz (szl. *styetka*) vagy a spirális szálból, a *bujbontból* készült *rezgő* (szl. *traszulyka*).

Az 1900-as évek legelején a kartonpapír koszorúalapot selyem- vagy viaszvirágokból – tearózsa, gyöngyvirág, nefelejcs –, valamint ezüstös és zöld levelekből készítette. Az 1920-as években már selyemből készült viola is került a koszorúba, így azt megkülönböztetve az előzőektől *violás koszorúnak* (szl. *fajavková pártá*) nevezték.²⁹ A koszorú elejére mirtuszból készült kalászkok, az arc elé lamettaszálak

²⁴ Adatközlő: Gmóser Györgyné szül. Szamos Zsuzsanna, 1942.

²⁵ A hagyományos szlovák menyasszony *fekete menyasszony*, ruhája fekete selyem, amihez fehér nyakfodor járult az elmaradhatatlan koszorúval. A fehér menyasszonyi ruhák csak az 1920–30-as években jelentek meg. Ezek organtinból, egy rendkívül drága anyagból készültek. A ruha színének kezdetben társadalmi megkülönböztető szerepe volt, vagyis a gazdagabb menyasszonyok fehérben, a kevésbé tehetősek feketében esküdtek, ezt a sötét ruhát használták a nagy ünnepekre, és ebben is temették el őket. Az 1930–40-es évektől kezdve azonban ez a szabályozás lazult, a fehér teljesen kiszorította a hagyományos fekete ruhát, és vagyoni, társadalmi helyzettől függetlenül a tisztaság jelképévé vált. Az utolsó fekete ruhás menyasszony 1965-ben esküdött Kiskőrösön (7–8. kép).

²⁶ FLÓRIÁN 2005. 247.

²⁷ SIMON 1980. 30.

²⁸ A 17–18. században mind a főúri, mind a parasztlányok menyasszonyi koszorúja élővirág volt, csak a 19. században kezdtek elterjedni polgári hatásra a művirágok, mirtuszkok. (FLÓRIÁN 1997. 701.)

²⁹ SIMON 1980. 30.

kerültek (szl. *songolsza*), amelyek egészen az állig lógtak le olyan sűrűn, hogy a fátyol helyét átvéve teljesen eltakarták a menyasszony arcát. Noha a kiskőrösi koszorú nem hasonlít a más evangélikus vagy szlovák településeken használthoz, Flórián Mária rámutatott, hogy ez a megoldás – az arc elé lógó fátyolpótló ezüstrojt – más evangélikus falvakban is kedvelt volt, például a Nógrád megyei Szügyben (5. kép).³⁰

A két lobogó vagy *lógóska* a tarkónál kapcsolódott a kis koszorúhoz (6. kép). Ez tulajdonképpen nem volt más, mint két, 10–12 cm széles szalag, gazdagon díszítve mirtuszokkal, az ártatlanság jelképével. Ez a szalagpár egészen a szoknya aljáig lelógott, végét vékony, gyári hímzésű vagy kirakott szalagból egy-egy kis masni is díszítette. A lógóska mellett két keskenyebb, csupán 5–6 cm széles és rövidebb szalagpár is díszlett, amely csak a hát közepéig ért.³¹ A lobogókat csak az esküvőre menet és jövet, valamint a szertartáson viselte a menyasszony, kényelmetlensége és sérülékenysége miatt a lakodalmi ebéden és mulatozáson már nem.

A legutóbbi, egészen a kivetkőzésig viselt koszorúkat Turákné tanítványa és egyben unokahúga, Sziráczi Istvánné Gyalog Mária (1918–2007) készítette. Ő az 1930-as években kezdett el a koszorúkészítéssel foglalkozni. A nagynénjétől megtanult fogásokat és díszítési eljárásokat újabbakkal bővítette, amelyben nagy segítségére volt az is, hogy ebben az időben több új díszítőelemet is lehetett kapni. Ilyenek voltak a fehér lilomok, a halvány színekben kapható narancsvirágok és cukorrózsák. A mirtusból sem csupán a kalászfarmájú állt rendelkezésére, így bátran válogathatott a gömbölyű és hegyes, többféle pasztellszínű alapanyagból, amelyeket magukban is felhasználhatott, de nagyobb virágokat is összeállíthatott belőlük. A két világháború között strasszok, flitterek, színes gyöngyök és apró tükrök segítettek az amúgy is gyönyörű koszorú még színpompásabbá tételét. Sziráczi kiné vasutashoz ment feleségül, így könnyen el tudott jutni Budapestre, hogy egy Kovács nevű zsidó boltjából beszerezze a szükséges alapanyagokat. A kereskedőnek olyan jó kapcsolatai voltak, hogy ha szükség volt rá, egy-két héten belül Párizsból is elhozatta a különleges díszeket.³²

A koszorúsasszony újítása nemcsak az új alapanyagok és díszítőelemek felhasználásában mutatkozott meg, hanem a koszorú méretének megnövelésében is. Ő már nem négy, hanem hét sor művirágot tornyozott egymás tetejére, és a homlok fölé fekete struccotlat erősített, hogy feketének látszódjon a menyasszony haja.³³

A gazdagon díszített, sok összetevőből álló koszorú sokba került, ezért még a leggazdagabb menyasszonyoknak sem vették meg, csupán kölcsönözték. Mindig akkor volt a legdrágább, amikor *első fejen* volt, vagyis még nem viselte senki. *Másod-* és *harmadfejen* már olcsóbban lehetett hozzájutni.³⁴ A készítő nem ugyanúgy,

³⁰ FLÓRIÁN 2005. 248.

³¹ Adatközlő: Hlavács Istvánné szül. Albert Zsuzsanna, 1934.

³² FLÓRIÁN 2005. 247.

³³ SIMON 1980. 32.

³⁴ Adatközlő: Martinkó Jánosné szül. Pohankovics Ilona, 1947.

hanem apróbb változtatásokkal, szükség esetén javítással adta tovább a második, illetve a harmadik menyasszonynak. Negyedszerre már nem adta ki, halott lányra került koporsóba vagy csekély összegért kislányok lakodalmas játékanak kelléke lett.³⁵ Noha a kölcsönzés díját nem őrizte meg az emlékezet, sokan emlékeznek rá, hogy az *új virágért* több napi napszámot kellett fizetni, a második kölcsönzés az ár harmadával volt olcsóbb, az *öreg virág* pedig az új felébe került.³⁶

Sziráczkiné azonban nemcsak a koszorúkat készítette el, hanem a menyasszony öltöztetését és hajának felkontyolását is elvállalta, illetve ráadta élete első, gazdagon díszített főkötfőjét, amelyet szintén ő készített.

E szimbolikus cselekedettől kezdve a lányok asszonynak számítottak, betakart fejjel ismerték el társadalmi helyzetük megváltozását, és hirdették férjes voltukat.³⁷ Ezután már *feketőt* (szl. *csepjec*, *csepca*) kellett viselniük, ami alatt kontyba fésülték a hajukat.³⁸ Az 1870–1880-as években még kontyfésűre tekerték föl, rá egy kis kendő, a *kontykendő* került, ami magasította, és szép kerekké tette a kontyot. Erre húzták rá a három részből szabott, egyszerű vászonból készült, díszítetlen *alsó feketőt*, amit főkötfőzővel a tarkón kötöttek meg. Később csontból készült kontytű akadályozta meg a haj szétcsúszását. A menyecske a felkontyolás után nem mehetett ki szabad fővel az utcára, vagy főkötfőt vett vagy kendőt kötött. A házasság után a nő egész haját csak a férje láthatta, a külvilág számára csak a homlok fölötti haj volt látható, hiszen Kiskőrösön a fejen magasan helyezték el a főkötfőt, így a teljes előhaj kilátszott. A *kontynak* is nevezett főkötfő annyira hozzátartozott az asszonyi léthez, hogy reggel ezt vette föl elsőnek, este ezt tette le utoljára. De a közösség sem engedte, hogy egy asszony ne az őt megillető módon hordja a haját. „*Mikor a teheneket hajtottuk ki, és nem volt valakinek a fején, azt már kineveltük, megszólítottuk*” – emlékezett vissza egyik adatközlő.³⁹

A fiatalasszonyok az első gyermekük megszületéséig még viselhettek csipkés vagy kormizott haját hátul főkötfővel, utána azonban elől már csak hullámozták. Mivel csak az előhaj látszott ki, ezért elegendő volt azt befesteni. Az asszonyok a díszes főkötfőjük alá mindig vettek egy vékony, dísztelen, könnyen mosható sifon főkötfőt, ami védte a fölötte lévőket. Az új családba kerülve saját maga vagy anyósa készítette el gondosan ünnepnapra a menyecske hajviseletét.

Ünnepnapra az alsó főkötfőre kézzel hímzett, ókalocsaihoz hasonló virágmin-tákkal díszített *kivarrott feketőket* vettek fel, amelyek az 1900-as évek elején jöttek divatba fehér vagy valamilyen világos színű alapra hímezve. Kedvelt díszítési mód

³⁵ SIMON 1980. 32.

³⁶ Adatközlők: Ba Józsefné szül. Grácia Mária, 1938; Hlavács Istvánné szül. Albert Zsuzsanna, 1934; Lucza Andrásné szül. Kriskó Ilona, 1918.

³⁷ FLÓRIÁN 1997. 694.

³⁸ A Kalocsai szállásokkal való kapcsolatot mutatja, hogy Homokmégyen is *feketőnek* hívták a főkötfőket. (ROMSICS 1998. 381–382.)

³⁹ Adatközlő: Szentgyörgyi Józsefné szül. Ba Ilona, 1930.

volt a *fernyés kivarrás* is.⁴⁰ A hímzés mindig valamilyen növényi ornamentika volt, de színe eltért a kalocsaitól, hiszen kedvelték a sárgát és a kéket, utóbbi közül a *gálickék* árnyalatot. Egy-egy nagyobb ünnepre több főkötőt is vettek: a két vagy három csipkés szélű fehérre került a díszes, színes ünneplő.⁴¹ Az alsóknak kilógott a csipkéje; minél több keményített csipke látszott ki, annál szebb volt. Ennek a csipkének egyik feladata volt, hogy eltüntesse a főkötő és a nyakfodor megkötőit, a másik, hogy az asszonynak ne lehessen látni a nyakát, hiszen az kacérkodásnak számított. A lányokhoz hasonlóan szintén jellemző volt, hogy a tarkóra, a főkötő csipkéje alá díszes szalagból apró masnit kötöttek, majd a szalagot hosszúra hagyták, így be-
lógott a hátuk közepéig.

Az ünnepi főkötők másik típusa a *kirakott fekető*, amelyeket a két világháború közötti években használtak (9. kép). Ezek alapanyaga az 1920-as évek közepén fekete plüss, amit gazdagon díszítettek a rávarrott gyöngyök, színes üveglemezek, apró tükrök. Az 1930-as évektől a feketéket a világos alapszínű selymek váltották föl, amelyeket hímzéssel és gyöngykirakással egyaránt díszítettek. Lakodalmakba már az első világháború környékén is ilyen díszes főkötőket vettek föl. A kirakást jó kézügyességgel megáldott kiskőrösi asszonyok, Sziráczkine és Gombárné Marika készítették. Ők adták az alapanyagot, a gyöngyöket, flittereket és a csipkéket is. Ha nem volt a megrendelőnek különösebb kívánsága, akkor a mintát is ők találták ki, ami mindig valamilyen virágminta volt, legtöbbször rózsza. A rózsák közti üres helyeket hosszú, vágott gyöngyökkel töltötték ki. A *kirakóasszonyok* munkájáért pénz járt. A díszítmények miatt az ünnepi főkötő sokba került, ezért nagy becsben tartották, vigyáztak rá. Aki nagyon akart *divatozni*, az a lakodalomban kétszer-háromszor is átöltözött, és a gyöngyös főkötőt is lecserélte: először a fehér, majd a fekete alapút vette föl. Nem volt ritka, hogy a tetejére még egy átlátszó, fekete, barna, kék vagy fehér, ún. *lepkekendőt* is kötöttek a főkötő színéhez igazodva.⁴² A lakodalmakból hazaérve a főkötőket azonnal levették, és a helyére tették, hogy ne piszkolódjon, hiszen a gyöngykirakás miatt nem lehetett mosni.

A fiatalasszonyok hétköznapiakra egyszerű, csupán vékony csipkével díszített fehér sifon főkötőt vettek fel. Ezeket jól lehetett mosni, kevésbé voltak igényesek. Egy asszonynak átlagosan 12–15 főkötője volt. Ezeket korábban saját maguk, míg később, az itt tárgyalt időszakban, varrónők varrták. Ilyen híres varrónő volt Turánné, Sziráczkine, Jeszenszky Györgyné Haskó Judit és a zahorai⁴³ Hegedűs Erzsébet. Otthon csak ezeket a főkötőket viselték, de ha elmentek hazulról, akkor mindig kötöttek kendőt (szl. *rucsnyik*) is (10. kép).

⁴⁰ Fernyés kivarrás: A kelmén szalagszerűen végigfutó, színes cérnával készült kivarrás. A minta virágokból, indákból és levelekből áll.

⁴¹ A csipkéket a kiskőrösi méter- és rövidáru boltokban vették meg.

⁴² Adatközlő: Hlavács Istvánné szül. Albert Zsuzsanna, 1934; Réti Jánosné szül. Blinszki Éva, 1942.

⁴³ Zahora a mai Erdőtelek régi, szlovák neve. Ma közigazgatásilag Kiskőröshöz tartozik. Noha 1920-tól hivatalosan Erdőtelek a település neve, Kiskőrösön szinte mindenki Zahoraként emlegeti.

Asszonykorban már nem illett a díszes főköttő, és a hajukat sem csipkézték már. Az előhajat kézzel nyomták hullámosra, vagy simára fésülték, a hátihajat pedig kontyba csavarták, amire egy egyszerű, díszítetlen főköttőt vettek. Erre került a fehér sifon *alsókendő*, majd a *felső kendő*. Az alsókendő szélét szolid horgolás vagy slingelés, gépi hímzés díszítette, homlok fölötti részébe kemény papírcsík, az ún. *kéreg* (szl. *kireg*) került, ami szépen, ívesen tartotta a rá következő felső kendőt. Ha ez meggyűrődött, akkor újat vágtak. Ahogy a menyecske díszé a *kirakott főköttő*, úgy az asszonyoknak a szépen felkötött kendő, amelyet az áll alatt *vánkus-kára* (szl. *vánkusik*), vagyis kispárna formára kötötték meg, sarkait hegyesre kipördítették. Ha nem állt fölfelé, akkor gombostűkkel odatűzték.

A kendőket nem vásárokból, hanem a kiskőrösi rőfös boltokban vették. Egy asszonynak mindegyik fajtából volt legalább 2–3 darab. Az öltözködésnél mindig ügyeltek arra, hogy a kendő színe és anyaga összhangban legyen a ruházattal, illeszkedjen az alkalomhoz és az évszakhoz.

Az otthoni munkavégzéshez leggyakrabban *kartonkendőt* kötöttek, hiszen ezek vastagok és strapabíróak voltak. Mivel munkavégzéshez használták őket, színük sötét, általában sötétkék, zöld vagy barna volt. Szintén hétköznapi volt a *kockás szövőkendő*, melynek saját színével hímzett virágos változatát ünnepnapokra is felkötötték, valamint a *virágmintás delin*. A híres bácskai selyemruhákhoz *bácskai* vagy *selymekendőt* vettek föl ünnepnapokra az asszonyok. Tavaszi és kora őszi ünnepi viselet volt a magában nyomott mintázatú, legtöbbször barna, fekete és piros *plüsskendő*. Piacra a fekete, barna, kék vagy zöld színű *darázs-fészkes* kendőt kedvelték. Nyári viselet volt a többféle színű, magában mintás *ritkakendő*, és az 1950-es évek közepén divatba jött *nejlon*. Kizárólag télen viselték a sötét színű, vastag anyagú *posztókendőket*, és csak nagy hidegben kötötték föl a fekete, barna vagy zöld gyapjú *berlinert*, amelyeket saját színű csíkozás és a rojtok díszítettek. Temetésre vagy kocsira való volt a fekete színű, rojtos szélű, darázs-fészkes szövésű 1,5 x 1,5 m nagyságú *nagykendő*, amit vállra terítve hordtak. A rojtozásos díszítésű *zseliner* az 1930-as évektől terjedt el, és több színben – fekete, fehér, barna, zöld, kék, lila – vásárolták.

Idős asszonyok az előhajat középen elválasztották, és csak a halánték fölött pördítették meg egy-két tincset (11. kép). Ebben a korban a kormozás is elmaradt, hiszen nem volt szégyellnivaló az ős haj. Hétköznapi alsó- és felsőfőköttőt vettek, ünnepnapra, vagy ha elmentek otthonról, akkor kendőt is kötöttek. Az ő főköttőjük szélét már szolidabb, keskenyebb csipke díszítette, és nem is álltak olyan magasan ezek a fodrok, mint a fiatalabbaké. Mivel idős korban már nem illett a cifra ruházat, ezért a sötétkék, sötétzöld, barna vagy fekete ruhához igazodó sötét színű kendőket viseltek.

Kiskőrösön az 1960-as években jellemző a nagyarányú kivetkőzés, amikor az idősek kivételével elhagyták viseletüket. Megjegyzendő, hogy Kecelen is ebben az

időszakban történt a kivetkőzés.⁴⁴ Ez kezdetben még nem volt teljes, csupán hétköznapra vettek városias *szűkruhát*, ünnepekre és templomba viseletben mentek.⁴⁵ Később már ekkor sem öltötték fel a *bőszoknyát*. A kivetkőzés utolsó fázisa az volt, amikor az asszonyok levágatták hosszú hajukat, és rövidet kezdtek el viselni. Ehhez az is hozzájárult, hogy a hagyományos hajviselet elkészítése sokkal több időt igényelt, és a szalagok, illetve gyöngyök miatt drágább is volt, mint a városias rövid haj. A viselet elhagyásával párhuzamosan eltűntek a hagyományos fejrevalók is, mint a pártá vagy a főköttő. Legtovább – még napjainkban is – a kendő tartja magát, de csak az idős asszonyok körében.

A hagyományos paraszti női öltözetrel való szakítás legutolsó állomása, amikor az asszonyok fodrászhoz kezdtek el járni. Kiskőrösön már az első világháború környékén volt fodrásznő, de akkor még csak a *szűkruhások*, vagyis a tanítók és iparosok felesége, lányai vagy a máshonnan beköltözők jártak hozzá. A kivetkőzés általánossá válásával azonban a parasztlányok és -asszonyok is eljártak fodrászhoz hideg és meleg dauert csináltatni.⁴⁶

Fentebb láttuk, hogy a korai életszakaszban nem különült el a kisfiúk és a kislányok hajviselete. Az első hajvágásra a kisfiúk esetében is csak egyéves koruk után kerülhetett sor. Nyáron három éves korukig teljesen kopaszok voltak, csak télire hagytak nekik 1–2 cm-es haját. A karon ülő kisfiúk fejére a kislányokéval megegyező kis főköttőt adtak, csak később, 6–7 éves korukban kaptak *kiskalapot*, nagy hidegben pedig kisebb méretű báránybőr *kucsmát*. 12 éves korukban konfirmáltak, addig mindig teljesen rövidre nyíratkoztak, ám később sem volt jellemző a hosszabb haj, mindig ügyeltek arra, hogy ne lógjon a gyerek nyakába, szemébe.

Legénykorban valamivel hosszabb volt a hajviselet, de a hosszú haj nem volt jellemző. A 20. század elején a legények és az idősebb férfiak *körülnyírt*, homlokba fésült haját hordtak. A két világháború között az oldalválasztékos, elől kicsit magasabbra fésült hajviselet (szl. *kecska*) lett a divat, később, az 1940-es évektől pedig a választék nélküli, de még mindig magasabbra fésült haj volt az általános (12. kép). Érdekes adat, hogy bál előtt a magukra sokat adó legények is rakattak egy-két hullámot a hajukba kormizóvassal, ők is kormozták a hajukat, és brillantint is használtak, hogy jobban imponáljanak a lányoknak.⁴⁷ Ahogy a lányok esetében csak vizes előhajból lehetett elkészíteni az ünnepi hajviseletet, úgy igaz volt ez a legényekre is, akik vizes fésűvel igazították be a tincseket.

Idős férfiakra megint csak az egészen rövidre nyírt haj volt a jellemző, mondván, így ritkábban kell borbélyhoz járni.

Arra vonatkozóan nem sikerült adatot találni, hogy volt-e olyan időszak, amikor jellemző lett volna az idős emberek teljes egészében borotvált, tar fejvisele-

⁴⁴ GERGELY 1984. 816.

⁴⁵ PÉTERBENCZE 1990. 78.

⁴⁶ Adatközlő: Ba Józsefné szül. Grácia Mária, 1938.

⁴⁷ Adatközlő: Kutya Pál, 1944.

te. Az mindenesetre elmondható, hogy Kiskőrösön és környékén a 20. században nem volt jellemző a tar fej.

Nem volt minden családban nyírógép, hajvágással ügyesebb legények vagy parasztemberek, illetve tanyaborbélyok⁴⁸ foglalkoztak, akik, ha hívták őket, házhoz mentek, és borotválást is vállaltak. Szolgáltatásaikért természetbeni fizetség járt, a munka előtt megegyeztek az árban, ami általában két szakajtó kukorica vagy búza volt fejenként.⁴⁹

A férfiak gyakrabban mostak haját, mint a nők, hiszen a mezei munkák alkalmával hamarabb beporolódott a fejük. Így a nyári hónapokban hetente többször is megmosták azt ártézi vízzel és házi szappannal.

A kiskőrösi férfiak fejükön fekete posztó *szlovák* vagy *tót kalapot* (szl. *slovenskí kalap*) hordtak, amely lapos tetejű és széles karimájú volt, és amit fekete, oldalt megkötött szalag díszített (13. kép). Ez a kalaptípus eltér a környéken és az egész Alföldön használatos magas tetejű, keskeny karimájú kun kalaptól, így viselésének etnikai jelleget kell tulajdonítani. Visszaemlékezések szerint a kalapok Kiskőrösön készültek,⁵⁰ 1877-ben 4 kalapos is dolgozott a településen.⁵¹ A környékbeli kalaposok nem is vitték el portékájukat Kiskőrösre – tiszteletben tartották a helyi viseletet és a helyi kalaposmestereket.⁵² A magyarok által használt, alföldi *pörgekalap* csak az 1920-as években jött divatba (14. kép). Ennek szélei fölfelé görbültek, a teteje kissé behorpadt.

Télen, nagy hidegben báránybőrből készült *kucsmával* védték fejüket a hideg ellen. Ennek két változata ismeretes: az egyik a felfelé hegyesedő, a másik a visszahajtott szélű, és benyomott tetejű. A kucsmákat sötét báránybőrből szabták, és fehér báránybőrrel bélelték. Az őszi és tavaszi esős időben a tetejére hegyesre formált kalapot tettek, hogy az esővíz könnyen lecsurogjon róla.⁵³

A bajuszt – a férfiaság jelképét – néhányan már legénykortól kezdve viselték, de általánossá a házasságkötést követő években vált, amikor *már legalább 10 éve ember volt*.⁵⁴ Legények legtöbbször vékony, szinte csíkszerű bajuszt, ún. *jávorbajuszt* viseltek, az idősebbek a hosszú, hegyesre pödrött *pörgebajuszt*, de a szakáll egyik életkorban sem volt általános.

Kiskőrösön úgy tartották, hogy a kisfiúknak nem szabad megtörölni a száját a mosogatóruhával, különben nem nő ki a bajusza. Minél hosszabb és minél pödröttebb volt valakinek a bajusza, annál *előkelőbbnek, rangosabbnak* tartotta magát. A

⁴⁸ Ilyen tanyaborbély volt Szlovák József is, aki a kiskőrösi kirajzású Cebén tevékenykedett.

⁴⁹ Adatközlő: Kutya Pál, 1944. Az adat az 1950-es évekre vonatkozik.

⁵⁰ TEPLICZKY 1880. 49.

⁵¹ Adatközlőim Tölgyszéki Papp János és fia műhelyére emlékeznek. A Pest-Pilis-Solt vármegye felszólítására 1815. évben összeállított iparos kimutatáson még csupán egy kalapos, Brvenyik János szerepel. (NÉV NÉLKÜL 1989. 163.)

⁵² GYIVICSÁN 1993. 145.

⁵³ NÉV NÉLKÜL 1989. 548.

⁵⁴ Adatközlő: Kutya Pál, 1944.

férfiak sokat adtak a szép bajuszra, éjszakára fülre köthető gumis bajuszkötővel simították le, és állandóan pödörgették. Idősebb korban már nem foglalkoztak annyit vele, rövidebbre is nyírták, mint a fiatalok.

Az első borotválkozás nagy esemény volt egy legény életében. Erre általában 16–18 évesen került sor attól függően, hogy *ki milyen fajta volt*. A legények sokszor ugratták is egymást, ha a másik szőrös volt. Kezdetben édesapjuk segített nekik a saját borotvájával, később vásárban vettek sajátot.

Mint más paraszti közösségben, Kiskőrösön is rendelkeztek a férfiaknak saját borotválkozáshoz szükséges eszközzel. Ezek közül a legfontosabb maga a *késborotva* volt, de fontos volt a *borotvaszappan*, a *pamacs*, a *borotválkozó tükör*, a *fenőszíj* és a *borotvatartó*.

A borotva nyele fából vagy csontból készült, gyakran díszítette faragás. A borotvaszappan egy boltban kapható, rúd alakú, jól habzó szappan volt, melynek feladata az arcszőrzet megpuhítása volt. Ezek a szappanok az 1950-es években terjedtek el általánosan, előtte csak a gazdagabb családokban használták. Egyszerű parasztemberek házi szappant használtak erre a célra. A szappanból pamacs segítségével kemény habot vertek, ami akkor volt jó, ha megállt magában. A pamacsot boltban vették, de házilag is könnyen el tudták készíteni üreges belsejű bodzaágból és lófarokból vagy lósörényből. Ide tartozó eszköz volt még a kerek borotválkozó tükör, amelyet felfüggesztve vagy kitámasztva használtak.⁵⁵

A borotvát néhány alkalom után meg kellett fenni, hogy jó éles maradjon, ne húzzon. Ehhez használták a deszkára ráhajtott, kb. 4 cm széles fenőszíjat, de megtette egy jó erős disznóbőrből készült öv is. Kiskőrösön gyakran jártak cigány házaló köszörűsök, akik helyben megfenték a borotvát és a késeket. Ezenkívül vásárokbba is elvitték a borotvát éleztetni.

A borotválkozást a férfiak általában a konyhában az asztalon vagy az ablakpárkánynál, jó időben a ház előtt a gangon vagy az udvaron az eperfa alatt végezték. Ha az asztalra állították a tükröt, akkor egy hokedlit húztak oda és arra ültek, egy másikon volt a lavór langyos vízzel. Az ablaknál történő borotválkozásnál a tükröt az ablak kilincsére akasztották.⁵⁶

A művelet után minden eszközt gondosan megtörölgettek, visszatették a tokba, és olyan helyre tették el, hogy gyermek ne férhessen hozzá. Ezek a tokok szétszúsztható vagy elforgatható tetővel készültek, fedelüket gazdagon díszítették. Vásárban vették őket, de ügyes kezű legények maguk is kifaragták.

A kiskőrösi férfiak általában két-háromnaponta borotválkoztak: vasárnap reggel a mise előtt, illetve a hét derekán és végén. Ha hivatalos helyre vagy temetésre kellett menniük, akkor az előtt is borotválkoztak. Az ápoltságra sokat adtak, főleg a legények.

⁵⁵ Adatközlő: Kutyifa Pál, 1944.

⁵⁶ FÁBIÁN 2002. 213.

A halott iránti tisztelet megkövetelte, hogy az *elköltözöttet* mosdatás után felnőtt fia vagy jóbarátja megborotválja.

Kiskőrösön az 1800-as évek végétől volt hivatásos borbély, borbélydinasztiára is emlékeznek, akik három generáción keresztül gyakorolták ezt a mesterséget. Ilyen volt a Gyarmati család. Ezek a mesterek olyan helyi specialisták voltak, akik olóval vagy borotvával igazították meg a férfiak haját, bajuszát. A borbélyműhely egészen kicsi volt, a 3 x 3 m-es helyiségbe tükör, egy esztergált forgószek és néhány szekéért csak. A borbélyhoz nem kellett bejelentkezni, az érkezési sorrend számított. A szolgáltatásért pénz járt, pár fillér volt a tarifa. Kiskőrösön a borbélyműhely volt a férfiak társasági életének helyszíne. Várakozás közben ott beszéltek meg a település híreit, ügyes-bajos dolgait, a mezőgazdasági teendőket vagy az időjárást.

A borbélyok gyógyítással is foglalkoztak, köszvény kezelését, érvágást, kisebb műtéteket, pl. szemölcsök eltávolítását vagy sebek összevarrását maguk is elvégezték.⁵⁷ Fertőtlenítésre jódot, timsót, hipermangánt és gyógyfüveket használtak. *Nem is ment akkor a nép mindjárt orvoshoz,*⁵⁸ kisebb bajokra a borbélyt keresték fel.

A kiskőrösi szlovák haj- és fejviseletről összefoglalóan elmondható, hogy a női fejviselet többretegű volta – asszonyoknál kontykendő, alsó főkötő, felső főkötő, időseknél kontykendő, alsó főkötő, alsó kendő, felső kendő – megegyezik a korszakban a környező településeken használt fejviselettel. Szintén ilyen hasonlóság a lányok szalagja, pártája és hajuk kicsipkézése, ami Kalocsával és Kecellel való kapcsolatokra utal. Egyedülállósága miatt figyelemreméltó azonban a két híres kiskőrösi *koszorús-* és *varróasszony* kezén kifejlődött-formálódott menyasszonyi koszorú, amely mögött inkább a személyes szépérzék és újíásra való törekvés áll, mintsem etnikai jellemző. A haj zsírozása nem, feketére festése azonban ismét kiskőrösi sajátosság.

Noha az 1960-as években a fiatalok szakítottak a hagyományos öltözködéssel, az idősök napjainkban is tartják a viseletüket és az életkoruknak megfelelő fésülési módot, a főkötő és a kendő viselése még élőben megfigyelhető. A lányok *szalagja* és *csipkézett* hajviselete, illetve a menyecskék gyöngykirakásos főkötője azonban már csak a színpadon, nagyobb városi rendezvények alkalmával látható a helyi hagyományőrző csoportok bemutatásában. Ezért aztán – újíto szándék hiányában – sem a ruházat, sem a hajviselet nem fejlődik tovább, az megrekedt az 1950-es évek szintjén. Mivel a századelőn használt alapanyagok (szalagok, flitterek, gyöngyök) jórészt már nem kaphatók, ezért azokat új, mai anyagokkal pótolják, de a hagyományos módon alkalmazzák.

A férfi hajviseletben csupán egy, a szlovák etnikumhoz köthető jelenség van, ez a *tót kalap* viselése. A többi hajfésülési, borotválkozási és fejfedési mód nem mutat egyedi jellemzőket.

⁵⁷ GRYNAEUS 1973.

⁵⁸ Adatközlő: Kutya Pál, 1944.

IRODALOM

FÁBIÁN 2002

Fábián László: A haj- és hajviseletek, valamint gondozásuk Csengerben az 1920–30-as években. JAMÉ, XLIV. (2002) 185–218.

FILUS 2006

Filus Erika: A kiskőrösi szlovák lakodalom az 1930–40-es években. Kiskőrös, 2006.

FLÓRIÁN 1997

Flórián Mária: Öltözködés. In: Balassa Iván (szerk.): Magyar Néprajz. IV. Életmód. Budapest, 1997. 585–764.

FLÓRIÁN 2005

Flórián Mária: A „kiskőrösi gúnya”. Ethno-lore, XXII. (2005) 223–257.

GERGELY 1984

Gergely Katalin: Öltözködés, viselet. In: Báth János (szerk.): Kecel története és néprajza. Kecel, 1984. 793–818.

GRYNAEUS 1973

Grynaeus Tamás: Engi Tüdő Vince – a legenda és a valóság. MFMÉ, 1972/73–1. (1973) 155–183.

GYIVICSÁN 1993

Gyivicsán Anna: Az anyanyelv és kultúra értékrendjének változása a kiskőrösi szlovákoknál. In: Gyivicsán Anna (szerk.): Anyanyelv, kultúra, közösség – A magyarországi szlovákok. Budapest, 1993. 107–157.

KRESZ 1956

Kresz Mária: Magyar parasztviseletek (1813–1867). Budapest, 1956.

NÉV NÉLKÜL 1989

(Név Nélkül) [Dulai András]: A kiskőrösi népviselet. In: Meskó György (szerk.): Kiskőrös helytörténeti monográfiája. Kiskőrös, 1989. 537–551.

PÉTERBENCZE 1990

Péterbencze Anikó: „Kecele, kacó, zsámboki matyó”. A női viselet változása Zsámbokon (1900–1990). Budapest, 1990.

ROMSICS 1998

Romsics Imre: Kalocsa népművészete. In: Romsics Imre (szerk.): Homokmégy. Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából. Homokmégy, 1998. 371–449.

SIMON 1980

Simon Györgyné: A kiskőrösi szlovákok népművészete. Kézirat. Kiskőrös, 1980.

SÓLYOM 1986

Sólyom Schwarcz László: Zsidó múlt Kiskőrösön. Kézirat. Kiskőrös, 1986.

TEPLICZKY 1880

Tepliczky János: Kis-Kőrös mezőváros leírása. Budapest, 1880.

ADATKÖZLŐK

Andriská Istvánné szül. Sziráczki Mária, 1942
Ba Józsefné szül. Grácia Mária, 1938
Dulai Józsefné szül. Ba Ilona, 1941
Gmóser Györgyné szül. Szamos Zsuzsanna, 1942
Hlavács Istvánné szül. Albert Zsuzsanna, 1934
Kutyifa Pál, 1944
Lucza Andrásné szül. Kriskó Ilona, 1918
Martinkó Jánosné szül. Pohankovics Ilona, 1947
Réti Jánosné szül. Blinszki Éva, 1942.
Szentgyörgyi Józsefné szül. Ba Ilona, 1930

Slowakische Haar- und Kopftracht zu Beginn des 20. Jh. in Kiskőrös

– Erika Filus –

Resümee

Nach der türkischen Zerstörung wurde das Gebiet von Kiskőrös ganz zu Beginn des 18. Jh. von der Gutsbesitzerfamilie Wattay mit slowakischen Siedlern neu besiedelt. Die Slowaken magyarisierten sich allmählich in der ungarischen Umgebung, ihr ethnisches Bewusstsein, ihre evangelische Religion und ihre Sprache blieben aber bis heute erhalten. Ihre heute noch existierende Tracht zeigt keine Verwandtschaft mit der Tracht ihres ursprünglichen Wohnorts – diese Tracht entstand hier vor Ort und nahm die Formen und Traditionen der Umgebung (Batschka, Sárköz, Kalocsa, Kecel) in sich auf, deswegen kann sie den Trachten der Tiefebene mit vielen Röcken zugeordnet werden.

Das repräsentative und entscheidende Element der Tracht ist die Haar- und Kopftracht. Der untersuchte Zeitraum reicht vom Beginn des 20. Jh. bis zu den 1960er Jahren, als die Tracht abgelegt wurde. Die Zusammenfassung stellt die Haartracht der Frauen und Männer zusammen mit den Veränderungen je nach Lebensalter vor, unterscheidet zwischen alltäglichen und festlichen Formen, kommt auf die Verzierungs- und Kämm- bzw. Frisiermethoden, auf die verwendeten Geräte, Kopfbedeckungen, auf deren Zierden sowie auf das Sauberhalten und Pflegen der Haare zu sprechen, bei den Männern auf das Schnurrbarttragen und die Rasurgewohnheiten. Der mit den Haaren verbundene Glaube und Aberglaube wird in dieser Arbeit aber nur flüchtig gestreift.

A kiskőrösi szlovák haj- és fejviseletek az 1900–1960-as évek között

Der Aufsatz stützt sich fast vollständig auf rezente Angaben und zeitgenössische Fotos. Ziel ist eine genaue Beschreibung der Haartrachtformen und Kopfbedeckungen sowie die Dokumentation der slowakischen Bezeichnungen. Zum Aufsatz gehört auch Bildmaterial, mit dessen Hilfe die einzelnen Kämmmethoden leicht voneinander unterschieden werden können.

Filus Erika

Petőfi Szülőház és Emlékmúzeum

H-6200 Kiskőrös, Petőfi tér 5.

E-mail: filusera@freemail.hu

1. kép. Kislány és kisfiú hajviselet. 1920-as évek

2. kép.
Leány kormizott hajviselete
és a szalag. 1930-as évek

3. kép.
Leány csipkézett hajviselete.
1940-es évek

4. kép. Leány hullámos hajviselete. 1940-es évek

5. kép. Menyasszony öltöztetése. 1930-as évek

6. kép. Menyasszonyi koszorú
a lobogókkal. 1920-as évek

7. kép. Fehér ruhás szlovák menyasszony. 1940-es évek

8. kép. Fekete ruhás szlovák menyasszony. 1920-as évek

9. kép. Menyecske kirakott főköttőben. 2002

10. kép.
Menyecske ünnepi viselete kendővel
és csipkézett hajjal. 1930-as évek

11. kép.
Idős asszony ünnepi viseletben.
1940-es évek

12. kép. Legény hátrafésült hajjal.
1940-es évek

13. kép. Esküvői kép 1906-ból.
A vőlegény fején tót kalap

14. kép.
Idős férfi nyári viselete
mezei munkához kalappal.
1950-es évek

A MAGYARORSZÁGI ROMÁNOK BÁZISMÚZEUMA

– Martyin Emília –

Kezdeti múzeumi törekvések a hazai románok kutatásában

A trianoni határ meghúzása után Magyarországon maradt román népesség történetének és néprajzának tematikus kutatása a 20. század derekától indult meg igazán, azzal a felismeréssel, hogy a magyarországi nemzetiségek történetének, kulturális és néprajzi jellegzetességeinek vizsgálata nem hiányozhat a magyarországi kutatásokból. Több magyar történész, etnográfus és múzeumi szakember fordította figyelmét a magyarországi települések román lakosságának sajátos kulturális vonásaira.¹

A muzeális munka vonatkozásában Domonkos Jánosnak, a gyulai múzeum igazgatójának nevét kell elsőként megemlítenünk, aki 1905-ben vetette fel a múzeumi gyűjtemények néprajzi anyaggal történő bővítését, nevezetesen javasolta magyar, német és román szoba berendezését és bemutatását a megyei múzeum kiállításában. Ötlete azonban nem valósult meg. Az intézmény későbbi igazgatója, Implom József, a háborúból való hazatérése után, 1947 őszétől tervbe vette a magyarországi románság néprajzi kutatását. Terveinek megvalósítására nem maradt ideje, ugyanis Gyula város polgármestere 1950-ben Lükő Gábort, a debreceni múzeum munkatársát nevezte ki a gyulai múzeum igazgatójának. A jeles néprajzos, Lükő Gábor 1934–1935-ben részt vett a Román Társadalomtudományi Intézet által szervezett, Dimitrie Gusti szociológus-esztéta vezette romániai kutatásokban. Gyulai múzeum-igazgatóként sok román vonatkozású tárgyat gyűjtött az 1950-es években, és fontos adatokat jegyzett le a magyarországi románok tárgyi kultúrájáról, valamint a román népdalokról és a néphagyományokról. Adatainak értékét növeli, hogy mivel beszélt a nyelvet, pontos megnevezéseit adta a tárgyaknak, illetőleg a népdalok szövegeit is feljegyezte. 1952-ben hagyományos román tárgyakat is felvonultató néprajzi kiállítást szervezett Gyulán a budapesti Néprajzi Múzeum anyagából. Dankó Imre a népi építészet, a vásározó körzetek vizsgálatakor szentelt figyelmet a román lakosságra vonatkozó adatoknak. Igen értékesek a terepmunka során történt feljegyzései, melyek az Erkel Ferenc Múzeum Általános Adattára anyagát gyarapítják, és helyet kaptak a később, 1977-ben Debrecenben megjelent *Opuscula Ethnographica* című tanulmánykötetében. A gyűjtő- és feldolgozó munkát a '70-es években Bencsik Já-

¹ A magyarországi románok kutatástörténetéről részletesebben: PETRUSÁN-MARTYIN-KOZMA 2000. 21–23, 79–83.

nos folytatta, akinek a hagyományos állattartás és a népszokások tárgykörében publikált tanulmányai szintén saját gyűjtésein alapultak.²

A román nemzetiségi, főként a néprajzi kutatások fejlődését hátráltatta, hogy nem volt elég hazai román szakembere a területnek, a magyar kutatók közül pedig csak igen kevés beszélt a román nyelvet. A magyarországi románokkal kapcsolatos néprajzi kutatások jellemzője az volt, hogy olyan területek feldolgozására törekedett, amelyek az etnikus jegyeket hangsúlyosan hordozzák (pl. népszokások, népköltészet, néphit, néptánc), ritkábban találhatunk írásokat pl. a földrajzi-társadalmi környezet által természetszerűleg determináltabb tárgyi néprajzzal kapcsolatosan (1–2. kép).

A Békés megyei múzeumi szervezet és a román bázismúzeum

A magyarországi románok történetének és néprajzának kutatása az 1974. évtől a Békés megyei múzeumi szervezet hatáskörébe tartozik országos gyűjtőkörrel.³ A minisztériumi döntést, hogy a Békés megyei múzeumi szervezet a hazai szlovákok mellett a románok bázismúzeumaként működjön, feltehetőleg az indokolta, hogy Békés megyében élnek a legnagyobb számban románok, s a leltárkönyvek adatai szerint az 1970-es évek elejéig a megyei múzeumi szervezet történeti és néprajzi gyűjteményeiben a románságra vonatkozó tárgyak és adatok száma igen csekély volt.

A megyei fenntartású intézmény Békés, Hajdú-Bihar és Csongrád megye román közösségei történeti múltjának, népi kultúrájának vizsgálatát két munkatárs, Csobai Lászlóné történész és Martyin Emília néprajzos főmuzeológus alkalmazásával végzi. Feladatuk a román nemzetiségre vonatkozó néprajzi tárgyak, történeti dokumentumok, valamint a szellemi kultúra emlékanyagának gyűjtése és folyamatos feldolgozása mellett a hazai románság története és néprajza különböző területeinek publikációkban való feldolgozása, kiállításokon és előadásokon való bemutatása, népszerűsítése.

Az utóbbi évtizedek társadalmi-gazdasági változásai nem hagyták érintetlenül a nemzetiségi közösségek népi kultúráját. A gazdálkodási mód megváltozása, a régi lakóházak lebontása miatt a hagyományos paraszti kultúra feleslegessé vált tárgyi emlékeinek nagy része megsemmisült. A felgyorsult átalakulási folyamat, valamint a magángyűjtők felvásárlásai miatt még sürgetőbb és fontosabb feladat lett az etnikus jegyeket hordozó tárgyak gyűjtése (3–4. kép).

A Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága tehát közel négy évtizede végzi a hazai románság történeti-néprajzi kutatását. A plusz feladatokkal járó bázistevékenység költségeit saját költségvetéséből fedezi, nem rendelkezik a feladathoz szükséges központi anyagi támogatással.

² A megyei múzeum kezdeti román vonatkozású tevékenységéről: MARTYIN 2010. 142–150.

³ MARTYIN 2004.

Kállai Ernő, a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa, a kisebbségi kulturális jogok érvényesülésének vizsgálatáról szóló 2010. évi jelentésének 5. pontjában foglalkozik a megyei szintű muzeális intézmények – a megyei múzeumok igazgatóságainak – nemzeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos tevékenységével, a bázismúzeumok helyzetével.

„A bázismúzeumok az 1970-es években kaptak megbízatást – országos gyűjtőkörrel – az adott hazai nemzetiség történeti, néprajzi és kulturális hagyományokra vonatkozó emlékeinek gyűjtésére, feldolgozására és bemutatására. Nemzetiségi bázismúzeumi feladatkörű intézmények: a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum, amely horvát, szerb és szlovén anyaggal rendelkezik, a tatai Kuny Domokos Múzeumhoz tartozó Német Nemzetiségi Múzeum, valamint a szlovák és román anyagot gondozó békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum. Mindhárom intézmény a megyei múzeumi szervezet része, fenntartójuk a megyei önkormányzat.”⁴

A román bázismúzeummal kapcsolatosan ugyanebben a jelentésben a következőket fogalmazza meg:

„A Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága 2009-ben elfogadott Alapító Okiratának 6. pontja utal a nemzetiségi kulturális feladatokra. A múzeum működési köre »Békés megye közigazgatási területe, a magyarországi szlovák és román nemzetiségi néprajz esetében Magyarország.«

A Békés Megyei Múzeumok Igazgatóságának 2009-ben elfogadott Szervezeti és Működési Szabályzata is tartalmazza a bázismúzeumi feladatokat. A II. fejezet 2. pontjában a részletes feladatok között jelzi: »Nemzetiségi muzeológia területén szlovák és román vonatkozásban országos gyűjtőkörrel rendelkezik a szervezet.« Az V. fejezetben, ahol a megyei múzeumi feladatellátásban résztvevő intézmények és a szakágak területi vetületét mutatják be, az 1.2. pontban a Munkácsy Mihály Múzeum gyűjtőterületénél Békés megye mellett a magyarországi szlovák és román nemzetiségi néprajz esetében Magyarország szerepel. Ugyanebben a fejezetben az egyes szakágak területi vetületénél a 2.3. pontban azt is rögzítették, hogy »néprajzi területen a szlovák kisebbség bázismúzeumi feladatait a békéscsabai, a román kisebbség bázisfeladatait pedig a gyulai múzeum végzi. A német emléktárgyak gyűjtésének központja Békéscsabán található.«⁵

Román történeti és néprajzi gyűjtemények

A nemzetiségi bázisfeladatok elindításának fontos szempontja volt, hogy a gyűjtemények anyaga – az anyagi lehetőségek függvényében – román történeti és néprajzi tárgyakkal bővüljön. A gyűjtési nehézségek ellenére a Magyarországi

⁴ KÁLLAI 2010. 69.

⁵ KÁLLAI 2010. 76.

Románok Kulturális Szövetségével és a Magyarországi Románok Kutatóintézetével közösen megrendezett néprajzi táborok keretében végzett munka, valamint a bázismúzeum munkatársainak egyéni gyűjtései által több ezer tárggyal, fényképpel és dokumentummal gazdagodott a gyulai és a békéscsabai múzeumok néprajzi és történeti gyűjteménye.

Az elmúlt évtizedekben a következő helyszíneken voltak néprajzi-történeti táborok: Kétegyháza (1976), Battonya (1977), Elek (1978), Méhkerék (1979), Bedő (1980), Kétegyháza (1981), Körösszegapáti (1982), Magyarcsanád (1983), Körösszákál (1984), Pusztatottlaka (1985), Zsáka (1986), Battonya (1987), Pocsaj (1988), Létavértes (1989), Mezőpeterd (1990), Darvas (1991), Vekerd (1992), Sarkadkeresztúr (1993), Nyíradony (1994), Elek (1995), Csorvás (1996), Méhkerék (1997), Bedő (1998), Pusztatottlaka (1999).

A táboroknak a gyűjtemények gyarapításán túl egyéb fontos hozadéka is volt. Az azokban résztvevő középiskolásoknak és főiskolai hallgatóknak lehetőségük volt elsajátítani a terepmunka módszereit, közelebbi kapcsolatba kerültek a múzeumokkal, megismerhették a múzeumi munkát. A fiatalok tehát elméleti és szakmai képzést kaptak, ugyanakkor munkájukkal jelentős segítséget nyújtottak a múzeumnak.⁶

Az 1979-től folyamatosan bővülő román történeti gyűjtemény főként az egyes települések történetére, jeles személyiségeinek tevékenységére vonatkozó tárgyi és dokumentumanyagból áll (5. kép). A tárgyak nagyrészt a két világháború közötti időszakban működő egyesületek, dalegyletek, olvasóköri, kiemelkedő személyiségek tevékenységéhez köthetők. A dokumentumok között egyaránt találhatók iratok, könyvek, nyomtatványok, fényképek, plakátok és sajtótermékek. Különös értéket képviselnek a jeles személyiségek hagyatékai, melyek között megemlíthetjük pl. Miskucza Péter kétegyházi, Csumpilla Demeter békési és Luczai Mláden magyarcsanádi ortodox lelkészek, Szabó Demeter gyulai görögkeleti esperes, Popovics Kornél csorvási jegyző, Domokos Sámuel nyelvészprofesszor, Váncsa Vilmos tanácskezelő, Nyisztor György állami díjas népművelő, Kovács Tivadar népzeneész és Nyisztor György néptáncos személyes tárgyait és iratait.⁷

A történeti kutatások lényeges forrásai a levéltári dokumentumok. A múzeum román történetésze a mai magyarországi román közösségekre vonatkozó levéltári kutatásokat végez mind a magyarországi, mind pedig a romániai levéltárakban. Mivel a hazai román közösségekre vonatkozó legteljesebb tárgyi és iratanyag a Magyarországi Román Ortodox Egyház Gyűjteményében található, igen fontos feladat ennek az anyagnak a rendezése, kutathatóvá tétele, amelynek több évtizedes feldolgozó munkáját is a bázismúzeum munkatársai végzik.⁸

A több ezer tételt számláló, részben a Munkácsy Mihály Múzeum, részben az Erkel Ferenc Múzeum leltárába került néprajzi tárgyak a népelet legkülönbözőbb

⁶ A néprajzi táborok tevékenységéről, eredményeiről: MARTIN 1999. 54–61.

⁷ A történeti gyűjteményről részletesebben: CSOBAL 1996. 7–12.

⁸ CSOBAL–MARTIN 1999. 100–114.

területeinek bemutatására alkalmasak. Megtalálhatóak köztük a román közösségek-től származó bútorok, viseleti darabok, textíliák, népi cserépedények, gazdasági eszközök, használati tárgyak éppúgy, mint a hagyományokkal, néphittel kapcsolatos tárgyak és az archív fényképek. A gyűjteményben különös értéket képviselnek a szőtt-hímzett textíliák, hiszen ezeket még az utóbbi évtizedekben is házilag készítették, így készítési módjukat, motívumaikat kevésbé befolyásolták külső tényezők, ezért jobban megőrizték az etnikus sajátosságokat. Említésre méltóak az archív fotók, amelyek egy-egy közösség életmódjáról, viseletéről, a paraszti élet belső rendjéről hordoznak fontos információkat (6–7. kép).

Az Erkel Ferenc Múzeum román vonatkozású történeti tárgyai és néprajzi gyűjteményei egységet alkotnak a Munkácsy Múzeumban lévő román gyűjteményrészekkel, hiszen ezek elhelyezése a mindenkori raktározási lehetőségek függvénye volt. Így tehát az Erkel Ferenc Múzeum román nemzetiségi tárgyi anyaga, segédgyűjteményei, általános adattára és hangzós anyag tára a Békés megyei román bázismúzeum szerves része.

Az 1200 tételt számláló Magyarországi Románok Általános Adattára főként néprajzi gyűjtéseket, a román táborok anyagait, népdalkottákat, a hazai román mesék lejegyzett változatait, a románság történetével kapcsolatos dokumentumokat, a terepmunkák során készített fényképeket tartalmaz. A hangzós anyag tár 250 hangkazettája és ezek digitalizált változata, valamint az utóbbi évek digitális hangfelvételei a népelet legkülönbözőbb területeinek a terepmunkák során rögzített adatait őrzik. A kutatások során készített román témájú fényképek negatívjai az intézmények fotótárába, az újabban, digitálisan készült fotók pedig a számítógépes adatbázisba kerülnek.

Kiállítások

A gyűjtések során a múzeumi gyűjteményekbe került tárgyak lehetővé teszik a hazai románság népeletének kiállításokon való bemutatását. A kiállításokon a tárgyak mellett igen fontos szerepet kapnak a településeken készült fényképek, amelyek megőrkítik a népi kultúra minden maradványát, a hagyományos módon épült lakóházakat, gazdasági építményeket, bútorokat, temetőket, szokáselemeket, munkafolyamatokat valamint a településeken élők mindennapjait.

A Békés megyei etnikai csoportokat bemutató első állandó történeti-néprajzi kiállítás 1980-ban nyílt meg, s egészen 2002-ig volt látható. A Néprajzi csoportok Békésben a XVIII–XIX. században című, több mint két évtizedet megért állandó kiállítás lakóházbelső részleteken és viseleti anyagon keresztül mutatta be a megyében élő nemzetiségek népi kultúrájának sajátosságait, hasonlóságait és különbözőségeit. A 21. század elejére már kivitelezésében elavult kiállítást a 2003 tavaszán megnyílt Azonosság, másság, sokszínűség című új állandó kiállítás váltotta fel. A kiállítás közel 200 négyzetméteren, újszerű szemléletben mutatta be a Magyarország legszínesebb etnikai összetételű megyéjében élő magyarság és nemzetiségi la-

kosság (szerbek, románok, szlovákok, németek, romák) történetét és néprajzát, az együttélés évszázadai alatt bekövetkezett kölcsönhatások során kialakult sajátos népi kultúráját. A kiállítás 2010-ig volt látogatható a Munkácsy Mihály Múzeum állandó kiállításaként. Azóta a megyei múzeumi szervezet honlapján megtalálható virtuális tárlaton láthatók a magyarországi szlovák és román nemzetiség tárgyi kultúrájának reprezentatív emlékei.⁹

A múzeumi szervezet gazdag román anyagából több időszaki kiállítás is készült. A Munkácsy Mihály Múzeumban volt megtekinthető 1983-ban a megyei szlovákok és románok történetét bemutató időszaki kiállítás *A Coresitől a Calendarul nostruig – Fejezetek a dél-alföldi szlovákok és románok művelődéstörténetéből* címmel (8. kép). 1985-ben, Budapesten, *Fejezetek a magyarországi románok történetéből és néprajzából* című kiállítást rendeztek a bázismúzeum munkatársai.¹⁰ Törökszentmiklóson, Magyarcsanakdon, Battonyán és Méhkeréken néprajzi témájú kiállításokon ismerkedhetett meg a látogató közönség a hazai románság kultúrájával. A bázismúzeum, az évtizedek során összegyűjtött tárgyi értékeket több alkalommal is bemutatta Gyulán, abban a városban, ahol az összes országos román intézmény működik. Az időszaki kiállítások közül a Magyarországi Románok Kulturális Szövetsége történetét bemutató, 1988-ban a Dürer Teremben megrendezett kiállítást említjük meg.¹¹

A magyarországi románok első és eddig egyetlen tájháza 1984-ben nyílt meg a Békés megyei Kétegyházában. A lakóháznak a hitelesség kritériumait szem előtt tartó átalakítási és berendezési munkálatait a Munkácsy Mihály Múzeum munkatársai végezték. A lakóház berendezése főként helyi néprajzi anyagból történt, de a múzeum törzsgyűjteményébe tartozó, leltározott tárgyak is gazdagítják mind a mai napig a tájház anyagát (9. kép).

Szellemi hagyományok

A néphagyományok elhalásának, az anyanyelv visszaszorulásának folyamata miatt a magyarországi románok néprajzi kutatásának másik fontos feladata a hagyományok rögzítése, megőrkítése. A kutatási témákat természetesen meghatározta a hagyományok meglétének, megőrzöttségének mértéke az adott településen. A szellemi hagyományok gyűjtése előzetesen összeállított kérdőívek felhasználásával, magnetofonkazettára való rögzítéssel történik, ugyanis így a hagyományok mellett megőrződnek a tájnyelv helyi sajátosságai is. A gyulai múzeum hanganyagára több ezer perces hangzós anyagot tartalmaz. Az elmúlt években vizsgált témák közé tartoztak a jeles napi szokások, a családi élet szokásai, a hiedelemalakok és mágikus eljárások, a ragadványnevek, a hagyományos paraszti öltözet, a kenderfel-

⁹ www.munkacsy.hu

¹⁰ CSOBÁI 1996. 12.

¹¹ A kiállításához katalógus is készült: CSOBÁI 1988.

dolgozás munkafolyamata, valamint a népi textíliák. A gyűjtések eredményei a gyulai múzeum külön e célra létrehozott román adattárába kerülnek.

A Békés megyei románok szellemi hagyományai a 20. század közepéig szinte érintetlenek maradtak. Itt említhetjük meg a népzene és néptánc felbecsülhetetlen értékeit, a népköltészeti alkotások változatos, széles körét, a naptári ünnepekhez, az emberélet fordulóihoz és a munkaalkalmakhoz kapcsolódó szokásokat, a népi hitvilág és gyógyítás emlékeit, az étkezési szokásokat (10–12. kép).

A néptánc, a táncalkalmak fontos szerepet töltöttek be a román közösség társadalmi életében, a magatartásformák kialakulásában. A magyarországi román, főként méhkeréki és eleki táncok által országos, sőt nemzetközi ismertséget is szerzett a kis létszámú hazai román közösség. A hagyományőrző együttesek műsoraiból ismertté vált román táncok közkedveltek lettek, majd bekerültek neves táncegyüttesek repertoárjába is. Táncoreográfiák színpadra állításával feldolgozásra és bemutatásra került több népszokás is (pl. lakodalmas, kecskemaszkos alakoskodás, sorozás stb.) (13. kép). A néptáncok mellett a Békés megyei román népzenei anyag is felkeltette jeles kutatók, zenészek érdeklődését. A helyi gyűjtések nyomán ismertté vált román népzenei anyag és népdalkincs nagy része hanghordozókon is megjelent.

Ebben az értékmegőrzésben tölt be nagyon fontos szerepet a múzeumi munka, hiszen nagymértékben hozzájárul a különböző etnikus jegyek összegyűjtésében, leírásában, feldolgozásában, ezzel megteremtve az átörökítés lehetőségét is.

Tudományos kutatás, kiadványok

A feldolgozó munka eredményeit önálló kötetekben, tanulmányokban és népszerűsítő cikkekben publikálják a bázismúzeum munkatársai. Ezek között említhetjük a hazai románok betelepüléséről, egyház- és művelődéstörténetéről, a naptári ünnepekről, a népi gyógyászatról, a hiedelemalakokról és a népi textíliákról szóló nagyobb lélegzetű írásokat.

Az 1980-as évektől kezdve a nemzetiségi osztály két munkatársa szerkeszti több román nyelven megjelenő kiadvány köteteit, és közreműködik az oktatásban népismeret címen felhasználásra kerülő szakanyagok összeállításában is. A publikációk lehetőséget teremtenek a hazai román értelmiség írásainak megjelentetésére, ezzel is népszerűsítve a hazai román kultúra értékeit.

A *Din tradițiile populare ale românilor din Ungaria* című nemzetiségi néprajzi sorozat első kötetének 1975. évi megjelenése a magyarországi románok néprajzi kutatásának fontos állomása volt, hiszen általa lehetővé vált a hazai román néprajzi kutatások eredményeinek folyamatos megjelentetése, ismertté tétele. A kötetsorozat kezdetben a Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége kiadványa volt, de a kilencvenes évektől kiadását a Magyar Néprajzi Társaság vállalta magára. Ettől az időszaktól a kiadvány kapcsán szoros együttműködés alakult ki a bázismúzeum munkatársai és a MNT nemzetiségi szekciója között, 1995-től ugyanis a bázismúzeum munkatársa vette át a román kötetsorozat szerkesztői teendőit, s folyamatosan

jelentek meg román nyelvű írások a kötet hasábjain a megyei múzeumban végzett kutatások eredményeinek felhasználásával.

Ami a néprajzi kötetek tartalmát illeti, kezdetben a folklórtémák túlsúlya volt a jellemző, hiszen ezek őrizték meg legpregnansabban a nemzetiségi specifikumokat, de később az állattartás, népi textíliák, gyógymódok, népzene feldolgozásával, dialektológiai kutatásokkal bővült a vizsgált területek köre.

A másik tartalmi szempontú jellegzetesség az volt, hogy a dolgozatok túlságosan Békés megye centrikusak voltak, és mindvégig háttérben maradt a Hajdú-Bihar és Csongrád megyében élő románok hagyományos kultúrájának kutatása. Ez utóbbi azért is lett volna fontos, mert ezekben a vegyes lakosságú falvakban sokkal gyorsabb az asszimiláció, az itt élő román közösségek alig beszélik anyanyelvüket, és már csak igen rövid ideig, töredékesen tudják megőrizni a régi tradíciókat.

A néprajzi kötetsorozatnak mindvégig fontos funkciója volt a tudományos feldolgozás mellett az ismeretközvetítés, a népszerűsítés. Igen korán megfogalmazódott a nemzetiségi oktatásban dolgozók részéről ezeknek a kiadványoknak a hasznossága, ami a tanulmánykötetek összeállítása során nem volt elhanyagolható szempont. Az új Nemzeti Alaptantervben megfogalmazott népismereti oktatás a román iskolákban nem valósítható meg az utóbbi években megjelent történeti-néprajzi nyelvészeti publikációk nélkül, a kerettanterv főként az ezekben közölt ismeretanyagot közvetíti a tanulók számára. A 2005–2006. év folyamán elkészültek az Oktatási Minisztérium megbízásából az általános iskolai és gimnáziumi népismereti tankönyvek, melyek összeállítása során a szerzők a megjelent publikációkra, köztük a néprajzi kötetsorozatra is támaszkodhattak.

A román néprajzi kötetsorozat az utóbbi néhány évben kialakult sokrétű és sokirányú szakmai kapcsolat révén egyre inkább a figyelem középpontjába került, a magyarországi románok néprajzára vonatkozó eredményeket hasznosítja a román néprajzi kutatás.

1993-ban alakult meg a Magyarországi Románok Kutatóintézete azzal a céllal, hogy koordinálja a kutatásokat, előtérbe helyezze a legfontosabbnak és legsürgősebbnek ítélt kutatási területeket. A Magyarországi Románok Kutatóintézete megalkulása óta fontosnak tartja az anyanyelvi publikációk megjelentetését, ezért öröndetes módon könyvkiadásra is vállalkozik. Ezzel tulajdonképpen publikációs lehetőséget teremt a hazai románok történetével és néprajzával foglalkozó kutatóknak is.

A kezdetben a Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége, majd a Kutatóintézet kiadásában megjelent Izvorul című néprajzi füzet sorozat lapjain a népi kultúra legkülönbözőbb területeiről találhatunk anyanyelven publikált írásokat, adatközléseket. Az először 1982-ben megjelent Izvorul című füzet sorozatnak eddig 31 száma jelent meg (14. kép). Jelentős szerepet tölt be a románok tudományos kutatási eredményeinek bemutatásában a Lumina című társadalmi, kulturális, tudományos folyóirat, amely történeti, nyelvészeti, irodalmi és művészeti írásokat publikál (15. kép). A Kutatóintézet mindkét kiadványát a bázismúzeum munkatársai szerkesztik, s természetesen írásaik is megjelennek mindkét publikációban.

A népszerűsítés másik formája a különböző konferenciákon előadásokkal való részvétel. A bázismúzeum két munkatársa két évtizede tart előadásokat magyarországi és romániai szakmai konferenciákon, a magyarországi románokkal kapcsolatos legkülönbözőbb történeti és néprajzi témakörökben.

Együttműködések, szakmai kapcsolatok

Az utóbbi évtizedben egyre fontosabbá vált a romániai intézményekkel való kapcsolatfelvétel, kapcsolattartás és együttműködés. A megyei múzeumi szervezet kapcsolatot létesített az aradi és nagyvárad múzeum munkatársaival. Az aradi és nagyvárad muzeológusok részt vettek a Magyarcsanádon, Eleken, Sarkadkeresztúron, Darvason, Nyíradonyban, Méhkeréken, Bedőben és Pusztatlakán rendezett néprajzi táborok munkájában. A román bázismúzeum munkatársai pedig az együttműködés keretében több romániai településen végeztek adatgyűjtést az interetnikus kapcsolatoknak, a nemzetiségek együttélésének vizsgálatát célozva.

Az Aradi Múzeumi Komplexum és a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága együttműködése az 1990-es évek elején kezdődött. Az együttműködés keretében közös kutatásokra, egymás gyűjteményeinek megismerésére, kiállítások cseréjére került sor. Ezek között említhetjük az Arad megye népművészetét bemutató kiállítást, amelyet Békés megye több településén, a Békés megyei múzeumi szervezet tagmúzeumainak kiállítótermeiben láthatott az érdeklődő közönség.

A két intézmény 2004-től kezdődően 5 közös, néprajzi témájú, határokon átvívelő, interetnikus PHARE CBC projektet valósított meg.¹² Minden projekt végén egy kötet jelent meg, dokumentumfilm, kiállítás és önálló weboldal készült a kutatási eredményekkel, illetőleg a kutatásban résztvevők konferenciákat is rendeztek a vizsgált témakörökben. A projektekben az Arad Megyei Múzeum (Románia) szakemberei – Sorin Sabău, Elena Rodica Colta, Gabriel Hălmăgean – és a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága (Magyarország) kutatói – Ando György, Csobai Lászlóné és Martyn Emília – vettek részt.

Az első „Népszokások és hagyományok. Határokon átvívelő kulturális interferenciák” című PHARE CBC projekt¹³ költségvetésének igen fontos részét képezte az öt hónapon keresztül tartó terepmunka. A romániai és magyarországi kutatások összesen kilenc romániai és magyarországi települést érintettek. A projektben szereplő települések kiválasztása nem volt véletlenszerű, hiszen a kutatás a hagyományos kultúrák (román, magyar, szlovák, szerb) típusainak összehasonlító tanulmányozását tűzte ki célul. A vizsgálat tárgyát a hagyományos hegyvidéki és alföldi kultúrák közötti sajátosságok, különbségek, hasonlóságok, interferenciák képezték (16. kép).

¹² Az öt projektről részletesen: HĂLMĂGEAN 2009. 59–71.

¹³ COLTA 2004. 543.

A kutatási témakörök a következők voltak: a közösségek történelme és az együttélés következtében felmerülő gondok; a hagyományos építészet változásvizsgálata; a hegyvidéki és alföldi hagyományos mesterségek, a különböző etnikumok népszokásai és néphite. A projektben résztvevő muzeológusok a kutatás eredményeit közlő kétnyelvű kiadványban öt témakörben nyújtottak átfogó képet egy változásban lévő, de archaizmusát hagyományaiban mégis megőrző paraszti világról.

A 2005–2006. év folyamán zajló, „Vasútállomások és néphagyományok. Határokon átívelő vasúti kulturális utazások” című PHARE CBC projekt a két múzeum második közös vállalkozása volt. A tíz hónapon át folyó kutatási projekt Tótkomlóstól Nagyhalomig, vagyis a Körösök völgyéből az Alföldön át a hegyekig terjedő útvonalat követve, megpróbálta bemutatni a vidék régészeti, természeti, kulturális és épített örökségét (17. kép).

Az érintett települések vasútállomásaira és néphagyományaira vonatkozó leltári anyagok, szakirodalmak, iratok, fényképek és dokumentumok feltárása után több héten át folyó terepmunkára került sor. A terepmunka közben készült fotókat és archív felvételeket tartalmazó, ismeretterjesztő fényképalbum vasúttörténeti áttekintést nyújt, valamint átfogóbb képet ad a természeti és épített örökség szépségeiről.¹⁴ A kutatás másik fontos célja volt a vizsgált vegyes lakosságú települések néphagyományainak, kulturális rendezvényeinek feltérképezése, egy rendezvénynaptárral egybekötött útikalauz összeállítása a gyűjtött anyag turisztikai szempontú felhasználása, népszerűsítése érdekében.¹⁵

A projektben résztvevő szakembereknek az volt az elsődleges szándéka, hogy szélesebb körben megismertessék néhány Arad és Békés megyei vasútvonal történetét, fontosabb állomását, hogy a rossz állapotban lévő vasútállomásokra, ezek műemlékké nyilvánításának szükségességére felhívja a figyelmet, valamint, hogy ösztönözze az olvasót a vasúti turizmusra. A projekt Románia Kulturális és Egyházügyi Minisztériuma Arad Megyei Igazgatósága kitüntetésében részesült.

A sorrendben harmadik, „A kender az etnológiától az ökológiáig – Egy nővényi kultúra határokon átívelő revitalizációs programja” című projektnek célja a kender értékének és hasznosíthatóságának újrafelfedezése, és a fiatal generációk körében történő népszerűsítése volt (18. kép).

A kiindulási pontot a falvak emlékanyagának feltérképezése, a román, magyar, szlovák természetők és feldolgozók visszaemlékezései jelentették. Több olyan településen történtek adatgyűjtések, ahol nagy múltra tekint vissza a kendertermesztés és feldolgozás. A cél az volt, hogy vizsgálják a kenderfeldolgozás hagyományainak emlékanyagát. A terepmunka folytatásaként az iparág jelenlegi lehetőségeinek felmérésére összpontosítva a kender ipari, gyári feldolgozását vizsgálták.

A program egyik fontos része a fiatalok természetbarát ruházati cikkek iránti érdeklődésének felkeltése volt. Ennek céljából két „Öltözködjünk egészségesen”

¹⁴ SABĂU–CSOBAI 2005. 67.

¹⁵ MARTIN–COLTA 2005. 65.

című szakmai megbeszélést szerveztek, a fiatalok ösztönzése érdekében pedig az aradi Művészeti Gimnázium ruhatervezői osztályának végzősei számára megszervezték a kenderből készült ruházati divatcikkek vetélkedőjét.

„A kulturális identitás számít – Határon átvélt program a szellemi örökség megőrzéséért a DKMT régióban” volt a címe a 4. közös PHARE projektnek.¹⁶ A kutatás a majdani Szeged–Nagylak–Arad–Temesvár autópálya útvonalán található nyolc településen zajlott. Célja a helyi kulturális örökség feltérképezése és azonosítása volt, különös tekintettel a szellemi örökségre, és annak egy adatbázisban történő megőrzésére. Az autópálya megépítése elkerülhetetlenül előidézi a regionális fejlődést, ami jelentős változásokat hozhat a hagyományos kultúra területén. Ezért fontos célkitűzés volt a különböző etnikai közösségek lokális szellemi örökségének megóvása és átörökítése a következő generációk számára. Ennek érdekében megtörtént a diákok ismereteinek tesztelése saját hagyományaikról, beszélgetések folytak az etnikai-kulturális identitás megőrzésének jelentőségéről. A „Nagymama legjobb receptje” című, két helyszínen megrendezett vetélkedő elősegítette az önmeghatározó kulturális elemek azonosítását.

A projekt megvalósításában hangsúlyt kapott a kutatás folytatásának lehetősége és szükségessége. Lehetővé vált ugyanis, hogy más szervezetek, intézetek és etnikai kisebbségi egyesületek is folytassák a hagyományok megőrzésére és továbbörökítésére vonatkozó kutatásokat.

Az Arad Megyei Múzeum és a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága legutóbbi közös PHARE CBC projektjének címe „A román és a magyar falu az európai uniós integráció tükrében – határon átvélt program a lokális kulturális identitás megőrzéséért” volt (19. kép).¹⁷

A projekt olyan programokat (kutatás, szemináriumok, kiállítások, film, könyvbemutató) foglalt magában, amelyek célja a két megye román és magyar falvainak kulturális identitását meghatározó hagyományos tevékenységek kutatása, népszerűsítése volt. A projekt résztvevői egyrészt fontosnak tartották ezeknek a hagyományos foglalkozásoknak egy lehetséges lokális brandként való konzerválását, másrészt pedig igyekeztek a sajtón keresztül európai elismertséget szerezni ezen hagyományoknak.

A bibliográfiai adatokra és levéltári kutatásokra alapozott terepmunka összesen tizenkét településen történt, a kutatás tárgya pedig a sertéstartás és húsfeldolgozás, a szőlőművelés és borkultúra, a pálinkafőzés, továbbá a kenyérsütés volt. A kutatás részét képezték az ezekkel a hagyományos tevékenységekkel kapcsolatos európai uniós elvárások és előírások, valamint a két ország viszonylatában hozzájuk kötődő törvényi rendelkezések.

A helyszíni vizsgálatok során készült interjúk a parasztság szemszögéből mutatják be, hogy az Európai Unió által megszabott előírások betartásával hogyan tud-

¹⁶ COLTA–MARTIN–CSOBAI 2008. 287.

¹⁷ COLTA 2009. 216.

ják konzerválni a hagyományos magyar és román közösségek ezeket az őket kulturálisan meghatározó tevékenységeket, illetőleg, hogy a változások mennyiben érintik a szokásokat.

A romániai és magyarországi szakközépiskolák diákjai körében szervezett interaktív szemináriumokon, a kutatási eredmények bemutatása után párbeszéd alakult ki a tradíció jelentőségéről a nemzeti identitás meghatározásában, valamint az ősi szokások megőrzésének és továbbhagyományozásának esélyeiről.

A Világoson megrendezett tudományos ülészen az Agrárigazgatóság szakemberei is részt vettek, akik elemezték a régió hagyományainak megőrzésére irányuló törvényi lehetőségeket, és a terepmunka következtetéseiből kiindulva felvázoltak olyan jövőbeni etnoturisztikai programokat, amelyek ajánlatai között szerepelnének ezeknek a hagyományos tevékenységeknek a termékei is.

A kiállítások és a dokumentumfilm a kutatás folyamatát, a kutatás tárgyát képező tevékenységeket mutatták be, különös tekintettel a modernizációra és azokra a változásokra, amelyek az EU-ba való belépés előtti és utáni években következtek be. A projekt eredményeit bemutató kötet tartalmazza a hagyományos foglalkozásokhoz kötődő hiedelmeket, történeti adatokat, törvényi szabályozásokat, interjúkat, melyeken keresztül igyekszik képet adni e tevékenységeknek a fontosságáról, valamint megőrzésének szükségességéről a román és a magyar falvakban egyaránt.

A kutatás azt igyekezett bebizonyítani, hogy a magyar és román falvakban napjainkig gyakorolt 4 tradicionális tevékenység (szőlőművelés, pálinkafőzés, disznóvágás, kenyérsütés) méltó arra, hogy megőrződjön és támogatást kapjon egy multikulturális Európában.

Az 5 projekt számos értéket hozott a felszínre: 6 kiadvány, 5 dokumentumfilm, 5 kiállítás, több konferencia és szeminárium, több ezer fénykép, több ezer perc digitálisan őrzött hangzós anyag. A projektek egyik fontos hozadéka, hogy a közös terepmunkák erősítették a két intézmény munkatársainak szakmai és emberi kapcsolatait.

A nagyváradi Körösvidéki Múzeummal való kapcsolat korábbról datálódik, hiszen a romániai intézmény munkatársai (Ion Godea, Aurel Chiriac) már az 1980-as évektől részt vettek a Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége és a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága néprajzi táboraiiban. Az együttműködés felfrissítésére 2009-ben került sor, amikor a két intézmény vezetője, Aurel Chiriac és Szatmári Imre megállapodást írt alá az éves közös tevékenységről.

Az együttműködés keretében a két intézmény munkatársai szakmai tapasztalatcseréket és közös ásatásokat, kutatásokat szerveznek a régészet, a néprajz és a művészettörténet területén, viszonzossági alapon, közösen elfogadott tervek alapján, s vállalják, hogy a kutatási eredményeket megjelentetik. Együttműködnek kiállítások megvalósításában is. A 2010. évben az együttműködés keretében került sor a Körösvidéki Múzeum Régi román üvegikonok Erdélyből című kiállításának megnyitására a Munkácsy Mihály Múzeum Téglatermében (20. kép). A viszonzosság jegyében a Békés megyei múzeumi szervezet Az igazi csabai kolbász titka című kiállítást mutatta be Nagyváradon.

A két fél megállapodott abban, hogy együttműködik a Magyarországi Román Ortodox Egyház Gyűjteményére, illetve a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága történeti és néprajzi gyűjteményére alapozott új állandó kiállítás létrehozásában Gyulán, valamint abban is, hogy kölcsönösen népszerűsítik a másik fél tevékenységét, és vállalják, hogy saját kiadványaikban lehetőséget biztosítanak az együttműködés során létrejött írások megjelentetésére. Mindkét intézmény gondoskodik a folyamatos kiadványcseréről.

*

A trianoni Magyarország keretei között élő románok néprajzi kutatása a semmiből kezdett el építkezni a hetvenes-nyolcvanas években, s ebben kiemelkedő szerepet játszott Hocópán Sándor, aki maga köré gyűjtötte az érdeklődőket, az amatőr gyűjtőket, és szinte velük együtt tanulta a mesterséget. Ebben a munkában azonban szerencsére több jeles magyar szakember megértő segítségére számíthatott. Problémát jelentett azonban az, hogy a román közösségek tagjai a tájnyelvet jól ismerő, hazai román kutatók előtt nyíltak meg igazán, idegenként viszonyultak mind a magyar, mind pedig a romániai kutatókkal szemben.

A kutatási nehézségek másik tényezője az volt – és napjainkig is az –, hogy kevés az anyanyelven beszélő kutatók száma, ezért nekik a történeti, de főként a néprajzi kutatás szinte minden területének a vizsgálatát fel kell vállalniuk.

A néphagyomány meghatározó szerepe a közösség tudatában nem annyira racionálisan, hanem inkább ösztönösen fedezhető fel. A román lakosság a letelepedés időszakától egészen a 20. század közepéig, az izoláltság és a konzervativizmus következményeként, egy erősen nyelvhez kötött népi kultúrát őrzött meg. Ez a kultúra változott meg gyökeresen, robbanásszerűen az 1960-as évektől a gazdasági fejlődés, a társadalmi átrendeződések, az új kommunikációs technikák, rendszerek betörése következtében. Ebben a korszakban érzékelhető, hogy a közösség szinte máról holnapra tudatosan meg akart szabadulni mindattól, ami addig sajátja volt. Ez a folyamat számos negatív következménnyel, súlyos veszteségekkel járt együtt. A folyamat lassításában, átrendeződésében nagy jelentősége volt az öntevékeny hagyományápoló csoportok keretében történő felelevenítésnek. Folyamatos korosztályváltásokkal aktív, tevékeny kultúraápoló közösségek jöttek létre, amelyek országszerte meghozták a Békés megyei román közösségek hírnevét, népszerűsítve elsősorban a néptánc- és népdalkincset.

A Békés megyei román nemzetiségi közösségeknek a 20. században létérdekévé vált minden olyan lehetőség kihasználása, amely a közösségérzést elősegítette. Ez lehetett és ez lehet napjainkban is a tradíciók révén megörökölt szokásrend tudatos megőrzésének a legfontosabb oka.

A bázismúzeum elkövetkezendő éveinek tervei között szerepelhet a gyűjteményeknek, adattárnak, fotótáraknak a még fellelhető anyagokkal való folyamatos bővítése. Folytatódik a terepmunka a románok által is lakott településeken, különös

hangsúlyt fektetve a kevésbé kutatott területekre, valamint a népi kultúra változási folyamatának vizsgálatára. A néprajzi és történeti vizsgálódásokon kívül célszerűnek látszik a kutatásokat kiterjeszteni – szakemberek bevonásával – a tájnyelvi sajátosságok és a nyelvéllapot rögzítésére, majd elemzésére.

A múzeumi szakembereknek azokkal az újabban kialakult szokásokkal is foglalkozniuk kell, amelyek megőriztek néhány elemet a tradicionális életmódból, de ugyanakkor sok olyan új elemet emeltek be, amelyek lassan hagyományossá válnak, azaz beépülnek a közösségek mindennapjaiba, ünnepeibe.

IRODALOM

COLTA 2004

Colta, Elena Rodica (red.): Obiceiuri și tradiții populare. Interferențe culturale transfrontaliere – Népi szokások és hagyományok. Határokon átvélő kulturális interferenciák. Arad, 2004. 543.

COLTA 2009

Colta, Elena Rodica (red.): Satul românesc și maghiar în contextul integrării în Uniunea Europeană. Program transfrontalier de conservare a identității culturale locale – A román és a magyar falu az Európai Unió integráció tükrében. Határon átvélő program a lokális kulturális identitás megőrzéséért. Arad, 2009. 216.

COLTA–MARTIN–CSOBAL 2007

Colta, Elena Rodica – Martin, Emilia – Csobai, Elena: Cânepa de la etnologie la ecologie. Un program transfrontalier de revitalizare a culturii cânepii – A kender az etnológiától az ökológiáig. Egy növényi kultúra határon átvélő revitalizációs programja. Arad, 2007. 144.

COLTA–MARTIN–CSOBAL 2008

Colta, Elena Rodica – Martin, Emilia – Csobai, Elena: Identitatea culturală contează. Un program transfrontalier de salvagardare a patrimoniului imaterial din DKMT – A kulturális identitás számít. Határon átvélő program a szellemi örökség megőrzéséért a DKMT régióban. Arad, 2008. 287.

CSOBAL 1988

Csobai Elena: A Magyarországi Románok Demokratikus Szövetségének története 1948–1988-ig. Gyula, 1988.

CSOBAL 1996

Csobai, Elena: Înființarea muzeului din Bichișciaba ca muzeu de bază al românilor din Ungaria. Lumina, IV. (1996) 7–12.

CSOBAL–MARTIN 1999

Csobai, Elena – Martin, Emilia: Vestigiile Bisericii Ortodoxe Române din Ungaria – A magyarországi román ortodox egyház kincsei. Gyula, 1999. 123.

HÄLMÄGEAN 2009

Hälmägean, Gabriel: Parteneriat muzeal în cadrul programului european de cooperare transfrontalieră. Izvorul, Nr. 30. (2009) 59–71.

KÄLLAI 2010

Dr. Källai Ernő, a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának jelentése a kisebbségi kulturális jogok érvényesülésének vizsgálatáról 2010. (cervinus.s8.vhost.hu/dokumentumok/nszsz/jelentes_2010.pdf)

MARTIN 1999

Martin, Emilia: Cercetări în cadrul taberelor etnografice. Izvorul, 20. 1999. 54–61.

MARTIN-COLTA 2005

Martin, Emilia – Colta, Elena Rodica: Gări și tradiții populare. Trasee culturale transfrontaliere pe calea ferată – ghid turistic – Vasútállomások és néphagyományok. Határon átvélő vasúti kulturális utazások. Arad, 2005.

MARTYIN 2001

Martyin Emília: A magyarországi románok bázismúzeuma. Barátság, (2001. december).

MARTYIN 2004

Martyin Emília: Nemzetiségi hagyományok, értékek. In: Majláthné Dénesi Andrea (szerk.): A román nemzetiségűek helyzete Békés megyében. Békéscsaba, 2004. 27–30.

MARTYIN 2010

Martyin Emília: A gyulai Erkel Ferenc Múzeum. In: Ando György (szerk.): A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve. Új sorozat I. Békéscsaba–Gyula, 2010. 132–173.

PETRUSÁN-MARTYIN-KOZMA 2000

Petrusán György – Martyin Emília – Kozma Mihály: A magyarországi románok. Változó világ, 29. (2000) 128.

SABĂU-CSOBAL 2005

Sabău, Sorin – Csobai, Elena: Gări și tradiții populare. Trasee culturale transfrontaliere pe calea ferată – Vasútállomások és néphagyományok. Határon átvélő vasúti kulturális utazások. Arad, 2005. 67.

The Base Museum of the Romanians Living in Hungary

– Emilia Martyin –

Resume

The Trianon borderline having been drawn, a thematic research on the Romanian ethnic minority staying behind in Hungary was started from the mid-20th century, recognizing the fact that an examination of the history and the cultural and folklore characteristics of the ethnic minorities living in Hungary may not be omitted from the researches in Hungary. Several Hungarian historians and ethnographers and museologists have followed with attention the specific cultural aspects of the Romanian population of the settlements in Hungary.

With a national catchment area, since autumn 1974, the research on the history and the ethnography of the Romanians in Hungary have been provided for by the Békés county organization of museums. The decision of the Ministry, i.e. that Békés county organization of museums, in addition to being a base museum for the Slovaks, should extend its activities of the kind in terms of the domestic Romanians, may be justified by the fact that Romanians in the largest numbers live in Békés county. Another aspect is that the number of the relics and the data referring to the Romanians in the historical and ethnographic collections of Békés county museum organization were scarce up to the early 1970s.

Békés county museum organization has been studying the historic past and the popular culture the Romanian communities of Békés and Hajdú-Bihar and Csongrád counties for 4 decades. A task of the organization is to collect and to continuously process ethnographic relics, historic documents and relics of spiritual culture referring to the Romanian ethnic minority living in Hungary. In addition, the organization is also supposed to elaborate and to present and to popularize at exhibitions and lectures the various fields of the history and the ethnography of domestic Romanians.

Martyin Emília

Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága

Erkel Ferenc Múzeum

5700 Gyula, Kossuth u. 17.

E-mail: martyinemilia@gmail.com

1. kép. Néprajzi gyűjtés az eleki Szabó Péternél

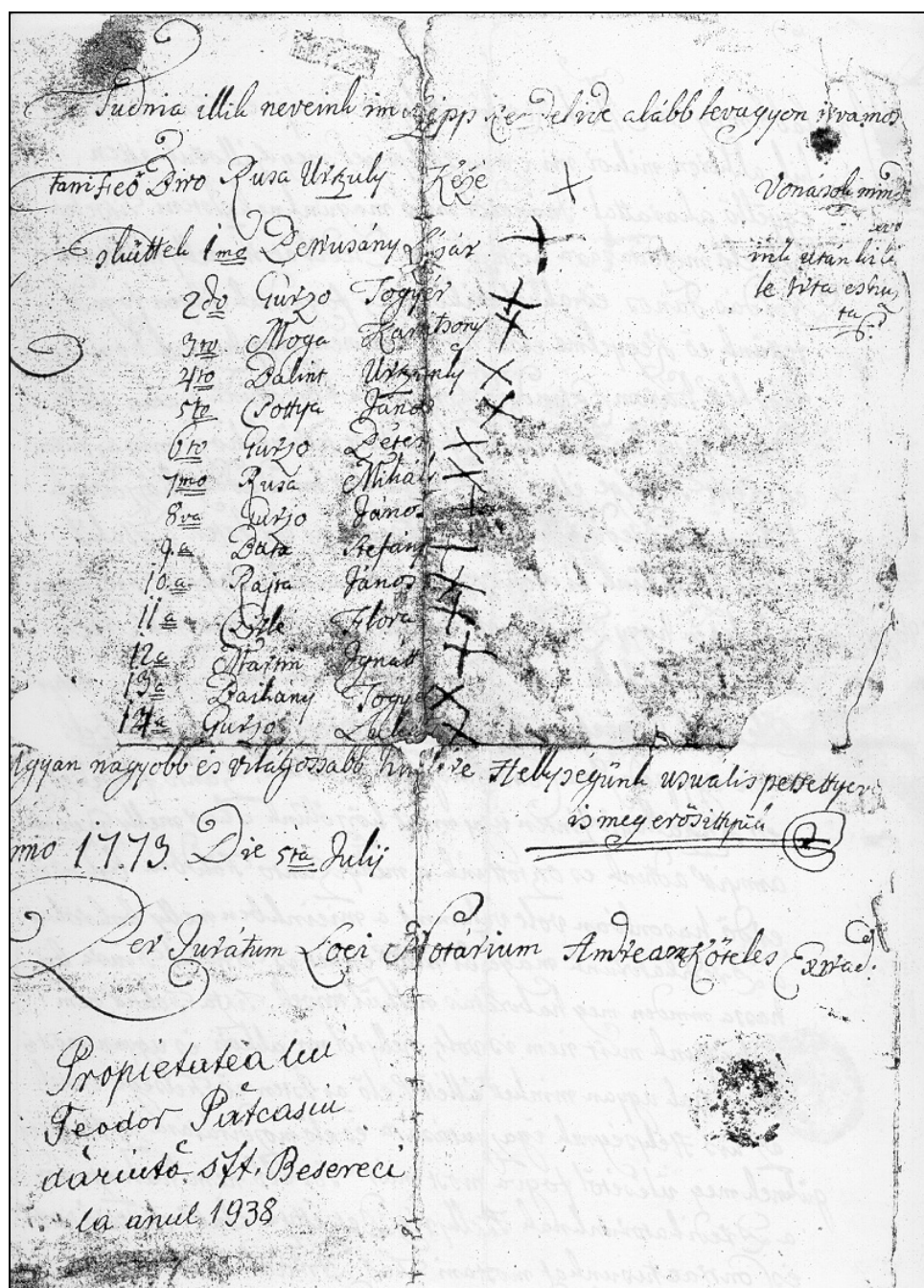
2. kép. Méhkeréki adatközlők

3. kép. Néprajzi tárgyak a méhkeréki iskolában

4. kép. Régi román lakóház Méhkeréken

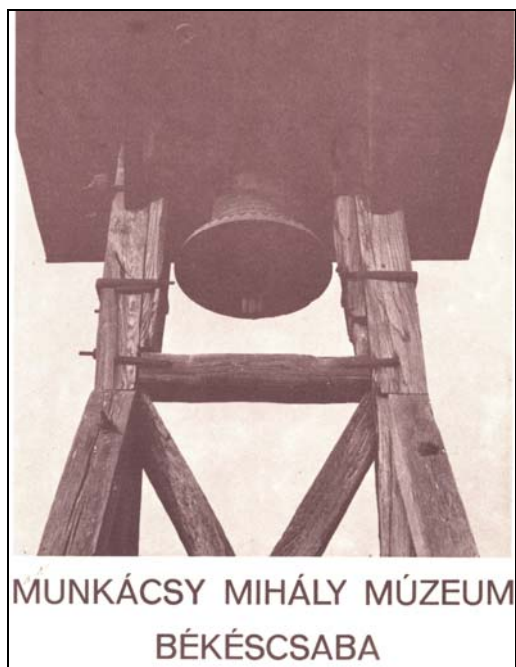

5. kép. A méhkeréki pap szerződésének részlete, 1773

6. kép. Kétegyházi románok
a 19. században

7. kép. Hímzett dísztrüklöző

8. kép. A Coresitől a Calendarul nostruig című kiállítás vezetője

9. kép. A kétegyházi román tájház tisztaszobája

10. kép. A bedői betlehemes játék szereplői az 1980-as években

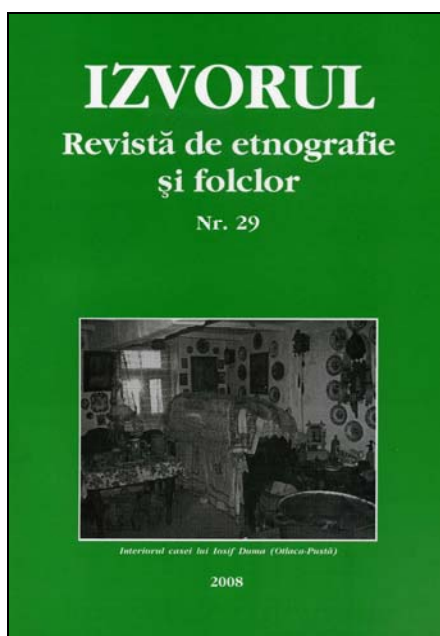
11. kép. Nagypénteki körmenet a gyulai ortodox katedrálisban

12. kép. A békéscsabai román ortodox temető

13. kép. Eleki kecskemaszk (turca)

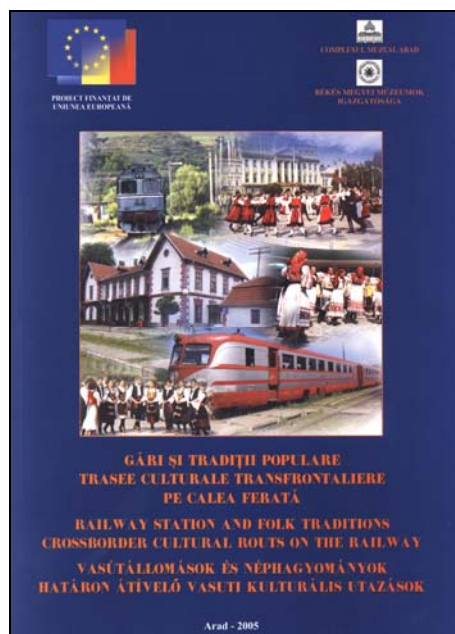
14. kép. Az Izvorul című román néprajzi folyóirat

15. kép. A Lumina című történeti, kulturális folyóirat

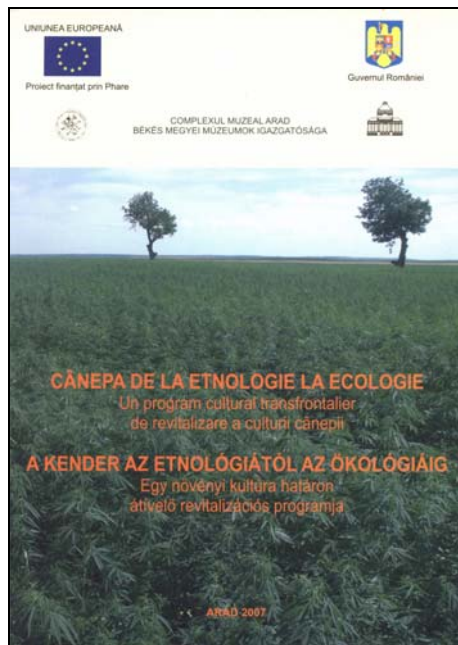

16. kép. A Phare 2004 kötet

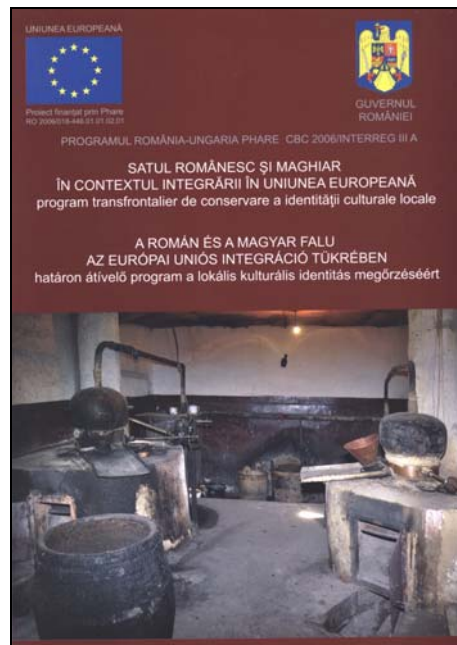

17. kép. A Phare 2005 kötet

A magyarországi románok bázismúzeuma

18. kép. A Phare 2007 kötet

19. kép. A Phare 2009 kötet

20. kép. A Régi román üvegikonok Erdélyből című kiállítás megnyitója a Munkácsy Múzeumban

A SARKADI CSATÁRY CSALÁD IRATAI

– Seres István –

A sarkadi hajdúk történetének méltán első nagyhírű összefoglalója a városhoz szoros szállal kötődő Márki Sándor volt, aki 1877-ben, alig 23 esztendősen, önálló monográfiával kedveskedett szeretett lakóhelyének.¹ Sarkad történetével és néprajzával a későbbiekben is foglalkozott (elsősorban a bihari lapokban megjelent cikkeiben, tárcáiban), majd fél évszázaddal később, 1924-ben pedig, a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain ismét összefoglalta eredményeit a „Sarkadi hajdúk” című tanulmányában.² Márki kutatásai és megállapítái olyannyira alapvetőknek bizonyultak, hogy az azóta eltelt időszak történészei rendre csak az ő munkáit vették alapul, újabb források feltárására, bevonására pedig csak elvétve került sor. Az elmúlt évtizedekben több kiváló hajdúkutató is megemlékezett Sarkadról, így a közös-köz-bihari hajdúság első összefoglalója, Dankó Imre, aki kismonográfiája mellett önálló tanulmányokat is szentelt a sarkadi vár történetének,³ és többek között ő írta a hajdúkorra vonatkozó fejezetet a város történetének modern összefoglalásában.⁴ Dankó Imre mellett még Nyakas Miklós munkásságát kell kiemelnünk, aki több ponton is módosítani tudta a sarkadi hajdúkkal kapcsolatos korábbi ismereteinket.⁵

A sarkadi vár Nagyvárad előretolt állomásaként kiemelt hadászati szerepet játszott a tizenötéves háborútól kezdve egészen a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári békekötésig. A sarkadiak katonai szolgálatának elismeréseként a mezővárost I. Rákóczi György hajdúvárosi ranggal ruházta fel, de emellett az erdélyi fejedelmek és a Habsburg-házból való uralkodók számos itteni várkatonának és azok családjának is adományoztak egyéni nemességet. Többek között ekkor lettek meg-nemesítve a Bakos, Balogh, Erdélyi, Gyulay, Illyés, Kis Balázs, Morra, Nagy, Nemes, Nyilas, Pap, Puskár, Rácz, Simon, Szabó, Szathmáry, Szűcs és Tarsoly családok, de meg kell jegyeznünk, hogy egyes hasonló nevű családok, mint pl. a Nagy, Pap, Szabó és Szathmáry, tagjai közül többen egymástól függetlenül is kaptak nemességet.⁶ Jellemző ugyanakkor, hogy a nemességben részesülő katonák egy részét

¹ MÁRKI 1877.

² MÁRKI 1924.

³ DANKÓ 1959; DANKÓ 1967.

⁴ DANKÓ é. n.

⁵ NAGY-NYAKAS 2001; NYAKAS 2005; NYAKAS 2006.

⁶ Az itteni számos, nemességet kapott Szabó családból származnak pl. a Megyeryek jogán Sarkadon birtokos Bende Szabók és a 18. század második felében Békésre került Zsíri Szabók is.

csak a katonai szolgálat kötötte Sarkadhoz, egyébként más helységekből származtak. A szomszédos Dobozt birtokló Veress Márton kapitánysága alatt pl. számos ottani lakos lett sarkadi várkatona, akik később nemességet kaptak,⁷ egyes sarkadi származású katonák pedig a nagyváradi helyőrség tagjaiként részesültek hasonló fejedelmi elismerésben. Ugyanakkor Sarkadhoz még több olyan nemesi család is kötődik (Fejér, Kerekes, Lugosi), akik helyi és környékbeli birtokosokként szerepeltek a város 1660 előtti életében. Ők többnyire fejedelmi birtokadományaik révén kerültek Sarkadra. Külön kell szólnunk a város legrégebbi birtokos nemes családjáról, a Leelőssyeokről, akik bizonyítottan már az Árpád-korban is a térségben éltek.

Feltétlenül el kell mondanunk, hogy az eredeti sarkadi nemescsaládok közül többen még a vár pusztulása, ill. Nagyvárad török kézre kerülése idején elhagyták a vidéket, s a későbbiekben már nem kerültek kapcsolatba Sarkaddal. A városból elkerült, és új lakóhelyén gyakran fontos társadalmi, politikai szerepet betöltő sarkadi nemes családok közül kerültek ki a „Sarkadi” előnévvel híressé vált családok, mint pl. a Sarkadi Nagy, Sarkadi Szabó, valamint a Sarkadi Csátáry.⁸ Közülük, talán mondanunk sem kell, legnagyobb érdeklődésre az utóbbi számíthat, mivel a 17. század folyamán a család két tagja is betöltötte a sarkadi kapitányi tisztséget.

A fentiek alapján logikusnak tűnik, hogy a sarkadi hajdúk, és ezzel együtt természetesen Sarkad város történetéhez éppen a helyi (birtokos) nemes családok iratai, irattárai képezhetnének elsőrangú kútfőket. Nem is kell messzire mennünk, Márki Sándor pl. nemcsak hogy eredetiben kutathatta a városban, ill. a Bihar vármegyében egyaránt fontos közéleti és politikai szerepet betöltő Leelőssy család levelesládáját, hanem a Leelőssyek több mint száz tételből álló iratanyagából került ki a monográfiája összeállításához felhasznált eredeti iratok zöme! Jó 135–140 évvel a kiváló történettudós kutatásai után azonban már sokkal, de sokkal nehezebb a kutató dolga: a Leelőssy-iratok hollétéről még a ma élő leszármazottak sem tudnak, az országos és regionális levéltárakban töredékesen fellelhető sarkadi vonatkozású családi fondok iratai pedig többnyire a Rákóczi-szabadságharc utáni esztendőkhöz kezdődnek, s csak elvétve találhatunk olyan oklevelet vagy oklevélmásolatot, ami a város hajdúkorában íródott.

Ezért el lehet képzelni a meglepődésünket, amikor a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban a Bihar vármegyei nemességigazolási perek családonként rendezett anyagában beletekintettünk a Csátáry család aktájába. A kutatók által mindeddig sehol sem idézett iratanyag egy Máramaros és Ugocsa vármegyébe szakadt debreceni testvérpárnak, Csátáry István máramarosszigeti mérnöknek és Csátáry Gábor halmi

⁷ A dobozi Megyery család egyes tagjai sarkadi várkatonaként lettek ottani birtokosok, a Bethlen által megnevesített, Sarkadon katonáskodó Kis Balázs család tagjai pedig később dobozi közbirtokosokként.

⁸ A Sarkadon és annak környékén kiemelt szerepet játszó Leelőssy család már jóval korábban itt élt, a 18–19. században kúriával és jelentős helyi birtokkal rendelkező nemescsaládok – Csuták, Garák, Márkik (Márky), Szappanosok – pedig a Rákóczi-szabadságharc körüli időszakban, a Kerekes család örököseiként kerültek a hajdúvárosba.

postamesternek, valamint az előző (István) fiának, Csátáry József kir. szolgabíró-nak az 1823-ban s az azt követő években lezajlott nemességigazolási vizsgálatának iratanyagát tartalmazza. A Sarkadtól meglehetősen távol élő férfiúk ugyanis a város történetében oly kiváló szerepet játszó két Csátáry János egyenes ági leszármazottai voltak, ennek tudatában kérték Bihar vármegyétől régi nemességük elismertetését! A család korábban sem volt ismeretlen a kutatók előtt, bár elsősorban az irodalom-történeti összefoglalásokban olvashattunk róluk. A Sarkadi Csátáryak közül ugyanis ketten is bekerültek a magyar irodalomtörténeti összefoglalásokba. Sarkadi Csátáry Ferenc arról nevezetes, hogy német nyelvből lefordította, és 1793-ban, Bécsben megjelentette XVI. Lajos francia király életrajzát, forrásainkban azonban nem fordul elő, így egyelőre a családfán elfoglalt helyét sem tudjuk megállapítani.⁹ Az író neve bekerült Szinnyei József „Magyar írók élete és munkái” című művébe, de a fenti kiadványon kívül ő sem tudott többet elárulni róla.¹⁰ Vele szemben viszont már jóval többet tudunk Sarkadi Csátáry (Tsátári) János debreceni városi tanácsos-ról (1730–1782), akinek életét első ízben Horányi Elek (1736–1809) piarista szerzetes foglalta össze a „Nova Memoria” című, Pesten, 1792-ben megjelent munkájában,¹¹ s ezt vette alapul Nagy Iván és Szinnyei József is. A debreceni születésű Csátáry a gimnázium elvégzése után Belgiumban és Szászországban tökéletesítette tudását, s végül Halléban végzett jogot. Hazatérését (1855) követően 27 esztendőn keresztül töltött be szülővárosában különböző hivatalokat. Még Halléban, 1749-ben megjelentette a „Magyarország históriájának rövid summája” című művét, írói munkássága azonban jóval nagyobb volt ennél; Szinnyei József összesen tizenhárom [!] kéziratban maradt magyar és latin nyelvű művét sorolja fel.¹² Vele kapcsolatban még érdemes megjegyeznünk, hogy Nagy Iván, majd az ő nyomán Márki Sándor is felvetette, hogy a sarkadi kapitányok családjából eredhetett.¹³

A család történetének debreceni vonatkozású fejezetét egyébként röviden, de annál alaposabban Herpay Gábor levéltáros foglalta össze 1925-ben. A tudós levéltáros ősrégi debreceni családként mutatta be a Csátáryakat, akik nemességét Bihar vármegye 1765-ben és 1823-ban is igazolta. Ezt követően a városi tanács 1822. február 23-án Csátáry József kir. táblabírónak adott bizonyságleveléből ismerteti annak Debrecenben hivatalt viselt felmenőit, és megemlíti, hogy az 1715. évi országos összeírás alapján Csátáry János Péterfi utcai lakos volt.¹⁴

Az 1823 telén megindított nemességbizonyítási eljárás aktája összesen 28 okmányt tartalmaz, melyek egy része a Sarkadon kapitányoskodó két Csátáry Jánoshoz és gyermekeikhez köthető. Az iratok jelentős része a vizsgálat idején készült másolat, viszonylag sok kipontozott résszel, és félreolvasott, elírt szavakkal, tar-

⁹ CSATÁRY 1793.

¹⁰ SZINNYEI 1893.

¹¹ HORÁNYI 1792. 707.

¹² SZINNYEI 1893.

¹³ NAGY 1858. 109; MÁRKI 1877. 132.

¹⁴ HERPAY 1925. 29.

talmuk azonban még így is számos eddig nem ismert, új adalékkal szolgál a sarkadi hajdúk történetéhez. A sarkadi vonatkozású iratokat ezért gondosan lemásoltuk, hogy beleilleszthessük a „Sarkadi hajdúk” című, munkálatban lévő monográfiánk segédleteként készülő okmánytárba. Nem sokkal ezután Török Péter történész azzal a hírrel keresett meg, hogy a Kolozsmonostori Konvent anyagában egy Sarkad történetével kapcsolatos iratanyagot talált, melyből néhány, általa fontosabbnak tartott okmányt le is másolt. A nagy izgalommal várt iratanyagról hamar kiderült, hogy az nem más, mint az általunk korábban már Debrecenben megtalált Csatáry-féle irategyüttes eredeti példányainak a töredéke.¹⁵ Az egész anyag áttekintésekor kiderült, hogy egy korábban sorszámmal ellátott, s legalább 19 tételből álló iratcsomó utolsó 14 iratát tartalmazza, melyek – jobb-rosszabb másolatban – egytől egyig megtalálhatóak a korábban általunk Debrecenben meglett aktában.

Az iratanyag ismertetése

Az első öt, 15 folio terjedelmű irat a vizsgálat anyagát képezi, a többi 23 (A, B, C, D, E, F, G, H, J, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, U, X, Y, Z betűkkel ellátott) okmány pedig a három Csatáry által becsatolt bizonyítékokkal azonos. Ez utóbbiak zöme a beadvánnyal egy időben készült másolat, melyek a család tulajdonában található eredetiekről készültek.

Az első öt iratból kiderül, hogy egyáltalán nem volt olyan könnyű egy nemességbizonyítás. A Csatáryak először 1723 decemberében fordultak kérelmükkel Bihar vármegye nemesi közgyűléséhez, és a december 30-án Rhédey Lajos Bihar vármegyei főispáni helytartóhoz beadott kérvény összesen 19 igazoló iratot tartalmazott (másolatban), amelyeket szerencsére a beadványban fel is soroltak. Ezek közül 14 teljesen megegyezik a Kolozsmonostori Konvent anyagával, a maradék öt csatolmány pedig az A, O, P, R és S betűkkel jelzett iratokkal azonos. Eszerint a beadvány ekkor még egyáltalán nem tartalmazta az U, X, Y és Z betűkkel jelölt iratokat, melyeket csak az elkövetkező években csatoltak az aktához. Véleményünk szerint a Kolozsmonostori Konvent anyagában található iratcsomó első öt, elveszett okmánya az A, O, P, R és S betűkkel jelölt irataival lehetett azonos. Az alábbi táblázat segítségével könnyen áttekinthetővé válik az iratok előfordulásának és felbukkanásának a folyamata (1. táblázat):

¹⁵ MOL F 17. KKOL, Cista comitatum, Bihar, Fasc. 3. Nr. 6–19.

1. táblázat

A bihari akta	A 2. számú, 1723. december 30-i beadvány csatolmányai	A Kolozsmonostori Konvent anyaga
[1.]		
[2.]		
[3.]		
[4.]		
[5.]		
[6.] A	A	
[7.] B	B	Nr. 6.
[8.] C	C	Nr. 7.
[9.] D	D	Nr. 8.
[10.] E	E	Nr. 9.
[11.] F	F	Nr. 10.
[12.] G	G	Nr. 11.
[13.] H	H	Nr. 12.
[14.] J	J	Nr. 13.
[15.] K	K	Nr. 14.
[16.] L	L	Nr. 15.
[17.] M	M	Nr. 16.
[18.] N	N	Nr. 17.
[19.] O	O	
[20.] P	P	
[21.] Q	Q	Nr. 18.
[22.] R	R	
[23.] S	S	
[24.] T	T ¹⁶	Nr. 19.
[25.] U		
[26.] X		
[27.] Y		
[28.] Z		

Első körben Bige Márton vármegyei tiszti főügyész 1824. január 4-én elfogadta a benyújtott bizonyítékokat, de a törvény értelmében az egész eljárás jegyzőkönyvbe foglalt iratanyagát továbbítania kellett a Helytartótanácsához. A közgyűlési jegyzőkönyv kivonatából ugyanakkor kiderül, hogy a tiszti főügyész döntése értelmében a beadványhoz mellékelt igazoló iratokat eredetiben vagy legalább hiteles másolatban kellett a Helytartótanácsához továbbított aktához csatolni. Talán ez a magyarázata annak, hogy az eredeti 19 okmány végül, sok más esethez hasonlóan nem került vissza a folyamodókhoz!

¹⁶ Az „S” és a „T” a beadványban véletlenül fordítva szerepel – S. I.

A Budán, 1824. augusztus 3-án kiállított határozat szerint a Helytartótanácsnál két hiányosságot is találtak, s így nem került sor a nemességigazoló irat kiállítására. Részben azt hiányolták, hogy a benyújtott iratokból sem az nem derül ki, hogy a család nemessége bármikor elismertetett volna az uralkodó előtt, sem pedig az, hogy törvényes nemesi jószágukban élnek-e. A per 1824. szeptember 5-én kezdődött második felvonásában az időközben benyújtott újabb bizonyítékok ellenére sem találták úgy, hogy a kérvényezők pótolták volna a hiányosságokat. Egy évre rá viszont már úgy találták, hogy a beterjesztett iratok már nemcsak a nemesi jog kétségtelen megállapításához, hanem még az elvesztett családi birtokok visszaszerzéséhez is elegendőek, ezért 1825. szeptember 16-án döntés született arról, hogy újból fel kell terjeszteni a haditanácsnak. A végleges döntés azonban még így is csak 1826. november 21-én született meg.

A Csátáry leszármazottak nemességbizonyító eljárása végül is sikerrel végződött. A benyújtott genealógiák, tanúvallatási jegyzőkönyvek s nem utolsósorban a számos eredeti okmány, mind egyöntetűen bizonyították a folyamodóknak a Bihar vármegyében birtokos és Sarkadon kapitányságot viselő Csátáryaktól való közvetlen leszármazását. Hasonló vezetéknevű nemesek azonban ekkoriban másutt is éltek, így a 18–19. század fordulóján a Hajdúkerülethez tartozó Hajdúszoboszlón, a Békés vármegyei Békésen és Sarkadon [!] is számon tartották a Csátáryakat. Bihar vármegye nemességbizonyító iratai között, a Sarkadon birtokos Csuta és Márky családok iratait tartalmazó vaskos iratcsomóban található egy datálatlan irat, amelyben a sarkadi Nemes Hadnagyi Szék válaszolt a főszolgabírónak, aki a hozzájuk intézett levelében a városban élő kétséges nemesek összeírását kérte. A sarkadiak már ki is küldték a „kis hadnagy”-aikat, de csak Csátáry Mihály és a „Csuta Familia” jelent meg személyesen. A beszámolóból kiderül, hogy a Leelőssy és a Márky család a vármegye bizonyáglevelét bírja kétségtelen nemességükről, s a sarkadi Nándory Sámuel is a „productus” nemesek közé tartozik. A „Tóth Familiának” már csak kevés híja van a bizonyáglevel meggyőzésére, a Csuta családnak a nemességbizonyító pere pedig most fog véget érni. Számunkra viszont az a legérdekesebb, hogy a fent megnevezett Csátári Mihály a nemes hadnagyi szék előtt „producálta 1ső Rákóczy Györgynek donatióját másolatba”!¹⁷ Véleményünk szerint ez utóbbi irat a Rákóczy által a sarkadiaknak adott nevezetes adománylevel másolatával volt azonos, amelyben valóban előfordul a Csátáry név, s számos esetet ismerünk, amikor egyes családok a benne található névsorban szereplő feltételezett vagy valós őseikre történő hivatkozással igyekeztek bizonyítani nemességüket. Csátáry Mihály és családja leghamarabb csak a 18. század második felében kerülhetett Sarkadra,¹⁸ a Sarkadi Csátáryaktól való leszármazását egyelőre

¹⁷ HBML IV. B. 6/e. Nr. („Márky”).

¹⁸ Sarkad általunk feltárt 18. századi urbáriumaiiban és lakosságösszeírásaiban 1750 előtt nem találkoztunk a családnévvel.

semmi sem bizonyítja. Ugyanakkor arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy ilyen nevű nemes család Mezőgyánban is élt, ők viszont Nagyszalontáról származtak.¹⁹

Jóval többet tudunk ugyanakkor a hajdúszoboszlói Csatáry család nemesség-igazolási peréről. Ők 1794-ben indítottak pert Bihar vármegye előtt, és a Hajdúkerületől a nemesi származásukat igazoló tanúk megeskütése mellett az 1702. évi hajdúösszeírásból ősiük nevének kiadását, majd a Bocskai-féle diplomából az 1605-ben megnevezett Csatáry János százados [!] nevének kiadását kérték. Ez utóbbi kérés egyértelműen a korponai kiváltságlevélben szereplő Csatáry János hajdúkapitányra vonatkozik. A Hajdúkerület azonban nem teljesítette a kérést, mivel sem az 1702. évi hajdúösszeírás, sem pedig az 1720. évi országos összeírás nem tartalmaz ilyen vezetéknevű szoboszlói családot, és a Csatáry Jánostól való egyenes ági le származás sem találtatott igazoltnak. Herpay szerint a család egyes tagjai ez idő tájt (1798-ban) Békésen is éltek, 1807-ben pedig három szoboszlói családtag is hajdúnemesedési pert indított. A tudós történész egyébként úgy vélte, a szoboszlói Csatáryak az 1740-es években Kismarjáról odakerült Csatáry János leszármazottai voltak, mivel korábban nem találkozhatunk ilyen nevű családdal.²⁰

A Csatáry család Sarkadon

A szakirodalomban idézett források a város hajdúkorából összesen négy kapitányt neveznek meg. 1606-ban még Dormáni Pétert említik sarkadi kapitányként a szalontai hajdúk birtokbaiktatása kapcsán,²¹ egy évvel később viszont már Csatáry János tölti be ezt a posztot, és bizonyíthatóan még 1610-ben is ő állt a helyőrség élén.²² 1616–1621 között (Dobozi) Veres Márton dobozi földesúr a sarkadi kapitány,²³ aki korábban is fontos posztokat töltött be: Bocskai hadjárata idején ő volt a tokaji várnagy (1605), később pedig nagyváradí vicekapitányként említik (1613). A szalontai hajdúk 1626. évi birtokba iktatásakor már újból Csatáry Jánosnak hívták a sarkadi kapitányt.²⁴ A korábbi szakirodalomban éppen ez alapján gondolták úgy, hogy az idősebb Csatáry halálát követően előbb Veres Márton került a helyére, majd annak elhunytával nevezték ki az ifjabb Csatáryt, aki aztán 1659-ig, tehát közel négy évtizeden át viselte tisztjét. Újabban viszont számos forrás igazolja, hogy Veres Márton kapitányságával egy időben egy Csatáry János a privilegizált nagyváradí lovas hajdúk parancsnoka volt, ezért számunkra is úgy tűnt logikusnak, hogy vele azonosítsuk az 1621 utáni időszakban sarkadi kapitánnyá kinevezett ifjabb Csatáryt. A Csa-

¹⁹ Egyébként Márki Sándor is említést tett arról, hogy Csatáryak a monográfiája írása idején is éltek Sarkadon, de eltérően a fenti forrásban szereplő Csuta, Leelössy, Márky, Nándory és Tóth családoktól, őket nem sorolta a sarkadi nemesszaladók közé! MÁRKI 1877. 132.

²⁰ HERPAY 1926. 111, 119; rövid összefoglalása: NAGY-NYAKAS 2001. 95.

²¹ ROZVÁNY 1870. 32–33.

²² 1610. október 24-én „fejedelmi ember”-ként ő iktatta be a szalontai hajdúkat a város birtokába. BORDÁS 2008. 28.

²³ 1616-ban már sarkadi kapitányként szabadította fel tizennyolc dobozi jobbágját. HAAN 1870/2. 217–220.

²⁴ ROZVÁNY 1870. 47.

táry család iratai azonban teljes egészében keresztülhúzzák ezt a levezetést. Az „Öreg” Csátáry János 1643. március 14-én tett végrendeletéből ugyanis kiderül, hogy még akkor is, „megvénhedett” állapotában, azaz nagyon idősen töltötte be a sarkadi kapitányi tiszteket, tehát hasonló nevű fia csak ezt követően léphetett atyja örökébe. E szerint viszont teljesen más okot kell keresni az 1610 utáni sarkadi kapitányváltás hátterében, s valószínű, hogy az akkor Nagyváradon szolgáló hajdútiszt is az idősebb Csátáryval volt azonos! (Ennek esetleg az mondhatna ellent, ha egymás után három Csátáry Jánost feltételeznénk, ez azonban már eléggé vad elképzelésnek tűnik.)

Az eredeti, ill. másolatban ránk maradt oklevelek alapján tehát egyértelmű, hogy a Sarkadi Csátáry család hírnevét és vagyonát az egykori hajdúkapitányból lett sarkadi várkapitány, az idősebb Csátáry János alapozta meg. Alakjával gyakran találkozhatunk a tizenöt éves háború, ill. a hajdúkatonaság történetével foglalkozó összefoglalásokban, katonai szerepe azonban jóval fontosabb lehetett a hadtörténelmi szakirodalomban ismertettnél, és az elmúlt években meg is kezdődött annak ártértékelése. A tizenöt éves háború híres hajdúkapitánya ugyanis szerepel Bocskai korponai kiváltságlevelében, ez a tény azonban hosszú ideig teljesen ismertetlen volt a kutatók előtt! A nevezetes adománylevel, amelyben Bocskai összesen 9254 hajdúvitézének adományozott kollektív nemességet, címet és birtokot, teljes egészében csak 1913-ban jelent meg eredetiben és magyar fordításban, s ez alapján a szakirodalom tizenkét hajdúkapitányt tartott nyilván, ám Csátáry nevének említése nélkül. Ezzel ellentétben viszont a 19. századi hivatkozások, mint pl. a Hajdúkerület „Origo et Status” című, 1821. évi latin nyelvű emlékirata, a Kovács Sámuel által 1843-ban készült hajdúkerületi összeállítás, vagy az utolsó hajdúkerületi főkapitányból lett történetíró, Sillye Gábor 1882-es monográfiája, Herpay Gábor debreceni levéltáros Hajdú vármegye nemesszaládait bemutató monográfiája²⁵ stb. egyaránt Csátáry névvel együtt sorolják fel a kapitányokat. A nevezetes okmányt a *Turul* 1913. évi számában közlétező Horváth Sándor cikkében viszont csak az eredeti latin szövegben szerepel! A magyar fordításból viszont véletlenül kimaradt, és ezt követően, majd kilenc évtizeden keresztül az összes hazai hivatkozás Csátáry nélkül, tizenkét főben adta meg a hajdúkapitányok számát és névsorát! A tévedés elterjedéséhez nagyban hozzájárult, hogy Szendrey Istvánnak, a hajdúszabadság-leveleket összesítő 1971-es monográfiája is a Horváth által kiadott magyar fordítást vette át. Csupán a 2005-ös Bocskai-emlékév kapcsán derült fény a majd egy évszázados tévedésre. Ugyanis Horváth elírásával párhuzamosan a kiváló történész és genealógus, a kisújszállási születésű Illéssy János (1861–1905) ma már adathordozón is hozzáférhető kéziratos cédulakatalógusa, az „Illéssy-patika” a helyes névsort tartalmazta.²⁶ Ez alapján Czigány István is a teljes névsort ismertette,²⁷ Nyakas Miklós pedig egy remek konferencia-előadás, ill. az alapjául szolgáló tanulmány keretében az egész ügynek is sikerrel utánajárt.²⁸

²⁵ HERPAY 1926. 111.

²⁶ NYAKAS 2006. 65, 68, 71–72.

²⁷ CZIGÁNY 2006.

²⁸ Minderre nézve lásd NYAKAS fent említett tanulmányát.

A Csátáryak egyik legfontosabb birtokát az 1607. szeptember 24-én fejedelmi adományként bírt Szörnyűfalva helység képezte. A forrásaink szerint a Bihar vármegye délnyugati részén, Bélrogoz, Csontaháza, valamint a Bélegregybe olvadt Mogyorós által határolt helységet Nyakas Miklós kutatásai szerint 1598-ban Békismaros²⁹ mellett említették, és még 1645-ben is adózó községként írták össze. Érdekessége, hogy 1604-ben még Bocskai István fejedelem birtokai közé tartozott, tehát az örökébe lépő Rákóczi Zsigmond valóban saját falvaként ajándékozta meg vele az idősebb Csátáryt,³⁰ aki a későbbiekben is szaporíthatta vagyonát. Végrendelete készültekor meglehetősen jómódú birtokosnak számíthatott, Sarkadon kiterjedt birtoka volt önálló udvarházzal, de a városban is rendelkezett házzal és hozzá tartozó szőlőskerttel. Emellett jobbágysai voltak Sarkadon, valamint a közeli Bihar és Zaránd vármegyei településeken (Remete, Tamáshida, ill. Feketegyarmat és Nagyzerind). A végrendelet ugyanakkor csak azon birtokokra, jobbágyokra, ill. személyes tárgyakra tért ki, amelyek sorsáról külön kívánt rendelkezni, a további, tulajdonát képező, de már nem részletezett ingóságokat (itt elsősorban a készpénzre gondolt) és ingatlanokat négy egyenlő részre kellett felosztani a gyermekei – János, Judit, Ilona és Erzsébet – között. A korábbi, helytörténeti szakirodalomban egyébként úgy vélték, hogy a család a Békés városától délre, a Fehér- és a Fekete-Körös között volt egykori Csátárból származott, mely település még a 17. század közepén is fennállt.³¹ Mindenesetre az Öreg Csátáry Jánosnak közeli rokonai (atyafiai) voltak Csátárban, csak az a kérdés, hogy melyikben? Unokájának, Bálintnak, majd az ő örököseinek ugyanis önálló szőlőbirtokuk volt a hasonnevű bihari településen, a mai Hegyközcátáron, de erről az örökhagyó sarkadi kapitány nem szólt a végrendeletében, a csátári szőlőhöz pedig akár a fia is hozzájuthatott, de az sem kizárt, hogy a Debrecenben fényes pályát befutó Bálint tett rá szert. A kapitány által Kató lányára hagyományozott, s korábban mindig a már elhunyt felesége tulajdonát képező „Kovási” említése viszont a bihari település mellett dönt, mivel itt egyértelműen a Hegyközcátárral szomszédos Hegyközkovácsra kell gondolnunk!

Szalárdy János „Siralmas krónikájá”-ból tudjuk, hogy az ifjabb Csátáry János 1659. november 22-én esett el a zajkányi csatában,³² a város lakói azonban már azt megelőzően elmenekültek. Borosjenő feladását (1658. szeptember 3.) követően Kenan budai pasa előbb a kincses Kolozsvárt sarcoltatta meg, majd a tatár kán és a román vajdák seregeivel együtt szeptember 13-án Várad alá érkezett, és az előrenyomuló tatárok a Berettyótól fogva a Körösök mellett szinte minden helységet a föld színével tettek egyelővé. Bár Nagyvárad ekkor még sikeresen ellenállt az ellenségnek, a kisebb várak, palánkok esetében a fejedelem nem sok esélyt látott a megmaradásra, ezért elrendelte, hogy még a török fővezér érkezése előtt feléggessék

²⁹ Ma: Stoinești, Romániában.

³⁰ NYAKAS 2005. 217.

³¹ Mindről lásd: KARÁCSONYI 1896. II. 63–64.

³² SZALÁRDY 1980. 520.

őket. Sarkadot, Szalontát és Bélit, „jó ép rakott épületű városával” saját lakosai égették fel, és hagyták pusztán, hogy a török ne tudjon „beléjük szállni”.³³

A korábbi szakirodalom szerint a sarkadi katonaság a fejedelem seregéhez csatlakozott, a fegyvertelen lakosság pedig a környék nádasaiban, erdeiben rejtőzött, és ott várták ki a veszély elmúltát. Véleményünk szerint viszont egyáltalán nem fejvesztett menekülésről volt szó, hanem gyors, de szervezett elvonulás során került sor Sarkad kiürítésére, és Csátáry Bálint végrendelete alapján valószínűbb, hogy sok sarkadi katona az északabbra levő, biztonságosabb területre vitette családját. Az 1698. november 21-én kelt végrendelet is ezt támasztja alá, mely szerint ő is 41 esztendeje szaladt Debrecen városába a török elől, ami egybe is esik a vár Rákóczi által elrendelt felégetésével és a város pusztán hagyásával.

Jellemző egyébként, hogy mindössze Szalárdy szűkszavú leírása tudósít az eseményekről, rajta kívül azonban egyetlen egy írott forrás sem áll rendelkezésünkre az események rekonstruálásához. A régészet azonban itt is tartogat meglepetéseket. 2001 kora tavaszán Sarkadon egy füles bögrében hat, 1642 és 1658 között vert birodalmi aranytallér került elő. Liska András az érmék előkerülését s az azt követő leletmentő feltárását bemutató cikkében jó érzékkel hozta kapcsolatba a komoly értéknek számító kisebb vagyon elrejtését az 1658 őszi bekövetkezett eseményekkel.³⁴ Egy helyi lakos vagy katona rejtette el értékeit, valószínűleg előbb gondosan vászon- vagy bőrzacskóba csomagolva, majd a kis füles bögrébe téve, abban a hiszemben, hogy azt hamarosan újra előveheti. Erre azonban nem került sor. A pénz gazdája sosem térhetett vissza városába, valószínűleg elesett az elkövetkező két év harcaiban, s feltehetően családja is a távoli vidékre menekült sarkadiak közé tartozhatott. Itt még érdemes kitérnünk arra, hogy a sarkadi várból csak elvétele kerültek elő középkori régészeti maradványok, s azok mind a 16–17. századból származnak. Valószínűleg ezek egy része is az 1658. évi pusztításhoz köthetőek.³⁵

Mindenesetre a sarkadi aranyelet mellett a most közölt iratok is bizonyítják, hogy a város elhagyásakor a helyiek számos értéküket elrejtették. Csátáry Bálint végrendeletének 6. pontjában található egy meglehetősen regényesen hangzó kitétel, mely szerint Sarkadon, a „Kapitány szállása” pincéjében és a vár déli mocsárárkában hetven elrejtett kard várta, hogy megtalálják őket. Ezek megkeresését János fiára és a vejére bízta azzal, hogy egyelően osztozzanak meg rajta! Nos, véleményünk szerint a fegyverarzenál elrejtésére 1658 ősze táján kerülhetett sor, és Csátáry Bálint fiatal emberként jelen is lehetett az eseménynél. Mivel tudunkkal sem ő, sem a leszármazottai nem tértek vissza Sarkadra az elkövetkező jó évszázad során, a család részéről biztosan nem történt kísérlet az elrejtett holmi feltárására. Édesapja alig egy évre a menekülést követően elesett, arról pedig nem szól a fáma, hogy a fegyverek elrejtésekor jelen levő személyek közül egyáltalán visszatérhetett-e valaki

³³ SZALÁRDY 1980. 433, 453.

³⁴ LISKA 2002.

³⁵ SZATMÁRI 1997; SZATMÁRI 1999.

a hajdúvárosba. A kardok tehát nagy valószínűség szerint még ott voltak a végrendelet születése idején, s ha elő is kerültek, arra csakis kizárólag a Rákóczi-szabadságharc kitörését követően kerülhetett sor, amikor is a sarkadi hajdúk majd' 45 év eltelte után újra közösen ragadtak fegyvert, és ismét rendbe hozták a még 1658-ban használhatatlanná tett várukat! Annyit még feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy bár a vár felégetésével, ill. II. Rákóczi György bukásával hosszú időre megszűnt a sarkadiak „végbelisége”, maga a mezőváros szerencsésen átvészelte a Nagyvárad eleste körüli zűrzavaros időszakot. Az elmenekült lakosság már hamarosan visszatérhetett, és a közeli Békés város vitatott határrészei ügyében 1665 nyarán lefolytatott vizsgálatok már egy virágzó város képét vetítik elénk.³⁶

A Sarkadi Csatáry család további sorsa már teljes egészében a Debrecenben megtelepedett Bálnthoz köthető, 1666–1699 között ő maga is a város szenátora volt, de utódai közül is többen töltöttek be fontos helyi hivatalokat: Csatáry János 1710–1731 között polgármester és szenátor, Csatáry István 1735–1758 között szenátor, s végül Csatáry János 1755-től haláláig (1782) esküdt volt. A felsorakoztatott iratok ugyanakkor nemcsak a családtagokról, hanem a korabeli sarkadi lakosságról is tartalmaznak eddig nem ismert adatokat. A város előljárói és vezető tisztviselői (főbíró, jegyző), a lelkész, a helyi és környékbeli (birtokos) nemesek közül többen is felbukkannak, ami azért fontos, mert mindeddig gyakorlatilag egyetlen használható forrásunk csak az I. Rákóczi György 1644. július 9-i adománylevele volt. Ez Erdős Péter bíró mellett összesen nyolc esküdt – Csatári János,³⁷ Balás [!] Dániel, Varga Miklós, Balázsi³⁸ Pál, Ősi Gáspár, Szűcs András, Mészáros János és Terepély György – nevét tartalmazza. Rajtuk kívül még „Herpai Mihály hadnagynak és minden többi őrségbeli katonánknak, Sarkad várunk és városunk, úgy lovas, mint gyalogos renden levő lakosainak” nyilvánít köszönetet a fejedelem addigi hű szolgálataért. A hajdúváros történetének mindenféleképpen első számú okiratán kívül csak elszórt adataink vannak a város tisztviselőiről: 1654-ből, ill. 1665-ből pl. Balogh István jegyző nevét ismerjük, valamint az utóbbi évből még Kollát István főbíró neve maradt ránk. Nos, a most ismertetendő Csatáry-iratok négyükről is tartalmaznak adatokat. Az 1644-ben főbírósgot viselt Erdős Pétert 1643. március 14-én és 1653. december 3-án is ebben a tisztjében találjuk, Balogh István jegyzőt pedig 1653. december 3-án és 1655. augusztus 24-én említik. A város esküdtjei közül a kapitány végrendeletét többek között Balási (!) Dániel „nemes személy” hitelesítette.

Egyháztörténeti szempontból fontos, hogy az idősebb Csatáry János kapitány végrendeletét Udvari Miklós sarkadi ref. lelkész vetette papírra 1643. március 14-én, ami arra is utalhat, hogy a városnak akkor éppen nem volt hivatalban levő jegyzője. Két további adat a szomszédos Kőtegyán református egyházához kötődik: Csatáry

³⁶ SERES 2008. 148. (A Teleky család iratai alapján.)

³⁷ Ő valószínűleg az ifjabbik Csatáryval azonos.

³⁸ A neveket a Királyi Könyvekben található eredeti bejegyzés alapján közöljük. A „Balás” és „Balázsi” név valószínűleg ugyanarra a családnévre vonatkozik, s mivel Sarkadon a későbbiekben nem fordul elő hasonló név, az akár „Balázs”, akár „Balázsi” is lehetett.

Erzsébet 1677. és Óssy Gáspár 1686. évi leveleit egyaránt Bihari György kötegyáni lelkész hitelesítette.

A sarkadi nemesség kapcsán további nevek is előfordulnak: 1641-ben Fejér János és Szabó Sebestyén sarkadi nemesek neve fordul elő Lugasi János záloglevelén. Ez utóbbi férfiú helyi birtokosként volt a város lakosa, de ugyancsak sarkadi földbirtokos volt Fejér János is, akiről más forrásokból tudjuk, hogy ő adta bérbe Békés városának a tulajdonában levő Telekhely nevű határrészt.³⁹ Szabó Sebestyén neve egyelőre ismeretlen, ő egyértelműen a nemességet kapott számos sarkadi Szabó család egyikéből került ki.

Végezetül még egy többször is előforduló személyre, Óssy Gáspárra térnék ki. Amikor unokaöccse, Bálint 1698. november 21-én Debrecenben végrendekezett, úgy emlékezett vissza, hogy nagynénjét („Antal Deákné”-t) és Óssy Gáspárt egyaránt a „pogány”, azaz a török ölte meg. Ez utóbbira viszont csakis 1686-ot követően kerülhetett sor, mivel december utolsó napjaiban az akkor már Debrecenben élő Csatáry Bálint zálogba adta neki a szörnyűfalvi birtokrészét. Nos, Óssy Gáspár minden bizonnyal az 1444. évi fejedelmi adománylevélben említett hasonnevű sarkadi esküdttel azonos, aki a város történetében fontos szerepet játszó Leelőssyek őse volt. Úgy tűnik, a vár bukását követő évtizedekben a közeli Kötegyánban élt, ezt támasztja alá, hogy a helység keltezés nélküli, de általunk a 17. század második felére tett urbáriuma szerint János nevű fiával a helység legmódosabb gazdája, akiknek a birtokában összesen 15 ökör, 20 tehén, 12 tulok, 2 ló és 30 disznó volt.⁴⁰

Bevezetőnkkel azzal a megállapítással zárjuk, hogy a most bemutatásra kerülő forrásegyüttes nem csupán a nagy múltú történelmi család felemelkedéséhez szolgáltat elsőrangú adatokat, hanem Sarkad, a korabeli Bihar vármegye és egyúttal a hajdúkatona-ság történetének is kiaknázásra váró kútforrása. Azonban mindenféleképpen le kell szögeznünk, hogy az iratokat csakis a Sarkad és a Csatáry család történetével kapcsolatos egyéb forrásokkal összevetve tudjuk felhasználni. Már első ránézésre is több látszólagos ellentmondást tapasztalhatunk. Így pl. Csatáry Erzsébet 1653. december 3-án még „Nemes és Vitézleő Néhai Vezendi Antal Deáknak megmaradot özvegye” volt, az 1677. december 19-i záloglevelet viszont „Vezendi Antal Uram hites társa”-ként állíttatta ki! Ez esetben vagy az egyik irat keltezésében kell a hibát keresnünk, vagy olyan magyarázatra kell gondolnunk, hogy az első levél keltekor Vezendyt tényleg halottnak tekintették, később viszont előkerült. Ez esetben logikusnak tűnik, hogy egy időre eltűnt, vagy ami még hihetőbb, török fogságba esett!

³⁹ A békési határ kapcsán felvett sarkadi tanúkihallgatás. Sarkad, 1665. július 12. MOL P 659. Teleki cs. lt. Missiles. Nr. 233.

⁴⁰ Kötegyán urbáriuma. Dátum és hely nélkül. MOL P 1868. Rhédey cs. lt. 55. tétel.

FÜGGELÉK

Az alábbiakban az eredeti sorrendben közöljük a Csátáry család 1823–1826 közötti nemességbizonyító perének teljesen anyagát. Ahol tehetjük, minden esetben az eredeti iratot vettük alapul, de ott is feltüntettük a másolat lelőhelyét. Mivel az egyes iratok kelte között hosszú időszak – akár 200 esztendő – is eltelt, a különböző írásmódok közötti eltérés, a többszöri másolás során történt szövegromlások, elírások miatt kénytelenek voltunk az átírás egységesítése mellett dönteni. A felesleges nagybetűket elhagytuk, a központosítást a mai helyesíráshoz igazítottuk.

1.

Bihar vármegye törvényszékének ítélete a Sarkadi Csátáry család
nemességbizonyítási perében
Váradolaszi, 1826. november 27.
(Eredeti. HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 1–8. „248. Csátáry”)

Az 1824^k esztendő szeptember holnapnak 5^k s több azt követett napjain Tekintetes Nemes Bihar Vármegye kebelében helyheztesett Várad Olasz⁴¹ várossában, a’ tiszelt megye részéről folytatva tartatott Polgári Pereket Ítéllő Tekintetes Törvény Széke előtt

felvétellett productionális perek

Tekintetes Nemes Ugocha Vármegyebeli halmi⁴² postamester úr, Csátáry Gábor, úgy Tekintetes Nemes Máramarosi Vármegyebeli ingenieur, Szigeten⁴³ lakó Csátáry Istvánnak, és ennek fiának, Józsefnek, mint producenseknek

az ezen Tekintetes Nemes Bihar Vármegye Magistratualis Fő Fiscalissal Tekintetes Bige Márton Úr ellen, és

a’ nevezett felpereseknek nevében törvényes prókátor D. Péterj Ferentz, ragaszkodván a’ Felséges Károly Császár alatt, s több az olta a’ nemesség dolgába ki adott rendelésekhez; meg jegyzi itten elsőben is azt, hogy ezen nemesség dolga, az elhaladt 1823^k esztendőben rövid úton a’ NB. alatt ezen Tekintetes Nemes Bihar Vármegye közgyűlése eleibe terjesztetett; és az a’ 2. NB. alatt látható reflexiónál fogva, a’ 3 NB. alatt költ végzés szerént tökéletesen el is esmértesett, de az Nagy Méltóságú Királyi Helytartó Tanátsnak a’ 4. NB. alatt költ Királyi intimumánál fogva, a’ producensek oda utasítatván, hogy vagy törvényes úton, vagy pedig via politica a’ testimoniálissok ki adattatthatása előtt, azon Királyi intimumba kijellett⁴⁴ nehézségeknek tegyenek eleget: a’ hoz képpeszt a’ nevezett producenseknek

⁴¹ Váradolaszi, Bihar vm-ben (ma Nagyvárad része).

⁴² Halmi, Ugocsa vm-ben (ma Halmeu, Románia).

⁴³ Máramarossziget, Máramaros vm-ben (ma Sighetu Marmăției, röviden: Sighet, Romániában).

⁴⁴ Kijelölt.

tzéjokra szolgáló próbáikat (mellyeknél fogva nem tsak az ő eleik mindenkor, ha nem magok ezek is etiam de praesenti, nemesi szabadságban élnek, és a' mely próbáknak originálissait, a' Tisztelt Al-Peres Fő Fiscális Úr noha már látni méltóztatott is, – azoknak originálissainak, a' mikor kívántatni fog, szívesen leendő közlések mellett) a' következendőben terjeszti törvény eleibe. – Nevezetesen

Először. Elő adja az A. alatt, a' *Tekintetes Fehérvári Tekintetes Káptalan* hiteles petsétje alatt költ transumptumot; mely szerént sarkadi kapitán *Csatárý János Rákotzy Sigmond* fejedelemtől 1607be september 24én az ezen *Tekintetes Nemes Bihar Vármegye* kebelében helyheztetett Szörnyűfalva helységét donatió által nyerte. – Mellybe

ugyan abba az esztendőbe a' B. alatt kapcsolt relatiója szerént a' *Tekintetes Nagyváradi Káptalannak*, a' nevezett kapitány statuáltatott is. – Majd ismét

ugyan azon *impetrator Kapitán Csatárý János* 1643ba martius 14én a' C. alatt testamentomot tett gyermekei között a' szörnyűfalvi jószágának, a' fia, János, és három leányai között véghez viendő osztály eránt. A' honnan

a' D. alatt gyermekeinek possessoriuma is bizonyíttatik; mert 8. esztendővel a' testamentom tétel után, az *Impetrátor* egyik leánya, *Ersébeth Vezendi Antalné*, a' *testvérjének*, *második Csatárý Jánosnak* szörnyűfalvi részét 1651be 3a decembris zálogba adta; a' melyre 1655be 21a augusti auctiót is vett. – Továbbá,

hogy az *impetrator Csatárý Jánosnak* fia, *János* vólt: a' C. és D. alatt lévő *productumokon* kívül bizonyítja még az E. alatt lévő *contractussa* *Lugasi Jánosnak*; – és így két *Csatárý János* követte egymást. – Azután

Sarkadi Csatárý Bálintnak, az F. alatt lévő testamentoma, mellyet 1698ba november 21én tett, *bizonyosságul szolgál arra: hogy Csatárý Bálint*, midőn Szörnyűfalvát a' török el foglalta: János fiának és *Komáromy István* vejének meg hagyta azt, hogy törvénnyel vegyék vissza. A' honnan ki jön, hogy *Csatárý Bálint*, az *impetrátor Csatárý Jánosnak* valóságos első unokája; *második Csatárý Jánosnak* pedig azon fia légyen: aki a' törökök előll Debretzenbe vonta magát. – De e' felett

a G. alatt lévő, s az 1677iki december 19én költ zálogos levélből is ki tettzik, hogy az *impetrátor Csatárý Jánosnak* *Ersébet* leánya meg osztozván a' *testvérjével*, már *másik Csatárý Jánossal*: azon *második Csatárý Jánosnak* (kinek fia, *Bálint* Debretzenbe vonódott) részét vagy is ratáját 90 tallérokra meg vette. – Innek is ki tetszik tehát, hogy *Bálint* az *impetrátor* unokája volt. – Sőt

az *Ősý Gáspár* 300 ftról szólló, s a' H. betű alatt ide mellékelt *quietantiájából*, az is világos: hogy a' *Debretzenbe* költözött, *említett Csatárý Bálint* fizette vissza *Ősýnek* a' szörnyűfalvi portióra fel vett, most nevezett summát december 28án 1686ba –, és így bírta *Csatárý Bálint* még *Debretzenbe* laktába is a' szörnyűfalvi jószágot. – Majd

az J. és K. betűk alatt az 1678k esztendő április 4én és az 1694k esztendő octóber 9én költ két rendbeli *betsű levelei* *Csatárý*⁴⁵ helysége bírának ismét bizonyít-

⁴⁵ Hegyközcsetár Bihar vm-ben (ma: Cetariu, Romániában).

ják azt, hogy azoknak elsőjét ugyan, most említett Csátáry *Bálint*; *másikát pedig* annak fia, János (aki már harmadik János) a' sógorával, Erdélyi Szabó Jánossal, az attyoknak, s respective ipjoknak⁴⁶ a' csatári hegyen lévő szőlője eránt tétettek. – Ismét

a' Csátáry *Borbála*, *Erdélyi Szabó Jánostól származott* fia, Erdélyi Szabó Mihály (a' mely Borbála, *testvérje volt Csátáry Jánosnak, a' Csátáry Bálint említett* fiának) az 1714k esztendőbe november 17én költ, s Sub L. lévő recognitionálissa szerént, a' Domoszlai szőlőre a' bátyától, *Csatáry Jánostól fel vett 30 fjt.* De még az ezen Jánosnak gradusa bizonyításához tartozik

azon vevő és eladó levél is az M. alatt, melynél fogva a' közelébb is említett Szabó Mihály a' debretzenyi Totzós Kertbe⁴⁷ lévő szőlőjét, – *melyet a' Csátáry Bálint testamentomából nyert, – a' bátyának, Csátáry Jánosnak, a Csátáry Bálint fiának 1721be september 1sőjén* el adta. – És így

az F., K., L. és M. alatt provocált documentumok nyilván mutatják, hogy *Csatáry Bálintnak ismét János volt a' fia – a' ki már ezen familiába harmadik János, a' mely Jánosnak,*

hogy István volt ismét a' fia, *azt is láthatni a' Csátáry Kata Dobozý Jánosnénak május 5én 1736ba* ki adott, s az N. alatt kaptolt, azon elesmérő leveléből, melybe *Csatáry Kata Dobozý Jánosné* elesmeri: hogy az attyokról – tsak most említett *Csatáry Jánosról* – reájok maradott debretzenyi házból, az ötöt illető részt 300 ftba a' testvérjétől, *Csatáry Istvántól felvette.* – Nem különben

Az 1739k esztendő september hónapja 23án költ és itten Sub O. kaptolt osztálylevél⁴⁸ *is bizonyítja, hogy említett Csátáry Kata István testvérjével együtt, közelebbről említett Csátáry János gyermekei voltak; mert javain, mint* édes attyokén megosztottak.

Hogy pedig Istvánnak ismét János volt a' fia – a' ki már a' familiába, mint negyedik János fordul elő –, azt láthatni a' P. alatt lévő matricularis extractusból. –

Ezen Jánosnak, hogy ismét Gábor és István fiai születtek, – vagy is a' mostani két elsőbb producensek: azt láthatni, az ugyan azon P. alatt kaptolt matricularis extractusból, és a' Q. alatt foglalt authenticált esketésből; a' mely azt is bizonyítja: hogy ők Debretzenből költöztek által Ugocha és Máramaros vármegyébe. – És hogy végre

a' 3k rendű *producens, Csátáry József ismét a' 2k rendű producens* Istvánnak fia légyen; az is meg tettzik az R. alatt kaptolt születtek lajstroma kivonásából.

A' mely származás rendi, hogy egy tekintettel látható légyen, ide kaptoltatik a' genealogica tabella is, az S. alatt.

⁴⁶ apósuknak.

⁴⁷ Tózóskert, debreceni kertség.

⁴⁸ Osztálylevél: az örökösök közötti vagyoneelosztásról szóló, az általuk, valamint a tanúk aláírásaival és pecsétjével ellátott irat.

A' mi már a' nemesi usus fenntartását illeti; – ámbár annak bé bizonyítására, az ilyen esetben, midőn a' genealogia, gradusról gradusra meg vagyon mutatva, – semmi szükség nem volna is: mindazáltal, in superpondium ide rekesztetik hiteles petsét alatt *Nemes Debretzen várássának* testimoniálissa; mely meg mutatja, hogy a' producensek elei is, ottan laktokba is örökké főbb hivatalokat viseltek, a' T. alatt. – Valamint *Nemes Ugocha vármegyének* arról szóló protocolli extractusa is: hogy az első rendű producens ottan, valamint *Nemes Beregh vármegyében* is magistratuális tisztii hivatalokat viselt, az U. betű alatt.

Mint hogy azért a' producensek, nem csak a' donatiót és statutiót, a' jószág-nak továbbá usu roborált birtokát; és valamint az abból való kiesést, úgy az eleiknek Debretzenbe lett költözését; sőt a' magok újjabbi transmigratióját is elegendőképpen bémegbizonyították, és a' szerént, mind a' hazai törvények, mind pedig az 1735k esztendőbe 1a februarii költ *Királyi* Normális Rendelés, és Carolina Ideának 6k pontja szerént, – mint hogy donatárius nemesek, akik ezen eminens nemesség fundamentomát, az azon épült nemesi ususokkal együtt (most is ex usu nobilitatis producálván) éppen tökéletesen bémegbizonyították: kéri a' magok nemességét kétség kívül valónak lenni, törvényesen is elesmertetni, és a' szokott testimoniálist magoknak kiadatni rendeltetni, – várván azomba a' magistratuális fiscusnak netalán lehető reflexióitól sat. sat.

A' levátában is megnevezett magistratualis ordinarius fiscalis *Nemes Bige Márton* a' magok nemességeket ezen per által felállítani kívánó producensek mellett feladattakra nézve ezeket jegyzi meg

a' 4. NB alatt előadott *királyi* intimatumában a' Nagy Méltóságú Királyi Helytartó Magyar Tanátsnak két fogatkozások tellyesítésére köteleztetnek ezen nemességet kereső felek, úgymint

1ször. Hogy mivel az előmutatott actákból, és próbákból ki nem tettik az, hogy valyon ezen familia nemessége a' nemesség vizsgálata alkalmatossága alatt, vagy egyéb úton, és módon is eő Felsége kegyelmes resolútiója által helybe hagyatott, vagy megerősített volt, vagy egy olyan, ezen familiából származott ághoz ragasztotta volna magát, melly felsőbb helybe hagyást nyert.

2or. Hogy a' sem tetszik ki, hogy valyon az említett *Csatárjak* most valóságos nemesi usuban, nyilván, és mindenek tudtára élnek-é, tehát ezeket erőss és hiteles bizonyságokkal állítsák fel, ha csak a' rendes productionalis per útját nem kívánnyák magokra vonni: de ezen fogatkozásokat vallyon kipótolták-é? Lássuk meg:

az 1sőre nézve nem, mert arról legkisebb próbát vagy documentumot sem adnak elő. De a' másokra sem, mert

a 2ra előadják ugyan a' T. betű alatt *Nemes Szabad Királyi Debretzen várossa által, a' Csatárj Jósefnek a' Méltóságos Királyi Tábla* juratussa kérésére az 1822ik esztendő február 23án kiadott arról szóló bizonyság levelét, hogy *Csatárj Bálint* 1666ik esztendőtől fogva, egész 1699ik esztendőig senatorságot, *Csatárj Já-*

nos 1710^{ik} esztendő^{ig} fogva 1731^{ik} esztendő^{ig} polgármesterséget, és senatorságot, Csatáry István 1735^{ik} esztendő^{ig} fogva 1758^{ik} esztendeig senátorságot, végre Csatáry János Uram 1755^{ik} esztendő^{ig} haláláig esküdséget viselt Nemes Debreczen várossában. – Előmutatták továbbá az U. alatt *Tekintetes* Ugotsa vármegye közgyűléséből a' fojó 1825^{ik} esztendő május 3^{ik} napján az esőrendű *producens* Csatáry Gábornak arról kiadott bizonyoságlevelét, hogy ő Nemes Ugotsa vármegyében az 1786^{ik} esztendő április 25^{ik} napjától fogva esküdti hivatalt viselt: de ezek még nem látszatnak a' nemesi szabadságban való élést olly módon próbálni, a' millyen módon kívánják a' felsőbb helyekről a' nemesség próbálására kiadott normalis rendelesek, mellyek, t. i. azt kívánnyák, hogy az szakadatlanul, és a' köztudományon épült usus mutattatasson, a' mit pedig a' szabad királyi városokban való hivatal viselések (mellyet akármelly polgár is viselhet, – a' Nemes Ugotsa vármegyében viselt esküdti, s a' közelebbi időkbe viselt hivatal eléggé meg nem bizonyít. – Világos próbája lévén annak edgyik a' régebben, és közelebbi nemesi felülések (insurrekciókban) lett részvétel, és subsidiumok tellyesítése, a' mellyek pedig itt nem próbaltatnak: a' honnan

eleget nem tévén a' producensek a' 4. NB alatt lévő *királyi* parantsolatnak: kéri őket ezen perben feltett kívánságoktól elmozdítani, és még most bővebb próbák előadására utasíttatni etc.

A' producensekért: a Magistratualis Fő Fiscális Úr által előadott ellenvetések éppen elégtelenek a' producenseknek fellyebb előadott kérések telyesítése hátráltatására. – Mivel

a' 4. NB alatt előadott *királyi* intimatum in subtractis, tsupán azon esetről szól, ha a producensek, a' productio formalis úttját el kívánták vala kerülni: úgy, de a' midőn félbe hagyván az elébbeni imboldgó politicai úttját a' nemesség bebizonyításának, már ezen formale productionale institutumot kezdték, megszűnván a' *királyi* intimatumban foglalt conditio, önként meg kell az abból származható ellenvetésnek is szűnni. Nevezetesen

Nem szükség többé ezen esetben, sem a' nemesi investigatióbéli actáknak, sem pedig más Csatári néven talán producálhatott nemeseknek documentomai segítségével élni akkor, a' midőn ezen producensek a' magok donációját és statutióját előmutatták, az eleiknek az azon donationalis jószágban való possessoriumát, és az abból való kiesést is továbbá hitelesen már bebizonyították, sőt az első impetratortól is a' genealogiájokat hiteles próbák mellett deducalták, és a' midőn más Csatáriaknak documentumaival nem kívánván élni, a' magokéval megelégszenek, akkor a' mások levelei használására nem is kényszeríttethetnek.

A' sem vét azomba semmi homályt az ő productiójokra, hogy az eleik, a' nemességet investigáló deputatio előtt talám meg nem fordultak, mivel egy az, hogy a' királyi városokra a nemeseket vizsgáló deputációnak kényszerítése ki se terjedt, mert alig ha az investigációt rendelő *Királyi* intimatumok oda tsak el is bocsáttattak, áhonnan ottan az investigationnak folyamattya mindeneknek tudtára is alig lehetett.

Más pedig az, hogy különben is az alá azok iuxta intimatum de dato 1ae Septembris 1725.⁴⁹ nem is tartoztak, akik a' megyékbeli régi familiákból származván, a' paterno aviticum javaikról szóló leveleikkel is bírtak; de ha mindezek az argumentumok nem vólnának is, a' midőn a' donatio és statutio, és azt nyomba követő possessorium által magokat a' producensek megerősítvén, még ezek felett a' származások rendére nézve is az impetratorral is connectálni tudják, ha az illy próbák magának a' fekvő jószágoknak reaquisitíójára nézve is elégségesek, mennyivel inkább elegendendők azon instrumentumok a' personalis praerogativának eductíójára, holott azt megengedik a' törvény és K. resolútiók is tsupa a' quarta puellarisról szóló expeditoriák által is legitimáltatni.

A' nemesi ususnak bebizonyítására nézve pedig, mindjárt minden kifogáson felyül való a *Nemes Szabad Királyi* Debretzen városa Sub T. lévő bizonyság levele, mihelyt *Tekintetes Nemes* Ugotsa vármegyének az U. alatt levő testimonialisához járult, mert éppen a' Magistratualis Tiszti Hivatal csak maga az, a' mellyet iuxta 2: 1435. nem nemes ember nem is viselhet. Az insurrectioba és subsidiumba való részvételt láthatni itt az X alatt is, s lehetne még többeket is elő mutatni, de ott, ahol a' donationale privilegiumot impetrálóhoz, a' statutió és possessoriumon felyül még maga a' genealogia is helyesen deducáltatott, ott amint mondtam, nem csak a' nemességet, hanem magát a' jószágot is el lehet nyerni, bárha szintén az actor az előtt palam et publice soha se legitimálta volna is a' maga nemességét.

A' midőn tehát ut sub 2. NB et 3. NB a' már felyebb elő adott originale documentumoknál fogva, a' producenseknek, akik ut sub U. et X. most is in usu nobilitatis vagynak, valóságos donatarius nemességek világos: Kívántatik az sententia által is kétségen kívül valónak lenni elesmértetni, és a' felől szőlő bizonyság levelek számokra kiadattatni rendeltetni. – A' melyekre, ha a' Magistratualis Fiscális Úr nem felel, ezen per submittáltatik, különben pedig feltartatik vissza a' felelhetéssel juss.

Pro Fisco: A' 4. NB alatt lévő K. intimatum elhúzott szavait nem jól kívánnyák a' producensek oda magyarázni, hogy itt ezen a' felvett forma szerént való legitimatorius úton nem vólna szükség akár azt mutatni, hogy a' nemességet vizsgáló deputatiók kirendelése alkalmatosságával miképpen állottak elő a' producensek elei, akár azt emlegetni, hogy az eő nemesi állapottyok eő Felsége által miképpen állapított meg, akár azt bizonyíttatni, hogy miképpen kötik magokat olly ágához a' *Csatáry Nemzettségnek*, melly producálván felsőbb helybe hagyást nyert: mert hiszen maga a' dolog természete mutattya azt, hogy a' mi még a' politikai úton sem állhat meg, sokkal több és erősebb próbát kíván a' forum contradictoriumon; a' honnan

nem kerülhetik el a' producensek, hogy meg ne mutassák, hogy nemesség vizsgálatkor, hogy állottak a' nemességbe, ha szinte most a' donatiót, statutiót és a' donatióban foglalt jószágban való birtokjokat, és attól mi képpen lett elmaradását

⁴⁹ Az 1725. szeptember 1-jén kelt parancsolat szerint.

nemű némű képpen [!] bizonyítták is, mivel a' nemesi vizsgálat kihirdetése olly generalis meghívása volt a' nemességben élőkre nézve, hogy a' kik azon meg nem jelentek, már a' nemesi ususon kívül valóknak ítéltethettek, és így megszakadván a' nemesi usus, a' normalis rendelkezések szerént azok nem tsak az impetratortól való leszármazást, hanem a' nemesi meg nem szakadott usust is tartoznak mutatni, még pedig az általok előmutatott privilegium mellett, és innen mondatik már a' provocált K. intimatumban az is, hogy ha magok a' producensek elei akkor egyenessen nem állottak el az investigatió, s e' miatt nem nyerhettek legfelsőbb helybehagyást nemességekre nézve, olly ághoz kössék magokat, a' kik ezt elvégezvén a' nemesi usust szakadatlanul feltartották, s azokban a' mostani pruducenseké is feltartatott: De további,

ha a' leszármazásra előadott próbákat nézzük; még azok sem álhattyák ki a' szoross törvény rendelkezését; mert azok mind simpla párokban, és ollyokban improcessuáltattak, a' mellyek a' leírásban is tsak első tekintettel is telyesek hibával; ezeket is tehát, ha azokkal próbálni kívánnák, olly erőre kell felemelni, a' mit a' törvény mulhatatlanul megkíván; sőt szükség, hogy azok a' magok eredeti valóságokban is előmutattassanak. A' mellyeket pedig sem azzal ki nem lehet a' maga erejéből vetni,

hogy a' nemesi vizsgálatról szóló felsőbb királyi rendelés a' királyi városokban lakókat nem érdekelhet, sem az, hogy a' kik a' magok régi privilegiumokkal bírtak, ez alá a' rendelés alá nem tartoztattaknak ítéltettek: mert hiszen a' királyi városok is a' vármegyék kebelében fekszenek, az abban lakó nemesek magok személyes praerogatívákra nézve a' vármegyék jurisdictiója alá tartoznak, és így azt a' városoknak külön intimálni szükséges nem is vólt, a' minthogy a' Debretzen várossában akkor lakott több nemesek elő is állottak a' nemesi investigatióra, osztán azok sem maradtak ki az investigatió alól, a' kik régi nemzettségből a' kezeknél lévő privilegiummal, vagy jószágokkal bírtak, mert a' producensek által proveált Királyi intimatum szerént azoknak, a' kik ezeknél fogva kétségen kívül való birtokos nemseknek tartattak catalogus készítettvén az is a' felsőbb helyre felküldetett és onnan megtartás véget ismét visszautasított.

Már a' mi a' nemesi usust illeti: erre nézve provocálván magokat, a' Debreczen várossában viselt hivatalokról szóló bizonyság levelekre azt mondják, hogy ezekkel egybe kötve az U. és X. alatt lévő bizonyságokat, az usus nyilvánvaló: de megjegyeztetik ezekre is, hogy a' mint már fent is mondatott, a' királyi városokban való hivatal viselés nemesi usust nem foglal magában; hanem ha a' mutatattik meg, hogy akkor is distingváltott a' városokban lakó a' nemesi praerogativa tekintetéből a' több polgároktól, és ott is részesült a' nemesi terhek hordozásában, ezt tehát a' mi magában a' fundamentomban sem áll meg az arra aepült⁵⁰ [!] U. és X. bizonyság is, annyival inkább pedig, hogy az U. alatt lévő hivatalra való emeltetése az első producensnek arra az időre esik, a' mikor a' magistratualis tiszt viselésre olly

⁵⁰ épült

szorossan, mint máskor, hogy nemes legyen, meg nem kívántatott. – Az X. alatt lévő subsidionalis, és insurrectionalis adózások teljesítése csak új, és nem régi, s előbbeni nem lévén, azzal össze nem köttethetik, a' Judiciaria Commissio e' mellett a' mint kéretik, úgy expediáltatik. A' honnan megjegyezvén még utoljára azt, hogy a' Z. alatt lévő tanúk idejek sincs keresztlevelekkel bizonyítva: következés képpen a' producensek a' magok nemességeket ezek által tökéletesen fel nem állíthatják: most is kéri, a' mit fent is kért. Ítélet alá botsátván.

A' Producensekért. A' Nro 4o alatt provocált *Királyi* Intimátumnak subsumált pontja, hogy nem a' formale productionale institutumra czéloz, azt első tekéntettel is által fogja látni a' Tekéntetes Procedens Bíróság, azért az eránt többé a' szót vitatni szükségtelennek találván a' producensek, a' mi illeti a' fiscusnak azon kívánságát, mely szerént azt óhajtaná teljesíttetni, hogy a' producensek a' magok eleinek a' nemesség vizsgálásankori sorsokbeli helyzetéseket legitimálják, és így nemesi szakadatlan usust mutassanak, itt, a' hol donatio, statutio, possessorium és geneologia is ad primum impetratorem úgy deducálva vagyon, hogy az ellen senki sem tehet ki fogást, a' Fiscus postulátumának teljesítésére semmi szükség nintsen, sőt ezek mellé még azt sem volnának igazság szerént kéntelenek megmutatni, hogy most is usussában legyenek a' nemességnek a' producensek. De hogy az is bizonyosabb legyen, ide zárattatik sub Y. a' Tekéntetes Nemes Beregh vármegye e' részbe kiadott testimoniálissa, hogy az első rendű producens Nemes Sarkadi Csátárj Gábor *abba esküdti hivatal* is viselt, sub Z. pedig Tekéntetes Nemes Máramaros vármegyének éppen arról szőlő hiteles testimoniálissa, a' mit a' közelebbi allegatióiba maga a' Fiscus is emlegetett, hogy a' 2k rendű producens, Csátárj István mindég insurgált és subsidiumokat fizetett, a' mikor csak kívántatott, de a' melyből a' felett még az is kitettzik, hogy a' 2k producens István fia, József, a' ki 3k rendű producens, most is Tekéntetes Nemes Máramaros vármegyének tiszti ügyésze legyen. – Az elei usussát e' felett mutatja a' donációval nyert szörnyőfalvi javaknak akkori effectivum possessoriuma, a' mely már feljebb sub C. ad punctum IIum sub D., sub F. ad 6um et H. több grádusokra nézve non de necesse, sed meliori esse⁵¹ mutatódott meg, a' mellé pedig ha a' producenseknek atya és nagyattya, a' kiknek sub T. még az ős attyok is lakott Debretzenbe, a' nemesi investigáns deputatio előtt állottak volna, úgy most nem is volna szükség ezen legitimátorius perre, és ez csak amazoknak elrestelkedéseknek a' következése e' felett.

Hibául kívánná a' Fiscus még azt is kitenni, hogy a' Q. alatt lévő tanúknak élet ideje külön documentom által legitimálva nintsen; úgy de arra nints szükség, mivel az által nem geneologia bizonyíttatik, a' melyet különben is in primo gradu legitimálni sem kell, hanem a' két első producenseknek tsupán a' transmigratiója Debretzenből Halmiba és Szigethre, és így ezen ellenvetés is helytelen.

Jóllehet azért már a' provocált instrumentumoknak originálissai, a' midőn a' 2. NB. alatt foglalt opiniót adta a' Fiscus és az sub 3. NB. a' Tekéntetes Nemes

⁵¹ nem szükségből, de azért jobb lenne

vármegye által is in via politica ezen nemesség helybe hagyattatott vala, a Fiscus kezeibe vóltak mind, sőt a' Tekéntetes Nemes vármegye előtt is nem tsak meg fordultak, hanem a' prothocollumba per extensum beíratván tránsumáltattak, hogy azoknak eredeti írásai ellen tsak legkissebb reflexio is tétethetett volna: mind azon által az originálisok a' Tekéntetes Notáriusi Hivatal kezeihez letétetteknek lenni ezennel declaráltatnak, a' hol azok vidimáltatni is fognak. – És minekutánna e' szerént a' Magistratuális Fiscus ellenvetései elhárítottak, az előbbienekhez ragaszkodván hasonlólou ítélet kérettetetik. –

Pro Fisco: Ezeknek is az előbbieneket vetvén ellene, mint a' mellyek a' magok erejéből ki nem vettettek: ítélet alá bocsátta.

1826ik esztendő november 27én Váradolasziba a' törvényszéken
Ítéltetett.

Előre bocsátván azt, hogy a' producensek a magok nemességekről szóló bizonyosság levélnek kiadattatásáért már az 1823. esztendőbe, a' mint a' [I.] NB alatt ki tetszik, a' Nemes vármegye közgyűléséhez folyamodtak, a' hol is az előadott próbáknak egybevetése után a 2. NB alatt lévő Fiscalis vélekedés következtében kétségen kívül való nemessek elesmértetett, és a' mint a 3. NB alatt megtetszik, részekre a' nemesi bizonyáglevél kiadattni rendeltetett. De a' Nagy Méltóságú Királyi Helytartó Tanátsnak az 1824ik esztendő augusztus 3ról költ, és a 4. NB alatt ezen perhez kaptoslt királyi rendelkezésénél fogva nemességeknek tökéletesebb bebizonyítása végett az abban kitett némely hijánosságoknak kipótolására utasítottak, oly hozzátétellel, hogy különben a' törvény rendes útján bizonyítsák bé nemességeket. A producensek tehát a' felvett politicai úttól önként elállván, és ezen törvényes utat követvén, a' mi az előadott próbáikat, és Magistratuális Fiscusnak azok ellen tett ellenvetéseit illeti:

1ör az A. betűtől kezdve az R. betűig előadott, és a' magok eredeti valóságában is a' bíróság eleibe terjesztett documentomokból a' producenseknek a' S. alatt lévő genealogica tabella szerént azon Csatári Jánostól való gradualis leszármazása, a' ki 1607ik esztendőben Rákoczý Sigmond fejedelem által ezen vármegyében helyheztetett Szörnyűfalva nevezetű helységnek birtokával megajándékozott ut sub A., és ezen nemesi birtokba törvényessen beiktattatott, ut sub B. oly világos, hogy valamint már a' politicai úton ut sub 2. NB ez kétségen kívül valónak elesmértetett, és, a' mint a 4. NB alatt lévő Királyi Intimatum foglalatja bizonyítja, a' felsőbb helyen sem szenvedett semmi ellenvetést, úgy ezen bíróság előtt sem eshetik semmi kétség alá.

2or Világos továbbá a' C. betűtől a H. betűig előadott levelekből, hogy mind az *impetrator Csatáry János, mind ennek fia, János*, és unokája, Bálint a' feljebb említett nemesi jószágoknak birtokába voltak, mind addig, míg a török azt el nem foglalta, a' midőn is a' feljebb nevezett Csatáry Bálint ut sub J. Debretzen várossába vette lakását, és ottan meg telepedvén, törvényes maradékai is, úgy mint a' fija, Já-

nos, ennek fija, István, és ennek fija, ismét János, a' ki a' producenseknek édes atya volt, a' mint az J., K., L., M., N., O. és P. alatt lévő documentomokból kitetszik, mindenkor ugyan ezen városba laktak, és ottan ut sub T. főbb hivatalokat viseltek.

3or Hogy pedig a' producensek a *Szabad Királyi* Debreczen várossába lakott *Csatáry Jánosnak fiai* legyenek, és onnan költöztek által; az egyik ugyan Halmiba, *Nemes Ugocha* vármegyébe, a' másik pedig Szigetre, *Nemes Máramaros* vármegyébe, a P. alatt lévő kereset leveleken kívül a Q. alatt lévő authenticált inquisitio is kétségen kívül valóvá teszi.

4er Végezetre az U., X., Y. és Z. alatt lévő productumok nyilván bizonyítják, hogy a' producensek, kik közül Gábor ut sub Y. *Nemes Ugocha* vármegyébe az előtt eskütti hivatalt viselt, a' másik pedig István ut sub Z. *Nemes Máramaros* vármegyébe az insurrectionalis és más nemesi terheket mindenkor hordozta, mostanság is valósággal nemesi szabadságban élnek, és hogy abból akár ők, akár eleik valamikor ki estek volna, sehonnan ki nem tetszik.

Minthogy tehát a' feljebb előadattak szerint a' producensek mind az impetratortól való gradualis leszármazást, mind pedig eleiknek nemesi birtokát, úgy az általköltözést, valamint szinte azt, hogy mostan is nemesi szabadságban élnek, világos, és ellenmondhatatlan próbákkal tökéletesen bebizonyították, akadályul nékiek nem szolgálhat sem az, hogy a' nemességet vizsgáló deputatiók előtt az ő eleik meg nem jelentek, és nemességeket akkor meg nem mutatták, mivel olyan szabad királyi városba laktak, melyben arra szükségek nem volt, sem pedig az, hogy olyan ággal, melynek nemessége felsőbb helyen aprobáltatott volna, magokat össze kötni nem tudják, mivel azt a' normalis királyi rendelkezések sem kívánják olyan esetben, a' midőn a' gradualis leszármazás egész az impetrátorig felvitetik, és olyan próbákkal erősítetik, melyek nem csak a személyes praerogatívának bebizonyítására, hanem még a birtoknak is visszanyerésére elegendők.

Ugyan azért a producenseknek kétségen kívül való nemessége megállapítván, ezen per felsőbb megvizsgálás végett a *Nagy Méltóságú Királyi* Helytartó Tanácshoz felküldetni rendeltetik.

Fő Notarius
Detrich Miklós

per 16a Septembris 1825.⁵²

⁵² 1825. szeptember 16-ról.

248. Fasc. XVIII.

Productionális ügyök

Tekintetes Nemes Ugocha vármegyében, Halmi várossába lakó postamester *Csatáry Gábor; úgy Tekintetes Nemes Máramaros vármegyei ingenieur, szigethi lakos Csatáry Istvánnak, és ennek fiának, Józsefnek, mint producenseknek*

Tekintetes Nemes Bihar vármegye Magistratuális Fő Fiscálissa Tekintetes Nemes és Vitézlő Bige Márton Úr ellen.

II. Ser. 1264.

melly a' Tisztelt vármegyének az 1825^k esztendő september 5^k s több azt követett napjain folyvást tartó Polgári Pereket Ítéllő *Tekintetes* Törvény Széke előtt kezdődött.

2.

Sarkadi Csatáry Gábor, István és József folyamodványa Rhédey Lajoshoz, Bihar vármegye főispáni helytartójához és Bihar Vármegye nemesi közgyűléséhez Váradolaszi, 1723. december 30.

(Eredeti. HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 9–12.)

Méltóságos Gróf Fő Ispányi Helytartó Úr, Nagyságos Uram!
Tekéntetes Nemes Vármegye!

A' mi eleink a' Méltóságos Adminisztrátor Úr kegyes kormányza alatt lévő, ezen Nemes megyébe 1600^{nak} az eleink hazájokhoz s fejedelmekhez mutatott hűségükért adománylevelet nyertek, s azok által meg is nemesedtek; de jószágait az 1600^k esztendő közepén az egész országba prédáló s rabló törökök miatt, ott menvén legszörnyűbb fergetege a' dúló ellenségnek keresztül, kéntelenek voltak elhagyni, s magokat oly helyre vonni, a' hol bátorságosabban gondolták lenni magok életüket, elhagyták jószágokat, s az a' török, későbbben pedig a' Királyi Fiscus kezére kerülvén, attól egészen elestünk, de nemesi szabadságunkba megmaradtunk.

Hogy pedig feljebbi alázatos terjesztéseink igazak, az alábbi ide rekesztett próba leveleink biznyítták, nevezetesen:

sub A. a' Fejérvári Cáptalan hiteles petsétye alatt költ transumptumba olvasható, hogy sarkadi kapitány *Csatáry Jánosnak Rákótzý Sigmond* fejedelem érdemeiért ajándékozta egész Szörnyűfalva helységét 1607^k esztendőben 24^k septembebe, mely jószágba, hogy beiktattatott, bizonyítja

sub B. a' statutió, mely is ugyan abba az esztendőbe megtörtént, melyről való bizonyosság levél a' Váradai Cáptalanból, ugyan azon *Csatáry Jánosnak adódott ki*, majd

sub C. az impetrátor sarkadi kapitány *Csatáry János* testamentomából világos az is, hogy az impetrált Szörnyűfalvát az impetráció idejétől fogva testamentoma tételéig, mely történt 1643kba, 14k mártiusba, bírta; nem tsak bírta valami 36 esztendőig.

tendeig, sőt gyermekeire is hagyta halála után, nevezetesen János fiára haláláig, azontúl úgy rendelkezett, hogy fia, János és 3 leányai egyformán osztozzanak.

De a' D. betű alatt még jobban megbizonyíttatik az impetrátor Idősb Sarkadi Csatáry János által nyert Szörnyűfalva helységében a' gyermekei közt való birtok is (possessorium), mert a' testamentom tétel, s így a' szükséges képpen következett osztály után 8 esztendővel eladja az impetrátor leánya, Erzsébet Vezendi Antal Deákné testvéreinek, *Iffjabb Csatáry Jánosnak* szörnyűfalvi részét 1651be, s arra 1655be, a' testamentomtétel után 12 esztendővel auctiót is veszen.

Az E. betűjű contractussa Lugas [!] Jánosnak azt mutatja, hogy 1641be, és így az *Öreg Csatáry János* testamentom tétele előtt, Praepost-Ósiben⁵³ valami darab jószágát *Iffjabb Csatáry Jánosnak* elzálogosította, s innen is világos, hogy öregebb s iffjabb, és így ketten voltak, úgymint az atya és a' fia, *Csatáry János néven*. Továbbá

az F. betű alatt a' Sarkadi Csatáry Bálint testamentoma azt bizonyítja

a) hogy *Csatáry Bálint* valóságos unokája az impetrátor *Csatáry Jánosnak*, az Iffjabb Jánosnak pedig fia

b) hogy jószágából a' törökök elől szaladott el Debreczenbe

c) hogy a' *Csatáry Bálint* fia, János, leányai pedig Anna és Borbála

A' G. betű alatt lévő documentomból is kitettzik, hogy az impetrátor leánya, *Csatáry Erzsébet* (a' kit a' D. betűjű irovány feljebb említ) testvéreivel, Iffjabb *Csatáry Jánossal* megosztóván, az Iffjabb *Csatáry János fiának*, *Bálintnak* esett jószágbeli részét, Bálint másutt (t. i. Debreczenben) lakván 90 tallérokön 1677be megvette, innen is világos tehát, hogy Bálint az impetrátor unokája vala. – Sőt

a' H. betű alatt az Ósi Gáspár 300 forintról szóló quietantiája még azt is mutatja, hogy a' Debreczenbe költözött *Csatáry Bálint*, még Debreczenbe laktába is bírta a' szörnyűfalvi jószágát, 1686ba. – Lévéen továbbá

az J. betű alatt egy betű levele Csatár helységének a' *Csatáry Bálint* megkérésére a' Domoszlói szőlőről 1678ba, majd

a' K. alatt 1694be egy más betűlevelél a' *Csatáry Bálint* fia, *Csatáry János* (ez már 3k János) és sógora, Erdélyi Szabó János kérésekre a' *Csatáry Bálint* Domoszlói szőlőjéről; sőt

az L. betű alatt Erdélyi Szabó Mihály, a' *Csatáry Borbála* Erdélyi Szabó Jánostól származó fia, a' mely Borbála testvér volt *Csatáry Jánossal*, a' *Csatáry Bálint* fiával; a' Domoszlói szőlőre 1714be 30 forintot veszen fel bányától, *Csatáry Jánostól*. Azután

az M. betű alatt ugyan Erdélyi Szabó Mihály a debreczeni Tóczós kerti szőlőjét, mely *annyára*, a' *Csatáry Bálint* testamentoma értelmé szerént maradt, bányának, *Csatáry Jánosnak* 1721be eladja; s a' feljebbi 4 rendbeli documentumokból a' bizonyosodik meg, hogy *Csatáry Bálintnak János* volt újra a' fia, e' néven 3k. – Jánosnak ismét István volt a' fia, azt láthatni

⁵³ Prépostósi, egykori község, majd pusztá Sarkadtól északkeletre.

sub N. a' Csatáry János leányának, Csatáry Katának arról való recognitió-nálissából, hogy testvérétől, Csatáry Istvántól fel vette az atyokról, Csatáry Jánosról Péterfia utzában lévő házból reá háromló jussába a' 300 forintot, melyből ki tettik, hogy István fia volt Jánosnak.

De sub O. is nyilvánosságos az, hogy Csatáry Jánosnak fia vólt ezen István, mert ugyan a' feljebb említett Kata testvérevel megosztozik az atyai részenn, mint azt az 1739^{be} készült osztálylevél mutattya ismét.

A' P. betű alatt ide rekesztett hiteles mátriculáris extractusból világosan kijön az is, hogy a' feljebb említett Istvánnak fia lett légyen János (e' néven 4^k), a' ki 1730^{ba} született, ennek a' Jánosnak pedig fiai, az instáns Gábor, ki 1751^{be}, és István, ki 1760^{ba} születtek.

A' Q. betűjű authenticált esketés pedig azt világosítja meg, hogy az instáns, Gábor Halmiba postamesterségbe lépven, István pedig Tekéntetes Nemes Máramaros vármegyébe földmérőnek hívatatván meg, mentek ki Debreczenből lakni.

Az R. betűjű mátriculáris extractus pedig azt bizonyítja, hogy az instáns István fia, József,

a' ki az S. betű alatt kikérte Szabad Királyi Debreczen várossa testimoniálissát arról, hogy elei mitsoda hivatalokat viseltek, a' melyből is nyilván kijön mind az, hogy a' városnál fő-fő hivatalokba voltak, mind az, hogy Bálintig, a' ki oda kijött jószágából lakni, a' fent említett rendel éltek. A' mit

*a' T. alatt alázatosan ide rekesztett geneologica tabella világosan mutat.*⁵⁴

Mely 19 darab oroginále documentumokból világosan kijön az impetratio, a' statutio, a' birtok, az elszármazás, s nekünk az impetrátorral való connexiónk.

Melynél fogva esedezünk a' Méltóságos Gróf Administrátor Úr Ő Nagysága, s a' Tekéntetes Nemes Vármegye kegyes színe előtt, méltóztassa az ide alázatosan rekesztett eredeti írásink megfontolása után a' mi kétség nélkül való donátáriusi nemességünkről, mi és eleink annak külömben is szakadatlan usussában lévén a' testimoniálist mind kettőnknek, kegyelmesen kiadatni rendelni. Alázatos tisztelettel maradván

*Méltóságos Gróf Administrátor Úr Ő Nagyságának
s a' Tekéntetes Nemes Vármegyének*

*alázatos szolgálai:
Csatáry Gábor és
Csatáry István, és ennek
fia, József.*

Várad Olasziba, 30^k december 1823.

⁵⁴ A kérvényezők itt eltévesztették a sorrendet: valójában az „S” alatt van a leszármazási rend, a „T” pedig a debreceni elismervényt tartalmazza – S. I.

30a Xbris [I]823.
NB.

Méltóságos Gróf Kis Rhédei Rédey Lajos Úr Ő Nagyságához és Tekéntetes
Nemes Bihar Vármegye Rendjeihez alázatos esedezések a' bent írtaknak.
Cum 19. acclusis originalibus.⁵⁵

3.

Bige Márton Bihar vármegyei tiszti ügyész döntése
a Csátáry család beadványára
Váradolaszi, 1824. január 2.
(Egykorú másolat. HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 13–14.)

Kétség kívül bebizonyosodott, hogy a folyamodók a Bihar vármegyében bir-
tokos Csátáry család egyenes ági leszármazottjai, és ezt el is ismerik, egy 1792. évi
rendelet értelmében azonban csak akkor állítják ki erről a hivatalos igazolást, ha a
kérvényhez mellékelet bizonyító iratok eredetijeit, vagy legalábbis azok hitelesített
másolatait a Helytartótanácsnál is bemutatják.

Copia

Csatári Gábor és Csatári István a' beadott esedező levelek mellett elő adván
a Fehérvári Cápatalan hiteles petséttye alatt költ transumptumban Sarkadi Kapitány
Csatári Jánosnak Rákótzsi Sigmond Fejedelem által Szörnyűfalva s ezen Nemes Bi-
har Vármegyében feküdt Hellységéről szöllő és az 1607k esztendőben september
24kén ki adott donationális levelét, mint szinte

ugyan azon esztendőben Minden Szentek napján referált azon jószágban lett
bevezetésről szöllő statutionálissát.

Az impetrátor Csatári János 1643k esztendőbe mártius 14kén költ azon
testamentomát, melynél a' fent említett szörnyűfalvi jószága mi képpen leendő osz-
tálya felett rendelést tesz. Továbbá

Csatári Ersébeth Vezendi Antalné azon venditionális vagy zálogos levelét,
melynél fogva 1651be 7k decemberbe a' többször említett szörnyűfalvi rész jószágát
Iffjabb Csatári Jánosnak eladja, a' melybe azután 1655be augusztus 35én auctiót is
vészen. Annakutánna ismét

Lugosi János 1641k esztendő augusztus 2kán kiadott azon levelét, melynél
fogva még Öreg Csatári János testamentom tétele előtt Iffjabb Csatári Jánosnak
Praepost Ősiben egy darab jószágát elzálogosította, úgy

Sarkadi Csatári Bálint 1698k esztendő november 21én tett azon testamen-
tomát, melyben előadja, hogy a' nagy atya, Csatári János által impetrált Szörnyű-

⁵⁵ 19 eredeti melléklettel.

falva Hellységet a' török elfoglalván, János fiának és Komáromi István vejének meghagyta, hogy azt törvénnyel vegyék vissza, hozzá tévén ezekhez

azon 1677kbe december 19kén költ azon zálogos levelet is, melynél fogva Csatári Ersébeth Vezendi Antalné a' sarkadi volt kapitány, Csatári János édes atya után a' testvérje, Jánosra szállott, s általok megosztott azon rész jószágot, mely annak fiára, Bálintra szállott, 90 tallérokra megvette. Annakutánna

Ősi Gáspár azon quietantiáját, melyben elesméri és bizonyítja, hogy azon 300 magyar forintot vette volt, 1686. esztendő Karátson hava 28kán visszafizette: azután

A' Csatári Hellysége 1678k esztendő április 4kén kiadott, azután pedig 1694k esztendő october 9kén megújított azon betsű leveleket, melynél fogva először ugyan debretzeni lakos Csatári Bálint, annakutánna pedig Csatári János, a' Csatári hegy Domoszló nevet viselő szőlőjüket megbetsültették; sőt ezekhez ragasztva

Erdélyi Szabó Mihály, a' Csatári Borbála fia és ennek testvére, Csatári János, a' Csatári Bálint fia azon 1714k esztendőbe november 10kén költ recognitiolálissát is, melyben a' köztök megosztott nagyobbik szőlőről megesméri, hogy azt Csatári János magához vévén a' többre becsült 30 rénes forintot is lefizette: hozzá tévén

azon eladó s vevő levelet is, melynél fogva a' közelebbis említett Szabó Mihály a' debretzeni Tótzos Kertben való szőlőjét, melyet a' Csatári Bálint testaméntomából nyert a' bátyjának, Csatári Jánosnak, a' Csatári Bálint fiának 1721k esztendőbe september 1ő napján eladott. Ismét

az 1736k esztendő május 5kén kiadott azon recognitionálissát Csatári Katának, Dobozi János házas társának, melybe elesméri, hogy a' testvérétől, Csatári Istvántól, az attyokról, Csatári Jánosról reájok maradt debretzeni házak ötét illető 300 rénes forintból álló részét felvette; sőt

azon 1739k esztendő september 23kán költ osztálylevelet is, melynél fogva ezen Csatári Kata Csatári István testvérjével, az attyok, Csatári János reájok maradt javaira megosztottak. A' melyek után

bemutatván azon keresztlevelet is, mely azt bizonyítja, hogy a' közelebb említett Csatári Istvánnak János fia született 1730k esztendőbe, ennek pedig az instáns fia, Gábor ugyan 1751be, István ismét 1760k esztendőbe lettek a' világra. Végre,

hogy ők Debretzen várossából, a' hol az elejek az török által lett ezen részek elfoglalásától fogva laktak, Gábor ugyan Halmiba, István pedig vármegye-földméréségi hivatalra Nemes Máramaros vármegyében származtak, egy authenticált inquisitioval erősítik.

Azt is bizonyítják egy más mátriculáris atractussal, hogy az instáns Istvánnak József fia legyen, a' ki már Nemes Debretzen várossától az eleinek főbb hivatalok viseléséről bizonytságot nyert, és kéri,

hogy mivel ezekből mind a' nemességek fundamentoma, mind az impetratortól az előmutatott geneologia szerént való leszármazást, mind a' szakadatlan ne-

mesi szabadságban való élés, mint egyéb aránt is originális levelekből kitettzik; adasson mind kettőjőknek nemesi bizonyság levél.

Mely előadott kérések az instánsoknak a' hozzá kaptoltakkal minekutánna rövid úton hivatalos combináció és vélekedés alá adattak: azokból úgy látom, hogy az instánsok nemességének és donátáriusi állapotoknak, mint szinte a' jószágot nyert és statutióval is megerőssített impetrátortól való leszármazás, úgy a' jószágnak usu roborált birtokából való kiesés; az instáns eleinek Debretzen várossába az instánsoknak pedig onnan Máramaros vármegyébe lett által költözések is elegendő képpen próbáltatik, és e' szerént mind a' hazai törvények, mind az 1735_k esztendő februárius 1_ő napján kiadott Királyi Normális Rendelés és Idea 6_k pontja szerént, mint oly donátárius nemesek, a' kik a' donátária nemesség fundamentomát, mind az a' szerént nyert jószágból való kiesést, s azoknál fogva való nemesi usust elegendőképpen bebizonyítják, valóságos donátárius nemeseknek lenni elesmertethetnek: De mivel az 1792_k esztendő october 5_{kén} költ és a' 22299_k numerussal megjegyzett, a' nemesi testimoniálisok kiadása eránt költ, Királyi Normális Parantsolat az ilyen esetekben azt rendeli, hogy azok, a' kik ily elő adott próbáknál fogva kívánják nemességeket bebizonyítani, ha azok ellene mondhatatlanul világosok is, azoknak mind addig nemesi testimoniális ne adasson, míg az általok elő adott próbák és írások a' Nagy Méltóságú Királyi Helytartó Tanács eleibe nem terjesztetnek: Hivatalos vélekedésem szerént (f. m. a. f. J.) ezen elő adott próbáknál fogva az instánsok donátáriusi nemességek ugyan elesmertethetnek, minekelőtte mind azáltal arról a' szokott nemesi bizonyság kiadatna, szükséges, hogy az instáns kérése a' mellé kaptolt originális, vagy in authentico tránsumált párokban a' Nagy Méltóságú Királyi Helytartó Magyar Tanács eleibe terjesztessenek. Várad Olasziba, Januárius 2_{kán} 1824. Bige Márton m. k. Ordinarius Fiscális.

2. NB.

4.

Kivonat Bihar vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvéből
Váradolaszi, 1823. december 29.
(Eredeti. HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 15.)

Az ügyészi vélemény szerint a Csatáry Gábor és István benyújtott iratok alapján a folyamodók nemességét bizonyítottanak találják, s arról a kért nemes levelet is kiállítják, de azt az összes csatolt irattal együtt jegyzőkönyvbe kell venni, és az uralkodói rendelet értelmében fel kell küldeni a Hegytartótanácsához.

Kiíródott czikkelje

Az 1823_k esztendő december 29_{kén} Várad Olasziba tartatott Tekintetes Nemes Bihar vármegye közgyűlése jegyzőkönyvének.

1655. Az előadott próbákból és levelekből az esedező Csatári Gábornak és Csatári Istvánnak valóságos donátárius nemessége ezen fiscális vélekedés szerént is világos lévén, annál fogva kétségen kívül való nemeseknek elesmertetnek, és a' felől a' kért nemesi bizonyság levél részekre oly móddal kiadatik, hogy valamint minden nemesi bizonyság levelek a' *Királyi* Normális Rendelések értelméhez képest a' jegyzőkönyvbe mindenkor beírattnak, és azzal edgyütt a' *Nagy Méltóságú Királyi Helytartó* Magyar Tanácsba felküldetnek, úgy az esedezők részére kiadandó nemesi bizonyság levél is minden ahoz tartozó próbákkal és documentumokkal edgyütt ezen jegyzőkönyvbe beíratasson.

3 NB.

5.

Kivonat Bihar vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvéből

Váradolaszi, 1824. november 8.

(Eredeti. HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 16.)

Detrich Miklós Bihar vármegye főjegyzője továbbítja a Helytartótanács 1824. augusztus 8-i döntését, mely szerint a Csatáryak által kérvényezett nemesi bizonyságlevél továbbra sem lett kiállítva, és a család tagjainak pótolniuk kell a hiányolt igazolásokat.

Kiíródott Czikkelye

Az 1824dik esztendő november 8^{án} Várad Olasziban tartott *Tekintetes Nemes Bihar Vármegye közgyűlése* jegyzőkönyvének

18870. Illustrissimi etc. Penes remissionem Actorum fundamento quorum Hominibus familiae Csatáry Testomoniales Litterae de Nobilitate resolutae sunt ope (?) Relationis de dato 5ae July anno currenti No. 1187. ist huc submissorum Praetitulatis *Dominationis* Vestris hisce rescribitur: cum ex submissis Gabrielem et Stephanum Csatáry in facto Nobilitatis eorundem productis Actis et Documentis non appareat an familiae eorundem nobilitas seu occasione investigationis nobilium, seu secus etiam per altissimam resolutionem Regiam approbata habeatur aut iidem Csataryam nexum suum cum benigne approbatis Nominis et familiae huius individuis comprobare valeant; neque demum hoc patescat: an dicti Csataryani actu in publico, et manifesto Praerogativae nobilitaris usu constituentur, eosdem Gabrielem et Stephanum Csatáry nisi Processualem viam legitimatoriam experiri velint ad indilate producendas intuitu praemissorum validas probas inviandos, et desuper adaequatam Relationem quo acyus isthuc submittendam esse. Datum ex Consilio Regni Libero Hungario Budae 3^a Augusti [1]824 celebrato Praetitulatarum Domi-

nationem Vestrarum Benevoles Ad Officia paratissimi Stephanus Végh, Ladislaus Comes Zichy.

1920. Végzés

A' referens fő notarius jelentése szerint a' Csátáry familia részére resolvált nemesi bizonyság levél még hiteles formába kiadva nem lévén, annál fogva annak kiadattatása a fellyebbi *Királyi* Rendelés értelméhez képpert továbbá is függőbe hagyatik, és ezen *Királyi* Intimatum párban, mind a folyamodó Csátáryaknak, a végett hogy az abba letett észre vételeket teljesítsék, mind pedig Magistratualis *Ordinarius* Fiscális Úrnak szükséges utasításul kiadatik. Költ *mint* feljebb.

Fő notarius
Detrich Miklós

4 NB.

Csátáry

6.

Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem a Bihar vármegyei Szörnyőfalvát
id. Csátáry János sarkadi kapitánynak adományozza
Nagyenyed, 1607. szeptember 24.

(A Gyulafehérvári Káptalan 1792. április 23-án készült hitelesített átiratának
19. századi másolata. HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 17–18. „A.”)

Copia

Nos Capitulum Cathedralis Ecclesiae Albensis in Transylvania Memoriae Comendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis: Quod pro parte et in Persona Familiae Csátári de Sarkad exhibitae sunt Nobis et praesentatae Litterae quaedam Sacratissimae Regiae et Apostolicae Majestatis Francisci Dei Gratia Regis Hungariae, Apostolici Archi Ducis Austriae, Ducis Burgundiae, Magni Principalis TransylvaniaeTýrolis et Siculorum Comitís Domini Domini Nostri Clementissimi Benignissime, Requisitoriae Sigilloque ejusdem Majestatis Sacratissimae Judiciali et Authentico eoque Transylvanico Super Hostia nigrae ab extra in medio loco videlicet solito impressivae communita et roboratae clausewue vero apertae nobis vero praeceptoriae simul et benignesonantes et directae in haec verba Franciscus *Divina Favente Clementia Rex Apostolicus Hungariae, Magnus Princeps Transylvanniae et Siculorum Comes Fidelibus Nostri Venerabilisapitulo Ecclesiae Cathedralis Albo Carolinensis Gratiam Nostram Regio Principalem!* Exponitur Majestati Nostrae in Persona Familiae Csátári de Sarkad Qualiter Eadem Paribus Litterarum et Litteralium Instrumentorum puta Donatonaelium, Inscriptionalium, Consensualium, Statutoriarum ac Super inde Relatoriarum, Emptionalium, Concambialium, Fassionarium, Venditionalium, Compositionalium, Contradictoriarum, Metalium et Testimonialium, Super Metali reambulatione sonantium ac aliarum quarumlibet

Causalium Factum Bonorum et Jurium Suorum in Principatus Nostri Transylvaniae Comitatus quibuscunque existentium ipsam exponentem Familiam Csátári vel praedecessores suos quoquo Conservatorio Capituli Vestri repositarum et locatorum ad praesens pro Jurium Suorum tuitione ac defensione plurimum indigeret, essentque eisdem summe necessaria. *Prae*binde vobis harum Serie committimus et mandamus firmiter quatenus acceptis praesentibus statim vos praescriptas Litteras in Sacristias seu Conservatorio Capituli Vestri repositas et locatas diligenter requirere, et reinvenire requisitarumque et reinventarum tenores et continentias in transumpto Litterarum Vestrarum sub sigillo vestro capitulari omni dobo et frande aliquali praefatae exponenti Familiae Jurium Suorum ulteriorem Fucturam ad Cautelam necessarias extradare modis omnibus debeatis et teneamini secus non factur. Datum in Libera Regiaque Civitate Nostri Claudiopoli, Die 23^a Aprilis Anni 1792. Quibus receptis Nos Mandatis Altefatae Suae Regiae et Apostolicae Majestatis Semper et in omnibus uti tenemur, et par est humillima cum submissione obedire satis facereque volentes praemissa diligenti requisitione nostra reinvenimus Mandato Requisitorio insertas quasdem Litteras, quarum quidam Litterarum tenor sequitur in hunc modum. Primarum Nos Sigismundus etc. Memoriae etc. Quod Nos etc. Tum vero etc. Egregii Joannis Csatari Castri Nostri Sarkad Capitanei, quae ipse ab ineunte aetate Sua Principibus Transylvaniae praedecessoribus Nostris nobis etiam et huic Regno Nostro in omnibus rebus et Negotiis fidei et industriae Suae Commissis, in eo quoque quo nunc fungitur Officio fideliter, et Summa cum Nominis Sui laude dexterritateque et alacritate exhibuit et impendit, ac in futurumque pari constantia exhibiturum et impensurum et Totalem et integram possessionem Nostram Szörnyűfalva vocatam in Comitatu Bihariensi existentem habitam, ad Arcem Nostram tentam et possessam, Totum item et omne Jus Nostrum Regium simul cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibus libet memorato Joanni Csatari ipsiusque haeredibus et posteritatibus Universis benigne dedimus, donavimus, et contulimus. Imo damus et Jure perpetuo et irrevocabiliter tenentibus possidentibus pariter et habentibus salvo jure aliendo etc. Quas Nos etc. Datum 24. Septembris in Enyed, Anno 1607. Secundarum tenor talis ets etc. Tertiarum tenor talis est. etc. Nos itaque taliter Reguisitarum et in Libris Regiis Nostri Capituli Authenticis reinventarum praespecificatarum Litterarum tenores et Continentias ac verbo ad verbum fine diminutione et augmento variationeque prorsus aliquali praesentibus Litteris Nostris inferentes par sive Transumptum hujusmodi ad mandatum altefatae Sacratissimae Regiae Majestatis Requisitorium Jurium praefata [f]amiliae exponentis ul -iorem Futuram ad Cautelam necessariam sub sigillo nostro Capitulari Authentico fideliter et Conscientiose extradante duximus communi Justitia et aequitate svadente. Datum Feria Secunda proximapost Dominicam Tertiam post Pascha Anno Domini 1792. (L. S.) Lectae correcta et extradata per eosdem Capitulares.

7.

Id. Csátáry János sarkadi kapitány birtokbaiktatási okirata
Nagyvárad, 1607. november 17.

(Az eredetiről készült korabeli másolat. MOL F 17. Cista comitatum,
Bihar. Fasc. C. Nr. 6.; Az erről készült 19. századi másolat:
HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 19–20. „B.”)

A Nagyváradai Káptalan igazolja, hogy 1607. november 1-jén Csátáry János sarkadi kapitányt a szomszédos helységekben lakó nemesek és a kijelölt királyi emberek jelenlétében beiktatták a Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem által neki adományozott Bihar vármegyei Szörnyűfalva helység birtokába.

Az oklevél olyan rossz állapotban maradt meg, hogy közlésétől egyelőre el kell tekintenünk. Állapotára jellemző, hogy már a közel kétszáz évvel ezelőtt készült hivatalos másolat is rengeteg félreolvasást tartalmaz, a másoló időnként egész sorokat volt kénytelen kihagyni. Ezért közlésére annak megfelelő rekonstrukciója után egy későbbi időpontban szeretnénk sort keríteni.

8.

Id. Csátáry János sarkadi kapitány végrendelete
Sarkad, 1643. március 14.

(Eredeti. MOL F 17. Cista comitatum, Bihar, Fasc. C. Nr. 7.;
19. századi másolata: HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 21–22. „C.”)

„Öreg” Csátáry János sarkadi kapitány Erdős Péter főbíró, Balázsi Dániel sarkadi nemes és Udvari Miklós református lelkész jelenlétében minden ingó és ingatlan vagyonát fiára, Jánosra, és három leányára, Juditra, Ilonára és Erzsébetre hagyja. A végrendelet szerint ugyan ekkor egészséges, de már „megvénhedett” állapotban volt.

Testamentom tétele az Nemzetes Vitézlő Öregh Czatári Jánosnak, mellyet sarkadi kapitányságában egészséges állapotban lévén, maga szabad akarattya szerint töt, két nevezetes nemes személyek előtt, úgy mint ugyan azon Sarkad várasának akkori fő bírāja, Erdős Péter Uram és Balási Dániel előtt, mely testamentom levelében rendel minden nemű javainak fia, Iffiú Czatári János és leányi közöt való elosztását maga így kezdette el, mellyet mi is hitünk szerint jó lelki esmérettel, várasunknak akkori praedikátora, Udvari Miklós által fel edzettünk és levélben pecsét alá vettünk illyen rendel:

Elsőben jedzettük fel Öregh Czatári János Uramnak illyen beszédit:

Én, Öregh Czatári János, az én Kegyelmes Uramnak, Öregbik Rákóczi Geörgynek sarkadi végházának kapitánnya, az én megvénhedet állapotomban gondolkodván fiamnak és három leányimnak halálom után való állapotokról, hogy az

én töllem megmaradó kevés javaim felet való osztózódásban közöttök való versengések ne légyenek, egészséges állapotomban senkitől nem kényszerítetvén, magam szabad akaratom szerint kevés javaimat közöttök elosztani, jó lelkem esméretem szerint mindeniknek részeket meghadni így akartam

I. Nevemen való fiamnak, Iffiú Czatári Jánosnak hagyom it Sarkadon való udvarház helyemet, ahoz való sarkadi jobbádgymmal edgyüt. Nevek szerint Mikó Mártont fiaival, Csikos Gáspárt, Csikos Istvánt, Csikos Jánost, Szanta Jánost és Szőtz Mártont, s ugyan ezen udvarházamhoz tartozó minden nével nevezendő örökségimel edgyüt, úgymint szántó földeivel, kaszáló réteivel, erdőjivel, halászó vizével, malom ház helyével edgyüt. Az városban való házamat is szőlős kertével edgyüt hagyom az fiamnak. Ismét, az nála való két poharokat az ezüst vederrel, és az ezüstös keresztű szabályával edgyüt, mely Antal Deáknál vagyon, hagyom az fiamnak.

II. Szörnyűfalvát éltemigh az fiamnak engedem, hogy bírja, de ilyen okkal, hogy éltemben a' mi jövedelem onnét kezében jó az fiamnak, felét nekem adgya. Az után Isten lelkemet elkívánván, oszollyon közöttök négy részre ez megnevezet falu.

III. Vadnak három zálogos jobbádgym, Gyarmaton⁵⁶ Peczevi János, Selinden⁵⁷ Ácz János, Thamás hidán⁵⁸ Szabó Máthé, ezeket hagyom az két leány[o]m-nak, ugyan ezek mellé hagyom Remetén⁵⁹ lakozó Szanta Thamás nevű jobbágyomat is. Míg bírhatták az három zálogos jobbágyokat, azokkal és az negyedikkel osztozanak úgy, az mint ők szeretik, ha penigh tőlök kiváltják az zálogos jobbágyokat, osztozanak egy aránt azoknak summájával, felvagyon írva summájok az cáptalanban. Ezeket penigh hagyom nevezet szerint Kerekes Istvánné Judit Asszony nevű leányomnak, és Mihály Deákné Ilona Asszonynak.

IV. Antal Deákné leányomnak, Ersók Asszonynak hagyom Kovásit,⁶⁰ mint hogy annak előtte is az idvezült feleségemnek hadtam vólt, és viszont az neki hadta, elégedgyék az jó leányom azzal.

V. Az három koczis lovaimat kocziával és ahoz való szerszámaival edgyüt hagyom az fiam leányának, Katónak.

VI. Czatárban⁶¹ lakozó 3 atyámfiainak, Gergely Jánosnak, Gergely István-nak, Ábrahám Péternek [?]⁶² hagyok egyaránt való három poharokat, mindeniknek egyet-eggyet.

VII. Az fiamnak hagyot poharokon kívül, ismét az három atyám fiainak hagyot három poharokon kívül az mennyi poharim lesznek, osztozzanak egy aránt az három leányim velek.

VIII. Az sarkadi ecclésiához hagyok fl. 10., az Várad i spótályhoz is fl. 10.

⁵⁶ A Zaránd vármegyei Feketegyarmat (ma: Iermata Neagră, Románia).

⁵⁷ A Zaránd vármegyei Nagyzerind (ma: Zerind, Románia).

⁵⁸ A Bihar vármegyei Tamáshida (Tamásda) község (ma: Tămașda, Románia).

⁵⁹ A Sarkaddal szomszédos egykori Bihar vármegyei Köteremete (a mai Kötegyán).

⁶⁰ A Bihar vármegyei Hegyközkovácsi; ma: Bihar község része (Cauceu), Romániában.

⁶¹ A Bihar vármegyei Hegyközcsatár; ma: Cetariu, Romániában.

⁶² A név nehezen olvasható – S. I.

IX. Az mennyi tallérom, aranyam, poturám vagyon Antal Deáknál, osztozanak négyen az fiam s leányim vele. Viszont az mi egyéb, ezeken kívül az én birodalmom alatt való jószágok találtatik, azzal is négyen egyaránt.

Lőt ez testamentom tétele az mi Böczülletes Urunknak, Öreg Csatári Jánosnak az fellyül megh nevezet nemes személyek előtt, in Anno 1643. die 14. Martii.

Öreg Csatári János (Gyűrűspecst.)	Erdős Péter sarkadi nemes bíró (Gyűrűspecst.)	Balási Dániel nemes személy (Gyűrűspecst.)	Nicolaus Udvari (Gyűrűspecst.)
---	--	--	-----------------------------------

[Az irat hátoldalán:] Öreg Csatári János testamentom tételéről való levél
Csatári Joannis testamentaria dispositio de anno 1643.
Bihar C. 7.

9.

Özv. Vezendi Antal Deákné Csatáry Erzsébet elismervénye bátyja,
ifj. Csatáry János részére
Sarkad, 1653. december 3.

(Eredeti. MOL F 17. Cista comitatum, Bihar. Fasc. C. Nr. 8.;
19. századi másolata: HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 23. „D.”)

Csatáry Erzsébet, néhai Vezendi Antal Deák özvegye Erdős Péter sarkadi főbíró és Balogh István jegyző jelenlétében igazolja, hogy 40 görög talléron zálogba adta bátyjának, ifj. Csatáry Jánosnak a szörnyűfalvai tulajdonrészét. Két évvel később Batona Csikos István sarkadi lakos és Balogh István jegyző jelenlétében újabb 78 forintot vett fel az említett birtokra.

Én, Csatári Erzsébet Asszony, az Nemes és Vitézleő Néhai Vezendi Antal Deáknak megmaradot özvegye adom mindenkinek tudására, a' kiknek illik ez levelemnek rendiben, hogy én vöttem zálogban Bátyám Uramnak, Csatári Jánosnak Bihar vármegyében Béli⁶³ vidégen levő Szörnyű Falva nevű falubeli részemet negyven greci tallérban, mely Szörnyű Falva nevű falunak egy felől Mogyorós,⁶⁴ más felől Csontháza,⁶⁵ harmadfelől Rogoz⁶⁶ az szomszédgya; ezt pedig ilyen formán vetem eő Kegyelmének zálogban, hogy valamikor vagy magam, vagy maradékom akarja eő Kegyelmitől kiváltani, ilyen pénzen kiválthassa minden pert patvar nélkül, eő Kegyelmének is ki kellessék kezéből bocsátani.

⁶³ Béli, község Bihar vármegyében (ma: Beliu, Románia).

⁶⁴ Mogyorós, Bélegregybe olvadt egykori község Bihar vármegyében (ma: Agrișu Mic, Románia).

⁶⁵ Csontháza, község Bihar vármegyében (ma: Ciuntesti, Románia).

⁶⁶ Rogoz (Bélrogoz), község Bihar vármegyében (ma: Rogoz de Beliu, Románia).

Ez levelemet pedig adtam illyen böczületes nemes szemílyek előtt, úgy mint: sarkadi fő bíró Erdős Péter és az sarkadi hites notárius, Balog István Uraimék előtt, ez levelemet pedig magam peczétivel megerőssítvén. Anno 1653. die 3. Decembrys. Idem qui *supra*.

P. S. Anno 1655. die 24. Augusti. Ugyan nevezett azon jószágom fejében vettem fel Bátyám Uramtul, Csatári János Uramtul hetven nyolcz forintot, az mely immár egy summában az elébbeni 40 greczi tallérral edgyüt teszen másfél száz forintot. Ez utólszori pénztadás lett sarkadi Batona⁶⁷ Csikos István és az sarkadi hites notárius, Balogh István Uraimék előtt.

(*Gyűrűspects.*)

Csatári Ersébeth Bátyának, Csatári Jánosnak a szörnyűfalvi részit adta zálogról való contract[us].

Csatári Joannem inter et Elisabetham Csatári viduam Antonii Vezéndi impignorationales litterae anno 1653.⁶⁸

Bihar C. 8.

10.

Lugosi János sarkadi birtokos záloglevele ifj. Csatáry János számára
Sarkad, 1641. augusztus 2.

(Eredeti. MOL F 17. Cista comitatum, Bihar. Fasc. C. Nr. 9.;
19. századi másolata: HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 24. „E.”)

Fejér János és Szabó Sebestyén sarkadi (birtokos) nemesek jelenlétében igazolja, hogy 35 magyar forintért elzálogosította a Prépostósiben levő részbirtokát.

Én Sarkadon lakó Lugasi János, adom tutára mindeneknek, az kiknek illik ez levelemnek rendiben, hogy én iffiabik Csatáry János Uramnak vetőttem száloghban Praepost Ősiben levő ré[s]z portiómat harmincz eőt magariy forintakan, az mígh magam pénsszen kiválthatom. Adom pedig minden hozszá tartoszó javaival, szántó, kapáló földével, erdejével, halászó viszével, rétivel, erdejével és malom helyével, az mígh én kiválthatom. Mikor pedig ki akarom váltani, magam pénzén szabadason möntön kiválthassam vagy magam, vagy maradékom, őh (?) kegyelme is tartosszék kiboczhátani möntön keszébül az fellüly megh írt harmincz eőt forint letéve.

⁶⁷ A 19. századi másoló olvasatában „Katona” szerepel, az eredeti oklevél alapján viszont inkább a Batona alakot tartjuk helyesnek. Az adásvételt tanúsító férfi az id. Csatáry végrendeletében szereplő Csikos Istvánnal lehet azonos, s így a Csatáryak – addigra már talán felszabadított – jobbágya volt. Mivel a Batona/Batonya vezetéknev a 18. század elején is előfordul Sarkadon, talán ebben az esetben is a város lakossága körében gyakori kettős vezetéknevről (pl. Bende Szabó, Köllüs Szabó) van szó.

⁶⁸ A Csatáry János és özv. Vezéndi Antalné Csatáry Erzsébet közötti záloglevél, 1653.

Ez levél adás lőt Sarkadon lakó Fejér János és Szabó Sebestyén előtt. Datum in Sarkad, 2. die Augusti 1641.

Idem qui supra
Johannes Lugasi mp.
(Gyűrűspecst.)

1641. Praepost Ősi zalogos levél.

Csatári Joannem Juniorem inter et Joannem Lugosi factae litterae impignorationales anno 1641.⁶⁹

Bihar C. 9.

11.

Sarkadi Csatáry Bálint végrendelete

Debrecen, 1698. november 21.

(Eredeti. MOL F 17. Cista comitatum, Bihar. Fasc. C. Nr. 10.;

19. századi másolata: HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 25. „F.”)

Minden ingó és ingatlan vagyonát fiára, Jánosra és leányaira, Borbálára és Annára hagyja. Mivel Debrecenbe menekülését követően sarkadi és egyéb Bihar vármegyei birtokai török hódoltság alá kerültek, azok visszaszerzését fiára és Komáromy István nevű vejére bízva, akárcsak a Sarkadon elrejtett hetven kard előkeresését.

Sok betegségim és szenvedésim miatt elgyengülvén, hogy gyermekeim közt halálom után versengés ne támadjon, ép és józan észszel rendelem el Istenemtől vett kevés földi vagyonomat ilyen képpenn:

1. Piatz uttzai házam három egyenlő részre mennyen.
2. A' Péterfia házam János fiamé legyen, úgy mennyenek osztályba a' külső földeim is.
3. A' Tótzos kerti szőlőm Borbára és Anna leányaimé legyenek mind.
4. A' Csatári Domoszlói szőlő három részre jusson.
5. A' ménesem tsak a' fiamé legyen, de a' szarvas marhákba egyenlő részt kapjanak mind hárman.
6. János fiam, úgy Komáromi István Vőm Uram, tanult emberek mind ketten, annál fogva a' Pogány által elvett sarkadi, szörnyűfalvi, étsi jószágimat törvénnyel vegyék vissza, a' többi jószáglevelek is megvannak a'ládába, de maratt még két levelem Kata testvéremnél is, még mikor megosztottunk. Ősi Gáspárnak és Antal Deáknénak eladtam volt zálogba két darab jószágomat, de mind a' kettőt meg ölte a' Pogány, s kezére került a' jószág. A' miolta már a' törökök elől ide, Debreczen várossába szaladtam, 41 esztendő óta, mások is elfoglalták, de a' nagy atyám, a' sarkadi kapitány szerezvén azokat, nem lesz nehéz visszavenni, kézbe van

⁶⁹ Ifj. Csatáry János és Lugosi János közötti záloglevél, 1641.

az igazság. A' Kapitány Szállása pintzjébe és a' déli motsár árokba van hetven kard, ha visszaveszitek, osztozzatok egyformán.

7. A' török fegyverek a' fiamé legyenek.

8. Az ezüst poharakon egyformán osztozzanak.

Mely testamentom tétetett 1698^k esztendőben, November 21^{én} Debretzenbe, ezenn személyek előtt:

Sarkadi Csatári Bálint (*Fekete gyűrűspecst.*)

Coram [*me*] Paulo Villás Senior

(*Vörös gyűrűspecst.*)

Stephano Szatmári

(*Vörös gyűrűspecst.*)

Georgius Pirchy

(*Vörös gyűrűspecst.*)

Csatári Valentini testamentaria dispositio anno 1698.⁷⁰

Bihar C. 10.

Nro 3tio. Fl. 6265.

Csatári Istváné

12.

Vezendi Antalné Csatáry Erzsébet elismervénye unokaöccse,

Csatáry Bálint részére

Kötegyán, 1677. december 19.

(Eredeti. MOL F 17. Cista comitatum, Bihar. Fasc. C. Nr. 11.;

19. századi másolata: HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 26. „G.”)

Az édesapjuktól, id. Csatáry János sarkadi kapitánytól rájuk maradt örökségen megosztott a bátyjával, ifj. Csatáry Jánossal, s mivel annak fia, Bálint most távol lakik, kilencven forintért (zálogként) átengedte neki a tulajdonrészét. A pénz visszafizetése után viszont bármikor hozzájuthat a jószágához.

Én Csatári Erzsébet, Vezendi Antal Uram hites társa adom tutára a' kiknek illik, hogy megosztóván Csatári János Bátyám Urammal, Néhai *Nemzetes* Csatári János sarkadi kapitány édes atyánkról álló jószágakon, az ő Kigyelme fia, Bálintnak részét ő Kigyelmétől megvettem kilencven tallérok, mivel ő Kigyelmének, másutt lakván, most a' jószág nem kell, de ő Kigyelme túlem ki akarja váltani, elsőben az én pénzem tegye le, annak utánna juthasson hozzá. Írattam Gyánba, 1677. esztendőbe, December 19. napján.

Csatári Erzsébet

Vezendi Antalné [X] húzása

(*Gyűrűspecst.*)

⁷⁰ Csatáry Bálint 1698. évi végrendelete.

Coram me Georgio Bihari
Ecclesiae Gyán Ministro
Cora me Kis János X
(*Fekete gyűrűspecst helye.*)

Csatári Elisabethae consortis Antonii Vezendi testimoniales litterae super emptione bonorum paternorum a Valentino Csatári emptorum anno 1677. emanatae.⁷¹
Bihar C. 11.

13.

Ősy Gáspár elismervénye a Csatáry Bálinttól a szörnyűfalvi birtokrész elzálogosításáért kapott háromszáz forint átvételéről
1686. december 28.

(Eredeti. MOL F 17. Cista comitatum, Bihar. Fasc. C. Nr. 12.;
19. századi másolata: HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 27. „H.”)

Én alább megírt recognoscálom, hogy a' mely háromszáz magyar forintot attam Csatári Bálint Uramnak, ő Kegyelme pedig atta volt Szörnyűfalvába való részét nekem zálogba érte, azon pénzt ő Kegyelmetől egészen felvettem, melyről ő Kegyelmet cviétálom. Gyánba, 28. napján Karácon havának⁷² 1686. esztendőbe.

Ősi Gáspár [X] vonása
(*Gyűrűspecst.*)

Coram me Georgio Bihari
Ecclesiae Gyán Ministro mp.

Csatári Valentino datae (?) litterae quietantiales per Casparum Ősy super 300. f. anno 1686.⁷³
Bihar C. 12.

14.

A csatári előjáróság becsűlevele
Csatár, 1678. április 4.

(Eredeti. MOL F 17. Cista comitatum, Bihar. Fasc. C. Nr. 13.;
19. századi másolata: HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 28. „J.”)

Cégény Ferenc és Horvát János csatári főbírák, esküdtjeikkel együtt igazolják, hogy Csatáry Bálint debreceni lakos kérésére 160 magyar forintra értékelték a csatári Domoszló helyen levő szőlőjét.

⁷¹ Vezendi Antalné Csatáry Erzsébet 1677. évi tanúsító levele arról, hogy Csatáry Bálinttól az atyai javait megvásárolta.

⁷² December

⁷³ Csatáry Bálint elismerő levele az Ősy Gáspártól 1686-ban felvett 300 forintról.

Anno Domini 1678. die 4. Aprilis.

Mi Csatári főbírák, Cégény Ferencz és Horvát János az mi esküt társainkal együt agyuk tutára mindeneknek, az kiknek illik, mind mostaniaknak s mind jövőendőbélieknek, hogy jőve mi előnkben ilyen tiszteletes személy, úgy mint Debreczeny várossában lakozó Csathári Bálint, és mondá mi előttünk az specificált böcsülletes személy, Tisztelendő Bírák Uraim, jőjön ki *Kegyelmetek* ide az csatári Domoszló nevű szőlő helyre és böcsüllyön meg *Kegyelmetek* énnekem egy darab szőlő örökségét, mit ér mostani állapottyában. Mi[n]k is azért megtenkintvín méltó kívánságát, tisztünk és hivatásunk szerint meglátogatván, megbecsüllöttük jó lelki isméretünk szerint mostani állapottyában száz hatvan magyar forintokra, H. flo. 160. Ez szőlő eörökség vágyon az fellyeb írt Domoszló oldalon, szomszédgya napkeletrül Debreczenyi Szőcs János parlagá, délrül az hegyre járó szekér útt, északrül itten, Csatárban lakozó Vékony András szőleje.

Ennek az elhítelire és erős bizonyosságára adgyuk ez mi falunknak, Csatárnak szokott pecsétivel megerősítettet levelünket tulajdon Debreczenyben lakozó Csathári Bálintnak és maradékinek kezekben.

Idem qui supra
Per juratus notarius
Franciscum Szilágyi mppria.
(Pecsét.)

D. Csatári Bálint szőleirül való böcsű levél, Datált 1678. Die 4. Aprilis.
Csatári Valentini vineae litterae aestimacionales de anno 1678.
Bihar C. 13.

15.

A csatári előljároság becsűlevele
Csatár, 1694. október 9.

(Eredeti. MOL F 17. Cista comitatum, Bihar. Fasc. C. Nr. 14.;
19. századi másolata: HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 30. „K.”)

Tóth Mihály csatári főbíró, Balogh Péter kisbíró és esküdtjeik igazolják, hogy Csatáry János és Erdélyi Szabó János debreceni lakosok részére a csatári Domoszló hegyen levő szőlőjüket összesen 330 fornit magyar forintra becsülték. Ebből az Erdélyinek járó kétharmad részt 30 forinttal értékesebbnek találták a Csatáry tulajdonában levő egyharmadnál.

Mi, Tóth Mihály csatári fő bíró, második bíró Balogh Péter, a mi becsületes eskütt társainkal együtt. Adgyuk emlékezetire mind azoknak, a kiknek illik, mostaniaknak s jövőendőbélieknek, hogy jővén előnkben Szabad és Királlyi Debretzen várossában lakó Csatári János és Erdélyi Szabó János atyánkfiái, mondanak: Be-

tsületes Uraim, jöjjön el *Kegyelmetek* a csatári Domoszló nevű hegyre, és ott (pro futura cautione) betsüljön megh *Kegyelmetek* minékünk egy darab szőlőt, a mely három részre menendő volna ugyan; mellynek két részét (úgy mint melynek szomszédgya délről az Hegy útja, északra viszont Csatári János Uram szőlejek része) Erdélyi Szabó János Uram kezéhez vészi, és ez a két rész, a mennyivel jobb az harmad részénél, refundálni fogja eő *Kegyelme*, az harmad részben való hátra maradásokat azzal meliorálván: tselekedvén ezeket, magunk és mind a két ágon lévő s léendő posteritásink között való háborgatásoknak eltávoztatására: másokért az ő *kegyelmek*nek kívánságokra elmenvén, a szőlőt megjárván s nézegetvén, a mostani időhöz, a szőlőnek is mostani állapotjához képest (1.) in communi **a szőlőt betsültük a szőlőt három** száz harmintz magyar florenos (id est fl. 330.), annak utánna a két részt, mellyet Erdélyi János Uram kezéhez veendő 30 forintal jobbnak az harmad részénél. Ennek a dolognak bizonyossab elhitelére (mi fellyeb említett bírák) adtuk falunk közönséges petsétével erősséttet levelünket Csatári János és Erdélyi János atyánkfiainak és posteritásoknak. Anno 1694. Die 9. 8bris.

(Pecsét.) Per juratum Notarium extradata mpria

Csatári Joannis vineae litterae aestimationales suo extra data notariali de anno 1694.⁷⁴

Bihar C. 14.

Nro. 3tio. A Vén Szőlő a Domoszlónn vagyis Nagy Szőlő.

Nro. 1o. Debreczeni Csatári János betsű levele. Datált Die 9. Octobris 1694.

16.

Erdélyi Szabó Mihály debreceni lakos elismervénye

Debrecen, 1714. november 10.

(Eredeti. MOL F 17. Cista comitatum, Bihar. Fasc. C. Nr. 15.;

19. századi másolata: HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 29. „L.”)

Igazolja, hogy a nagyatyjuktól, Csatáry Bálinttól rájuk maradt, és a csatári előjáróság által 1694-ben felbecsültetett csatári Domoszló hegyen levő szőlőjük után nagybátyja, Csatáry János kifizette neki néhai édesanyjának és nagynénjének a nagyobbik birtoktest után járó 30 forintot.

Én, Nemes Debreczen városában lakó Erdélyi Szabó Mihály adom tudtára mindeneknek, az kiknek illik, ez levelemnek rendiben, hogy néhai boldog emlékeztű nagyatyánkról, *Nemzetes* Csatári Bálint Urunkról álló csatári Domoszló nevű hegyen **levő** szőlőnk 1694. esztendőbeli csatári bírák uramékkal megböcsültetvén, az megnevezett szőlő két darabbul álván, a nagyobbik részt intézték eő *Kegyelmék* két részben jobbnak 30 forintokkal, hogy azon nagyobb darabb szőlőt az testvér atya-

⁷⁴ Csatáry Jánosnak, az ő saját jegyzője által kiadott szőlőbecslő levele 1694-ből.

fiak közül, az mellyik bírni fogja, tartozzék annak, a ki kissebbik részt bírja, fizetni 30 magyar forintokat, akkor jóllehet, az böcsülletes atyafiak az én üdvezült anyámasszonyoknak, Csatári Borbála Asszonyomnak engették vala az nagyobbik részt; mind azonáltal, annakutánna a sok nyomorúság és kárvallás miat elégtelen lévén üdvezült anyámasszon, mind *Nemzetes* Komáromi Istvánné Csatári Anna Asszony részének megfizetésére, mind a szőlőnek műveltetésére, maga szabad akaratyából bocsátotta *Nemzetes* Csatári János Bátyám Uram kezében a nagyobb darab szőlőt, hogy eő *Kegyelme*, mind *Nemzetes* Komáromi Istvánné Asszonyomat, maga szőlőbeli portiójárul elégettse meg, mind üdvezült anyámasszonyomnak az 30 forintokat tegye le, azért én *Nemzetes* Csatári János Bátyám Uramtul felvettem az 30 magyar forintokat, és ennek utána semmi praetensiómat nem tartom, az megnevezett nagyobb darab szőlőhöz, mivel engemet eő *Kegyelme* jámborul megelégett az megnevezett 30 forintokrul, sőt jövődőben maradékim is semmi nemű szín és praetextus alatt eő *Kegyelmét*, sem az ő *Kegyelme* maradékit meg ne háboríthassák. Melynek nagyobb erősségre adtam ezen kezem írásával és pecsétemmel megerősítet leveletem pro futura cautela *Nemzetes* Csatári János Bátyám Uramnak és az ő *Kegyelme* maradékinak. Actum Debreczen, die 10. Novembris Anno 1714.

Erdélyi Szabó Mihály keze írása és pecséti
(Gyűrűspecst.)

Coram me Gregorio Dömsödy
Coram me Steph. Margitai mp.
Coram me Johanne Kállai

[*Rávezetve az irat hátoldalára:*] Csatári Nagy Szőlőrül való levél
Erdélyi Szabó Mihály ellen való szőlő örökségrül álló levél, Datált 10. Novembris 1714.

Nro. 2do.

Csatári Joannem inter et Michaellem Szabo literae impignorationales super vinea in Premontorio Csatári Domoszlo existente anno 1714.⁷⁵

17.

Erdélyi Szabó Mihály Piac utcai debreceni lakos elismervénye
Debrecen, 1721. szeptember 1.

(Eredeti. MOL F 17. Cista comitatum, Bihar. Fasc. C. Nr. 16.;
19. századi másolata: HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 31. „M.”)

Igazolja, hogy a nagyapjától, Csatáry Bálinttól rámaradt Tóczós kerti szőlőjét örök áron eladta nagybátyjának, Csatáry Jánosnak, aki a kialakított összeget rendben át is adta neki.

⁷⁵ *Csatáry János és Szabó Mihály között a csatári hegyen levő Domoszló nevű szőlőről, 1714-ben készült záloglevél.*

Én Nemes Debreczen várossában Piacz uczzában lakó Erdélyi Szabó Mihály adom tuttára mindeneknek az kiknek illik, ez levelemnek rendiben, hogy bizonyos szükségemtől kinszerítettven attam el örök áron megmásolhatatlanul az Toczós kertben néhai boldog emlékezetű nagy atyám uramrul, úgymint Csatári Bálint Uramrul reám szállott palánt szőlő örökségemet, mellyet is nagyobb részént én magam építettem, melynek északrul való szomszédgya Szilágyi Szűcs Ferencz Uram, délrül való szomszédgya *Nemzetes* Csatári János Bátyám Uram palánt szőleje. Attam pedig örök áron ezen specificált szőlő örökségemet *Nemzetes* Csatári János Bátyám Uramnak és maradékinak nyolczvan egy forintokon hatvan pénzekre id est fl. 81., 60., mely bizonyos számú pénzeket Űkigyelme ennékem jámborul meg fizetett. Melyrül adom ezen kezem írásával megerősített pecsétetes levelemet, hogy sem magam, sem maradékim Űkielmét és maradékot meg nem háboréttuk.

Erdélyi Szabó Mihály keze írása és pecsétje
(Gyűrűspecst.)

Datum Debreczen, Anno 1721. Prima Septembris.

Coram [*me*] Stephano Böszörményi
Coram [*me*] Stephano Edelinyi
Coram [*me*] Johanne Debrecesnyi Nagy

[*Rávezetve az irat hátoldalára:*] Erdélyi Mihálytól vett Szőlőkrül való Contract[us] A Tóczós Kerten. Bálintig

Csatári Joannem Inter et Michaellem Szabo initae litterae venditionales super vinea in Toczoskert existente, anno 1721.⁷⁶

18.

Dobozi Jánosné Csatáry Ilona elismervénye

Debrecen, 1736. május 5.

(Eredeti. MOL F 17. Cista comitatum, Bihar. Fasc. C. Nr. 17.;

19. századi másolata: HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 32. „N.”)

Igazolja, hogy a szüleitől, Csatáry Jánostól és Jóna Katától rámaradt Péterfi utcai házban levő örökségére 300 magyar forint kölcsönt vett fel öccsétől, Csatáry Istvántól.

Recognitionales

Én alább is írt személy, Csatáry Ilona, *Nemzetes* Dobozi János Uram hitves társa, praesentibus recognoscálok, hogy édes atyánkrul, Néhai *Tekintetes* Csatáry János Uramrul, és *Nemzetes* Jóna Kata Asszony édes asszony anyámrul réánk szál-

⁷⁶ Csatáry János és Szabó Mihály közti adásvételi levél a Tóczos kertben levő szőlőről, 1721.

lott, *Nemes Péterfia* uczában lívő házi jussomra vettem fel, *Tekintetes és Nemzetes Csátári István Eöcsém Uramtul* eő *Kegyelmitül* háromszáz magyar forintokat, mellyrül is adtam eő *Kegyelminek* ezen recognitionalis írásomat subscriptiómal és pecsétemel megerősítvén. *Debreczeni, Die 5ta Maji 1736.*

Id est fl. 300, - vo Hung:⁷⁷

Csatári Kata (*Gyűrűspecsét.*)
Dobozi János (*Gyűrűspecsét.*)
Ifjú Dobozi János (*Gyűrűspecsét.*)
Ifjú Thott István (*Gyűrűspecsét.*)

Coram me Petro Szólnáki mp.

Coram et per me Johannem Vasvari p. t. scribam Platae mp.

Coram me Michaële Fábian mp.

F. Pénzbeli fizetés Nro. 1mo. fl. 300ra.

Csatári Catharinae recognitionales super 300. Rflnis quo a Stephano Csátári pro domo acceperit. *Anno 1736.*⁷⁸

Bihar C. nro. 17.

19.

Csatáry István és Csátáry Kata osztálylevele

Debrecen, 1739. szeptember 23.

(19. századi másolat. HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 33–34. „O.”)

A felek Szilágyi Mihály debreceni szenátor jelenlétében igazolják, hogy az édesatyjuk, Csátáry János halála után rájuk maradt örökség kapcsán még 1736-ban, Maróti György és Sarói István szenátorok jelenlétében megkezdett osztozkodás barátságosan végbement.

Copia

Mi alább megírtak adjuk tudtára mindeneknek, valakiknek illik ezen leve-lünknek rendiben: Hogy mi in anno et die infradatarum *praesentium*⁷⁹ a' *Tekintetes Nemes Tanáststól Nemzetes Csátári István Uram és Csátári Kata Asszony* instán-tiájokra az ő kegyelmek között mint egy atyától és egy anyától származott két test-vér és egyenlő osztályú atyafiak között még in anno 1736. *Tekintetes Maróti György és Sarói István Senátor és Deputátus* Uraimék előtt kezdetett, és nagy rész-ben véghez is ment, de nem confirmáltatott amicabiles divisiójoknak revisiójára és

⁷⁷ Így! Talán a vonás forint rövidítése – S. I.

⁷⁸ *Csatáry Kata elismervénye arról a 300 forintról, amit Csátáry Istvántól a házért kapott 1736-ban.*

⁷⁹ *az alul megadandó évben és napon.*

rátificatiojára admittáltatván Nemzetes Csatári István Uram házához lementünk, és a' megnevezett 2 testvér atyafiakat személyek szerént külön-külön meghallgatván, előttünk tettenek ilyen atyafiságos megedgyezést. Elsőben is már megírt *Nemzetes Csatári István Uram Csatári Kata Asszony* kívánságára jó lelkiismerettel édes attyáról, *Nemzetes Csatári János Uramról* és édes szülő anyjáról, *Jóna Kata Asszonyról* elmaradott minden névvel nevezendő ingó és ingatlan jókat előadván; in specie házakat, malmokat, kerti és hegyi szőlőket, házbeli eszközöket, szántó és kaszálló földeket, szekereket, lovakat és ökröket, teheneket, pénzt, és pénzt érő minden jókat, valamelyek divisióra valók voltak, melyeknek előadásával és számlálásával nevezett Csatári Kata Asszony is contentáltatott, megírt *Nemzetes Csatári István Uram* pedig mindenknek ráta medietássát apprehendálta, úgy hogy testvér nénnye, Csatári Kata Asszony a' vagy successora iránt továbbra való *praetensiót* sem maga, sem successora nem tarthat, nem is tart. Másodszor. Már többször is megírt Csatári Kata Asszony is hasonló képpen téve előttünk ilyen vallást; a' mely ami nobilis divisiót a' feljebb megírt *esztendőbe* akkori senátor és deputátus uraimék tettenek. Ő Kigyelmek között és a' mi képpen testvér öttse, *Nemzetes Csatári István Uram* jó lelki esmérettel előadott mindeneket, valamelyek divisióra valók voltak, abban tsendes lelki esmérettel megnyugoszik, azt megerőssíti, és megmásolhatatlanná teszi, azon az okon, hogy valamelyek Ő Kigyelmét illethetik és successorait az elő adott jószágból, mind ingó, mind indulhatatlanokból, mint egyenlő osztályú atyafinak a' ráta medientássát ki zakasztották, és a' melyeket kétféle szakaszthattanak in natura, a' melyeket pedig el nem szaggathattanak (minémű volt a' Péterfia uttcába *Nap Keleti Soron Villás Pál* és *Dobozi János Uraimék* házok szomszédságában lévő kűház), azokról pénzzel elcontentáltattak, és ő Kigyelme is mindenkéből az ő Kigyelmét illető portiót egészen kezéhez vette, anynyira, hogy sem kedves öttse, *Nemzetes Csatári István Uram*, sem successora ellen továbbra való *praetensiót* nem tart, sem maga, sem successora. A' mely amicabilis divisiójoknak megerőssítésére edgyező akaratból tévének előttünk száz arany vinculomot, hogy a' mely fél ezen amicabilis divisiót maga, vagy successora in toto vel in parte felbontaná a' vinculás poenában azonnal convincáltassék, a' melyet mind a' két fél maga keze írásával és szokott petsétivel előttünk meg is erősített. Mi is azért ezen előttünk, a' megírt rend szerént végbe ment és megerőssített atyafiságos edgyezéseknek és osztályoknak nagyobb erősségére adtuk ezen testimoniálisunkat magunk kéz írásával és usuális petsétünkkel is megerőssítvén.

Debretzenben, Anno 1739. 23. *September*.

Szilágyi Mihály mp. (L. S.) senátor és deputátus
Csatári Kata keze kereszt vonása [X] és petséti (L. S.)
Csatári István keze írása és petséti (L. S.)

20.

A debreceni református eklézsia anyakönyvi kivonata Csatáry János és fiai,
Gábor és István debreceni lakosok kereszteléséről

Debrecen, 1822. november 5.

(Egykorú másolat. HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 35. „P.”)

Az anyakönyvi kivonatok kiadója: Márton József debreceni református lelkész; hitelesítette: Sárváry Jakab, a királyi tábla jegyzője.

Pár

Extractus Matriculae Baptizatorum Ecclesiae Helveticae Confessionis
Debretzinensis

de dato 23^{ae} Juli Anni 1730.

Péter Fiában Csatári István fia: János, Kereszt Attya: Sződi István praedikátor.

de dato 17^a Decembris Anni 1751.

Péterfiában Ifjú Csatáry János és Hertzeg Erzébet fiok: Gábor, Kereszt Atyák:
Professor Szilágyi Sámuel, Notárius Pándi János, Nádudvari István.

de dato 8^{ae} Decembris Anni 1760.

Péterfiában Csatáry János és Hertzeg Erzébeth fajok: István, Kereszt Atyák:
Doctor Veszprémi István, Baranyi Miklós, Fiscális Jenei András.

Extractum et extradatum Debrecini, die 5ª Novembris 1822. (L. S.) per Josephum Márton mp. Ecclesiae Helveticae Confessionis Debrecinensis VDMinistrum.

Praesentem Extractum, Matricularem per me cum Prothocollo qui Superius innuitur, collatum, ex eodem de verbo ad verbum descriptum esse fide digne vestrae recognosco Debrecini die 5^a Novembris 1822. Jacobus Sárváry mp. Inclŷtae Tabulae Regiae Judiciariae Juratus Notarius. (L. S.)

21.

Máramaros vármegye tanúvallatása Csatáry István vármegyei földmérő,
kabolapataki lakos részére

Máramarossziget, 1825. június 8.

(Eredeti. MOL F 17. Cista comitatum, Bihar. Fasc. C. Nr. 18.;

Egykorú másolata: HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 36–37. „Q.”)

1823. december 17–18-án, Máramarosszigeten hites tanúvallomásokkal igazolják, hogy Csatáry István és fivére, Csatáry Gábor halmi (Ugocsa vm.) postamester mintegy 28 esztendővel azelőtt, Debrecen városából származtak jelenlegi lakóhelyükre.

Mi Máramaros Vármegye Egyházi Fő Rendeinek Ország Zászlóssainak, Fő és Nemes Rendeinek Közönsége adjuk tudtokra e’ jelenvaló levelünknek rendiben mindeneknek, a’ kiknek illik, hogy minekutánna ditsősségessen országló Kegyelmes Koronás Fejedelmünknek szolgáltyit a’ közjót, és ezen vármegye egyéb

dolgait illető tárgyaknak folytatások és elintéztetések végett a' mai alól meg íratott napon, helyen és esztendőben egybegyülekezvén kisebb gyűlést tartottunk volna, akkoron ezen Nemes megyében, Kabolapataka helységben resideáló földmérőnk, Csatári István úr hozzánk bényújtott esedező levelében az eránt folyamodot aláazatoson, hogy az esedező leveléhez mellékezett, nemességét tárgyzó és megyénk törvénszéki hitelesítő kiküldöttségébe meghitelesített esketést részére hiteles petsét alatt adnók ki, mely kéréshez képpst azon esketést ide által íráttuk, a' mely szóról szóra így következik:

Alább írtak ezennel megesmérjük és bizonyítjuk, hogy mi ezen Nemes Máramaros vármegyében fekvő, és Kabolapatak nevezetű helységben lakozó Nemes Nemzetes és Vitézlő Csatári István földmérő úrnak részére és kérésére az ide alább béírt kérdőpontokra a következő esketést vittük légyen véghez Szigethen, az alól feljegyzett időben:

Kérdőpontok

1ör. Esméri-é a tanú Tekintetes Nemes Ugocsa vármegyébe, Halmiba lakó királyi postamester, Nemes Csatári Gábor, és ezen Nemes megye első földmérőjét, Nemes Csatári István urakat? Ha esmeri

2ör. Vallja meg letett hüte alatt a tanú, honnan származtak ezen két egy testvérek közül az edgyik Halmiba, a' másik pedig ide, Szigethre, s mi okra való nézve?

3or. Esmerte é a tanú az eskettető úrnak úgy testvéreinek attyát és anyyát, tudja-é, hogy hívták azokat?

4er. Hány esztendeje, hogy elszármaztak születések helyyéről?

5ör. Kit tud jó tanúnak kinevezni?

Következnek a tanúk vallomásai.

Első tanú, Sipos György szigethi lakos, mintegy 60 esztendő, megeskettetvén, s kérdeztetvén, valja az:

1re. Mind Halmiba lakó Nemes Csatári Gábor postamester, mind ennek testéért, Csatári István földmérő urakat jól esmérem, mert ezen úrnak hajdúja is voltam Szigethre lett származása után.

a' 2ra. Mind Nemes Csatári Gábor úr, mind az eskettető úr Szabad Királyi Debretzen várossából származtak, áhol szép kőházak is volt, mellyet, midőn az eskettető úrnál három ízben is mint hajdúja, Debretzembe jártam mutatott, mert már akkor el volt adva, mind kettejeket hivataljaik hozták ki elébbeni lak helyyekekről.

a 3ra. Az eskettető úr édes attyát Jánosnak hívták, a' mint azt az eskettető úrtól több ízben hallottam, mert már ekkor meg hólt volt, hanem az édes anyyát, a' kit Hertzeg Erzsébetnek hívtak, jól esmértem, mert ez az eskettető úrnál lakott haláláig.

a 4re. A nevezett uraknak születések helyyéről lett kiszármazásoknak lehet mintegy 28 esztendeje.

a 5re. A feleségem, a'ki az eskettető úr édes anyyával jött ki Debretzemből, jó tanú lehet.

Második tanú, Kardos Ersébeth, Sipos György szigethi lakos felesége, mintegy 50 esztendő, megeskettetvén s kérdeztetvén, valja:

1re. Mind Halmiba lakó Nemes Csatári Gábor királyi postamester, mind Nemes Csatári István első földmérő urakat jól esmérem, mert én is debretzeni születésű lévén, a' szüleiknél szolgáltam is.

a' 2ra. Valamint Halmiba Nemes Csatári Gábor, úgy ide Szigethre, Nemes Csatári István urak Szabad Királyi Debretzen várossából származtak, az edgyiket Halmiba, a' királyi postamesterségnek megnyerése, a' másikat pedig ezen Tekintetes Nemes vármegye hívta meg földmérőnek.

a 3ra. A' fent tisztelt uraknak szüleiket is jól esmértem, mert nállak laktam is Debretzembe, az öreg urat Jánosnak, a' nagyasszonyt pedig Hertzeg Ersébethnek hívták, s Debretzembe szép kőházak s három malmaik is voltak. Engemet Debretzemből a' nagyasszony hozott ki a' fiához, Szigethre, s itt férjhez adott a' mostani férjemhez, aki akkor időben hajdúja volt az eskettető úrnak, s velle még azután három ízben is járt Debretzembe.

a 4re. A' fent tisztelt uraknak születések helyéről Debretzemből lett hív származásoknak már 28 esztendeje, a' Nagy Asszony minekutánna kijött Debretzemből végképen, a házát is eladta egy Árvai nevezetű szabónak, s azután itt Szigethen, a' fiánál holt meg.

Melly esketés, hogy általunk a' fent leírt módon vitetett légyen véghez, arról adjuk ezen bizonyító írásunkat. Szigethen, December holnap 17k napján 1823. – Tekintetes Nemes Máramaros vármegyének vice szolgabírája: Vlád György mp. (L. S.), és ugyan a' tisztelt Nemes vármegyének ordinarius esküttye: Komáromy János mp. (L. S.)

1823k esztendőben Karátson hava 18k napján Privilegialt Coronalis Szigeth várossában tartatott Tekintetes Nemes Máramaros vármegyének kibotsátott állandó Hitelesítő Kiküldöttsége előtt, ezen mellesleg való vizsgálódásban foglalt tanúk meghitelesítettvén, – az 1ő tanú, Sipos György újonnan meg eskettetett, a' 3k pont-hoz hozzá adja, hogy az eskettető annyát, Therzek Ersébetett maga hozta Debretzenből – 2k tanú, Kardos Ersébeth megeskettetett a' 4k pontban világosítja, hogy annak vagyon már 28 esztendeje, hogy őtet a' Nagy Asszony e' megyébe hozta, többi aránt vallomását meg erősítette. Jegyzette: Gerzon Ferentz mp. ordinarius vice notarius.

Melly ide által szóról szóra minden hozzá adás, változtatás, vagy elhagyás nélkül beíratott esketésről a folyamodó igazának fent tartására szolgálható bizony-ságul kiadtuk e jelen való hiteles pecsétünkkel megerősített levelünket, a' közigaz-ság azt hozván magával.

Költt a mi, 1825k esztendőben Szent Iván hava⁸⁰ 8k napján, Privilegialt Coronalis Szigeth várossában tartatott kisebb gyűlésünkből.

(Papír fedezetbe nyomott pecsét.)

⁸⁰ Június

Megolvasta és kiadta:
Ifjabb Várady Ádám mp.
A' fent tisztelt *Tekintetes Nemes* megyének
táblabírája és első aljegyzője

Csatári Joannis inquisitoria relatoria super origine ipsius, per Regios Georgium Vlád, et Joannem Tóth *anno* 1736. peracta.⁸¹

Bihar C. nro. 18.

22.

Csatáry József 1797. február 23-án, Máramarosszigeten történt
keresztelésének anyakönyvi kivonata
Máramarossziget, 1797. február 23.
(Eredeti. HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 38. „R.”)

Az anyakönyvi kivonat kiállítója: Jászai István máramarosszigeti református
lelkész, hitelesítették: Szigethi Szöllősy István Máramaros vármegyei szolgabíró és
Nemes (Pap) Antal esküdt.

Extractus
Matriculae Ecclesiae Helveticae Confessionis addictorum
Szigetiensis in Marmatia.⁸²

1797. A megkereszteltettek
Febr. 23.

Tsatári István Földmérő Úrnak Nánási Juliánnától Jósefet. *Kereszt Atya* és
Anyja Nemes Vármegye Fő Notáriusa Vasadi György Úr és Felesége Budai The-
résia. – G. J.

Praesentem extractum originali conformem, et litteraliter transsumtum esse
officiose testor Szigetini, anno millesimo octingentesimo vigesimo tertio mensis
decembris die decima septima.

(*Pecsét.*) Stephanus Jászai mpr.
V. D. Minister et Pastor
Ecclesiae Reformatae Szigethiensis

Praesentem Extractus ex Protocollo Ecclesiae Reformatae Helveticae Confes-
sionis Addictorum Szigethiensis in nostra Praesentia Concinnatum esse praesentibus
testamur Szigethini ut supra.

⁸¹ Csatári Jánosnak a saját származását firtató a királyi Vlád György és Tóth János királyi emberek ál-
tal 1736-ban (készített) beszámolója.

⁸² Máramarosszigeti helvét vallású eklézsia anyakönyvi kivonata.

A Sarkadi Csatáry család iratai

Inclyti Comitatus Máramarosiensis Judlium (Pecsét.) Stephanus Szöllősy de Szigeth mp.

et

*Ejusdem Inclyti Comitatus Jurassor (Pecsét.) Antonius Nemes alias Pap mp.*⁸³

23.

A Sarkadi Csatáry család leszármazásrendje
(Eredeti. HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 39. „S.”)

A. B. C.	C. D. E.	F. G. H. I.	J. K. L. M.	N. O.	P.	P. Q.	R.
	Helena						
	Juditha					Gábor	
Csatáry János Impetra- tor anno 1607.	János	Bálint, e költözött jó- szágából ki Debre- czenbe	János	István	János	az instánsok	
	Ersébeth Vezendi Antal Deákné	Kata	Anna Komáromi Istvánné	Kata Dobozi Jánosné		István produ- censek	József produ- cens
			Borbála Erdélyi Szabó Jánosné				

24.

A debreceni tanács igazolása Csatáry József királyi táblai ülnök részére
Debrecen, 1822. február 23.

(Eredeti. MOL F 17. Cista comitatum, Bihar. Fasc. C. Nr. 19.;
Egykorú másolata: HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 40. „T.”)

Igazolják, hogy a kérelmező egyenes ági apai felmenői 1666-tól fogva városukban folyamatosan töltöttek be közhivatalokat.

Mi *Nemes Nemzetes* Szabad Királyi Debreczen várossának polgármestere és tanáttsa adjuk tudokra a' kiknek illik, hogy a' *Méltóságos* Királyi Tábla Juratussa, Nemes Csatáry József Uram azon esedezett előttünk, hogy adnánk arról, hogy az ő elei városunkban micsoda hivatalokat viseltek bizonyság levelet. Annak okáért az

⁸³ *Szigeti Szöllősy István, Nemes Máramaros vármegye szolgabírája és Nemes más néven Pap Antal, ugyanazon nemes vármegye esküdtje.*

esedező kívánságához képpest jegyzőkönyveinket felnézetvén, úgy találtatott, hogy esedező elei ezen városban fő-fő hivatalokat viseltek; nevezetesen Csatóry Bálint Uram 1666k esztendőttől fogva 1699k esztendeig senátoságot; Csatóry János Uram 1710k esztendőttől fogva 1731k esztendeig polgármesterséget és senatorságot; Csatóry István Uram 1735k esztendőttől fogva 1758k esztendeig senátorságot; végre Csatóry János Uram 1755k esztendőttől fogva halála napjáig esküdtséget.

Melyeknek hitelére adtuk ezen városunk szokott pecsétjével megerősített bizonyosság levelünket. Debreczenben, februarius 23k napján, 1822k esztendőben tartott tanács gyűlésünkben.

(Pecsét)

Kiadta Dömsödi Gábor mp.
hites notarius.

Csatári Joannis testimoniales super eo sonantes quod antecessores ipsius qualita officia gesserint anno 1822. emanatae.⁸⁴

Bihar V. nro. 19.

25.

Ugocsa vármegye igazolása Csatóry Gábor halmi postamester számára

Nagyszőlős, 1825. május 3.

(Eredeti. HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 41–42. „U.”)

A vármegye tanúsítja, hogy Csatóry Gábor hozzájuk folyamodott a korábban náluk viselt esküdti hivataláról szóló igazolás kiállításáért, amit teljesítettek is.

Mi Ugocsa Vármegye Egyházi Fő Rendjeinek, Ország Fő Zászlóssainak, Nagyjainak és Nemesseinek Közönsége adjuk tudtokra mindeneknek, a' kiknek illik, e' jelenvaló levelünknek rendiben, hogy minekutánna ditsősségesen országgló Kegyelmes Koronás Fejedelmünknek szolgálatját, a' közjót, és egyéb, ezen megyénket érdeklő tárgyaknak folytatások és elintézésék véget e' mai, alól megíratott napon és hejjen összevgyülekezvén, kisebb gyűlésünket tartottuk volna, akkoron megyebéli halmi postamester *Nemzetes Csatháry Gábor fojamodott hozzánk a'* végett, hogy a' f. e.⁸⁵ július 26ik napján tartatott közgyűlésben azon kérésére, melly szerint kívánt vala a' felett bizonyosság levelet kiadattatni, hogy a' fojamodó ezen megyénkbe rend szerint való esküdti hivatalt viselt, a' megye lajstromozójának e'

⁸⁴ Csatóry János [!] 1822. évben kibocsátott arról szóló tanúsítványa, hogy az ősei előkelő tisztségeket viseltek.

⁸⁵ folyó esztendő

tárgyban bejött hivatalos tudósítását nekie hiteles formában, arra szüksége lévén, adnók ki; melly is következik e' szerént:

Infrascriptus tenore praesentium recognosco, quod ego Perillustris Domini Gabrielis Csátáry Postae Magistri Halmiensis ad recursum, Generali *Inclyti Comitatus* Ugocsiensis Congregationi, die 26^a Julii a. c. celebratae introporrectum, subsecutam ad gratiosam determinationem Archivum *Inclyti Comitatus* revolvens, in sequelam ejusdem recursus sequentia reperi, utpote:

1° Litteras Excellentissimi Domini adhunc fungentis Supremi Comitatus Simonis Révay *Inclyti Comitatus* exoratas, in sequentibus:

Copia.

Judita Particularis Congregatio! Quando quidem ex repraesentatione *Inclyti* Particularis Congregationis de dato 23^{ae} Febr. a. c. Judicem demum Domini Gabrielis Morvay gesto Jurassoris officio valedicentis, Dominum *Gabrielem Csátáry* ad capessendum hoc munus per *Inclyti* Particularis Congregationem recommendatum denomino, Maneo Ung. (?) Die 25ª Apr. 1786. Servus obligatissimus Simon Révay m. p.

Dorsalis continentia modo descriptarum Litterarum: Litterae Excellentissimi Domino Fungentis Supremi Comitatus et Commissarii Regii de resolutis gremiali populo 1000 *Rhenes florenis*: de inter dicta verberatione Rusticorum, item migratione Colonorum de uno in alium fundum, ac demum, – Resolutio invicem Gabrielis *Morvay Jurasore Gabriele Csátáry* porro *Q.* revolvens protocolla anni praementionati praetitulatum Dominum Officio Jurassoris Functum fuisse plurima comprobant litteralia – sed paulo post Comitatu Ugocsiensi cum Bereghiensis unito, protocolla istius temporis non extant, adeoque, quosque hocce officio functus fuerit? Nulla reperiuntur vestigia. Super quibus praesentes exhibeo litteras testimoniales. Datum in Oppido Nagy Szöllős, die 13^a Mensis Augusti 1824. Josephus Zohon de Almás m. p. *Inclyti Comitatus* Ugocsiensis Archivarius et Registrator. (L. S.)

Minthogy pedig az igazságon épült kérelmeket megtagadni nem lehetne, annak szóról szóra minden hozzáadás vagy elvétel nélkül ezen levelünkben lett béiktattatásáról adjuk ezen szokott hiteles petsétünk alatt költ levelünket, a' köz igazság azt hozván magával. Költ az 1825ik esztendőben, május 3ik napján, Nagy Szöllős mezővárossában tartott kisebb gyűlésünkben. Felolvasván kiadta Dancs József m. k., a' fent titulált vármegyének fő jegyzője.

26.

Id. Szaplontzai József királyi tanácsos, Máramaros vármegyei alispán rendelete

Csátáry István mérnök számára

Máramarossziget, 1807. március 19.

(19. századi másolat. HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 43. „X.”)

Elrendeli, hogy a vármegye egyik fő- vagy alszolgabírája egy esküdttel Csátáry István úr részére és kérésére végezzen törvényes esketéseket a vármegye területén. A rendelet után két elismervény másolata következik arról, hogy Csátáry Ist-

ván zsoldosállítással, valamint a közös kasszába történt befizetéssel eleget tett nemesi kötelezettségének az 1797. évi nemesi felkelés idején.

Pár

Hagyatik ezen *Tekintetes Nemes Máramaros vármegye fő- vagy alszolgbíró* urai közzül egyikének, hogy Szigeten ezen *Tekintetes Nemes* Megyében lakó Nemes Nemzetes Csatári István Úrnak részére és kérésére esketéseket, törvényes intéseket, el- és megtiltásokat és egyéb törvényes dolgokat, melyek hatalmát felül nem haladják, megtartván mindazáltal azokat, melyeket a Haza törvényénél és a *Tekintetes Nemes Vármegye* határozásánál fogva meg kellett tartani, egy esküt is maga mellé vévén véghez vinni el ne mulasson. Szigethen, Böjtmás Hava 19^k napján 1807^{ben}, *Tekintetes Nemes Máramaros vármegyének első al-ispánnya* s királyi tanácsos id. Szaplontzai József. – Ehez kaptasztatik az esküvésre idéző (L. S.) petsét is. – Melynek a *Tekintetes Nemes vármegye* által határozott büntetés alatt köteleztetnek engedelmeskedni.

Quietantia huszonnégy / 24. *rénes* forintokról, melyeket nekem, alábbírtnak *titulált földmérő Csatári István Úr*, a' részéről állítandó insurgens három hónapi intertentiójára kezemhez adminisztrált a' végett, hogy én azt az insurrectionalis generalis cassába adminisztráljam, ezennel bizonyítom. Szigeth, die 20^a Juny 797. – Id est Rf. 24. Xr 00. [Áthúзва! – S. I.] Fejér József Szigethi *Tekintetes Nemesség* Hadnagya.

Quietantia nyoltzvan rhenes forintokról, melyeket is Nemes és Vitézlő Csatáry István Insinér Úr, az mostan állított Nemes Insurrectio részére repartíalt concurrentialis summából a' *titulált Csatáry István Úrra* esett 150 / százötven *rénes* forintból e mái napon énnékem a' végett adminisztrált, hogy én is ezt, insurrectionalis casának részéről a *Titulált Uramnak*, melyről is praesentibus quietálom. *Signatura* Szigeth, Die 27^a Juny 1797. *Fejér József, a' Szigethi Tekintetes Nemesség* Hadnagya.

Id est Rflor. 80. Xr .00.

27.

Bereg vármegye igazolása Sarkadi Csatáry Gábor számára

Beregszász, 1826. május 1.

(Egykorú másolat. HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 44. „Y.”)

A vármegye igazolja, hogy Sarkadi Csatáry Gábor csász. kir. postamester, halmi (Ugocsa vm.) lakos, 1786-ban esküdti hivatalt viselt az akkor egyesített Bereg és Ugocsa vármegyékben.

Pár⁸⁶

⁸⁶ másolat

103. Mi, Beregh Vármegye Egyházi s Világi Fő és Nemes Rendeinek Közönsége tudtokra és értékre kívánjuk adni mindeneknek, hogy midőn Mi az alább nevezendő helyen, napon, holnapban és esztendőben ditsősségesen uralkodó Felséges Fejedelmünk hív szolgálattját, szegény adózóink könnyebbségét s maradhatóságát, következőképpen a' közjót tárgyazó némely hivatalos dolgoknak elintézése végett felesebb számmal öszvejöven közgyűlést tartottunk volna, akkoron szomszéd Tekéntetes Nemes Ugocha vármegyében, Halmiba lakozó *Nemes Sarkadi Csatáry* Gábor császári királyi postamester alázatos folyamodásában kért bennünket tartozó tisztelettel, hogy az általa archiváriusunk aláírása alatt levéltárunkból kivett kivonás előmutatása szerint 1786^k esztendőbe, midőn t. i. megyénk szomszéd Tekéntetes Nemes Ugocha vármegyével öszvekaptsolva volt, teljesített eskütti hivatalának viseléséről nékie hiteles petsétünk alatt bizonyítást adni méltóztatnánk.

Mely a' képpen előmutatott levéltári kivonásnak utasítása szerint megtekéntvén levéltárunk jegyzeményeit, azon 1786^k esztendei prothocollum 1935., 1961., 2058. s több számjai tanúbizonytsága szerint nyilvánvalóvá tétetvén előttünk a' nevezett *Nemes Sarkadi Csatáry Gábornak akkoron edgyesült Nemes Beregh és Ugocha vármegyékbe viselt eskütti hivatalának folytatása*, a' folyamodó kérésének teljesítése tekéntetéből jussai védelmére kiadtuk arról ezen megyénk élő petséttyével megerössített hiteles bizonytság levelünket, a' közigazság úgy hozván magával. Költ Beregh Szászban, május 1^ő napján, 1826^k esztendőbe tartatott közgyűlésünk-ből. Megolvasta és kiadta *Ludányi Bay Ignáts mp., a fent tisztelt Nemes vármegyének első all jegyzője.* (L. S.)

28.

Máramaros vármegye igazolása Csatáry József megyei tiszti ügyész,
kabolapataki lakos számára

Máramarossziget, 1826. március 30.

(Egykorú másolat. HBML IV. B. 6/e. Nr. 248. fol. 45. „Z.”)

A vármegye igazolja, hogy a kérvényező édesapja, Csatáry István megyei földmérő 1797–1812 között folyamatosan kivette részét az országgyűlés által kivett nemesi terhekből, és minden alkalommal hiánytalanul befizette a nemesi felkelés kasszájába a rá kivett összeget.

Pár⁸⁷

1023. Mi, Máramaros Vármegye Egyházi Fő Rendeinek, Ország Zászlóssainak, Fő és Nemes Rendeinek Közönsége, adjuk tudtokra e' jelenvaló levelünknek rendeiben mindeneknek, a' kiknek illik, hogy minekutánna ditsősségesen országló Kegyelmes Koronás Fejedelmünknek szolgálattját, a' közjót és ezen vármegye egyéb dolgait érdeklő tárgyaknak folytatások és elintéztetések végett a' mai, alol megíra-

⁸⁷ másolat

tott napon, helyen és esztendőben közgyűlést tartottunk volna, akkoron megyénk Kabolapataka helységébe lakozó, *betsülletből szolgáló tisztü ügyészünk, Csatáry József* úr hozzánk benyújtott esedező levelébe az eránt folyamodott, hogy édes atyára, *Csatáry István* úrra azon időtől ólta (!), miolta megyénkbe, mint rendszerént való földmőrök beszármazott, az ország gyűlései által meghatározott törvényes terhekből mennyi háromlott, hiteles bizonyság levelet adni méltóztatnánk. Kinek is, igazságos kérésére hajolván levéltárunkba lévő számadásainkból a' folyamodó édes atyára a' megnevezett terhekből háromlottakat kiíratunk, melyek is így következnek:

	Fr.	Xr.
1797 _k esztendei insurrectionális <i>cassába Csatáry István Uram</i>	150	–
1800 _k esztendei insurrectionális <i>Cassába Csatáry István Uram</i>	46	19 ½
1807 _k esztendei <i>subsidiumba Csatáry István Uram</i>	41	40
1807 _k esztendőben a' magyar <i>musaeumra Csatáry István Uram</i>	2	20
1809 _k esztendei insurrectionális <i>cassába Csatáry István Uram</i>	41	40
1812 _k esztendei insurrectionális <i>cassába Csatáry István Uram</i>	29	59

Mely a' fent írt módon kijegyzettek, hogy levéltárunkba találtató számadásainkból íródtak által, arról a' folyamodó *Csatáry József* *betsülletből* szolgáló tisztü ügyészünknek kiadtuk e' jelen való vármegyénk hiteles petsétyével megerősítettett bizonyság tévő levelünket, a' közigazság azt hozván magával. Költ az 1826_k esztendőben, Böjtmás hava⁸⁸ 30_k s az azt követett több napokon, Privilegiált Coronális Szigeth várossában tartatott közönséges gyűlésünkben. Megolvasta és kiadta Ifjabb *Váradý Ádám mp.*, a' fent tisztelt *Tekintetes Nemes* megyének tábla bírása és első all jegyzője. (L. S.)

⁸⁸ március

A forrásokban előforduló idegen és régi szavak jegyzéke⁸⁹

actum = véghez vitetett (*hivatalos okmányok záradékában az iratban foglalt jogi cselekmény időpontját jelzi; vö.: datum*)
administrál- = szolgáltató
administrator = intéző, igazgató, kezelő; többnyire valamely betöltetlen hivatal tényleges irányítója
admittál- = bebocsát, magához enged, elfogad
ad primum impetratorem = az első javadalmazottnak
ad punctum = a ... pontra
allegatio = előterjesztés, előhozás; szóváltás, perbeszéd
amicabiles divisio = barátságos örökségfelosztás (osztály)
apprehendál- = megszerez
approbál- (*aprobál-!*) = jóváhagy, elfogad, helyesel, megerősít, megelégszik (vminel); megmutat, bebizonyít
archivárius = levéltáros, irattáros
argumentum = bizonyító ok, érv, következtetés
atractus = kivonat (anyakönyvi)
auctio = ráadás, ráfizetés
authenticál- = hitelesít, megesket
catalogus = jegyzék
concurrentialis summa = hozzájárulási összeg
conditio = feltétel, állapot
confirmál- = megerősít
connectál- = összeköt
connexió = személyi kapcsolat, egyéni összeköttetés, befolyás
contentál- = kielégít
contractus = szerződés, egyezség
convincál- = rá-, bebizonyít; (perben) elmarasztal, elítél
copia = másolat
coram me = előtttem, jelenlétemben
datál- = keltez
decembris = december
declarál- = kinyilvánít, megmagyaráz
deducal- = ajánl, ajánlással lát el
deputatio = küldöttség, bizottság
die = nap
distingvál- = megkülönböztet

⁸⁹ Mivel a forrásokban szereplő latin szavak jelentős része többször is előfordul, fordításukat vagy magyarázatukat jobbnak láttuk a közleményünk végén, különálló szószeretben közölni. A szavakat igyekeztünk a hivatalos írásmód szerint megadni, a nagyon eltérő alakokat pedig zárójelbe tettük.

divisió = osztály, örökségfelosztás
documentum (*documentum*) = dokumentum, irat
donatarius = adományos (nemesek)
donatió = adomány
donationale privilegium = adományozott előjog
eductio = felemelés, kivezetés
effectivum possessorium = birtokosság foganatosítása
eminens = elsőrendű (nemesség)
et = és
etc. [et cetera] = stb. (és a többi)
etiam de praesenti = jelenleg is
expediál- = kiad (művet, ügyiratot), kibocsát, (ki)küld (levelet, követet), továbbít
expeditoria = végzés
ex usu nobilitatis = a nemesi használatból
fiscus = 1. kincstár; 2. a kincstárt képviselő ügyész
formale productionale institutum = hivatalos kibocsátó intézmény
forum contradictorium = az ellentmondók előtt
fundamentum (*fundamentum*) = alap
genealogia = leszármazás
genealogica tabella = leszármazási tábla
generalis = általános
gradualis = fokozatos
gradus = lépcsőfok
id est = azaz
impetrál- = kieszközöl, megnyer
impetratio = elnyerés
impetrator = javadalmazott, jutalmazott
improcessuál- = elvégez
in communi = közönségesen, egyetemlegesen
ingenieur = mérnök
in natura = természetben
in primo gradu legitimál- = első fokon törvényesít, igazol
inquisitio = vizsgálat
in specie = nevezetesen, különösen, részletesen, egyenként véve, kiváltképpen
instáns = kérelmező, folyamodó
instantia = kérés, kérvény, folyamodvány
instrumentum = bizonyítvány, oklevél
in subtractis = összefoglalva
in superpondium = ráadásul (nyomatékosság kedvéért)
insurgál- = nemesi felkelésben részt vesz
insurgens = nemesi felkelő
insurrectio = nemesi felkelés

insurrectionalis generalis cassa = a nemesi felkelés általános kasszája
intertentio = eltartás, a katonaság ellátása, élelmezés
intimál- = parancsol, utasít
intimatum = parancs
in toto vel in parte = egészben vagy részben
in usu nobilitatis = nemesi használatban
investigál- = (ki)nyomoz, kifürkész
investigáns deputatio = vizsgáló küldöttség
investigatio = nyomozás, vizsgálat
in via politica = politikai úton
isptály = kórház
judiciaria commissio = bírósági végzés
juratus = hites
jurisdictio = joghatóság, bíraskodási hatalom
lajstrom = (név)jegyzék, lista
legitimál- = törvényesít, igazol
legitimatorius = törvényes
leváta = keresetlevél (a magyarországi jogban: „libellus actionalis”)
L. S. [locus sigillum] = pecsét helye
magistratuális fiscus = hatósági kincstár
magistratuális (ordinarius) fiscalis = hatósági (rendes) ügyész
matricularis attractus = anyakönyvi kivonat
matricularis extractus = anyakönyvi kivonat
meliorál- = jobbít, javít
m. k. = maga kezével
m. p./mp. [manu propria] = saját kezűleg
nobilis divisio = nemesi osztály, örökségfelosztás
notárius = jegyző
opinio = vélemény, vélekedés, nézet, hiedelem, gyanítás, várakozás
ordinarius = rendes, rend szerinti
originale documentum = eredeti irat
originális = eredeti(je)
palam et publice = nyíltan és nyilvánosan
paterno aviticum = ősi birtok
per extensum = teljes mivoltában
personalis praerogativa = személyenkénti kiváltság, előjog
portio = részbirtok
possessorium = birtokosság
posteritás = utódok, utókor
postulátum = kívánság, követelés
praerogativa = kiváltság, előjog

praesentibus quietál-/recognoscál- = ezennel, jelen levele által elismer vagy bizonyít
praetensio = követelés, követelmény, elbizakodottság
praetextus = örv, ürügy
privilegium = kiváltság(levél)
próba = bizonyítás
procedens = eljáró
producál- = előad, bemutat
producens = előadó, bemutató (személy)
productio = alkotás, valamely eredmény (esetleg igazolás, bizonyíték, okirat) bemutatása
productionális = igazoló (per)
productum = alkotás, valamely eredmény (esetleg igazolás, bizonyíték, okirat) bemutatása
pro fisco = a fiscusra (kincstárra) nézve
pro futura cautela/cautione = előrelátó gondoskodásként, elővigyázatosságból, jövőbeli biztosítékkul
prot[h]ocolli extractus = jegyzőkönyvi kivonat
prothocollum = jegyzőkönyv
provocál- = felhív, felindít, ingerel, előidéz, hivatkozik
P. S. [post scripta] = utóirat
quarta puellaris = leánynegyed, az apai vagyonból a leányt örökségként megillető rész
quietantia = elismervény, nyugta
rata = rész, hányad
ráta medietás = közös hányad
ratificatio = megerősítés
recognitionális = elismervény
recognoscál- = elismer
referál- = beszámol, jelent
referens = előadó
reflexió = tekintet valami iránt, észrevétel, válasz, méltatás
refundál- = megtérít
relatio = jelentés, beszámoló
repartiál- = kivet, kioszt
requisitio (*reaquisitió*) = kérés, megkeresés; kivizsgálás, nyomozás
resideál- = székel, állandó lakhelyet tart fenn
resolutio = elhatározás, határozat, végzés, válasz, parancs, szándék
resolvál- = (el)határoz, elrendel, válaszol
respective = illetve, vonatkozólag
revisio = vizsgálat

roborál- = megerősít
sat. = s a többi
senator = tanácsúr, szenátor
sententia = ítélet
signatura = aláírás
simpla = egyedüli, szimpla
specificál- = meghatároz, részletez
statuál- = megállapít, ítélt
statutio = (birtokba való) beiktatás
statutionális = beiktató (okmány)
sub... = betű alatt *(általában utalás az A, B, C stb. betűkkel jelzett mellékletekre)*
submittál- = alárendel
subscriptio = aláírás
subsidentialis = segélyes
subsidium = segély
subsumál- = magába foglal
successor = utód, örökös
summa = összeg
testamentom = végrendelet, testamentum
testimoniális = bizonyáglevél
titulál- = címez, illendően megszólít
transmigratio = átköltözés
tránsumál- = átír (lemásol)
transumptum = átirat (másolat)
usu roborál- = használatban megerősít
usus = elévülés általi tulajdonszerzés
ut = mint
venditionális = eladási (levél)
via politica = politikai út
vidimál- = láttamoz
vinculáris poena = óvadéki büntetésben
vinculum (*vinculom*) = óvadék, biztosíték

IRODALOM

- BORDÁS 2008
Bordás László: Nagyszalonta város levéltárából és a szalontai várról. BLF, 2. (2008)
- CSATÁRY 1793
Sarkadi Csátary Ferentz (német nyelvből fordította): Tizenhatodik Lajos, Frantzia ország szerentsétlen királlya életének históriája. Bécs, 1793.
- CZIGÁNY 2006
Czigány István: Hajdútelepítések és a militarizált társadalom megerősödése a Tiszántúlon a 17. század első harmadában. SC, 1. (2006) 105–124.
- DANKÓ é. n.
Dankó Imre: Sarkad hajdúváros. In: Komoróczy György (szerk.): Tanulmányok Sarkad múltjából. Sarkad, é. n. 43–60.
- DANKÓ 1959
Dankó Imre: A körösköz-bihari hajdúság. GYEFMK, 8–9. (1959)
- DANKÓ 1967
Dankó Imre: A sarkadi hajdúság. BÉ, 2. (1967) 19–27.
- HAAN 1870
Haan Lajos: Békés Vármegye hajdana. II. kötet. Oklevéltári rész. Pest, 1870.
- HERPAY 1925
Herpay Gábor (összeáll.): Nemes családok Debrecenben. Debrecen, 1925.
- HERPAY 1926
Herpay Gábor (összeáll.): Nemes családok Hajdúvármegyében. Debrecen, 1926.
- HORÁNYI 1792
Horányi Elek: Nova Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum. I. (A–C). Pest, 1792.
- KARÁCSONY 1896
Karácsoyi János: Békésvármegye története I–III. Gyula, 1896.
- LISKA 2002
Liska András: 17. századi aranypénzlelet Sarkadról. BMMK, 23. (2002) 219–233.
- MÁRKI 1877
Márki Sándor: Sarkad története. Nagyvárad, 1877.
- MÁRKI 1924
Márki Sándor: A sarkadi hajdúk. HK, 15. (1924) 33–59.
- NAGY 1858
Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. III. Pest, 1858.
- NAGY–NYAKAS 2001
Nagy László – Nyakas Miklós: Hajdútisztesség tüköre. SOH, VII. (2001)

NYAKAS 2005

Nyakas Miklós: A bihari kishajdú városok története. [Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója. V.] Debrecen, 2005.

NYAKAS 2006

Nyakas Miklós: A korponai kiváltságlevél hajdúkapitányai. In: Peter Kónya – Miroslav Lukáč (szerk.): A korponai országgyűlés 400. évfordulója. 1605–2005. Krupina, 2006. 65–73.

ROZVÁNY 1870

Rozvány György: Nagyszalonta mezőváros történelme. Gyula, 1870.

SERES 2008

Seres István: A kurucok téli szállásai Geszt, Körösnagyharsány és Mezőgyán térségében. (1674–1685). BMMK, 32. (2008) 145–194.

SZALÁRDY 1980

Szakály Ferenc (bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta): Szalárdy János siralmas magyar krónikája. Budapest, 1980.

SZALAY-ORVOS 2007

Szalay Emőke, P. – Orvos Erzsébet, Szendiné (ford.): Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei 1610, 1618–1619. HBMLF 38. 2007.

SZATMÁRI 1997

Szatmári Imre: Késő középkori kályhacsempék a sarkadi várból. – Spätmittelalterliche Ofenkacheln aus der Burg von Sarkad. MFMÉ–StudArch, III. (1997) 415–441.

SZATMÁRI 1999

Szatmári Imre: A sarkadi vár középkori leletei. – Die mittelalterlichen Funde der Burg Sarkad. ComArchHung, 1999. 171–192.

SZINNYEI 1893

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. II. Budapest, 1893.

TSATÁRI 1749

Tsatári János: Magyarország históriájának rövid summája, melyet hazájához való szeretetéből írt. Halle, 1749.

Documents of the Csátáry Family in Sarkad

– István Seres –

Resume

The members of the Csátáry family were prominent figures of the Heyduck era of the Town of Sarkad. Two of them: elder and younger János Csátáry were captains for a long time in the town. Despite that, our knowledge of the life and the operation of the Csátáry family is scarce and their biographical data have not been fully clarified either. Csátáry the elder was a Heyduck captain at the time of the Long War in Sarkad and it seems that Csátáry the younger fell on 22 November 1659 in the battle of Zajkán. With the fall of II. György Rákóczi, Sarkad ceased to be an advanced garrison of Nagyvárad Castle. Consequently, together with several local families, the Csátárys also had to escape. Their inheritors, however, in the course of the 18th century, played ever increasingly important roles in the social and administrative life of Debrecen: local jurors, senators and mayors. In 1823, three members of the family, who had emigrated to Máramaros and Ugocsa counties, requested the recognition of their ancient nobility and they subsequently submitted several relevant old family documents. The file of the authentication procedure contains 28 documents, some of which may be related to the two Csátárys, who were captains in Sarkad, and their children. The documents found in Debrecen are well completed by a file containing 14 original authentication documents which can be found in the archives of the Kolozs Monastery Convent. Thus, two complementary source groups form the bases of our present study. The history of the Sarkad Heyducks is significantly enriched by our data and, last but not least, they substantially complete the biographical data of the two Csátárys.

Seres István

E-mail: istvan.seres@gmail.com

**ADATOK AZ ALFÖLDRE, BÉKÉSBE,
A XVIII. SZÁZADBAN VÉGBEMENT MIGRÁCIÓHOZ
KIS-HONTBÓL**

– Novák László Ferenc –

A török hódoltság korában rendkívüli módon érte pusztulás a dél-alföldi térséget, közelebbről Békést, a Tisza–Körös–Maros közti területet is. A XVI–XVII. században Békés vármegye lakossága mindössze közel két százalékra csökkent.¹ Települések sora vált néptelenné, pusztasággá. A XVIII. század elején, a Rákóczi-szabadságharcot (1703–1711) követő békés időszakban kezdődött meg a terület népességének regenerációja. A bárói rangra emelkedett udvari hadiszállító, Harruckern György birtokába került a vidék, aki nagymérvű telepítést hajtott végre a terület revitalizációja érdekében.² A magyarok mellett nagy számban érkeztek ide német földről telepesek (Gyula, Elek, Mezőberény), s még nagyobb számban hívtak Magyarországra felső vármegyéből (Hont, Nógrád, Zólyom, Kishont, Gömör) szlávokat, tótokat (Békéscsaba, Szarvas, Mezőberény, Tótkomlós).

Az elvándorlás, tömeges letelepedés egyik fő mozgatója volt a vallásszabadság lehetősége. A németek és szlovákok Luther Márton hívei voltak, az evangélikus vallás követői, akik az ellenreformáció idején nyugalmat, békés vallásszabadságot élvezhettek az alföldi területeken. E fontos tényező mellett gazdasági érdekvizonyok is domináltak. A szegényes, rosszabb életviszonyokat biztosító hegyvidékhez képest az Alföldön – különösen a kiváló talajminőségű Békés-csanádi-lőszháton, a Tisza–Körös–Maros közén – számottevő földbirtokhoz juthattak s gazdálkodhattak.

A tudományos kutatások, helységmonográfiák kellően dokumentálják a felsőmagyarországi szlávok Békésbe történő vándorlását, megtelepedését.³ Több esetben nem ismeretes az eredeti családnév, csupán az elszármazás helye öröklődött a névhasználatban. Például a Mezőberényben, de Szarvason is megtalálható Plesovszky, Plijesovszky család a Zólyom vármegyei hegyvidéki tájról, Tót-Pelsőcről vándorolt le az Alföldre a XVIII. század első évtizedeiben. Mezőberény 1771-es úrbéri összeírása szerint többek között a Verbovszky, Visnyai, Kokavec, Litvai, Pilisi, Sziráczy, Szugyiczki, Zomborszky helységre utaló szlovák családnevek ismeretesek. A Litvai (Litauszky) család eredete a Hont vármegyei Litva, a Sziráczyé szintén a

¹ CSIPES 1976; EMBER 1977.

² KARÁCSONYI 1896.

³ SZABÓ 1973; ERDMANN 1991; SOPONYA 1996; PLESOVSZKI 2003.

Hont vármegyei Sirak,⁴ a Kokavecz név a kishonti Kokova, a Verbovszky pedig Varbóc (Osady Wrbowskeg) helysége enged következtetni.⁵

Kishont Hont vármegye exklávéja, különálló területe volt a XVIII. század végéig.⁶ Honttól Nógrád, Zólyom vármegyék választják el s kelet felől Gömörrel határos. Tekintettel arra, hogy távol esett Hont vármegyétől, az önállósodás, illetve elszakadás 1543-tól napirendre került. Mivel Nógrád a hódoltság korában török megszállás alá került, a két terület közötti kapcsolattartás nehézségekbe ütközött. Az 1687-es országgyűlés – Kubinyi Ádám és Sípos János javaslatára – az 1687. XXV. törvénycikk alapján Kis-Hontot önálló kerületté (districtus) minősítette, lehetővé téve az alispán, jegyző, szolgabíró választását. Az 1729. XXIX. tc. 12. §-a Kis-Hontot Hont vármegye önálló kerületévé emelte. II. József 1784-ben Kis-Hontot Hont vármegyétől önállósította, azonban az uralkodó halála után ez érvényét veszítette. Ennek ellenére 1793-ban Kis-Hont kerület önállóan ülésezett Osgyánban Pongyeloki Róth Ferenc alispán elnöke alatt. Az 1802. évi IX. törvénycikk egyesítette Kis-Hontot Gömör vármegyével, annak egyik járása (processus) lett.⁷ Az egyesült vármegye székhelyéül a Gömör vármegye határán elhelyezkedő kishonti Rimaszombatot jelölték ki.

Az 1769-es úrbéri összeírásban harminchárom település szerepel. A mezővárosi (oppidum, mestečka) rangú Rimaszombat és Tiszolc kivételével valamennyi falu (possessio, osada). Rimaszombat cenzuális mezőváros, nagyobb önállósággal rendelkezett, szabadalmas, privilégialis helységként került az úrbéri összeírásba.⁸

A nemzetiségi viszonyokat tekintve megállapítható, hogy Kis-Hontban túlnyomórészt tót lakosságú települések voltak, csupán Magyar-Hegymeg, Osgyán, Alsó-Pokorágy, Tamásfalva, Zeherje volt magyar népességű, hasonlóan a központi szerepkörű Rimaszombat kiváltságos mezővároshoz.

Mária Terézia 1767-ben kibocsátott úrbérrendelete alapján – Hont vármegyéhez hasonlóan – 1769-ben végezték el az úrbéri felmérést (Gömör vármegyében ez 1771-ben történt meg⁹), kilenc kérdőpontban tájékozódva a jobbágy-földesúr közti viszonyokról (szerződések, adózás, haszonvételek, kárvallások stb.). A nyolcadik pont érdeklődött a pusztán álló, elpusztult jobbágytelkek felől. A kérdőíves felméréssel egyidejűleg készítették el az úrbéri összeírást, amelyben rögzítették, hogy melyik földesúrnak melyik jobbágya milyen nagyságú föld birtokában van, s

⁴ „Curialis Possessio Sirak” Hont vármegye, 1769–1770. MOL HTL C 3027. 110 c. 129. sz.

⁵ NOVÁK 2002.

⁶ Tanulmányunkban a „Kishont” és „Kis-Hont” megnevezéseket használjuk. A „Kishont” újabb értelmezésű földrajzi fogalom, kifejezi, hogy Gömörrel egyesült közigazgatási egység, „Gömör-Kishont” vármegye. Történeti fogalomként kerül sor a „Kis-Hont” terminológia használatára, utalva arra, hogy Hont vármegyéhez tartozott a „Kis-Hont” kerület a XVIII. század végéig.

⁷ Hont vármegye 1526 előtti történetét tárgyaló munka nem foglalkozik Kis-Honttal. (BAKÁCS 1971.) Kis-Hont történetéhez: PESTY 1880. 44–46; REISZIG 1903. 538–539.

⁸ A gömöri Rozsnyó is hasonló jogi helyzetű, szabadalmas mezőváros volt. (NOVÁK 1997.)

⁹ NOVÁK 2001; NOVÁK 2010.

kik a házas és házatlan zsellérek. Ezt követően, 1770-ben rendezték az úrbéri állapotokat. Az úrbérrendeletnek megfelelően sorolták be földminőség-klasszifikáció alapján az egyes helységeket I–IV. osztályba, s mérték ki az ennek megfelelő jobbágytelki földbirtokot.¹⁰

E vidéken (Gömörben, Hontban is) a jobbágytelek nagysága jóval elmaradt a törvényben meghatározott mértéktől. Ennek oka az, hogy a táji adottságok, természetföldrajzi körülmények nehezebb életlehetőséget biztosítottak, a művelhető földterület szűkös volt a hegyvidéki, dombos tájon, a szántó és rét aránya kisebb volt a kiterjedt erdőségekhez és művelhetetlen területekhez képest. Az úrbérrendelet szerint I. osztályú helységben egy egész jobbágytelek 2 pozsonyi mérő (1 magyar hold = 1200 □-öl) belső házastelket vagy fundust, 24 hold szántóföldet és 12 hold kaszáló rét területet foglalt magában. Kis-Hontban az I. osztályba sorolt helységben egy egész telek után csupán 18 hold szántót és 6–8 hold kaszálót mértek ki, a II. osztályúban 20 hold szántót, 6–8 hold rétet, a III. osztályúban 22 hold szántót és 8–10 hold kaszálót, a IV. osztályúban 26 hold szántót, 12 hold kaszáló rétet. A jobb minőségű, első osztályú földek a déli, medence jellegű, dombos, lankás vidékeken, széles völgyekben találhatók (Cserencsény, Fazekas-Zaluzsány, Fölső-Pokorágy, Osgyán, Szussány, Tamásfalu, Zeherje). A vármegye területének nagyobb, völgyes része a második osztályba tartozott (Keczege, Klenóc, Kokova, Rima Lehota, Alsó-Szkalnok, Szelcze, Tiszolc, Varbócz). A magasabb hegyvidéki, rosszabb termőföldű helységek száma viszonylag kevés. Harmadik osztályba sorolták Hacsovát, Pribojt (Kis Rima Zaluzsány), Tót-Hegymeget. Negyedik osztályú csupán Nagy-Szuha falu volt.

A nagy magyar Alföldön kedvezőbb viszonyok uralkodtak. Különösen a békési tájon földbőség mutatkozott, s a kiváló talajminőség (fekete, löszös föld) a mezőgazdálkodás, illetve a földművelés számára biztosított lehetőségeket.

A török hódoltság korában hatalmas pusztulás ment végbe Alföld-szerte, azonban egyes vidékeken biztonságos helyek alakultak ki, a települések folytonossága nem szakadt meg, sőt fejlődésnek indultak. Ezek a nagyobb mezővárosok a török szultán birtokaként kiváltságot is élveztek *hászváros*ként. A törökök nem tartották megszállva, viszonylag szabadon, önállóan szervezték közösségi életüket, gazdálkodásukat, nagyfokú autonómiára szert téve. Ennek ára volt a súlyos adóteher a törökök számára, ugyanakkor a magyar földesurak, a magyar hatóság, a királyi Felső-Magyarországra menekült vármegye részére is adót kellett fizetniük (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Jászberény, Kiskunhalas, Ráckeve, Mezőtúr). A XVI. század végi tizenöt éves háborúban, majd a XVII. század végi török elleni harcokban elpusztult a Duna–Tisza köze településállományának jelentős része, s ez a depopuláció tovább erősítette a nagyobb mezővárosokat, amelyek megszerezték a pusztákat, kialakítva tekintélyes nagyságú külső határterületüket (Kecskemét, Nagy-

¹⁰ Magyar Országos Levéltár (MOL) Helytartó Tanácsi Levéltár (HTL) anyaga mikrofilmen (C 59. 113–114. c. 1–34. sz.).

kőrös).¹¹ Tekintettel arra, hogy a földesurak elmenekültek a törökök által megszállva tartott területekről, itt nem alakulhatott ki, illetve nem fejlődhetett teljes egészé a jobbágytelek-szervezet. A mezővárosi hatalom (a magisztrátus mint a földesurak reprezentánsa) gyakorolta a földesúri jogokat, s juttatta földbirtokokhoz a mezővárosi cívisgazdákat. Kötetlen birtokviszonyok és határhasználati rendszer alakult ki. A földbirtok nagysága nem került limitáció alá, mint történt az Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd esetében. A XVII. század végétől kezdődött a rendi restauráció, s ennek következményeként – a Neoaquistica Commissio előtt történt birtokigazolások birtokában – a szabad, kötetlen birtokviszonyok hátrányt szenvedtek. A földesurak saját, majorsági gazdálkodásra kívántak berendezkedni, s ezért a jobbágyok által használt földterület nagyságát korlátok közé akarták szorítani. Kecskemét és Nagykőrös a XVIII. században is képes volt megőrizni viszonylagos önállóságát, szabadalmazható mezővárosokká váltak.¹² Az 1767-es úrbéri törvény nagy veszélyt jelentett számukra, mivel – paradox módon – az úrbérrendelet a földesuraknak kedvezett, akik a jobbágytelki viszonyok kialakítására, a szabad jobbágybirtok megcsonkítására törekedtek. Kecskeméten és Nagykőrösön ez nem valósulhatott meg. Mindkét mezővárost számos földesúr birtokolta. Kecskeméten ugyan a Koháry grófi família megvetette a lábát, majorsági gazdálkodásra képes volt berendezkedni, de nem a cívis jobbágygazdák rovására (birtokukban tartották Kecskemét pusztáit, a szikrai Szent Lőrincet és Vacsot), s a jobbágygazdákat nem szorították a jobbágytelek-szervezetbe. Nagykőrösön is hasonló volt a helyzet. Itt azonban a földesurak – jóllehet, a Keglevich grófok erre kísérletet tettek – nem tudtak majorsági gazdálkodásra berendezkedni, továbbra is érvényben maradt a kötetlen birtokrendszer, a szabad határhasználat. Nem vált ismeretessé az, hogy egy-egy jobbágy hány telkesnek minősül, s milyen nagyságú a birtoka, azaz vita tárgyát képezte – az 1756-os „ex usu” és az 1773-as „ex jure proportionális” per kapcsán –, hogy melyik földesúrnak mekkora a földbirtoka és kik a jobbágyai. Ez a törekvés sikerrel járt azonban Cegléd esetében.

A testületi földesúr, a Clarissa apácarend (a Neoaquistica Commissio 1734-ben igazolta birtokjogukat), majd az örökébe lépő vallásalapítványi uradalom felszámolta a szabad jobbágyparaszti birtokrendet az 1770–1780-as években, kialakították a jobbágytelkeket, a jobbágygazdákat a jobbágytelek-szervezetbe kényszerítették. Cegléd határa első osztályúnak minősült. Az úrbéri törvény alapján egy egész telkes jobbágynek ugyan csak 24 hold szántó és 12 hold kaszáló rét (összesen 36 hold) lehetett volna a birtokában, de ennél azonban nagyobb földterülettel rendelkezettek. Mivel az egyes cívisgazdák kezén nagy földbirtok halmozódott fel, nem lehetett végrehajtani az úrbérrendeletet. Kudarca lett ítélve a hatalmas határ három nyomásra történő felosztása is, megmaradhatott a mezei kertes-tanyás gazdálkodási rendszer (csupán a fertályos, $\frac{2}{8}$ és félfertályos, $\frac{1}{8}$ telkes jobbágyok kapták ki három kalkatúrában az úrbéri telki földbirtokukat). Annak ellenére, hogy a földesúr

¹¹ NOVÁK 1994.

¹² NOVÁK 1986; NOVÁK 1997.

hatalmas területet vett el a jobbágyságtól (a jobbágytelken felüli földterületből, a remanenciális földekből alakította ki a majorsági gazdálkodását a belső határon, valamint Bercel telepes községet Cegléd nyugati határán, az irsai határszélen), egy egésztelkes jobbágy a szántóval és réttel együtt összesen 93 hold nagyságú földbirtokkal rendelkezhetett.¹³

A ceglédi egytelkes jobbágynak tehát két és félszer nagyobb birtoka lehetett az úrbéri törvényben meghatározott teleknagyságnál. Ugyanakkor – ha számításba vesszük azt, hogy egytelkesnél nagyobb jobbágybirtokok is voltak Cegléden – száz hold feletti nagyobb birtok sem számított ritkaságnak.

A hatalmas pusztasággal rendelkező Békésben földbőség jelentkezett, ennek ellenére azonban a Harruckern-birtokon telepített helységekben nagyobb parasztjobbágyi birtokok nem alakultak ki. Az úrbéri törvény alapján egy egész jobbágytelkekhez az első osztályú földminőség alapján 24 hold szántóföldet és 12 hold kaszálórétet számítottak, összesen 36 hold nagyságú volt egy sessio. Mezőberényben például az úrbéri összeírás 1771-ben készült el. Egésztelkes jobbágy nem volt, a legnagyobb jobbágybirtok $\frac{7}{8}$ sessionak felelt meg.¹⁴

A földbőség, a szabad vallásgyakorlat nagy vonzerőt gyakorolt a Felső-Magyarországon élő, mostohább körülmények között létező, hegyvidéken gazdálkodó szláv jobbágyság számára. Nemcsak több földet vehettek birtokba, hanem jobb minőségűt is, amely szélesebbre tárta számukra a mezőgazdálkodás lehetőségeit, a jobb élet megvalósítását biztosítva ezáltal.

Kishont vármegye helységeinek úrbéri felmérése alkalmával – mint utaltunk rá –, kérdőpontok alapján tisztázták az úrbéri viszonyokat. Megállapítható, hogy többségében kisebb jobbágybirtokok voltak számos földesúr tulajdonában felaprózódva. A falvak jelentős hányadában volt a pusztatelek. Néhányban azonban nagyobb számban fordul elő, ami az elvándorlásnak is tulajdonítható. Ezeket emeljük ki az alábbi táblázatban összefoglalva.¹⁵

¹³ NOVÁK 1982.

¹⁴ NOVÁK 2002. 243.

¹⁵ MOL HTL C 59. 113–114. c. 1–33. sz.

Helység	Földesúr	Jobbággy	Zsellér	Házatlan	Sessio	Pusztá-telek	
						darab	sessio
Hacsova III. osztály, 22 hold szántó, 1 hold rét		26	3	-	9 ²/₈	2	³/₈
	Vass György gróf	19	3	-	6 ⁴ / ₈		
	Haller Sámuel báró	4	-	-	2 -		
	Orczy Lőrinc báró	3	-	-	⁶ / ₈		
Keczege II. osztály, 20 hold szántó, 6 hold rét		23	4	1	14 ⁶/₈	24	7 ²/₈
	Fejes György	3	-	-	2 ⁴ / ₈		
	Noltenkin örökösök	5	-	-	2 ⁴ / ₈		
	Szűcs István	2	-	-	1 -		
	Szentiványi Miklós örököse	4	2	1	1 ⁴ / ₈		
	Prónay Mihály	3	-	-	1 ¹ / ₈		
	Kende Ferenc	1	-	-	- ⁶ / ₈		
	Battik örökösök	1	-	-	- ³ / ₈		
	Ruthényi János	2	1	-	1 -		
	Pelárgus János	1	3	-	- ⁴ / ₈		
	Sréter György	1	-	-	- ⁴ / ₈		
	Község	-	1	-	- -		
Kokova II. osztály, 20 hold szántó, 8 hold rét		130	44	12	69 ⁵/₈	3	- ⁵/₈
	Forgách János gróf	41	20	4	26 ³ / ₈		
	Orczy Lőrinc báró	9	1	-	7 -		
	Saági Mihály	2	-	-	7 ⁷ / ₈		
	Haller Sámuel báró	42	7	2	17 ⁷ / ₈		
	Révay László báró	11	5	1	4 ⁷ / ₈		
	Lessenyei Imre	1	-	-	- ² / ₈		
	Gömöry János és Lusinszky György báró	2	-	-	1 ¹ / ₈		
	Török Ferenc örököse	1	3	-	- ³ / ₈		
	Szeremley Károly	14	2	-	9 ⁵ / ₈		
	Vécsey Ignác báró	2	1	-	1 ² / ₈		
	Etthre Zsigmond	1	1	-	1 -		
	Akács família	1	-	-	- ⁴ / ₈		
	Okolicsányi József	1	-	-	- ⁶ / ₈		

Adatok az Alföldre, Békésbe, a XVIII. században végbement migrációhoz...

Helység	Földesúr	Jobbágy	Zsellér	Házatlan	Sessio	Pusztá-telek	
						darab	sessio
Fölső-Pokorág I. osztály, 18 hold szántó, 8 holdrét		40	-	-	22 ⁶/₈	6	1 ⁶/₈
	Simonyi János	8	-	-	4 -		
	Jekelfalussy János és Lusinszky György báró	16	-	-	8 ⁴ / ₈		
	Török Ferenc	11	-	-	7 ² / ₈	-	-
	Pongrácz László	5	-	-	3 -		
Osgyán I. osztály, 18 hold szántó, 6 hold rét		47	18	1	45 -	10	5 ⁴/₈
	Lusinszky báróné	19	6	-	20 -		
	Korponayné	16	8	-	13 -		
	Battik Péter	4	3	1	4 ² / ₈		
	Csemniczky család	4	-	-	4 -		
	Róth Ferenc és Csemniczky Ferenc	-	1	-	- -		
	Róth Ferenc	4	-	-	4 -		
Rahó II. osztály, 20 hold szántó, 6 hold rét		27	11	-	12 ²/₈	4	1 ²/₈
	Battik Ferenc örö- köse	-	1	-	-		
	Ettzett Zsigmond	2	-	-	- ⁴ / ₈		
	Fejes György	2	8	-	1 -		
	Kende Ferenc	2	-	-	1 -		
	Noltenkin örökösök	3	-	-	1 ⁴ / ₈		
	Prónay örökösök	2	1	-	1 -		
	Ruttkay János	3	-	-	1 ⁴ / ₈		
	Sréter György örö- köse	5	1	-	2 ⁴ / ₈		
	Szentiványi Miklós örököse	5	1	-	2 ⁴ / ₈		
	Szócz István	1	-	-	- ⁶ / ₈		
Rima-Lehota II. osztály, 20 hold szántó, 6 hold rét		39	21	-	14 ⁷/₈	7	1 ⁶/₈
	Battik örökösök	2	-	-	- ⁴ / ₈		
	Fejes György	13	15	-	6 ⁵ / ₈		
	Kende Ferenc	4	3	-	2 ⁴ / ₈		

Helység	Földesúr	Jobbággy	Zsellér	Házatlan	Sessio	Pusztá-telek	
						darab	sessio
	Malatinszky család	1	1	-	1 -		
	Noltenkin örökösök	5	-	-	1 ² / ₈		
	Pelárgus János	2	-	-	1 -		
	Prónay örökösök	1	-	-	- ² / ₈		
	Sréter György	1	-	-	- ² / ₈		
	Ruthényi István	2	2	-	- ² / ₈		
	Ruthényi János	3	1	-	- ⁷ / ₈		
	Szentiványi örökösök	5	-	-	1 ² / ₈		
Rimócza III. osztály, 22 hold szántó, 6 hold rét		38	-	-	9 ¹/₈	7	2 -
	Vécsey Ignác báró	9	-	-	2 ¹ / ₈		
	Gömöry János	2	-	-	- ² / ₈		
	Jekelfalussy János	7	-	-	1 ⁷ / ₈		
	Lusinszky György báró	1	-	-	- ⁴ / ₈		
	Török Ferenc és Jekelfalussy János	3	-	-	- ⁵ / ₈		
	Vass Dániel gróf	16	1				
Szelcse II. osztály, 20 hold szántó, 8 hold rét		27	-	-	19 ⁶/₈	8	2 -
	Almásy Antal	5	-	-	3 ¹ / ₈		
	Jekelfalussy János és Lusinszky György báró	12	-	-	9 -		
	Simonyi János	2	-	-	1 ⁴ / ₈		
	Török Ferenc árvái	1	-	-	- ⁵ / ₈		
	Vécsey Ignác báró	7	-	-	4 -		
Szussány I. osztály, 18 hold szántó, 6 hold rét		32	3	-	24 ⁴/₈	2	1 -
	Battik örökösök	2	-	-	1 ⁴ / ₈		
	Cemniczky Ferenc és Lusinszky György báró	3	1	-	2 ² / ₈		
	Lusinszky György báró és Lusinszky Ferenc báró	10	1	-	9 -		
	Róth Ferenc és Lusinszky György	2	1	-	1 ⁴ / ₈		

Adatok az Alföldre, Békésbe, a XVIII. században végbement migrációhoz...

Helység	Földesúr	Jobbágy	Zsellér	Házatlan	Sessio	Pusztá-telek	
						darab	sessio
	báró						
	Korponay örökösök	15	-	-	10 ² / ₈		
Tiszolc II. osztály, 20 hold szántó, 8 hold rét		150	43	14	61 ⁵/₈	7	2 ¹/₈
	Bartolomeidesz család	1	5	-	- ³ / ₈		
	Etthre Zsigmond	2	-	-	- ⁷ / ₈		
	Gömöry János	1	2	-	- ² / ₈		
	Haller Sámuel báró	19	3	-	8 ⁵ / ₈		
	Királyi Bánya Kamara	55	18	3	24 ⁴ / ₈		
	Kubinyi Gáspár	3	7	-	13 ⁶ / ₈		
	Kubinyi Miklós	4	-	-	3 ⁴ / ₈		
	Maritinszky Mátyás	5	1	2	1 ⁷ / ₈		
	Mateidesz család	-	3	-	- -		
	Okolicsányi József	1	-	-	- ⁴ / ₈		
	Orczy Lőrinc báró	5	1	-	1 ⁶ / ₈		
	Rakovszky József	-	1	-	- -		
	Révay László báró	10	1	-	2 ⁷ / ₈		
	Szemerey László	3	3	-	1 ³ / ₈		
	Vécsey Ignác báró	2	-	-	- ⁷ / ₈		
	Vozár Márton	2	-	-	- ⁵ / ₈		
	Kubinyi Lőrinc	-	-	-	- -		
Tóth-Hegymeg III. osztály, 22 hold szántó, 8 hold rét		12	1	-	4 ²/₈	15	4 ²/₈
	Ambrus József	7	-	-	3 -		
	Szeremley Károly	5	1	-	1 ⁷ / ₈		
Valykó II. osztály, 20 hold szántó, 6 hold rét		19	2	-	9 ³/₈	6	2 -
	Jánoky örökösök	2	-	-	1 -		
	Pozalicsky	2	-	-	1 -		
	Sréter Görgy	1			- ⁴ / ₈		
	Csemniczky Ferenc	13	1	-	5 ³ / ₈		
	Jakab Pál	1	1	-	1 ⁴ / ₈		
Varbócz II. osztály, 20 hold szántó, 6 hold rét		13	7	-	8 ³/₈	22	5 ⁶/₈

Helység	Földesúr	Jobbágy	Zsellér	Házatlan	Sessio	Pusztá-telek	
						darab	sessio
	Fejes György	5	1	-	4 -		
	Kende Ferenc	3	1	-	1 ⁷ / ₈		
	Noltenkin örökösök	-	1	-	- -		
	Pelárgus László	-	1	-	- -		
	Ruthényi János	2	-	-	1 ² / ₈		
	Szentiványi Miklós	2	-	-	- ⁶ / ₈		
	Prónay Mihály	1	-	-	- ⁶ / ₈		

Kis-Hont vármegyében számos nagy és kis közbirtokos család található, hasonlóan a szomszédos Gömörhöz. A főúri famíliák közül itt nem rendelkeztek birtokkal a Csíkszentkirályi Andrássy grófok, akik Gömör vármegye legnagyobb földesurainak számítottak. A grófi famíliákat Gömör másik legnagyobb földesurai, a Koháry, a Vass, Serényi és a Forgách családok képviselik. A Forgáchok birtokolták Rimaszombat felét s többek között Kokova nagyobb részét. Koháry János Rimaszombat másik felének volt a földesura. Gróf Serényi Armand Orloj-Törék földesura volt. A Vass (Wass) família erdélyi eredetű, a mezősegi Cege falutól, nemzetségi központjuktól származik a Czegei előnevük. Gömörben és Kishontban történt meggyökeresedésük nem ismeretes. Czegei Vass György részbirtokosa volt Hacsovának, Kráskónak.¹⁶ Az armalista, birtoktalan kisnemesek között is találhatók erdélyi származásúak, mint például Rimaszombatban a Közép-ajtai Nagy család, akik lófőszékelyek voltak a székelőföldi Háromszékben, Közép-Ajtán.¹⁷

Bárók is akadnak szép számmal Kis-Hontban. Haller, Orczy, Révay László, Vécsey Ignác, a lengyel származású Luzsinai és Regliczei Lusinszky vagy a Luzsinszky család számos helységben volt részbirtokos. Lusinszky Ferenc és György generális (tábornok) volt, hasonlóan Haller Györgyhez és Orczy Lőrínchez.¹⁸

A kisebb földesúri családok közül több Liptó vármegyei eredetű. Így a Felső-Kubinyi Kubinyi vagy Kubényi, a Szentiványi, a cseh származású Szentmiklósi és Óvári Pongrácz, a Csemniczei Csemniczky, Okolicsányi familia.¹⁹ A szláv la-

¹⁶ NOVÁK 2001. Forgón Mihály monográfiájában nem tesz említést a grófi családokról. Nagy Iván említi, hogy a Vass familia Gömörben is honos. Ez az ág minden bizonnyal kapcsolatos az erdélyi famíliával. Szükséges megemlíteni, hogy Czegei Vass Dániel a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári békekötés egyik aláírója volt 1711-ben. Mária Terézia királynőtől kapott grófi rangot 1744-ben. Tehát udvarhí embernek, hűséges Habsburg-alattvalónak számított, s birtokot szerezhetett Felső-Magyarországon. Az ő fia volt a kishonti földbirtokos György, aki 1777-ben, 73 éves korában halt meg. (NAGY 1865. 81, 86.)

¹⁷ Közép-ajtai Nagy László szíves közlése. A család egyik ága Ceglédre vándorolt a XIX. század elején. (NOVÁK 1986.)

¹⁸ FORGON 1906. 436, 688–690.

¹⁹ FORGON 1906. 155, 390, 493, 533, 611–613.

kosságú helységekben az úrbéri kérdőpontokra biblikus cseh nyelven történtek a válaszadások. Minden bizonnyal a földesurak is beszéltek a nyelvet.

Az 1769-es úrbéri összeírás szerint megállapítható, hogy a legnépesebb helység a „Privilegiált” Rimaszombat mezőváros, 318 úrbéressel és 192 zsellérrel. Az armalista, birtoktalan kismemesek aránya magas volt, a telkeseknek 22,6%-a, a zselléreknek pedig 7,8%-a. A jobbágytelek száma 171^{15/16} sessio.²⁰ Az 1769-es úrbéri összeírás szerint a második legnagyobb és egyben mezővárosi rangú település Tiszolc volt (150 jobbágy, 43 zsellér, 14 házatlan zsellér). A jobbágyok 62^{2/8} sessio földet birtokoltak. A falvak többségében a jobbágytelek száma alig haladta meg a tízes nagyságrendet. Tehát megállapítható, hogy a mostoha természeti körülmények között, viszonylag szűk földterületen szegényesen gazdálkodhattak a jobbágygazdák, akik számos földesúr hatósága alá tartoztak, s jelentős volt a pusztasodás. Ennek oka volt az elhalálózás, elvándorlás vagy egyéb dolog.

A zeherjeiek arról beszéltek 1769-ben, hogy „egy Pusztá ház Hely vagyon Helységünkben, mellyet Végh pusztájának neveznek, mellynek a felét Budaÿ András Also Pokorágyi Lakos, a másik felét Hamisz András bírja, mikor pusztult volna el és mi okon nem tudgyúk”.²¹

Bakos-Töréken 20^{3/8} jobbágytelket mutattak ki 1770-ben, a pusztá telkek száma öt: „^{1/4} P. Welkomozneg Luzinskeg wysse pamety pusta”, „^{1/4} Eiusdem ab anno circit 12. Kteru Poddany newladal poziwaly”, „^{1/4} B. Gener od Roka Pustla, preto se Gazda wimrel”, „^{1/4} Pana Rothowa wisse pamety”, „^{1/4} Pani Welkomozneg a 6. annis na ktere Sedlak wimrel”. Luzsinszky tábornok részén egy, hat, tizenkét éve állt pusztán a jobbágytelek gazdájuk elhalálózása következtében.²²

Az 1769-es felmérés szerint Keczegén 7^{2/8} sessio állt pusztán: „^{2/4} D. Szent=Joannianae wisse pameti pustje”, „^{1/4} D. Batikiana”, „^{1/4} Dni Sreter wisse pameti pusta, žededina wihorela”, „^{1/4} D. Szent=Joannianae, ab annis 30 pustie Wimrel Gazda”, „^{1/4} D. Fejes wisse pameti pusta, že Dedina wihorela”, „^{2/4} D. Fejes, wisse pameti pustia, tež pre ohen”, „^{2/4} D. Battikiana, wisse pameti tež pre ohen”, „^{1/4} D. Szent=Joanniane wisse pameti”, „^{2/4} Szent Joannianae wisse pameti pustje pre ohen”, „^{2/4} alia D. Sreter, alia Dnae Szent-Joannianae, wisse pameti pustje”, „^{1/4} Fejes wisse pameti Gažda wimrel”, „^{2/4} alia Battik, alia Sreter wisse pameti”, „^{1/4} D. Pelargus ab annis 20. pusta wimrel Gažda”, „^{1/4} Pana Kendeho, wisse pameti”, „^{1/4} Pani Szent-Ivanky ab annis 4. Sedlak wissel zdedinj, že s a wotwy newladal odbiwali”, „^{1/4} Szent Ivankiana wisse pameti ab annis circiter 7”, „^{2/4} D. Bornemisiae ab annis 12. wimrel Gazdowe”, „^{1/4} Pani Noltenkiana wisse pameti pusta”, „^{2/4} Pani Kendiho ab annis 16. wimrel gazda”, „^{2/4} Pana Fejesowe, wisse

²⁰ Az úrbérrendezést mutató 1770-es összeírás hiányzik. (MOL HTL C 3027. 110 c. 126. sz.) Rimaszombat úrbérrendezési anyaga Hont vármegye dokumentumai között található meg, Alsó-Pokorágyhoz hasonlóan.

²¹ MOL HTL C 59. 114 c. 33. sz.

²² MOL HTL C 59. 113 c. 1. sz.

pameti pustje”, „Pana Kendiho wisse pusta”. A telkek pusztulásának időpontja több esetben nem ismeretes, régtől fogva ilyen állapotban voltak a feljegyzések szerint, és sok esetben a gazda elhalálása, több ízben pedig tűzvész pusztítása miatt (pl. Battik, Szent=Joannianae, azaz Szent-Iványi részen) vált üressé a jobbágytelek. Az 1770-es úrbéri összeírásban már bővült a pusztatelkek száma 24-re ($\frac{4}{8}$ - $\frac{4}{8}$ telek Dunyovech, Petokouszka, Petrouszka, Tomkowecz, Malinavszka, $\frac{2}{8}$ - $\frac{2}{8}$ sessio Jakussowecz, Gagsouszka, Urbankowé, Petrauszká, Dunyowech, Hulikowszka, Geczouszka, Kovacsowszka, Petrussowecz, Urbankovecz, Petokovecz, Kiszelyowszka, Ruszakowecz, Hulikowszka, Ggakowszka, Garahowecz, Dunyowech, Krajcso-wech, Martinokouszka). A faluban összesen $14\frac{6}{8}$ jobbágytelket írtak össze, a pusztatelkek összesen $7\frac{2}{8}$ sessio nagyságot értek el. Tehát Keczegén a jobbágytelkek mintegy harmadrésze állt pusztán 1770-ben.²³

Krászkón 1769-ben a következőket jegyezték fel a pusztatelkekről: „Puste Čtvrte se nachazagu nasledujcize: Gedna Benedykouska kteru Rada Marcy. drucho tež Benedikouska Lačnych Gyorgy Lukowistky Obywatel: Gedno Matyassouska kteru Rada Janos, druha Matyasouska kteru Rada Misso, tretja Varga Marcy, okrem toho gedne $\frac{1}{8}$ Matyasouska kteru Uticz Janos, gedno Csanauska kteru Vanericz Andra wedle Cinsu od Panuw uloženeho užjwagu, ktere kdy, a pročby Spustli Žadnj nenj.” A 26 jobbágy $5\frac{7}{8}$ úrbéri telket birtokolt, a hat pusztateleket $1\frac{3}{8}$ sessio nagyságú volt.²⁴

Osgyánban 51 jobbágy birtokában 45 úrbéri telek, s $5\frac{4}{8}$ puszta sessio volt 1770-ben: „Találatnak itten, ezen specificalt puszta helyen ugy mint egy ekess Hasz hely Rotth Ferencz Úré emberi emlékezettül fogva puszta mellyeket földes Úr esztendőnként maga kedve szerint, akivel meg egyezhed Censusba szokta kiadni. Item Simon Matyas és Végh Martony $1\frac{2}{8}$ helyei. Item Dorog Martony haz helye. Item Végh Tamas Lukács János, Szűke György $1\frac{2}{8}$ helyei. Item Petrassi egy egész haz helye. Item Trombitas helye. Item Toth Istvan $\frac{2}{8}$ helye. Item Patko Janos $\frac{2}{4}$ helye.”²⁵

Fölső-Pokorágyon 40 jobbágy $22\frac{6}{8}$ úrbéri telken osztozkodott 1770-ben. A hat pusztalek $1\frac{6}{8}$ sessio volt. Ezzel kapcsolatban jegyezték fel 1769-ben: „Pustge čtvrty se nachazagú, gakožto 1. čtvrty kteru wlaze Csaban Pal Hazossowie 2. gednu Hazoss Missko; denhu Csaban Diúro. Banszky Pal. Kowaczowe 1. ktery Misskowie Gyorgy, Wagdowuie 1. ktery Asztalos Andrass. Gagdossowe 1. Siwnowie 1. ktery Cseber Mihály nassý obywatel požíwagu z kterych nekterge nepamatame, kdý bilý spustký, z kowaczowskeg pak a sý **pred 12. roký Gazda ússel na dolnú**

²³ MOL HTL C 59. 113 c. 6. sz. Az ócseh szövegben sajátos hangtani módosulások használatosak. Például a g-t j-nek ejtik, s általánosan – a magyar szavak esetében is – a j-t i-nek: „Pustge” = pustje, „gednu” = jednu, „Gagdossowe” = Gajdos, „Wagdowuie” = Vajda, „zgakeg” = zjakeg, „užjwagu” = uzsivaju, „Žadnj nenj” = zsadni neni stb.

²⁴ MOL HTL C 59. 113. c. 7. sz.

²⁵ MOL HTL C 59. 113. c. 14. sz.

zem, nez zgageg pričiny newgeme.” A pusztásodás egyik oka az elvándorlás. A Kovács telek gazdája 12 éve költözött el az Alföldre, feltételezhetően Békésbe.²⁶

Rima-Lehotán a pusztatelkek helyzete a következőképpen alakult 1769-ben: „1° Pana Kendeho $\frac{2}{4}$ wisse pamati puste, ketere Pan každoročne skym se Prowj wedle cinzu užiwati widawa. 2° Pana Pronaiho $\frac{2}{4}$. Skterych gedna wisse pamati, druha pred gedno petrokow, ako Gazda wihorel, spustla. 3^{io} Pani Szent Ivankj $\frac{3}{4}$ wisse pamati puste. 4^{io} Pana Sréteho Successoru $\frac{2}{4}$ gedna wisse pamati, druha ab anno 14. na ktere Gazda wimrel Spusta”. A 39 jobbágy $14\frac{7}{8}$ telket birtokolt 1770-ben, s ekkor a pusztatelkek száma hét volt, összesen $1\frac{6}{8}$ telek ($\frac{2}{8}$ - $\frac{2}{8}$ sessios Kos-tyalove, Suchove, Zserarowska, Kesnoweh, Farkasowska, Malikowska, Farkasowska). A telkek egy része emlékezet óta állt pusztán, egynek a gazdája elhalálozott, egy teleknek pedig leégett a háza.²⁷

Rimócán 38 jobbágy birtokolt $9\frac{4}{8}$ úrbéri telket 1770-ben. Az úrbéri felmérés alkalmával bizonyossá vált, hogy több pusztateleket van a faluban: „Celý Grunt žádně neny pusti, než gesto čtrte puste, gakožto dwe Ficowech, Buszowe tu Jana Bussowe Petrassowe dwe, stich gednu Gerboss Misso, druha Gerboss Martin. Gyuroweh dwe, stich gednu Palikoweh Tomas, druha Novak Palyo, Zajacoweh gedna, tu Kovač Palyo, gedna Ivanyiszovech, tu Bussove Misso, na ten čas požiwagu: sktereg priciný bý býl spustlý, z obiwateluw žádně nepamata: okrem Petrussoweh pul dwora, sktereho a sý **pred 40. roky Gazda ussiel na dolnu Zem**, a pre kteru pričinu Ussel newedia.” A pusztatelkek száma $\frac{22}{8}$ ($\frac{4}{8}$ Petrussowech, $\frac{2}{8}$ - $\frac{2}{8}$ Ficove, Ficove, Bussove, Gyuroweh, Zajacoweh, Ivanissovech). A Petrussowech féltelek gazdája az 1720-as években költözött el az Alföldre. Ennek okát azonban már nem tudták a falubeliek.²⁸

Szelczén 27 jobbágynek jutott $14\frac{6}{8}$ sessio 1770-ben. A kérdőpontos válasz szerint „Sedem pustých Ctwrty unas se nachazy, Balažouska gedna, kteru Sikora Palyo, Jančikowska gedna kteru Kovač Janos, Balažouska tretja, kteru Sikora Marton, Polgakowske dwe, z kterych gednu Kamasz Misso, a druha Battho Misso, a Tsitsel Greguš užiwagu, ktere kdy a přeč by byli spustli, napamatame okrem čtrrti **Mekissoweg, z kterež Gazda a sy pred 30. roky pre nedostatek na dolnu zem ussel**, njni gu užiwa Kovač Janos, **a Soljarowska z kterež gažda tež pro nedostatek a sy pred 16. roky na dolnu zem ussel**, tenez gj, Misso Palyowe a Palyo Palyowje wlažu”. A hét pusztateleket két egész sessiót tett ki. A Mekissoveg vagy Matyissouska (Mátyás) negyedtelkes gazda az 1730-as években, Soljarowska vagy Szolyarouszka (Szolyár) másik negyedtelkes az 1750-es évek elején távozott az Alföldre.²⁹

²⁶ MOL HTL C 59.

²⁷ MOL HTL C 59. 114. c. 21. sz.

²⁸ MOL HTL C 59. 114. c. 23. sz.

²⁹ MOL HTL C 59. 114. c. 24. sz.

Szussányban két pusztatelek volt 1769-ben: „W tegto Dedinký nachazagú sa pustge 1° 1/4 Pana Gen. Lužinskeho, Rok gest, gako spustla, preto že gazda wimrel, ktere pan wedle Cinzu da požiway. 2° 2/4 Pana Czerničkeho od 30. Rokoú pusta, ponewadž **Gazda na Dolnú zem** ússel. kerú pan každoroczne wedle czinzú, skím se muže, sprawitý, požiwatý dawa.” Tehát Luzsinszky földesúr jobbágya elhalálózott, a másik Czernický jobbágy még az 1730-as években az Alföldre vándorolt.³⁰

Tiszolcon az 1770-es úrbéri összeírás 150 jobbágyot regisztrált, akik 62^{2/8} úrbéri telket birtokoltak. Ezenfelül kettő inscripionalista telek volt (6/8 sessio). A pusztatelkek száma hét, 2^{1/8} sessio, Haller Sámuel báró részén három (Zilinskich 4/8, Matyasovech 2/8, Mihalowska 2/8), Kubinyi Gáspár földesúrnál egy (Halmanowska 3/8), Révay László báró részén kettő (Michalowska 2/8, Krajčowe 2/8) és a Szemerey örökösöknél egy (Konwsove 2/8).³¹

Valykon a pusztatelkekről a következőket jegyezték fel 1769-ben: „1. Palagyanska 2/4 to gest dwe to gest dwe qvarti, Panow Kende Ferencza, Ruthenyiho, Pelargussa, a Peccsiho ktere kerý Čas z pustlý od pametý luckeg newedja, aný pregaku přičinu, ktere Obiwatele Welkouskyna=Cinzi s Panom sprawenjw wazu. 2° Gergejouska 1/4 Pana Nolthenky od pameti Luczkeg newedja kedy a přečwo pustla, ktere wedle cinzu s Panou Urydenjm Obiwatele Welkousky wazu. 3° Simonska 2/4 Pana Czerniczkiho, ktere **Gazdouwga na dolnu zem ussly pred 26. roký**, a steg priciny Pan zaugal, a Obiwatelom Pondelskjm wedle gissteho Cinzu Užiwati každoročne widawa.” Csemniczky Ferenc Simon nevű jobbágya 1743 előtt ment el falujából az Alföldre. Az 1770-es úrbéri összeírás már több pusztatelekről tesz említést (három Loznikouska 6/8, Gyirasouska 3/8, Simonska 4/8, Seberinowska 3/8). A 19 jobbágy 9^{2/8} úrbéri telket birtokolt, a pusztatelkek nagysága 2 sessio volt.³²

Varbóczon jelentős mérvű pusztásodás következett be 1769-ig. Kérdőpontos válasz szerint: „Nachazagu se nasledugjce Čtwrte gakožto: Dwe Blahowech z kterych gednu wedle Cinzu požiwa Krussspir Paljo wedle cinzu, dwe Machniwowych, gednu wlaže Kwas Misso, druho Piwowards Petro, Dwe Benkouske, ktere Hrachouska wdewa Zachar Dora užíwa, Item Dwe Benkouske, zkterych, gedno Gaggdos Palyo, druho Lakrincz Petro Obywatele Hrachowsky požiwagu, dwe Szabrowske, wazu Kedjer Janos a Mihaly Obywatele, Hrachovsky, Melichowske dwe drzja Dutko Jano, a Kwas Palyo, gedna Paukouska, wlaže gu Hraczovsky Gaidos Martin, druha Paukouska, tu wlaže Rima Zaluzanszky Obywatel Lantz Palyo. Dwe Noureuxke, ktere užíwa Mihál a Gregor Kwas gedna Blehovska keru drzy Balaš Martin. Dwe Papajowske, z kterych gednu Farkoss Misso, druho Hraczovsky Kovats Janos, wedle uloženeho Cinzu od Panom drzja. Než hore napsane puste čtwrte, kedí by a zgageg přičiny byli Spustli žjaden z obywateluw ninegssjch ne-

³⁰ MOL HTL C 59. 114. c. 27. sz.

³¹ MOL HTL C 59. 114. c. 29. sz.; Az „inscripionalista telek” olyan birtok, amely úrbéri telek volt, de nemes ember birtokolta, aki erre királyi jóváhagyást kapott. (NOVÁK 1994; VARGA 1969.)

³² MOL HTL C 59. 114 c. 31. sz.

pamata.” Az 1770-es úrbéri összeírásban 13 jobbágy szerepel, akik $8\frac{3}{8}$ úrbéri telket birtokoltak. Az $\frac{1}{4}$ pusztatelkek száma 23, amely $5\frac{6}{8}$ sessiot foglalt magában. Megállapítható tehát, hogy jelentős a pusztásodás mértéke.³³

A legnagyobb pusztásodás Tót-Hegymeg faluban következett be az úrbéri felmérést megelőző évtizedekben: „Puste Stwrte se nachazagu nasledugjce, gedna Bartowjch, zktereg Gazda pred 15. Roky umrel, požiwa gj Antal Pál, gedna **Šutkowjch, steg Gazda ussjel pred 30. roky na Czabu**, wlaze gu na len čas Gregorecz Gyuro. Dwe **Kolarowjch**, z gedneg **Gazda** umrel, a **druhe ussel pred za Roky na Czabu**, tjc poziwagu Gregoretz Martin a Gyuro. Dwe Matussowjch z kterych z gedneg Gazda ussjel, druhu umrel, wten čas gjch požiwa, Gregoretz Jano a Gyuro. Dwe Slabajowjch, ztych ussel Gazda do Batky, dwe Balažowech, z kterych nepamatugu, kedig gazdowe wimreli, teraz gjch wssecky požiwa Antal Pál. Dwe Mategowjch, stjch wimreli gazdowja, užiwa gjch Antal Pál, gedna Andrasowjch y zteg umrel Gazda, požiwa gu Antal Pál. **Dwe Antalowjch z kterych ussli Gazdowja na Czabu**, požiwa teraz Bartak Marci, dwe Andrassjkowch, tjch kedý wimreli Gazdowja, nepamatugu, wlazu gjch Antal Pal, a Bartak Peter, gedna Misskowjch, na ktereg newedja, žeby, kto bol bywal, na ten cas wlaze Bartak Peter. Tjc wssecky čtwrte wedle cinzu od Panuw uloženeho predgmenowany Obywatele užiwagu.” Az úrbéri összeírás 12 jobbágyot regisztrál, akiknek birtokában $4\frac{4}{8}$ sessio volt. A tizenhét pusztatelekek nagysága $4\frac{4}{8}$ sessio. Elhalálozás, valamint elköltözés okozta a népességfogyást, s az úrbéri telekállomány felére csökkenését, a magas pusztatelekarányt. Az elköltözők között egy jobbágy a gömöri Bátkára ment, míg hárman az Alföldre távoztak. Az úrbéri felmérés konkrétan megnevezi az elvándorlás helyét, Csabát, amely a mai Békéscsabával azonosítható.³⁴

Békéscsaba újjátelepülése a XVIII. század első évtizedeiben történt két hullámban, 1718–1823 és 1723–1735 között. Jelentős népesség költözött Kis-Hontból: Szelczéről 17, Cserencsényből 2, Fölső-Pokorágyról 2, Keczegéről 2, Rima-Lehotáról 1, Rahórol 1, Rimabányáról 2, Rimabrezóból 3, Rimóczárol 1, Varbóczról 2 család telepedett le Csabán. A szlovák lakosság döntő többségét a Nógrádból (110 család) és Hontból (106 család) elvándoroltak alkották a XVIII. század végén.³⁵

Összegzőképpen megállapítható, hogy az 1769-es úrbéri összeírás szinte valamennyi kishonti településben több-kevesebb pusztatelket mutat ki. Legnagyobb mérvű a pusztásodás Varbócon és Tóth-Hegymegen. A mezővárosi rangú Rimaszombat és Tiszolc kivételével a falvak néhány száz lelket mondhattak magukénak. A jobbágytelkek elpusztulásának okát legtöbb esetben az emlékezet nem őrizte meg („wisse pamati pustli”), vagy köztudott volt, hogy elhalálozott a gazdája („wimrel”), vagy tűz emésztette el a házastelket („pre ohen”, „wisse pamati pustla, žededina wihorela”). Néhány faluban említés történt az elvándorlásról („ussjel na dolnu

³³ MOL HTL C 59. 114. c. 32. sz.

³⁴ MOL HTL C 59. 114. c. 34. sz.

³⁵ MOLNÁR 1991. 426–429, 439.

zem”). Az 1720-as, 1730-as, 1750-es, 1760-as években néhány család az Alföldre költözött, minden bizonnyal a jobb megélhetés reményében vándoroltak el, mint tették azt a korábban elvándorolt elődeik. A vándorlás célállomása csupán Tóth-Hegymeg esetében ismeretes, mert megemlítik, hogy három család (Sutko, Kolár, Antal) Csabára költözött évtizedekkel korábban.

Tehát az 1769-es kishonti adatok csupán szórványos migrációt igazolnak, amely a békési szlovák települések, így Békéscsaba tömeges megtelepülése után történt.

IRODALOM

BAKÁCS 1971

Bakács István: Hont vármegye Mohács előtt. Budapest, 1971.

CSIPES 1976

Csipes Antal: Békés megye élete a XVI. században. Békéscsaba, 1976.

EMBER 1977

Ember Győző: Az újratelepülő Békés megye első összeírásai 1715–1730. Békéscsaba, 1977.

ERDMANN 1991

Erdmann Gyula (szerk.): Békéscsaba története. I. Kezdetektől 1848-ig. Békéscsaba, 1991.

FORGON 1906

Forgon Mihály: Gömör-Kishont vármegye nemes családai. Kolozsvár, 1906.

KARÁCSONYI 1896

Karácsonyi János: Békés vármegye története. I–III. Gyula, 1896.

MOLNÁR 1991

Molnár Ambrus: Csaba újratelepülése, társadalma, gazdasága, önkormányzata 1772-ig. In: Jankovich B. Dénes – Erdmann Gyula (szerk.): Békéscsaba története. I. A kezdetektől 1848-ig. Békéscsaba, 1991. 385–520.

NAGY 1865

Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. XIV. Pest, 1865.

NOVÁK 1982

Novák László: Cegléd mezőváros a XVIII. században és a XIX. század első felében. In: Ikvai Nándor (szerk.): Cegléd története. Szentendre, 1982.

NOVÁK 1986

Novák László: A Három város. Budapest, 1986.

NOVÁK 1994

Novák László: Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig. I–II. Nagykőrös, 1994.

NOVÁK 1997

Novák László: A jobbágyszabadítás kérdései a XVIII–XIX. században. *Agrártörténeti Szemle*, XXXIX. (1997) 453–481.

NOVÁK 2001

Novák László: Gömör településnéprajza. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *A gömöri magyarság néprajza*. I. Debrecen, 2001. 541–816.

NOVÁK 2002

Novák László Ferenc: Mezőberény településnéprajzi viszonyai (18–19. század). *BMMK*, 23. (2002) 235–260.

NOVÁK 2010

Novák László Ferenc: Gömöri szlovák jobbágyok Mária Terézia korában. In: Eva Krekovičová – Alžbeta Uhrinová – Mária Žiláková (szerk.): *Kontexty identity – Az identitás összefüggései*. Köszöntő könyv Gyivicsán Anna tiszteletére. Békéscsaba, 2010. 299–310.

PESTY 1880

Pesty Frigyes: *Eltűnt régi vármegyék*. I–II. Budapest, 1880.

PLESOVSZKI 2003

Plesovszki Zsuzsanna, Dr. Novákné: Id. Jeszenszky Károly és műve. *Historia Ecclesia Bereniensis Ecclesia Slavica*, No. 1. (2003).

REISZIG 1903

Reiszig Ede, ifj.: Gömör-Kishont vármegye története. In: Borovszky Samu (szerk.): *Gömör-Kishon vármegye monográfiája*. Budapest, 1903. 449–537.

SOPONYA 1996

Soponya György: *Tótkomlós története és néprajza*. Tótkomlós, 1996.

SZABÓ 1973

Szabó Ferenc (szerk.): *Mezőberény története*. I–II. Mezőberény, 1973.

VARGA 1969

Varga János: *Jobbágyszabórendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban*. 1556–1767. Budapest, 1969.

**Data concerning the Migration to Békés, the Hungarian Great Plain
in the 18th Century from Kis-Hont**

– László Ferenc Novák –

Resume

At the time of the Turkish occupation of Hungary (16th to 17th centuries), the area of the South Great Plain and that between the Tisza and the Maros rivers were seriously devastated. The number of human settlements and inhabitants fell back drastically. Following the expulsion of the Turks (1686) and the oppression of Rákóczi's insurrection (1711), a revitalization of the landscape was started. The area of Békés was taken possession of by György Harruckern, a Vienna court supplier who had attained to the baron's rank and it was him who resettled the waste land in the first decades of the 18th century. Slovakian settlers in large numbers from Upper Hungary were called in. They settled down, among other things, in Békéscsaba, Mezőberény, Szarvas and Tótkomlós. German settlers arrived in Gyula, Elek and Mezőberény.

The settlers were entitled to come by land and to freely organize their communities' lives and to practice their Lutheran religion. Significant settling took place from the 1720s to the 1730s. Living conditions were poor in the mountainous area: Hont, Zólyom, Nógrád, Kishont and Gömör. For those living in the mountains, acquiring good quality land in the distant Great Plain and establishing husbandry providing secure living were very attractive.

In Kis-Hont, based on the Act of the year 1767 on Manumission of Maria Theresa, manumission conditions were surveyed in 1769 and provided for in 1770. It can be stated that even in the settlements with the best quality land, less land than defined in the Act on Manumission was bestowed per one socage (sessio). Less land than was given to those settling in the Békés area.

In the course of the manumission survey, the number of grounds with houses devastated or the number of socages deserted were also registered. As a result of the survey, it became evident that, in several cases, the socager owner of the deserted grounds had migrated to the Great Plain some decades before, e.g. some people from Felső-Pokorágy, Rimóca, Szelce, Szussány and Tóth-Hegymeg had moved to Békéscsaba.

Novák László Ferenc

E-mail: novaklf@freemail.hu

**EGY REPÜLŐSZÁZAD VISZONTAGSÁGAI ARADTÓL BÉKÉSCSABÁIG
(1918–1919)¹**

– Czírók Zoltán –

Az I. világháborúban az új fegyver, a repülőgép megjelenése nagyban megváltoztatta a harcok és a háború jellemzőit. Az Osztrák–Magyar Monarchia a többi nagyhatalomhoz hasonlóan igyekezett egy működőképes repülőcsapatot létrehozni, ennek személyi feltételeit pedig a hátszágban, a kiképzőalakulatoknál kellett teremteni. A háborút megelőzően az Osztrák–Magyar Monarchia repülőcsapatai (k.u.k. Luftfahrtruppen – LFT) repülőparkokat tartott fenn, illetve üzemeltetett a birodalom területén, amelyek nemcsak repülőtérenként funkcionáltak, de a repülőgépek és motorok szerelését, valamint a repülő kikapcsolását is itt végezték. A háború kitörésével és az első harci bevetéseket követően azonban megkezdődött ezen alakulatok specializálódása. A pilóták kiképzésére 1915-től kezdve ún. repülőpótszázadokat (Fliegerersatzkompanie – Flek) hoztak létre, a háború végén 22 ilyen pót-század működött a Monarchia, ebből nyolc az egykori Magyarország területén. Aradon 1916. augusztus 1-jén állították fel a Flek 9-et, majd 1917. január 25-től a Flek 15 is megkezdte működését, ugyancsak az aradi giai repülőtéren. A két pót-század összevonásával 1918 májusában megalakult az aradi tábori pilótaiskola (Feldfliegerschule Arad).²

1918 októberétől, amikor már kézzel fogható közelségbe került a világháború befejezése éppúgy, mint a Monarchia széthullása, az újonnan formálódó nemzet-államok igyekeztek majdani hadseregük számára minél több fegyvert – ezen belül repülőgépet is – megszerezni. Az időközben meghúzott demarkációs vonalak közelébe eső repülőterek és a rajtuk működő pót-századok anyagaira azonban sok esetben a magyarokon kívül mások is igényt formáltak. Aradon ekkor hét fa- és négy hor-dozható (Lord) hangáron kívül mintegy 100 repülőgépet befogadó, kőből épült hangártelep és 10 melléképület állt a kiképzőalakulat részére.³ November 8-án az egy-ség 21 felszállásra kész gépet jelentett.⁴ A következő napon Albl István hadnagy Budapestre indult Aradról, köd és motorhiba miatt azonban kénytelen volt leszállni

¹ Jelen tanulmány elsődleges célja az 1919. év folyamán Békéscsabán működő repülőalakulat történe-tének feldolgozása, amely megértéséhez azonban szükséges az aradi előzmények bemutatása is. Ugyanakkor az ezt követő időszak – Békés megyétől távoli – eseményei nem képezik részét az írásnak.

² GROSZ–HADDOW–SCHIEMER 1993. 553–554.

³ HL, HM iratai. 4700/Eln. D. – 1921.

⁴ HL, PDF iratai. 42/Lü. – 1918. 29. d.

Dunavecsén. Megsegítésére Albertfalváról érkeztek, és a gépet leszerelve Pestre vitték – mint kiderült, a vízűtő volt lyukas.⁵

Miután november 10-én az újvidéki reptér elveszett a magyar katonai vezetés számára, nyilvánvalóvá vált, hogy az aradi repülőtér is ugyanez a veszély fenyegeti. Medvey őrnagy jelentése szerint, mivel „e repülőtérünk a lapokban közzétett demarkációs vonalon kívül esik, így tehát igen nagy hordereje lenne, hogy a repterünket megmenthessük, miután ez az egyetlen, ahonnan Erdélybe kiszállhatunk”. Szükség esetén azonban kilátásba helyezték az aradi felszerelés Szegedre történő áthelyezését, de ebben az esetben is maradt volna egy különítmény 3–4 géppel és legénységgel a légiposta és a közbiztonság biztosítására.⁶

Az aradi géppark volt a legnagyobb a magyarországi pót századok közül: a 9. repülőpót század 38, a 15. repülőpót század pedig 31 repülőgéppel rendelkezett. Ezekből az előbbinél egy Hansa-Brandenburg C.I és két Hansa-Brandenburg B.I, az utóbbinál egy Hansa-Brandenburg C.I és három Hansa-Brandenburg B.I volt felszállásra kész – e típusok a korban még viszonylag modernnek, de mindenképpen használhatónak számítottak.⁷ A startkész gépek közül több is arra várt, hogy a repülőpostát a fővárosba szállítsa, de napokon keresztül köd és eső tette lehetetlenné a felszállást. November 11-én Aradon 15 altiszti pilóta, négy sofőr és 63 főnyi legénység volt, de a parancsnokság további legénység kirendelését kérte, mivel a repülőtér a várostól nyolc kilométerre, teljesen védtelenül feküdt. Ugyanakkor a korábban itt szolgálók maradására alig lehetett számítani, mert az illetmények szabályozására nem került még sor, és ígéretet sem sikerült kicsikarni erre vonatkozólag.

Ez a nap egyébként is mozgalmasan alakult: egyrészt egy 20 orosz repülőgépből és három motorból álló, a reptérre beérkezett szállítmányt továbbítottak Albertfalvára, másrészt folyamatos forgalmat bonyolítottak a lugosi reptérről érkező repülőgépek. A délután folyamán a horvát illetőségű Alfons Veljanic századost, a 9. pót század parancsnokát utasították, hogy századát adja át Kónya hadnagynak – ő pedig, mivel mindenáron a magyar hadsereg kötelékében akart szolgálni, jelentkezzen a helybéli állomásparancsnokságnál. Emellett pedig egy őrmester – nem tudni mi okból – felgyújtotta a benzin raktárt, akit ezért letartóztattak és agyonlőttek.⁸

Másnap, 12-én látott napvilágot az újonnan felállítandó magyar repülőcsapatok intézményrendszerét szabályozó rendelet, amely szerint a budapesti székhelyű légi csapatok parancsnoksága két csoportparancsnokság fölélt diszponált – közülük az egyiket Arad székhellyel tervezték. Az aradi csoportparancsnokság alá tartozott elvileg az aradi I. és II., valamint a szegedi repülőosztály, vagyis a három repülőpót század szinte egy az egyben átalakult volna az új repülőosztályokká, azzal a ki-

⁵ HL, PDF iratai. 57/Lü. – 1918. 29. d.

⁶ HL, PDF iratai. 76/Lü., 87/Lü. – 1918. 29. d.

⁷ HL, PDF iratai. 79/Lü. – 1918. 29. d. A 9. repülőpót század gépei közül 15 Hansa-Brandenburg B.I, kettő Hansa-Brandenburg C.I, valamint 21 orosz eredetű Anatra Anasal típusú gép, míg a 15. repülő századnál 14 Hansa-Brandenburg B.I, kettő Hansa-Brandenburg C.I, valamint 15 Anatra Anasal típusú.

⁸ HL, PDF iratai. 125/Lü. – 1918. 29. d.

egészítéssel, hogy a szegedi pótszázadhoz csatolták a lugosi és újvidéki századok maradékát is. Ezenkívül a miskolci, beregszászi és a Kolozsvárra vagy Nagyenyedre tervezett repülőosztályokat, valamint a nagyváradi, debreceni és máramarosszigeti benzinállomásokat rendelték a csoportparancsnokság alá.⁹ Az aradi I. repülőosztálynak Struckel Rudolf századost, a II. repülőosztálynak Korbuly László századost, a szegedi osztálynak pedig Horváth István századost kívánták az élére állítani.¹⁰

Az aradi osztály¹¹ november második felétől folyamatosan jelentett a légügyi osztálynak a rendelkezésre álló repülőgépekről, de egyrészt a szinte állandósult rossz idő (köd és havazás), másrészt a szükséges parancs hiányában nem végeztek propaganda-repüléseket, illetve felderítéseket. Mivel Szegeden is teljes nyugalom volt – csupán kisebb zavargások fordultak elő –, repülő karhatalmi beavatkozásra nem volt szükség. Az egyetlen ismert alkalom, amikor Aradról felszállást végeztek parancsra, november 26-án történt – ekkor Albl hadnagy pilóta és Örvös hadnagy Budapestre repült egy sürgős jelentéssel, Tauth őrmester pedig Szegedre.¹²

November 14-én az aradi repülőosztály parancsnokságát Medvey Frigyes őrnagytól Csicsery Gyula főhadnagy vette át, az ő helyét a 15. pótszázad élén ettől kezdve Schwéger Béla főhadnagy töltötte be. Aradon ekkor 11 tiszt és 92 főnyi légénység szolgált.¹³

Az aradi osztály rendelkezésére álló, startra kész gépek száma 1918-ban¹⁴

XI. 25.	XI. 26.	XI. 29.	XI. 30.	XI. 31.	XII. 2.
10	10	10	10	9	10

1918 végére nyilvánvalóvá vált, hogy a rendelkezésre álló repülőanyaggal és személyzettel, valamint a demarkációs vonal folyamatos eltolódása miatt számos repülőter elvesztésével nem hozható létre, illetve tartható fenn a novemberben tervezett 13 repülőosztály. A december és január folyamán végrehajtott módosítások során 1919 januárjában már csak nyolc repülőosztállyal és három kisebb különítménnyel számolt a vezetés. Egy újabb csoportparancsnokság létrehozásával az aradi parancsnokság alárendeltségébe csak a szegedi 5. és az aradi 6. repülőosztály, valamint a kecskeméti repülőkülönítmény tartozott.

Az élet azonban további akadályokat gördített a szegedi és aradi osztályok működése elé. 1918 utolsó napjaiban ugyanis a demarkációs vonal újabb módosítá-

⁹ HL, PDF iratai. 94/Lü. – 1918. 29. d.

¹⁰ HL, MTK iratai. Repülőterek nyilvántartása. 201.985. Lü. 28/a d.

¹¹ Aradon rövid ideig valószínűleg párhuzamosan működött a két repülőpótszázad és a felállítás alatt lévő repülőosztály. A két repülőosztály helyett azonban – amelyek a pótszázadokból alakultak volna át – csak egy jött létre, és ebbe olvadtak bele a pótszázadok. Ebből adódnak a parancsnoksággal kapcsolatos kuszaságok.

¹² HL, PDF iratai. 253/Lü. – 1918. 29. d.

¹³ HL, PDF iratai. 169/Lü. – 1918. 29. d.

¹⁴ HL, PDF iratai. 253/Lü., 260/Lü., 299/Lü., 303/Lü., 308/Lü., 313/Lü. – 1918. 29. d.

sa miatt veszélybe került az aradi repülőtér. Bár a város csak a demilitarizált területéhez tartozott – ahová francia csapatok érkeztek, szétválasztva a román és jugoszláv hadsereget –, a magyar katonai egységek működése egyre több akadályba ütközött. Ezért december 31-én megkezdték a repülőtér anyagainak bevagonírozását, és január 8-án be is fejezték azt, ám a Szegedre tervezett átszállítás megghiúsult. Korbuly százados január 9-én kelt jelentésében részletesen beszámol erről:

„...az eddig Aradon állomásozó szegedi 5. és aradi 6. röposztályok anyagának bevagonírozása a tegnapi nappal befejezést nyert. Az indítható gépek Szegedre lettek átrepülve és a legénység egy része már szintén bevonult. A szállítmány azonban (50–60 vagon) még mindig az aradi állomáson áll, mert a francia parancsnokság azt lefoglalta, csupán a csukott vagonok közül sikerült néhányat kerülő utakon az aradi állomásról elhúztatni. A szállítmányt azonban mégis meg akartuk menteni és rendeltetési helyére juttatni, ez a legutolsó kísérletünk azonban nem sikerült, mert a francia parancsnokság mielőtt a szállítmány a legközelebbi állomásra bejutott volna már intézkedett, hogy a szállítmányt azonnal hozzák vissza Aradra. Ekkor érintkezésbe léptünk a francia parancsnoksággal, mely határozottan kijelentette, hogy a szállítmányt semmi szín alatt sem fogja Aradról kiengedni, hanem alakít egy vegyes bizottságot, amely megállapítja, hogy az anyagnak melyik része magyar és melyik része osztrák gyártmány, mert ők csupán a magyar gyártmányú anyagot hajlandók Aradról elszállíttatni.

Jelentem továbbá, hogy a már Szegedre megérkezett legénység részére ott az elszállásolásra rendes hely egyáltalán nincs, Monti főhadnagy ki a legénységet Szegedre vezette, a legénység kérelmére jelenti, hogy a legénység tényleg nincs megfelelően elhelyezve.

Az anyag bevagonírozása sokba került, mert a csekély számú legénységgel azt nem lehetett volna megcsinálni, és így kénytelen voltam a bevagonírozást drága munkásokkal csináltatni. Eltekintve ezektől a költségektől, a bevagonírozott anyag és gépek teljesen tönkre mennek a rossz időjárás következtében.

Kérem a parancsnokság sürgős intézkedését arra nézve, hogy most már ezek után az itteni osztályok mit csináljanak, mert a franciák az anyag elszállítását nem engedik meg, a közös bizottság összehívása bizonytalan, és az anyag ezalatt az idő alatt teljesen tönkre fog menni egyrészt mert a vagonokból széjjel lopkodják, másrészt pedig az esős időjárás a nyitott vagonokba berakott és ponyva hiányában be nem takart gépeket teljesen használhatatlanná fogja tenni.”¹⁵

Összesen nyolc gépnek sikerült átrepülni Szegedre még január 4-én és emellett 10–12 vagon repülőanyagot (főleg orosz eredetű gépeket) tudtak megmenteni.¹⁶ A lefoglalt anyag mennyiségéről több adat is fennmaradt – a franciák állítólag 24

¹⁵ HL, PDF iratai. 8/bk. – 1919. 30. d.

¹⁶ HL, MTK iratai. Repülőgépek nyilvántartása. 201.985. Lü. 28/a d. A későbbi kiutalási jegyzékből ismert, hogy az osztály öt Hansa-Brandenburg C.I-ese közül három Szegedre repült át – 26.06 (17258), 61.15 (17429) és 61.68 (17462) sorozatszámokkal (zárójelben a motor száma) – míg kettő Albertfalvára – 26.35 (17181) és 169.43 sorozatszámokkal.

vagont (repülőgépet és gépalkatrészt) foglaltak le, más források 38 magyar repülőgéppel megrakott szerelvényről tesznek említést. Az említett vegyes bizottságba a magyar fél egy tisztet delegálhatott, ezt a megbízatást Korbuly László kapta.¹⁷ A Fegyverszüneti Bizottságnak küldött értesítés szerint az anyagelosztás január 21-én 8.00-kor kezdődött volna egy 30 fős különítmény felügyelete alatt, amelyről az elosztás befejeztével azonnali telefonjelentés küldendő a francia főparancsnokságra. A franciák az orosz eredetű anyagot meg kívánták tartani és Újvidékre akarták szállítani.¹⁸ Ám az orosz eredetű Anatra gépeket a hajdani Monarchia repülőcsapata vásárolta meg (200 darabot), és az aradi gépek is ezek közé tartoztak. A Fegyverszüneti Bizottság útján eljuttatták Vix alezredeshez a Bécsből lekért iratok másolatát, amelyek a vásárlást bizonyították, és kérték a gépek Cinkotára való szállításának engedélyezését. Ezen irat március 10-i dátuma arról tanúskodik, hogy az ügy eléggé elhúzódott, és bár a végeredményről nem maradt fenn dokumentum, szinte biztosra vehetjük, hogy a későbbiekben nem a magyar anyagszertárban kötöttek ki ezek a repülőgépek (főleg hogy a Tanácsköztársaság kormánya már nem volt szalonképes a franciáknál).¹⁹ A hosszú idő alatt azonban, amíg a tárgyalások folytak, a nyitott vagonokba berakott és ponyva hiányában le nem takart gépek az esős időjárás következtében kezdtek teljesen használhatatlanná válni, s emellett a lakosság is folyamatosan hordta el az anyagokat. Arra a magyar kérésre, hogy a repülőgépek védelme érdekében kirakodhassák azokat, és így fedél alá kerülhessenek, nem ismerjük a francia választ.²⁰

Az időközben 6. repülőosztály névvel ellátott aradi egység tisztikara és maradék legénysége egyelőre Aradon maradt, de semmilyen repülőgéppel vagy anyaggal nem rendelkezett. A zavaros politikai viszonyokra tekintettel Korbuly azt javasolta, hogy az osztály felszerelés nélkül maradjon ott, és ha a helyzet annyira javul, hogy újra felszerelhető, lássák el gépekkel és minden egyéb anyaggal őket.²¹ A helyzet azonban nem javult. Az utolsó jelentés március 12-én arról számol be, hogy az osztálynak sürgősen szüksége van a számára ígért hat új repülőgépre (kettő 369-es sorozatú Hansa-Brandenburg C.I és négy UFAG C.I) a propaganda-tevékenységhez, valamint román reguláris bandák megfélemlítésére.²² Az időközben veszélyessé vált erdélyi helyzet miatt azonban az aradi osztály Békéscsaba felé vette az irányt, és a hónap második felében költözött át oda.

¹⁷ HL, Miniszteri Fegyverszüneti Bizottság (továbbiakban: MFB) iratai. 1497. – 1919. I. 17. 3. d.

¹⁸ HL, MFB iratai. 1596. – 1919. I. 20. 4. d.

¹⁹ HL, MFB iratai. 2876. – 1919. III. 6. 7. d.

²⁰ HL, MFB iratai. 1985. – 1919. II. 3. 4. d.

²¹ HL, PDF iratai. 355/bk. – 1919. 30. d. Az osztály jelentése szerint március elején egyetlen Hansa-Brandenburg B.I típusú géppel rendelkeztek 276.12 (52219) sorozatszámmal.

²² HL, PDF iratai. 627/bk. – 1919. 30. d. 1919. február elején meghatározták az egyes osztályoknál kívánatos mennyiségű repülőgépek számát, eszerint a 6. repülőosztálynak nyolc kétüléses gépet kell bírnia. A kiutalandó gépek jegyzékéből ismert a négy UFAG C.I-es sorozatszáma: 161.153, 161.175, 161.178, 161.179. HL, PDF iratai 217/bk. – 1919. 30. d.

1919. március 21-én megalakult a Tanácsköztársaság kormánya, amelynek a Vix-jegyzék visszautasítása nyomán szembe kellett néznie a szomszédos államok támadásával – a franciák és angolok hallgatólagos beleegyezésével. A 37. (légügyi) osztály által március 24-én kiadott, „a vörös hadsereghez tartozó magyar repülőalakulatok beosztásáról és hadilábra helyezéséről” szóló rendelet a repülőalakulatok beosztását egyelőre érintetlenül hagyta.²³

Ugyanaznap a 23. hadosztály-parancsnokság Kétegyházárról egy négygépes különítmény kirendelését kérte Békéscsabára. A légügyi osztály válasza szerint ez nem volt lehetséges, ellenben a szegedi 5. repülőosztály, a kecskeméti 5K repülő-különítmény – s amennyiben a viszonyok engedik –, az aradi 6. repülőosztály a parancsnokság rendelkezésére álltak. Ennél azonban sokkal nagyobb előrelépés történt, hiszen már másnap, március 25-én Korbuly László, az aradi egység parancsnoka telefonon a következőket jelentette: „Az aradi repülőosztály áttelepült Békéscsabára – minden anyagát magával vitte. 5 gépe van, ezek közül azonban három iskolagép (kétkormányos), tehát csak a két 161-es használható. Mivel hosszabb felderítő repüléseket kell végeznie, sürgősen kér gépeket.”²⁴

A Hadügyi Népbiztosság április 8-án rendelte el a repülőcsapatok átszervezését – az immár békéscsabai repülőosztály a 6. repülőszázad elnevezést kapta. A rendelet megszüntette továbbá az addigi repülőcsoport-parancsnokságokat, és újra életbe léptette a korábban felfüggesztett toborzási utasításokat. Meghatározta a repülőszázadok alárendeltségét is; eszerint az egyes hadosztályokhoz rendelték a századokat, a békéscsabai századot a kétegyházi 6. hadosztály-parancsnokság alá.²⁵

Az áttelepülést követően megkezdődtek a bevetések, és ehhez kiegészítették a század gépállományát is. A debreceni 7. repülőszázadtól április folyamán a következő levél érkezett a repülőcsapat-parancsnoksághoz: „A 6. rep. szd-tól április 7-én 161.182 és 161.183 gépek landoltak Borossebesen a hadosztály újólagos parancsára – dacára annak, hogy repülők, az onnan való újólagos startot lehetetlennek tartották, leszálltak s a puha talaj miatt nem tudtak visszastartolni. A pilóták mindent elkövettek, hogy a gépeket visszarepüljék, de még április 10-én sem érkeztek be. A rossz időjárás folytán a gépek átáztak, és meglehetősen megrongálódtak. A fenti esetből kifolyólag értessek meg a parancsnokok a felettes hatóságokkal a mai nehéz viszonyokban, midőn a gépek beszerzése oly óriási nehézségekbe ütközik, ne hagyják figyelmen kívül a repülők szakvéleményét.”²⁶

A fentihez hasonló balesetek mellett azért természetesen az egység békéscsabai működése javarészt sikeres volt. Bár az egyes repülésekről nem maradtak fenn részletes jelentések, az ismert, hogy a század április 10–20-ig, „dacára az esős és borús időjárásnak 9 eredményteljes felderítő repülést végzett Arad–Máriaradna–

²³ HL, MTK iratai. 737/bk. 37. oszt. 27. d.

²⁴ HL, MTK iratai. 742/bk. 27. d.

²⁵ HL, MTK iratai. 7848/el. IV. 8 – 1919. 27. d.

²⁶ HL, MTK iratai. 762/bk. 27. d.

Nagyhalmágy–Borossebes–Csucsra irányába”. Április 19-én délelőtt például a Békéscsaba–Síkszöllős–Máriaradna–Békéscsaba, délután pedig a Békéscsaba–Tótvárad–Békéscsaba útvonalon végzett felderítő repülést a század egy-egy gépe. Ezen a napon egyébként négy UFAG C.I típusú (161.149, 161.160, 161.180 és 161.183 sorozatszámokkal) és egy Hansa-Brandenburg C.I típusú felderítőgép állt bevethető állapotban az alakulat rendelkezésére.²⁷ A két nappal későbbi jelentés a repülőképes gépek számát három UFAG és egy Hansa-Brandenburg gépben adta meg.²⁸

A békéscsabai reptérre több alkalommal is érkeztek repülőgépek a fővárosból. Április 14-én az albertfalvai 2. repülőszázadtól Debreczeni Károly pilóta és Smerd Dezső megfigyelő szállt le a toborzási lajstromokkal, majd április 19-én ugyanezen századtól Csertőy János pilóta és Kappel Lajos megfigyelő röpiratokat szállított Békéscsabára a 161.186 jelű UFAG C.I-es fedélzetén.²⁹

Április 16-án a román királyi csapatok támadást indítottak, amelynek következtében gyakorlatilag felső irányítás nélkül, rendszertelenül folyt a vörös csapatok visszavonulása. Az állandó hátrálás során demoralizálódott egységek a fronton szinte sehol nem vállalkozhattak ellenlökésre, így a 6. hadosztály április 26-án éjszaka feladta Békéscsabát – ezzel elveszett a 6. repülőszázad reptere is.

Az alakulat a románok elől kénytelen volt visszavonulni az ország belseje felé. Április 26-án az egységet közvetlenül a hadsereg-parancsnokság alá rendelték, új állomáshelye Abony-Sashalom lett, irányításával pedig Schwéger Bélát bízták meg, akinek a századot haladéktalanul át kellett vennie, helyettese Tauth Géza lett.³⁰ Április 27-én 15.00 órakor a repülőszázad jelentés szerint négy üzemképes géppel rendelkezett.³¹

A század már a következő napon kiküldött egy gépet, hogy felderítse a román csapatok mozdulatait. Bodó Béla pilóta és Örvös Pál megfigyelő a 161.183 jelű UFAG C.I-es fedélzetén Szolnok–Mezőtúr–Gyoma–Mezőberény–Békéscsaba útvonalon repült. Békéscsaba vasúti állomásán két mozdonyt láttak üzemben, a különböző vágányokon pedig kb. 300 tengely állt, míg a Békéscsaba–kondorosi műúton több csoportban menetelő katonaságot figyelt meg a gép személyzete.³² A repülőgép azonban nem tért vissza a repülőtérre, valószínűleg valahol útközben kényszerleszállást kellett végrehajtaniuk.³³

A viszontagságokkal teli utolsó napoktól függetlenül is igyekezett ellátni feladatát a század. Május 1-jén az újdonsült századparancsnok részletes jelentést adott a helyzetükről:

²⁷ HL, MTK iratai. A Hadügyi Népbiztosság 37. osztályának jelentése – 1919. április 19. sz. n. 110. d.

²⁸ HL, MTK iratai. Telefonjelentés – 1919. IV. 21. sz. n. 110. d.

²⁹ HL, MTK iratai. Repülések nyilvántartása. 2. repülőszázad, április hó. 63. d.

³⁰ HL, MTK iratai. 1110/bk. 27. d.; 427/2, 427/3, 427/4 hdm. 46. d.

³¹ HL, MTK iratai. 427/sz. n. 63. d.

³² HL, MTK iratai. 429/sz. n. 63. d.

³³ HL, MTK iratai. 428/sz. n. 63. d.

„A 6. röposztály április 20–30-ig felderítésre 8 feladatot kapott részben a 6. hadosztályparancsnokság és részben a Keleti Hadsereg-főparancsnokságtól. Ezek közül három eredményteljesen, kettő negatív eredménnyel, három pedig az esős és szeles idő miatt nem lett elvégezve. (...) Április 20–30-ig csak négy repülőnap volt.”³⁴

Május 2-án Gróf Antal, Erzsébetfalva direktóriumának elnöke adott telefonon egy jelentést, miszerint „ma reggel 6h-kor két magyar gyártmányú repülőgép szállott le a Kakastónál. A repülőgépek teljesen jó karban vannak. A Magyar Tanácsköztársaság jelvénye van rajta, nemzetiszínű nyíl, a vége pirosra festve. Gépfegyverrel vannak felszerelve és munitióval ellátva. A gépfegyver szalagok ki vannak lőve. A pilóták eltűntek. A civil ember, aki ezt a jelentést leadta, beszélt a pilótákkal, akik azt mondják, hogy Szolnokról menekültek. Szolnokon a parasztok jönnek elől, utánuk a románok és aztán a lovas szpáhik. Azóta eltűntek a repülőgép pilótái is, az utasok is”.

Később Schwéger igazolta a kérdéses gépeket és személyzetüket: „...a kérdéses repülőgépek a 6. repülőszázad állományába tartoznak, a Szolnokról történt visszavonulás alkalmával Budapestre, Mátyásföldre lettek volna átrepülve. 161.180 pilóta Bauer Andor, utas Palásthy József és 161.193 pilóta Tauth Géza, utas Jakabos Gyula megfigyelő eső és erős szélvihar miatt kényszerleszállást végeztek, és megvárva az első kedvező alkalmat, átrepültek Mátyásföldre a század akkor új állomáshelyére”.

Május 3-án a 6. és 7. repülőszázadokból alakított repülőcsoport parancsnoka, Jeszenszky Géza a csoport Abonyból Mátyásföldre való átköltözését rendelte el, ezzel pedig az egykori aradi, majd békéscsabai repülőalakulat életének új fejezete vette kezdetét. Békéscsabára egy román repülőszázad – valószínűleg az Escadrila S.2 – települt, itteni tevékenységük azonban további kutatásokat igényel.

IRODALOM

GROSZ – HADDOW – SCHIEMER 1993

Grosz, Peter M. – Haddow, George – Schiemer, Peter: *Austro-Hungarian Army Aircraft of World War One*. Flying Machines Press, California, 1993.

³⁴ HL, MTK iratai. 1136/bk. 63. d.

**Vicissitudes of an Air Squadron from Arad to Békéscsaba
(1918 to 1919)**

– Zoltán Czirók –

Resüme

After World War I, airplanes were developed into a basis of a new and determinant service. The Austro-Hungarian Monarchy, similarly to the rest of the great powers, tried to establish combat-worthy air squadrons. The relevant pilots were trained in the troops in Arad in the hinterland. Two such squadrons were established from 1916 to 1917 which were good bases for the new Arad air-group to be established after the fall of the Monarchy.

In the troublous times from November 1918 to March 1919, the new Hungarian military leadership and the commanders and the crew of the Arad air squadron first tried to maintain a formation in good working order in that important southern part of the county. Later, when this proved to be impossible, they tried to save the valuable airplanes for the country.

With the take-over of the Hungarian Soviet Republic in March 1919, the Arad air squadron moved to Békéscsaba where, despite the difficulties, the crew of the unit did their best in order to hold on in the battles and to perform the tasks assigned to them. When Békéscsaba was lost on 26 April, they again had to move on to hand their place over to a Romanian air squadron.

The study as detailed as possible: a 90 years' retrospective, based on archives documents, tries to reconstruct the history and the vicissitudes of the air squadron first garrisoned in Arad then in Békéscsaba.

Czirók Zoltán

E-mail: czzjosha@yahoo.com

1. kép. A repülőpótszázad személyzete az aradi repülőtéren, 1918
(Zainkó Géza gyűjteményéből)

2. kép.
Alfons Veljanic főhadnagy,
a 9. repülőpótszázad
későbbi parancsnoka
(GROSZ – HADDOW – SCHIEMER 1993.
273. nyomán)

3. kép. Újonnan gyártott UFAG C.I felderítőgépek az albertfalvai
gyár udvarán, 1918–1919 (a szerző gyűjteményéből)

**AZ 1945–1948 KÖZÖTTI IDŐSZAK NÉHÁNY KÉRDÉSE
A FÜGGETLEN KISGAZDAPÁRT BÉKÉS VÁRMEGYEI SAJTÓJÁBAN**

– Kocsor János –

A Független Kisgazdapárt Békés vármegyei szervezetének egybefüggő történetét 1944-től az 1947-es választásokig még nem írták meg.¹ Az elkészült tanulmányok egy-egy kisebb időszakot ölelnek át, a pártra vonatkozó adatok nagyobb része a rendszerváltás előtt megjelent településtörténeti monográfiákban található. Bár legtöbbjük lelkiismeretes, tényszerű munka, az általuk föltárt források átnézése és újraértékelése aligha tűnik megkerülhetőnek. Az alábbi ismertető alapját a vármegyei kisgazdapárti sajtó 1944 októberétől az 1948-ig terjedő része, azon belül is leginkább a békéscsabai Alföldi Népújság adja. Az újság először 1944. október 11-én jelent meg Gyöngyösi János szerkesztésében, s mindössze egyoldalas volt. Gyöngyösi írását közölte *Nyílt levél Malinovszky tábornagy Úrhoz!* címmel, amelyben magyar, francia és szlovák nyelven megértő elbánást kért a lakosság részére. A lap további kiadásához a 2. Ukrán Front parancsnoksága azonban akkor még nem járult hozzá, így a második szám csak 1945. március 24-én jelenhetett meg.² Fejléce szerint ekkor a Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok szolgálatában állt, s csak 1946. május 1-jétől lett a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt lapja. Ennek ellenére már 1946 májusa előtt is bizonyos fokig kisgazda irányultságúnak tarthatjuk, melyet a felelős kiadó, Gálik János nyomdatulajdonos, kisgazdapárti képviselő személye is biztosított. Hasábjain részletes tudósítás jelent meg a Kisgazdapárt 1945 húsvét hétfőjén Békésen tartott nagygyűléséről, az 1945-ös választások előtt pedig teret biztosított a párt propagandájának. 1946 májusa előtt azonban jellemezte egyfajta „koalíciós békére törekvés” is, ezért a túl „kényes” témákban, mint például az 1946. tavaszi „népítéletek”, nem igazán használható. A következő két kisgazdapárti lap, melyekből merítettem, a Gyulai Kis Újság és az Orosháza és Vidéke. Az előbbi 1946. június 9-én, az utóbbi 1946. augusztus 1-jén jelent meg először. Sajnos ez utóbbinak a számai hiányosan lelhetők fel. A vármegyében kiadott kisgazdapárti újságok közül legutoljára a Körösmenti Parasztélet látott napvilágot Gyomán. Az anyagi gondokkal, papírhiánnyal küszködő hetilap elő-

¹ A Békés megye 1944–1945-ben című monográfiában jelent meg eddig a legátfogóbb tanulmány G. Vass István tollából. (G. VASS 1975.) Részadatokat rejtenek a különböző települési monográfiák, valamint Ignác Károly 2004-ben napvilágot látott dolgozata az 1947. évi békéscsabai és gyulai országgyűlési választásokról. (IGNÁCZ 2004.)

² A tanulmányban szereplő újságok adataira vonatkozóan: BMK 1974. 15, 54, 142, 164, 200, 206, 277; G. VASS 1975. 243; CSOBAI 1998. 635.

szőr 1947. március 15-én hagyta el a nyomdát, s alig több mint fél év múlva, szeptember 20-án meg is szűnt.

A Körösmenti Paraszttétel kivételével a kisgazdapárti lapoknak megvolt a maguk településén belül a Baloldali Blokkos, de inkább kommunista befolyás alatt álló ellenpárjuk, melyekkel heves politikai és konkurencia-harcban álltak: Békéscsabán a Viharsarok, Gyulán az Alföld, Orosházán az Orosházi Hírek. Ezek egyes cikkeit is felhasználtam.

Dolgozatomban nem kronologikus eseménytörténetre törekedtem, hanem azt néztem meg, hogy az egyes témák miként tükröződnek az újságokban. A helyi kisgazdapárti sajtó vezércikkei hűen tükrözik a párt országosan is kialakított politikáját, amit a központból vidékre küldött újságírók egységes eligazítása is biztosított.³ Ugyanakkor a nagygyűlések tudósításaiban ránk maradt beszédekből, a képviselők által írott cikkekből mégiscsak kirajzolható egyfajta gondolkodásmód, ami a vármegyei kisgazdapárti politikusokat jellemezte.

Eseménytörténeti vázlat

A szovjet csapatok 1944. október 6-a és 8-a között elfoglalták megyénket. Ezzel megnyílt a lehetőség a német megszállás után feloszlott pártok – köztük a Független Kisgazdapárt – számára is vidékünkön a szervezkedésre. Sztálin tervei-
ben ekkor még csak távoli célként szerepelt az ország szovjetizálása,⁴ de a szovjet katonai parancsnokságnak egyébként is – a háterszág és a Vörös Hadsereg ellátásának biztosítására – érdekében állt a közigazgatás, a gazdasági élet minél gyorsabb újraindítása a megszállt területen. Ehhez viszont szükség volt a Horthy-korszak demokratikus ellenzékének a lakosságra befolyással bíró erőire is. Először Békésen, majd Gyulán és Tótkomlóson alakult meg a párt helyi szervezete november első felében. A pártépítést elősegítendő, B. Szabó István, a párt megyei vezetője 1944. november 18-án kelt körlevelében felhívta a helyi pártvezetők figyelmét arra, hogy az „... orosz katonai hatóságok engedélyezték minden demokratikus párt munkáját”.⁵ A kezdeti bénultság legyőzésében a Kisgazdapárt számíthatott a megyei közigazgatási főnököknek, Csige-Varga Antalnak és az alája rendelt közigazgatásnak az újabb megszállók tudtával nyújtott segítségére, sőt az október 6-a után hamar aktivizálódó kommunisták – nyilván a szovjet elképzeléseknek megfelelő – támogatására. „A polgári osztály még mindig megmerevedve fekszik a földön, és igen kis részét tudjuk bekapcsolni a közéleti tevékenységbe. Egyes helyeken már szervezkedik ugyan a független kisgazda párt (sic!), de az is csak azért van, mert mi vagyunk

³ Dr. Szabó Ferenc nyugalmazott megyei múzeumigazgató közlése.

⁴ ROMSICS 1999. 274–275.

⁵ A körlevél fontosabb részleteit közli: G. VASS 1975. 244–245. A levél központi gondolata a magántulajdon védelme. Aki a magántulajdon elvén áll, mindenkit igyekszik bevonni a szervezetbe. „Értjük meg világosan, hogy a jövő legnagyobb problémája éppen a magántulajdon körül fog kibontakozni” – írja.

kénytelenek tanáccsal, bátorítással ellátni őket” – olvashatjuk a Magyar Kommunista Párt megyei titkárának november havi jelentésében.⁶ A szervezőmunkának köszönhetően 1944 decembere és 1945 februárja között Bucsá és Gyulavári kivételével a történelmi Békés vármegye területén mindenütt hivatalosan is újjáalakult a Független Kisgazdapárt.⁷ A párt tagjai sok helyen már a hivatalos újjáalakulás előtt bekapcsolódtak az újjászerveződő közigazgatásba, majd a december és január folyamán, de legkésőbb márciusig felállított nemzeti bizottságok munkájába. A nemzeti bizottságok vidékünkön leginkább kommunista vezetéssel jöttek létre, Mezőberényben azonban Szabó Árpád, a párt alapító tagja lett az elnöke.

A debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlésben megyénkből a Kisgazdapárt 10, míg a Magyar Kommunista Párt 19, a Szociáldemokrata Párt 7, a Nemzeti Parasztpárt 4 fővel képviseltette magát.⁸ Az Ideiglenes Nemzeti Kormányban a helyi kisgazdavezetők közül Gyöngyösi János külügyminiszter, B. Szabó István honvédelmi államtitkár lett. A mandátumok országos viszonylatban is aránytalan elosztása lett az első igazi konfliktus forrása a Kisgazdapárt és a Nemzeti Függetlenségi Front baloldala, vagy igazából inkább a Kisgazdapárt és a Kommunista Párt között. A Kisgazdapárt a rá nézve igazságtalan erőviszonyok megváltoztatását a nemzetgyűlési választások kiírásától remélte. Az 1945 húsvét hétfőjén Békésen tartott nagygyűlésnek is ez lett az egyik fő témája, kiegészülve a választások minél korábbi kiírásának követelésével. A választásokat megelőző hónapokban természetesen az ország újjáépítése volt a legsürgősebb feladat, mely megkívánta az erők összefogását. Az újjáépítés sürgetése, a rend megteremtése mellett az összefogás szükségességével foglalkozott Gálík János nemzetgyűlési képviselő is a békéscsabai választási nagygyűlésen tartott beszédében: „Tudjuk és valljuk, hogy csakis az összes demokratikus erők szorosabb összefogása útján lehetünk úrrá a mai nehézségeken” – olvashatjuk a gyűlésről készített tudósításban. De az ellentétek is hangot kaptak anynyiban, amennyiben kifogásolta az elért eredmények, így a földosztás körüli érdekek kisajátítását, s azt a vádat, hogy a pártban húzódik meg a reakció.⁹ Az 1945. évi választásokon megyénkben is a legtöbb szavazatot a Kisgazdapárt kapta, 39,9%-ot, országos viszonylatban azonban ezzel a legrosszabb eredményt érte el.¹⁰ A választások után a szeghalmi lelkész, Tildy Zoltán előbb miniszterelnök, majd köztársasági elnök lett.

A Kisgazdapártot választási győzelme arra sarkallta, hogy javítson a rendvédelmi szerveknél, az állami és közigazgatási hivatalokban elfoglalt pozícióin, s a választási eredményeknek megfelelően elérje azok pártok közötti *arányosítását*. Anélkül, hogy az országos központtól erre utasítást kaptak volna, országszerte tá-

⁶ BML BF MKP BMB Általános irányú jelentés a november havi részletes jelentéshez. 1944. december 4.

⁷ G. VASS 1975. 149.

⁸ HUBAI 2001. 2. köt. 140.

⁹ Alföldi Népiújság, 1945. november 3. A Független Kisgazdapárt vasárnapi választói nagygyűlése.

¹⁰ HUBAI 2001. 2. köt. 168.

madásba lendültek a kiskgazdapárti szervezetek, hogy a párt követeléseit helyi vonatkozásban is érvényesítsék.¹¹ Megyénkből B. Szabó István volt az arányosítási törekvés egyik legkövetkezetesebb szószólója, országos tisztségei azonban akadályozták abban, hogy helyileg is hatékonyan fel tudjon lépni. Beszédei, nyilatkozatai ez ügyben azonban az 1946 márciusában megalakult Baloldali Blokk pártjai, különösen a Kommunista Párt szemében „a pártok közötti béke” legfőbb megbontójává tette.¹² A Kiskgazdapártot megillető pozíciók elfoglalására intézett támadást hamarosan fékezték, majd megállították a „reakciós” tisztviselők eltávolítását szolgáló népitételek, és a „reakció” vagy a feketézés elleni harc, esetleg más ürüggyel szervezett tüntetések, népitételek, valamint a nagyrészt szintén a kommunisták ellenfeleinek ellehetetlenítésének eszközéül használt *B-listázások*. Az 1946 júliusában Békéscsabán tartott színpompás aratási ünnepség még egy magabiztos, erős társadalmi háttérrel rendelkező párt képét mutatta.¹³ A következő évben azonban az úgynevezett köztársaság-ellenes összeesküvés ügy és a párt helyi vezetői ellen intézett támadások szétzilálták a pártot. Az 1947 tavaszán tartott gyűléssorozaton – 1947. április 27–28-án Szarvason és tanyavilágában, valamint Kondoroson és Békéscsabán, május 16-án az orosházi zászlóavatáson, május 18-án egy napon Mezőberényben, Köröstarcsán, Sarkadon, Zsadányban, Kondoroson, Újkígyóson és Kétegyházaán – a szónokok az országos politikai helyzet ismertetése mellett a gazdák mindennapi gondjairól is beszéltek: a beszolgáltatás körüli visszasságokról, a paraszti gazdaságok felszerelésének hiányosságairól, a megfelelő mezőgazdasági hitel szükségességéről. De szóltak a bevezetni szándékozott hároméves tervről is, melynek szerintük a mezőgazdaság felemeléséről kell szólnia és a Magyar Nemzeti Bank Kommunista Párt által felvetett államosításáról, melyet a magántulajdon alapján állva nem támogattak, de állami ellenőrzés alá vonását igen. 1947 tavaszán, párhuzamosan a Magyar Község koncepciózus összeesküvés ügyével, a Kommunista Párt támadást indított a párt megyei vezetője, B. Szabó István ellen is. Az országosan és helyben indított rágalomhadjárat során és a Kiskgazdapárt balszárnyának támadásai hatására 1947. augusztus 12-én B. Szabó István kilépett a párthól. A megyei kiskgazdapárti szervezet az 1947. évi hírhedt „kékcédulás” választásokon jelentősen meggyengült,

¹¹ VIDA 1976. 134–135.

¹² Vida István megyénket, ellentétben Hajdú-Biharral és Szabolcs-Szatmárral, nem említi a helyi arányosítási törekvések jelentős képviselői között. VIDA 1976. 134–135.

¹³ Alföldi Népújság, 1946. július 3. A békéscsabai Kiskgazda Székház előtt tartott ünnepséget színpompás felvonulás után Gálík János képviselő nyitotta meg, majd Gyöngyösi János szólt a közönséghez a kormány képviselőinek amerikai útjáról és a csehszlovák lakosságcsere kérdéséről, melyet sem nem humánusnak, sem nem demokratikusnak nevezett. A gyűlés Maczák Mihály, a helyi szervezet elnökének szavaival zárult.

21,29%-ot ért el, szemben a Magyar Kommunista Párt 28,51%-ával.¹⁴ A párt szervezetei a választás után bomlásnak indultak, s bár még egyes szervezetek formailag egészen 1950-ig léteztek, a Magyar Kommunista Párt számára Békés megyében a Független Kisgazdapárt 1947. augusztus 31-étől már nem jelentett igazi ellenfelet.

Témák a kisgazdapárti újságokból

A magántulajdon

B. Szabó István már idézett, 1944. november 18-i körlevelében írta a jövőre nézve: „... a magántulajdon elve kemény harcot fog folytatni a magántulajdon ellenségeivel szemben”. A Magyar Kommunista Párt eleinte igyekezett elkerülni még a látszatát is annak, hogy a magántulajdon sérelmére bármiféle terve volna – legalábbis rövid távon. Minden ilyen híresztelést a Kisgazdapártba befurakodott „reakciónak” vagy – 1947 januárja után – az „összeesküvőknek” tulajdonított. Arra, hogy a Kisgazdapárt birtokos paraszti tömegeiben mindig is élt a gyanú, hogy az MKP végső célja a magántulajdon felszámolása, s ezzel együtt a kolhozosítás, magukban a kommunista befolyás alatt álló lapokban találjuk a legjobb bizonyítékot. 1946-ban az MKP Gyulán szervezett úgynevezett Politikai Akadémiáján Marik Dénes a szövetkezetekről beszélt. Előadását, nyilván a parasztság megnyugtatása céljából, így fejezte be az Alföld tudósítása szerint: „...világosan hangsúlyozta az előadó, hogy a Magyar Kommunista Párt nem kíván orosz mintájú kolhozokat létesíteni. A párt hivatalos irányvonala elítéli azt a baloldali elhajlást, amely egyes vidékeken kolhoz rendszerű termelőszövetkezeteket alkotott, és ezzel tápot adott a reakciós agitációnak, amely azzal rémítette a parasztságot, hogy a Kommunista Párt el akarja törölni a föld magántulajdonát, és közös gazdasági rendszert kíván létrehozni”.¹⁵ Az Orosházi Hírek újságírója 1947 márciusában a vonaton állítólag kifülfelte három kisgazdapárti parasztember beszélgetését. A hozzájuk írt nyílt levelében olvashatjuk: „...az összeesküvés szellemétől félrevezetett magyar parasztság elé a kollektívizmus rémét vetítették. Mondjuk ki nyíltan, a kolhossal rémítgetik magukat. A reakció jól tudja, hogy kolhozok nem szerepelnek a Magyar Kommunista Párt programjában. Akik figyelik a kommunisták megnyilatkozásait, azok láthatják,

¹⁴ HUBAI 2001. 2. köt. 185. A kisgazdapárti sajtó Békés vármegyében is beszámol botrányos esetekről a kékcédulás választásokkal kapcsolatban: „Feltűnően sok volt azoknak a száma, akik névjegyzék-kivonattal szavaztak. Dobostról például külön teherautóval szállították azokat, akiknek Békéscsabán valamelyik választókörzetben szavazás időtartama alatt »dolga volt«. Az egyik környező községből egy vonatszerelvény »zugszavazót« hoztak Békéscsabára. Hétfőn éjszakai telefonjelentések szerint a névjegyzék-kivonattal szavazók száma Orosházán 800, Tótkomlóson 1000 volt. Békéscsabán elfogtak olyan egyént, akinek több mint 20 névjegyzék-kivonata volt.” Alföldi Népújság, 1947. szeptember 3. „Ilyesmi is történt Békéscsabán. Néhány szó az »analfabétákról« és a névjegyzék-kivonattal szavazókról. Amin méltán botránkozik meg a közvélemény.” Orosháza és Vidéke, 1947. szeptember 2.

¹⁵ Alföld, 1946. április 21. Szövetkezet és kolhoz.

hogy egyelőre még a kommunizmusról sincsen szó, hanem népi demokráciáról”.¹⁶ Persze, ha burkolt formában is, a Kommunista Pártot meg nem nevezve, az 1945-ös választások előtt mégis hangot kapott a magántulajdon féltése, a Kommunista Párt iránti bizalmatlanság. A választás tétjéről szólva, többek között ezt így határozza meg az Alföldi Népújság név nélküli újságírója: „Arról van szó: tied maradjon e, amiért megdolgoztál, s amit nem másoktól csórtál el s a jövőben sem akarsz mások ellen felhasználni? Arról, hogy munkával eleget szerezhess Te és minden ember ahhoz, hogy életét békében biztosíthassa, s egyenlően legyen biztosítva a dolgozók élete a többi dolgozóéval.”¹⁷

Földosztás

Ha földről és szövetkezetről esett szó, először nézzük, miként tükröződik a földosztás a kiskgazdapárti lapokban! A földosztás igazságosságát és szükségességét mindenképpen elismerték, sőt, mint a régi rendszer szétzúzásának egyik eszközét is becsülték: „... nemcsak a szociális helyzet, hanem a népi hatalom megszilárdítása is elengedhetetlenné teszi, hogy a földesúri rendszer minél gyorsabban szétzússék ...a föld elvételével kell lehetetlenné tenni, hogy valaha is bármiféle erő megegyezően visszahelyezze a reakciós erőket” – mondotta 1945 húsvét hétfőjén, a békési nagygyűlésen Gyöngyösi János. A gyűlések szónokai szívesen említik a földosztást mint eredményt, sőt kifogásolják, hogy a kommunista párt kisajátítja azt a saját érdeméért: „...a földet pedig szintén nem valamelyik politikai párt, hanem maga a nemzet adta az új földtulajdonosoknak” – állította Gálik János nemzetgyűlési képviselő az 1945. évi választási beszédében.¹⁸ Támogatják az új gazdák felszereléssel való ellátását. Mivel azonban már elég korán győzött az NPP-MKP elképzelés a földosztás mikéntjéről és mértékéről, a kiskgazda újságoknak a földosztás nem vált fő témájává.

Szövetkezetek

A Kiskgazdapárt nem volt ellene a szövetkezeteknek, hiszen azok Nagy Ferenc 1945-ös „Mit kell tudni a Független Kiskgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt-ról” című programtervezetében is szerepelnek.¹⁹ A kiskgazda gondolkodás a szövetkezésben, így a mezőgazdasági irányultságában is, a „kiszegzisztenciák” védelmét látta a nagytőkével szemben. „A különböző érdekkörökbe tartozó egyedeket szövetkezetekbe kell tömöríteni – olvashatjuk az Alföldi Népújságban –, hogy ezzel kezdetét vehesse a nagykapitalizmus kapzsiságának csökkentése. ... A kiskgazda,

¹⁶ Orosházi Hírek, 1947. március 9. Tóth Kornél: Nyílt levél három vásárhelyi kiskgazdához.

¹⁷ Alföldi Népújság, 1945. november 3.

¹⁸ Alföldi Népújság, 1945. november 3. A Független Kiskgazdapárt vasárnapi választói nagygyűlése.

¹⁹ IZSÁK 1994. 18, 210.

földmunkás és a polgári értelemben polgárnak nevezett lakosság örömmel látja a szövetkezeteket, mert azt reméli, hogy a túlhajtott haszonkulccsal dolgozó kapzsi tőkések kénytelenek lesznek a szövetkezeti haszonkulcshoz igazodni.”²⁰ Ugyanakkor a szövetkezetek nem kaptak hangsúlyos szerepet a célkitűzések között, így a helyi sajtó sem foglalkozott túl sokat a témával.

Államosítás

A magántulajdon körüli kérdések közül a Kisgazdapárt helyi sajtója legelősebben a nagymalmok és a nagybankok államosítása ügyében szólalt fel 1946 őszén, 1947 első felében. A Kommunista Párt 1946. évi szeptemberi III. kongresszusa után az MKP egyeztetett az SZDP-vel és az NPP-vel, majd október 18-án a három párt átadott egy, a Baloldali Blokk követeléseit tartalmazó levelet, mely többek között tartalmazta a nagymalmok államosítását és a kismalmok állami ellenőrzését a malomuzsora letörése érdekében.²¹ A levelet azonban már jóval megelőzte a kommunista párt újságjainak hasábjain, így a helyiekben is, a malmok körüli viszásságokat és bűncselekményeket feltáró cikkek, lélektanilag előkészítendő a helyi lakosság körében a tervezett lépéseket. „Számítanunk kell rá, hogy a kommunista párt agitációja következtében a malmok körül még jobban kiélesedik a helyzet. A kommunista párt ügyes propagandával kihasználja a malmosok visszaéléseit és a velük szemben mutatkozó s legtöbbször jogos elkeseredést, saját messzemenő politikai tervei szolgálatára. Tetszetős magyarázatok kíséretében az élet újabb területein szeretné érvényesíteni a maga államosító, kisajátító, marxista terveit. Nekünk ezeket a jelszavakat, érdemük szerint, a magunk józanságával kell elbírálni.” – olvashatjuk a Gyulai Kis Újságban. A Kisgazdapárt semmiképpen nem akart beleegyezni az államosításba, félve, hogy az államosítandók köre ezután csak tovább bővül. „Azokkal az érvekkel, amelyeket a kommunista párt most a malmokkal szemben hangoztat, legközelebb a gazdasági élet bármely területét célba lehet venni az államosításra. Ha a bűnös molnárok miatt megszüntetnék a malmok vonalán a magántulajdont, legközelebb már a vétkes kereskedők, vagy iparosok miatt a kereskedelem, vagy a kisipar különböző ágainak államosításáról kellene – hasonlóan jól szervezett propaganda hadjáratok kíséretében – tárgyalnunk. Pártunk hajlandó hozzájárulni a magántulajdon korlátozásához a közérdek javára, támogat minden önkéntes társuláson alapuló, a nép vezetése alatt álló, az államhatalomtól független szövetkezetet, de nem hajlandó hozzájárulni az államosítási tervek olyan kiterjesztéséhez, ami teljes bizonytalanságot teremtené a paraszt, a falu és a város dolgozó kisemberei tulajdonában” – olvasható a Gyulai Kis Újságban.²² Álláspontjuk szerint magántulajdon alapján álló párt nem evezhet bele a tervezett államosításba: „Az államo-

²⁰ Alföldi Népiújság, 1946. május 1. Szövetkezeteket a parasztságnak is!

²¹ VIDA 1976. 230–234.

²² Gyulai Kis Újság, 1946. szeptember 29. Magántulajdon és a malmok. Aláírás: (B. J.)

sítás tervezetébe nem egyezünk bele, de nem azért, mert a nagytőkét akarjuk védeni, hanem azért mert ebben a magántulajdon megsértését látjuk. Pártunk nem engedheti, hogy a magántulajdon jogának biztonsága megszűnjék vagy esetleg a magántulajdon is megszűnjön” – nyilatkozta az Alföldi Népújságnak B. Szabó István.²³ A nagymalmok államosítását 1946-ban, mivel a felek a pártközi tárgyalásokon nem jutottak megegyezésre, egyelőre elnapolták.

A nagybankok államosításának ügye 1947 tavaszán került napirendre. Ezt is kísérte a kommunista befolyású sajtó hangulatkeltő cikksorozata. Csak néhány cím a Viharsarokból: „A kisember és a bankok”, „A vármegyei közigazgatási bizottság állástfoglalt a nagybankok államosítása és a nagyvagyonok dézsmája mellett”, „A Kisgazdapárt a parasztokkal és a kisiparosokkal szemben a bankok magántulajdonát védi”, „A „magántulajdon elve alapján a nagytőkésekét védelmezi a Kisgazdapárt. Adatok az államosítandó nagybankokról”. A Kisgazdapárt részéről felmerült ellenérvek lényegében ugyanazok, mint a malmok esetében: „A Baloldali Blokk államosítani akarja a Nemzeti Bankot. Számtalanszor kifejtettük, hogy a magántulajdon elvén állunk és az államosításban csak egy bizonyos határig megyünk el. Vegyék állami ellenőrzés alá a Nemzeti Bankot, de addig nem államosíthatunk tovább, míg az eddig államosított üzemek deficittel dolgoznak. Nem akarjuk a nagytőkét védeni, de ebben az országban szükség van magántőkére és egyéni kezdeményezésre” – olvashatjuk Gálík János 1947. május 18-án, a mezőberényi nagygyűlésen mondott szavait az Alföldi Népújság tolmácsolásában.²⁴

Ki a demokrata és ki a reakciós?

„A Kisgazdapártban tömörült magyar parasztság sokszor úgy ítéli meg a helyzetet, hogy nem az az igazi demokrácia, amit a munkáspártok folytatnak, mert ezek erejüket meghaladó módon akarnak részt venni a hatalomban, és ezt éreztetik a szélesebb rétegekkel is. A munkáspártok szerint viszont nem demokrácia az, amely nem igazodik teljes mértékben a munkáspártok demokratikus irányelveihez” – idézi az Alföldi Népújság Nagy Ferenc Székesfehérváron 1946 májusában elhangzott mondatait. Majd az újságíró így ismerteti a kormányfő szavait: „Nagy Ferenc miniszterelnök az egész kisgazdapárt álláspontját fejezte ki, amikor a koalíció belső súrlódásainak okaira rámutatott. A demokrácia különböző értelmezése van a háttérben annak, hogy egyesek túlzott követeléssel lépnek fel a Kisgazdapárttal szemben.”²⁵

²³ Alföldi Népújság, 1946. október 19. B. Szabó István államminiszter: A Kisgazdapárt el van szánva arra, hogy semmiféle erőszakos követelésnek nem enged!

²⁴ Alföldi Népújság, 1947. május 20. „Bort, búzát, békességet”.

²⁵ Alföldi Népújság, 1946. május 15. A Kisgazdapárt engedékenységeinek határát a politikai becsület szabja meg. Nagy Ferenc székesfehérvári beszéde.

„A Kisgazdapárt szépen hangzó szavakkal szokta meghatározni felfogását a demokráciáról, amikor azt mondja: tiszta és tökéletes demokráciát akarunk” – írta gúnyosan az Orosházi Hírek, utalva a párt demokrácia-felfogásának tisztázatlanságára. Korábban azonban ennél is keményebben fogalmaztak az újság hasábjain: „...a Kisgazdapárt demokráciája a nagytőkések demokráciája, amely Révai József szavaival: »a nagytőkést védi ... a munkás érdekeivel szemben.«”²⁶ Ez utóbbi idézetben természetesen már az a vád is benne rejlik, hogy a „reakció” a Kisgazdapárt soraiban talált menedékre.

A Kisgazdapárt propagandájában valóban szívesen alkalmazta a „tisztá”, „tökéletes”, „igazi” szavakat és azok szinonimáit a demokrácia megjelölésére. A Horthy-korszak nyílt szavazásos, csendőrterror mellett lezajlott választásait átélte paraszti tömegeknek ez azonban többet jelenthetett nagy szavaknál. „Ha 1935-ben a hírhedt erőszakos választásoknál Gömbös nem gáncsolja el a feltörekvő népi erőket, a parasztságot és a munkásságot, akkor bizonyára egész más irányt vesz az ország sorsa” – vélte Gyöngyösi János 1945 húsvét hétfőjén, a békési nagygyűlésen.²⁷ Gálik János, a Kisgazdapárt nemzetgyűlési képviselője az 1945. évi választások előtt egy nappal így állította szembe a múlt szavazásait az elkövetkezővel: „Nem kell körülnézni, nem hallja-e valaki milyen véleményt nyilvánítok, nem kell remegve arra gondolni: elvesztem kenyeremet, ha véleményem nyilvánítása valakinek talán nem tetszik.”²⁸ Tiszta demokrácia, tehát megfélemlítéstől, csalástól mentes választásokon alapuló, tökéletes, vagyis mindenre egyformán kiterjedő.

Érdemes Gálik vezércikkéből még további gondolatokat idézni. A pártról szólva ezt írja: „Nem nyugati, nem keleti, nem maradi, nem haladó és nem is tudom milyen demokrata, hanem ízig-vérig demokrata párt, amely a tiszta demokratizmust: az emberi szabadság, az emberi jog, az egyenlőség és ezeken keresztül minden becsületesen dolgozó munkás jobb élete kivívását és biztosítását tűzte ki feladatául.” Kijelentette: „...az új társadalmat többé nem osztályokra tagolva akarjuk látni, hanem a dolgozók nagy és boldog egységében! ... Osztályuralmat nem fogadunk el sem felülről, sem alulról, mert bármely osztály uralma a demokrácia megszűnését jelentené”. Világos szembehelyezkedés ez a marxista pártokkal, azok osztályharcos szemléletével, egyben a proletárdiktatúra – és másilyen diktatúra – tagadása mellett, az a gyanú is benne rejlik, hogy a kommunisták mégiscsak annak bevezetésére készülnek.²⁹ A kisgazdapártiak demokrácia-felfogását egyfajta osztályok felettség jellemezte, ami abból adódik, hogy felfogásuk szerint a társadalom minden osztálya a másikkal utalt. A régi uralkodó osztályok kiiktatása után – mely csak a föld, a gyár hasznát élvezte, vagy éppen „spekulációval” foglalkozott –

²⁶ Orosházi Hírek, 1946. október 3. A Kisgazdapárt és a szakszervezet; Orosházi Hírek, 1946. november 10. Kónya Lajos: Véleménykülönbség vagy eltérő célok.

²⁷ Alföldi Népszó, 1945. április 4. A földreform sürgős végrehajtását, a jog, a rend és biztonság fontosságát hangoztatták, a választások kiírását sürgették a Független Kisgazdapárt békési nagygyűlésén.

²⁸ Alföldi Népszó, 1945. november 3. Gálik János: Választunk!

²⁹ Gyulai Kis Újság, 1946. szeptember 29. Magántulajdon és a malmok. Aláírás: (B. J.)

nincs szükség további lépésekre, hiszen mindenki a maga helyén „dolgozó”, hasznos tagja a társadalomnak.

Másfél év múlva ezt olvashatjuk az Alföldi Népújságban: „Pártunk, mely elnevezésében is magában foglalja a magyar társadalom valamennyi rétegét: a kisgazdákat, a munkásokat és polgárokat, kezdettől fogva ... olyan demokrácia megvalósításáért küzd ma és ezután is, amely minden társadalmi osztálykiváltságra halált, minden munkára védelmet, szabad fejlődést, megélésre érdemes életet jelent s senki számára nem jelenthet igazságtalan elnyomást. A társadalmi egyenlőség elvéből kiindulva, a dolgozók tekintélyét s a dolgozó társadalmak egymáshoz való viszonyát harmonikussá kell tennünk. Egyik réteg a másik nélkül nem boldogulhat, a földművelő és a gyáripari dolgozók tömegei csakis az értelmiséggel, a szellemi élet embeireivel karöltve találhatják meg boldogulásukat, a demokráciában.”³⁰

Ebben a világképben nincs lényeges eltérés a munkaadó és munkavállaló között, ha a munkaadó maga vezeti a gazdaságát vagy az üzemét, tehát részt vesz a termelésben. Így a parasztság egyes rétegei sem állhatnak egymással szemben. Polányi Máté földmunkás mondta az 1945. október 29-i békéscsabai nagygyűlésen: „Az elmúlt rendszer éket akart verni a dolgozó parasztság és a földmunkás közé. Pedig a földmunkás nem más, mint dolgozó paraszt. És ha a dolgozó parasztnak van mit ennie, akkor a földmunkásnak is van.”³¹ Végezetül még egy idézet a Gyulai Kis Újságból, mely talán az eddigieknél is jobban tükrözi a Békés megyei kisgazda lapok sugallta képet: a sajátosan magyar, a társadalom egyes rétegei között kiegyensúlyozottságra törekvő, kispolgári-kisbirtokos paraszti-polgári demokráciát – s amely egyben magyarázatát adja antimarxista voltuknak is. „A mi hitünk ugyanis az, hogy nem a magyarságot kell eleve lefektetett dogmarendszerek zsinórmértékéhez hozzámérni, hanem hogy a magyar adottságokból, népünk sajátos lelki alkataból, vágyaiból kiindulva kell megkeresnünk a demokráciának népünk számára leginkább megfelelő formáját. Ez pedig a kisbirtokrendszeren, az önálló, az államtól független vállalkozó szellemű kisexisztenciákon, a szerzett és öröklött, a közösség érdekeit szolgáló magántulajdonhoz való jogon felépülő polgári demokrácia.” – olvashatjuk a Gyulai Kis Újságban.³² A kisgazdáknak minden bizonnyal nem csak frázis volt, amit a gyomai Rácz Lajos írt a Körösmenti Parasztleletben: „polgári vonalon óhajt e maradni továbbra is – a többségénél fogva – vagy pedig átlép a marxista ideológia területére?”³³

A fenti idézetek tükrözik a kisgazdapártiaknak azt az erős meggyőződését, hogy tulajdonképpen ők képviselik – szavaikkal élve – az igazi demokráciát. Érthető hát, hogy értetlenül fogadták, amikor elég hamar, már az 1945-ös választások előtt szembesültek azzal a váddal, hogy soraikban húzódik meg a reakció. Mint lát-

³⁰ Alföldi Népújság, 1947. május 23. Egység a munkában.

³¹ Alföldi Népújság, 1945. november 3. A Független Kisgazdapárt vasárnapi választói nagygyűlése.

³² Gyulai Kis Újság, 1946. szeptember 29. Magántulajdon és a malmok.

³³ Körösmenti Parasztlelet, 1947. augusztus 2. Rácz Lajos: Választunk!

tuk, maguk is éltek a „reakciós” kifejezéssel, azonban ezen a Horthy-korszak képviselőit, a fasisztákat, nyilasokat értették – azokat, akikkel szemben 1945 előtt maguk is küzdöttek. „Amikor a párt megalakult, a világon súlyos gazdasági válság viharzott végig, amely a magyar földműves és kisbirtokos rétegeket annál jobban sújtotta, mert a *reakciós* kormányzat a feudális és gyáripari tőkének teljesen kiszolgáltatta a népet” – mondotta Gyöngyösi János 1944 húsvétjának hétfőjén Békésen. A reakció vádja ellen a párt múltját szegezték szembe: „Pártunk az igaz demokráciáért küzdött akkor is, amidőn az őt támadó pártok egyike-másika nem is létezett, vagy hangját egyáltalán nem hallatta. Pártunk kiállt a demokrácia és a szabadságjogok védelmében akkor is, amidőn azért börtön, sőt mártírhálál jutott osztályrészül” (utalás Bajcsy-Zsilinszky Endrére – K. J.). „Mi meg tudunk küzdeni a reakció bármely formában jelentkező támadásával, mert ehhez a küzdelemhez már másfél évtized edződése áll mögöttünk” – olvasható Gálik János Választunk című, az 1945-ös választás előtt egy nappal megjelent vezércikkében. „Még néhány szót arról a vádról: *reakció!* Örökösen csak a reakció! ... A reakciós rögtön nem lesz reakciós, ha belép egyik-másik pártba és azon belül nem bántja senki többé!” – fakadt ki B. Szabó István a párt október 29-i békéscsabai nagygyűlésén, és minden bizonynyal burkoltan a Kommunista Pártban menedéket találó kisnyilasokra utalt.³⁴ „Ne akarjon senki reakciót keresni éppen miköztünk – folytatta –, a reakciót keressék a városokban és azokon a helyeken, ahol a munkát szokták kerülni! (Nagy taps) Az a sok tízezer ember, aki nem dolgozik, aki mások keresetéből akar megélni, az a reakciós! Aki ebben az országban egyenlenséget akar szítani, aki a zavarosban dolog nélkül tud jól élni, aki több jogot akar magának, mint amennyit másoknak ad!”³⁵ 1946 tavaszától kezdve a Kisgazdapártnak azzal kellett lassanként szembe-sülnie, hogy – kihasználva a reakciós fogalmának definiálatlanságát – nemcsak hogy bárkire ráhúzható ez a vád, hanem a parasztság rétegeire is. „Mondják ki végre nyíltan, hogy hány holdtól fölfelé reakciós a paraszt és hány holdtól lefelé nem az!?” – kiáltott fel a vésztoi Kis Gergely az 1946 pünkösdi hétfőjén, Gyulán tartott járási nagygyűlésen.³⁶

Arányosítási törekvések

A Kisgazdapárt – mint jeleztük – már az Ideiglenes Nemzetgyűlésben és az Ideiglenes Kormányban is elégedetlen volt a mandátumok, a pozíciók elosztásával. Ennek adott hangot B. Szabó István 1945 húsvétján, a békési nagygyűlésen, mikor a választások kiírását sürgette: „...a hibákat akkor lehet teljesen kiküszöbölni és or-

³⁴ Alföldi Népújság, 1945. november 3. A Független Kisgazdapárt vasárnapi választói nagygyűlése.

³⁵ Alföldi Népújság, 1945. november 3. A Független Kisgazdapárt vasárnapi választói nagygyűlése.

³⁶ Gyulai Kis Újság, 1946. június 16. „Vegye tudomásul mindenki, hogy a Kisgazdapárt hatalmas tömegei nélkül nem lehet Magyarországon demokráciát csinálni!” – mondotta B. Szabó államminiszter pünkösdi beszédében.

vosolni, ha a demokrácia igazi értelmében minden társadalmi réteg minden párt a maga nagyságának megfelelően képviselőhöz jut minden vezetésben. Amikor a szabadság, egyenlőség, testvériség elvét hangoztatjuk, amikor azt hangoztatjuk, hogy a nép akaratának kell érvényesülni, akkor érvényesüljön is a nép akarata. Érvényesülnie kell, mert ha egy kisebbség akarja megint a nagyobbik részt uralni és befolyásolni, akkor ezekben az időkben nem lesz meg az igazi egyetértés”.³⁷ Az 1945. november 3-i választások után a pártnak szembesülnie kellett azzal, hogy győzelme ellenére sem alakíthat az elképzelése szerinti kormányt, szabadon megválasztva koalíciós partnereit, ha nem akar konfrontálódni a szovjet megszállókkal. Kénytelen volt beleegyezni a kommunistákat is felölelő nagykoalícióba, s tudomásul venni, hogy a belügyi tárca továbbra is az MKP felügyelete alatt marad. Ennek a helyzetnek a megváltoztatására hirdette meg arányosítási programját.

A Kiszgazdapárt választások utáni arányosítási törekvéseinek nyoma 1946 májusától található meg a Békés vármegyei pártsajtóban. Az újságokban, a gyűléseken ismertették a pártnak 1946. május 21-i memorandumát a kérdésben. Az 1946 pünkösdjén a gyulai kastélykertben tartott népgyűlésen B. Szabó István szólt „a Kiszgazdapárti memorandumról, amelyben a párt számarányának megfelelően követelte a maga részére a közhivatalokban és a rendőrségben azokat a kulcspozíciókat, amelyek az ország többségi pártját föltétlenül megilletik”.³⁸ A koalíciós megállapodások ellenére azonban a kérdés megoldása egyre csak halasztódott, majd az MKP 1946. szeptemberi III. kongresszusán Rákosi Mátyás kiadta a jelszót: „Ki a nép ellenségeivel a koalícióból!” A Kiszgazdapártot 1946-ban azonban még nem sikerült olyan mértékben meggyengíteni, hogy feladta volna arányosítási elképzeléseit. Októberben B. Szabó még többé-kevésbé magabiztosan mondhatta: „Lehetetlen, hogy a fegyveres közületeket egyes pártok kisajátítsák! A rendőrséget és a katonaságot nem 17 százalék, hanem 100 százalék adójából tartják fenn. Éppen ezért nem lehet belőlük politikai gyülekezetet csinálni, hanem teljesen politikamentesen, egyformán kell mindenkinek az érdekét szolgálniuk.”³⁹

A Kiszgazdapárt arányosítási álmait végleg a Magyar Közösség-ügy kirobbanása temette el. B. Szabó 1947 januárjának vége felé a megyei választmányi gyűlésen kénytelen volt megállapítani: „Elvesztettük a rendőrséget, ma már nincs arról szó, hogy kiszgazda rendőrtiszteket vesznek fel a rendőrség kötelékébe, hanem az eddig meglevő kiszgazda rendőröket is B-listázták. Minden fontosabb miniszteri po-

³⁷ Alföldi Népiújság, 1945. április 4. A földreform sürgős végrehajtását, a jog, a rend és biztonság fontosságát hangoztatták, a választások mielőbbi kiírását sürgették a Független Kiszgazdapárt békési nagygyűlésén.

³⁸ Gyulai Kis Újság, 1946. június 16. „Vegye tudomásul mindenki, hogy a Kiszgazdapárt hatalmas tömegei nélkül nem lehet Magyarországon demokráciát csinálni!” – *mondotta B. Szabó államminiszter pünkösti beszédében.*

³⁹ Alföldi Népiújság, 1946. október. 19. B. Szabó István államminiszter: A Kiszgazdapárt el van szánva arra, hogy semmiféle erőszakos követelésnek nem enged!

zícia a Baloldali Blokk kezében van. És ami a legfontosabb, a belügyminiszteri tárcát is ők bírják.”⁴⁰

B-lista

A Kisgazdapártnak a tisztviselői kar leépítését és a „reakciósoktól” való megtisztítását célzó B-listázásokkal szemben alapvetően két kifogása volt. Az egyik, hogy az aktuálpolitika szolgálatába állítható, vagyis, hogy alkalmat ad a Baloldali Blokk pártjainak a politikai ellenfelekkel való leszámolásra: „...a belügyminiszter úr példátlan önkénnyel úgy szervezte meg a B-listázó bizottságokat, hogy azokban két munkáspárti ember, legtöbbször kommunisták, mindig leszavazhatják, és le is szavazzák a miniszterelnök megbízottját, aki egyedül áll a másik kettővel szemben. Tisztelet a nagyon kevés kivételnek, ezek a kommunista, vagy parasztpárti, esetleg szociáldemokrata B-listázók bizony a szélsőséges proletárelveknek megfelelően söprik ki a közigazgatást” – olvashatjuk az Alföldi Népújságban.⁴¹ A másik pedig, hogy kiváló szakembereket lehet ily módon elveszíteni: „A sérelmek komolyak. Nem akarunk elébe vágni a B-lista határozatainak, de felmerültek olyan nagyképzettségű és nélkülözhetetlen tisztviselők nevei is, akiket nem hogy B-listázni kellene, hanem úgy megerősíteni állásukban, hogy a magángazdaság el ne tudja csábítani közhivatali pályájukról.”⁴² A helyükbe kerülő „nép gyermekei” nem tudják ellátni a képzett szakemberek feladatát: „...de hogy is tudnának például számfejtést végezni az egyébként jó iparossegédek, hogy is tudná a közigazgatást vezetni az egyébként talán a kalapácsot jól forgató kőműves – bár az a gyanúnk, hogy aki tanult mesterségét fölcserélte hivatali állással, az aligha volt jó tanult mesterségében is”.⁴³

Népítéletek, tüntetések

Mire az Alföldi Népújság úgy jelent meg mint a Kisgazdapárt újságja, és a párt többi lapja is a standokra került, az 1946. évi tavaszi „népítéletek” már lezajlottak. Ezek során márciusban egy békéscsabai tüntetésen tisztviselőket vertek meg, és állítottak pellengérré.⁴⁴ Ezért kerülhetett Békéscsaba az antiszemita pogromjáról elhíresült Kunmadarassal párhuzamba az Alföldi Népújság hasábjain: „Békéscsa-

⁴⁰ Alföldi Népújság, 1947. január 21. B. Szabó István: Az összeesküvésnek kommunista, szociáldemokrata és parasztpárti résztvevői is voltak. A Kisgazdapárt követeli a bűnösök megbüntetését. Megyei Választmányi gyűlés a Kisgazdapártban.

⁴¹ Alföldi Népújság, 1946. augusztus 8. Keresztes Tamás nemzetgyűlési képviselő: „Mondjon le”.

⁴² Alföldi Népújság, 1946. augusztus 6. B-lista. (H. L.) monogrammal.

⁴³ Uo.

⁴⁴ A tavaszi Békés megyei eseményeket Budapesten az MKP 1946. március 12-i frakcióülésén Rákosi Mátyás is az elrettentő példák között sorolta előadói beszédében. Szavaiból kiderül, hogy Békéscsabán, Békésen és Tótkomlóson kicsúszott az ellenőrzés a kommunista párt kezéből, Békéscsabán tisztviselőket vertek véresre, Békésen a cigányok 26 házat kiraboltak, megverték és lefegyverezték a rendőrséget, Tótkomlóson majdnem felakasztottak négy embert. PALASIK 2000. 149–150.

bán, Szentesen, Szegváron, Gyömrőn, Hódmezővásárhelyen keresztény magyarokat, papokat, gazdákat ütöttek le, vagy vertek agyon. Ezeket pont úgy kell kezelni, mint a kunmadarasi pogromot.”⁴⁵ A párhuzamba állításra az is ösztönözhetette a sorok íróját, hogy a tragikus kunmadarasi esemény bekövetkeztéért a pártok egymást okolva igyekeztek kölcsönösen politikai tőkét kovácsolni belőle, ebben az esetben a népítéleteket lehetett egyszerűen pogromnak nyilvánítani. Ugyanakkor az is szembeűő lehetett, hogy a népítéletek esetében a bűnösök felelősségre vonása nem halad a kommunista párt érintettsége miatt: „Senkit sem védhet meg a pártigazolványa, a politikai hovatartozása, az, hogy milyen testületnek a tagja. A gyűlölködés minden esetben gyűlöletet és veszedelmes társadalmi feszültséget okoz. Nem tüneti kezelésre, hanem általános gyógyításra van szükség. A kunmadarasi esetet nem elszigetelten kell tekinteni, hanem nagy társadalmi összefüggésében, a demokrácia erkölcsi elveinek szem előtt tartásával.”⁴⁶

A pártgyűlések szónokai persze foglalkoztak a népítéletekkel, tüntetésekkel, mint tette azt 1946-ban a gyulai pünkösdi járási pártgyűlésen B. Szabó István, aki „éles hangon” elítélte azokat.⁴⁷ A kiscgazdapárti lapok, úgy tűnik, óvatosan, távolságtartással is kezelték a demonstrációkat. 1947. január 2-án és 3-án Gyulán helyiek és gyulaváriak tüntettek a gyulai bírő és ügyész ellen, a kisebb árdragítók enyhébb és a nagyobb árdragítók súlyosabb megbüntetéséért, a spekulánsok és feketézők ellen, és követelték a Kiscgazdapárt megtisztítását a reakciótól. A szervezők nem tudták kézben tartani a tömeget, amely egy kisebb árdragításért elítélt asszony szabadon engedését követelve az ügyészség elé vonult. Két és félórai várakozás után behatoltak az épületbe, és húsz rabot kiszabadítottak.⁴⁸ A tüntetések során a Kommunista Párt gyulavári szervezete és a Szakszervezetek Szakmaközi Bizottsága a gyulai törvényszéknek és a Kiscgazdapártnak átnyűjtott három memorandumot. A Gyulai Kis Újság azonban nem használta ki az eset nyűjtotta propagandisztikus lehetőséget, hanem mindössze kommentár nélkül közölte a memorandumokat.

A Magyar Közösség-összeeskűvés

A belügyminiszter hivatalos közleménye 1947. január 5-én a köztársaság ellenes összeeskűvés leleplezéséről váratlanul érte a kiscgazdatársadalmat. A kommunista befolyás alatt álló sajtó támadása természetesen azonnal megindult. Az igazi csapást Kovács Béla szovjetek általi letartóztatása jelentette 1947. február 25-én. A vád, miszerint az összeeskűvők a Kiscgazdapárt soraiban húzódtak meg, alkalmat adott a Kommunista Pártnak arra, hogy minden akkor elképzelhető módon, gyűlé-

⁴⁵ Alföldi Népűjság, 1946. június 15. Senkit nem védhet meg pártigazolványa – írja Parragi György.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Gyulai Kis Újság, 1946. június 16. „Vegye tudomásul mindenki, hogy a Kiscgazdapárt hatalmas tömegei nélkül nem lehet Magyarországon demokráciát csinálni” – mondotta B. Szabó államminiszter pünkösdi beszédében. Pünkösdi másodnapján a Kastélykertben tartották a párt gyulai járási nagygyűlését.

⁴⁸ BML Főisp. Ir. 12/1947.

seken, tüntetéseken, a sajtóban stb. követelje a Kisgazdapárt megtisztítását. A Viharsarokban 1947 januárjától 1947 márciusáig alig jelent meg olyan szám, ahol ne foglalkoztak volna az „összeesküvéssel”, teljesen kiaknázva az ügy propaganda-lehetőségeit. A kisgazdapárti sajtó tényszerűen ismertette az eseményeket, de jóval kevesebbet foglalkozott vele. Az újságokat olvasva a kutatónak az a benyomása támad, hogy nem igazán tudták, miképpen jellemző, hogy a párt tagjainak a megvádoltak büntelenségben való hitéről nem is annyira a helyi kisgazdapárti újságokból, hanem a Baloldali Blokk sajtójából értesülhetünk inkább: „Az összeesküvés felfúj valami, az összeesküvők jó magyar emberek” – tolmácsolja egy vonaton utazó három parasztember szavait az Orosházi Hírek újságírója.⁴⁹ A kisgazdapárti képviselők a gyűléseiken és a helyi párt sajtó nem utasította határozottan vissza – az ország szovjet katonai felügyelete alatt nehezen is tehették volna – a vádakat. Kivéve Györgyi Lajos orosházi képviselőt, aki kételyeit fejezte ki a vádakkal kapcsolatban a Földmunkás Szakszervezet meghívására Rákóczi-telepen tartott beszámolójában. „Az összeesküvésről szólva – tolmácsolja szavait az Orosháza és Vidéke – mindaddig, míg a bíróság nem döntött a kérdésben, nehéz tiszta képet alkotni az ügyről. Ha a bíróság megállapítja, hogy valóban akadtak elvetemült emberek, akik összeesküdtek a demokratikus rendszer ellen, büntesse meg őket a legszigorúbban. Nehezen tudja azonban elképzelni, hogy Kovács Béla s a hozzá hasonló gondolkodású és magatartású politikusok összeesküdtek volna a demokratikus államrend ellen.”⁵⁰ Egy idő után a sajtó is és a képviselők is tényként kezelték – legalábbis a nyilvánosság előtt – hogy a párt vezetői között olyanok húzódtak meg, akiknek célja a köztársaság megdöntése, a régi világ visszahozása volt. Ravasz Antal orosházi képviselő 1947. április 26-án Szarvason az „összeesküvők országunkra káros hatásáról” beszélt, rámutatott arra, hogy külföldi viszonylatban milyen sokat ártottak nekünk az összeesküvők. Azonban az összeesküvőkön keresztül nem kell azt a tömeget bántani, amely demokratikus meggyőződéssel áll a párt vezetői mögött”.⁵¹ Általános védekezési taktika volt, mikor a Kisgazdapárt reakciósoktól való megtisztítását követelték újra és újra, egyre szélesítve az eltávolítandók körét, hogy rámutattak arra, a Kisgazdapárt már végrehajtotta azt, viszont követelték a többi pártoktól is ugyanezt: „Nem csak kisgazda résztvevői voltak az összeesküvésnek, hanem kompromittálva van ebben a Kommunista Párt, Szociáldemokrata Párt, sőt még a Parasztpárt is. A különbség csupán az, hogy ezekből a pártokból nem képviselők, hanem kisebb tisztségeket viselő egyének vettek részt az összeesküvésben”⁵² – nyilatkozta az Alföldi Népújságnak B. Szabó István.

⁴⁹ Orosházi Hírek, 1947. március 9. Tóth Kornél: Nyílt levél három vásárhelyi kisgazdához.

⁵⁰ Orosháza és Vidéke, 1947. február 11.

⁵¹ Alföldi Népújság, 1947. április 29. A gazdaságszervezés seregszemléje Szarvason, a tanyavilágban, Kondoroson, Békéscsabán.

⁵² Alföldi Népújság, 1947. január 21. B. Szabó István: Az összeesküvésnek kommunista, szociáldemokrata és parasztpárti résztvevői is voltak. A Kisgazdapárt követeli a bűnösök megbüntetését. Megyei választmányi gyűlés a Kisgazdapártban.

Támadás két Békés megyei vezető ellen

A „köztársaság-ellenes” ügy kirobbanását nem sokkal követve megyei szinten is tervszerű támadások indultak a helyi kisgazda vezetők ellen az MKP részéről. Az MKP Békésmegyei Bizottságának az áprilistól júniusig terjedő időszakra szóló munkatervében szerepel: „Kisgazdapárt gyengítése, balszárny létrehozásával, reakciós jobboldaliak kiszorítása. Irány különösen a szegény parasztság kivonása a Kisgazda Párthól (sic!). Balszárny kiépítése: Békéscsaba, Füzesgyarmat, Endrőd, Körösladány. B. Szabó István, Futó József kizárása, illetve nyilvános szerepléstől való eltiltása. Felelős: főispán, titkár”. A júniustól augusztus 31-ig szóló munkatervben pedig ezt olvashatjuk: „Sokkal fokozottabban igyekezzünk adatokat szerezni más pártok reakciós vezetőiről és képviselőjelöltjeiről, hogy azokat megfelelő időben suttogó és nyílt propagandával felhasználjuk.”⁵³

A Viharsarokban a támadások már a Kommunista Párt munkaterve előtt megindultak. Március elején jelent meg a Viharsarokban Keleti Ferenc, az MKP megyei titkára tollából a Nem alkuszunk Futó József! című írás. Hogy mi volt a Tildy Zoltán hívei közé tartozó, nem szélsőséges Futó József bűne? Az összeesküvők és Kovács Béla védelme, a Szovjetunió gyalázása. „Hónapok óta figyeljük és figyelni az egész szeghalmi járás ennek a horthysta szájhősnek gyalázatos szereplését. Hónapok óta látjuk, hogyan jár tanyáról-tanyára, hogy bedobja az emberek lelkébe az egyenetlenség tűzcsóvját, ostoba hazugságaival traktálva a hallgatóságát, saját pártjának parasztságát is felháborítva. Hónapok óta vagdalkozott és handabandázott a saját szemétdombján a magyar politikai életnek ez a rikoztató szélkakasa. Mi nem szólunk, gondolva, talán észre veszi, hogy nem Horthy parlamentjének a képviselője, nincs már ellenforradalmi fasizmus és a képviselő kötelessége nem a butítás, gyűlölet szítása, hazug hírek terjesztése.” Az ellene indított hadjárat végül is elérte célját. Futó József 1946–1947 folyamán háttérbe szorult, majd az 1947-es választásokon nem tudott mandátumot szerezni.⁵⁴

Az MKP helyi vezetőinek szemében B. Szabó István, a párt megyei elnöke volt a legfőbb ellenfél. B. Szabó, aki az Ideiglenes Kormányban honvédelmi államtitkár, a Nagy Ferenc kormányban 1946. február 23-a és december 18-a között államminiszter volt, a magántulajdon szilárd védőjeként, az arányosítás egyik fő követelőjeként lépett fel a vármegyében, aki következetesen ostromozta a Baloldali Blokkot, főként a Kommunista Pártot. 1948. február 28-án, a Kisgazdapártnak azon a politikai bizottsági ülésén, melyen megfosztották Kovács Bélát kisgazdapárti tagságától, tiltakozásul lemondott a testületben elfoglalt helyéről. A Baloldali Blokk pártjai 1947. március 21-én egy jegyzéket nyújtottak át a Kisgazdapárt megyei választmányi ülésén, melyben B. Szabó István lemondását követelték. „A Kisgazda-

⁵³ BML BF MKP BMB Békés Megyei Bizottság munkatervei. MKP Békésmegyei Bizottságának három hónapos munkaterve; Békésvármegye MKP Megyebizottságának munkaterve 1947. augusztus 31-ig.

⁵⁴ VIDA-VÖRÖS 1991. 37.

párt megyei választmányának vezetése nem jó kezekben van” – kezdi hosszas felvezetés után a jegyzék a B. Szabó elleni támadást – „a választmány tudja, hogy B. Szabó azért nem államminiszter, mert mint ilyen nem a demokráciát szolgálta.” Vádolták azzal, hogy azért szorult ki a Kisgazdapárt politikai bizottságából, mert azt a szellemet képviselte, ami lehetővé tette az összeesküvők fellépését a pártban, kisparaszt-, földmunkás-, földreform-, útgazda-ellenességet vetettek a szemére, egy szóval reakcióssággal vádolták. A jegyzék, beavatkozva a párt belügyeibe, kijelenti: „A Független Kisgazdapárt megyei választmányának többsége belátja véleményünk szerint, hogy B. Szabó István nem maradhat tovább a megyei választmányban és annak élén.”⁵⁵

B. Szabó István addig nem válaszolt, míg a jegyzéket röplapon is terjeszteni nem kezdték. „Úgy érzem, nem lesz nehéz dolgom a röplap minden állítását megcáfolni. Nem lesz nehéz azért, mert az abban felhozottak nagyon vérszegény állítások és azokban egyetlen konkrétum sem foglaltatik. A régi jól ismert és már megszokott általánosítás: reakció, népellenes, földbirtokreform ellenes stb. stb. vádak vannak benne lefektetve. Nagyon jól tudjuk, hogy ezeknek a vádaskodásoknak mi a célja. Megragalmazni és benyálazni minden kisgazdapárti vezető embert, akiknek még hitelük van a nép előtt, hogy így a párt erejét meg tudják törni”⁵⁶ – kezdte a vádak cáfolását B. Szabó István. Ennek érdekében leginkább saját múltját, addigi tevékenységét hozta fel érvként, majd rámutatott, hogy a megyei pártközi tárgyalásokon nem lehetett a béke megbontója, hiszen más elfoglaltsága miatt azokon alig vehetett részt.

Nagy Ferenc miniszterelnök lemondása után B. Szabó a Kisgazdapárt Dobi István fémjelezte balszárnyával szemben megszervezte a párt úgynevezett alkotmányvédő csoportját. Ellentétei a párton belül egyre inkább kiéleződtek. Szándékait az alkotmányvédő csoport létrehozásával a Békésen és Gyulán 1947 júliusában tartott képviselői beszámolójában így magyarázta: „...a jelenlegi kormányt, vagy a pártvezetőséget nem buktatja, hanem ő és a köréje csoportosult 130 kisgazdapárti képviselőnek munkássága arra irányul, hogy Pártunk alkotmányát a beszivárgók ellen védelmezze, valamint az, hogy a békési program maradéktalanul megvalósíttassék és ehhez neki, mint a párt egyik legrégebbi vezetőségi tagjának nemcsak joga, hanem éppen a választók jelenleg is belé helyezett bizalma folytán kötelessége is”⁵⁷ A párt nagyválasztmányának Békés megyei csoportja, igaz kissé sokára, 1947. július 13-ai keltezésű sajtóközleményében megvédte a párt megyei elnökét, visszautasítva a támadásokat. Felszólították a sajtót: „Hagyjanak fel további reménytelen kísérleteikkel. B. Szabó István személye pártunk belügye és bízzanak meg koalíciós

⁵⁵ Viharsarok, 1947. március 25.

⁵⁶ Alföldi Népújság, 1947. március 30. B. Szabó István: Válasz.

⁵⁷ Alföldi Népújság, 1947. július 10. B. Szabó István volt miniszter, nemzetgyűlési képviselő beszámolója.

partnereink bennünk annyira, hogy belügyeinket saját magunk intézzük és alakíthassuk ki.”⁵⁸

B. Szabó István sorsa végül a képviselő jelöléséről döntő augusztus 4-i megyei nagyválasztmányi ülésen dőlt el. Az ülésre elutazott Dobi István is. „Az ellentétek nem voltak kicsinyek” – olvashatjuk az Alföldi Népújság tudósításában – „kétségtelen, hogy B. Szabó jó magyarságát senki sem tagadhatta, és a hosszú harcok alatt egyéforrt pártjával. Az első percektől kezdve azonban nyilvánvalóvá vált, hogy ennél a megszívlelendő és tanulságos jelenségnél is sokkal döntőbb fontosságú és nagyobb horderejű az a tény, hogy a kisczardapárt megbonthatatlan egysége jelentősebb minden egyéb eseménynél.” Dobi István az ülés résztvevőit, a párt egységére hivatkozó, érzelmeket sem mellőző beszédében meggyőzte arról, hogy ne jelöljék képviselőnek B. Szabó Istvánt. „Amikor ismét be kell bizonyítanunk, hogy az ország többségének bizalmát képviseljük és képviseltük. Nem akadhatnak közöttünk olyanok, akik ezt az egységet megbontják”⁵⁹ – mondotta többek közt. Ezután a nagyválasztmány a párt egysége mellett döntött egyhangúlag, s nem jelölték korábbi megyei elnököket. 1947. augusztus 12-én B. Szabó István kilépett a Kisczardapártból, és csatlakozott a Magyar Függetlenségi Párthoz.

A Független Kisczardapárt az 1947-es választások után már nem tudott újból megerősödni. A párt önálló arculata 1948-ig ugyan megmarad, képviselők is tartanak még beszámolókat a körzetükben, a sajtóban is előkerülnek még a régi témák, például a malmok ügye, de már az újságok nem sugározzák a régi harci kedvet.⁶⁰ A párt Békés megyében formailag még legalább három évig működött tevékenységének beszüntetéséig, de már nem jelentett meghatározó tényezőt.

FORRÁS

Az Alföld, az Alföldi Népújság, a Gyulai Kis Újság, a Körösmenti Parasztlelet, az Orosháza és Vidéke, az Orosházi Hírek, a Viharsarok vonatkozó számai
BML BF MKP BMB
Békés Megyei Levéltár Békési Fióklevéltár Magyar Kommunista Párt Békés Megyei Bizottsága (Békés)
BML Főisp. Ir.
Békés Megyei Levéltár Főispáni Iratok (Gyula)

⁵⁸ Alföldi Népújság, 1947. július 20. „B. Szabó István személye pártunk belügye.” „Hiába mesterkednek egyesek, hogy vezetők és a nép közé éket verjenek.” B. Szabó István mellett foglalt állást a Kisczardapárt nagyválasztmányi tagjainak Békés megyei csoportja.

⁵⁹ Alföldi Népújság, 1947. augusztus 17. A Kisczardapárt töretlenebb és egységesebb, mint volt. Megoldódott B. Szabó István kilépésének problémája. A Kisczardapárt megyei nagyválasztmányának határozata.

⁶⁰ Alföldi Népújság, 1947. november 5. A Kisczardapárt megyei választmányának ülése. Gyöngyösi János beszámolója a parasztság időszerű kérdéseiről. Alföldi Népújság, 1947. november 8. Mi van a Viharsarok malmokat támadó cikkei hátterében?

IRODALOM

BMK 1974

Békés Megyei Könyvtár munkaközössége (vezető Kovács Mária): Békés megye sajtóbibliográfiája. 1855–1973. Békéscsaba, 1974.

CSOBAI 1998

Csobai László: A sajtó. 2. rész. In: Käfer István – *Köteles Lajos* (szerk.): A művelődés évszázadai Békéscsabán. Békéscsaba, 1998. 635–650.

G. VASS 1975

Vass István, G.: A Szociáldemokrata Párt, a Parasztpárt, a Kisgazdapárt és a Polgári Demokrata Párt tevékenysége 1944–1945-ben és az 1945-ös választások Békés megyében. In: Dér László – Szabó Ferenc (szerk.): Békés megye 1944–1945-ben. Békéscsaba, 1975.

IGNÁCZ 2004

Ignác Károly: Az 1947. évi országgyűlési választások Békéscsabán és Gyulán. Kút, 3–4. (2004) 113–128.

IZSÁK 1994

Izsák Lajos: Polgári pártok és programjaik Magyarországon, 1944–1956. Pécs, 1994.

HUBAI 2001

Hubai László: Magyarország XX. századi választási atlasza, 1920–2000. Budapest, 2001.

PALASIK 2000

Palasik Mária: A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949. Budapest, 2000.

ROMSICS 1999

Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 1999.

VIDA 1976

Vida István: A Független Kisgazdapárt politikája. 1944–1947. Budapest, 1976.

VIDA-VÖRÖS 1991

Vida István – Vörös Vince: A Független Kisgazdapárt képviselői: 1944–1949. Budapest, 1991.

**Some Issues of the Period from 1945 to 1948 in the Békés County Press
of the Independent Smallholders' Party**

– János Kocsor –

Resume

The territory of Békés county was occupied by the Soviet troops from 6 to 9 October, 1944. The new invaders made it possible for the political parties, including the Smallholders' Party, dissolved after the German invasion, to reorganize themselves. The Party's local branches were built across the county by February 1945. From Békés county, 10 smallholders were delegated as members to the Debrecen Provisory National Assembly. From among them, István Szabó was later appointed Under-secretary of State for Defence and János Gyöngyösi was appointed Foreign Secretary. Following the elections of 1945, Zoltán Tildy, who was a pastor in Szeghalom, was first appointed Prime Minister then the President of the Republic.

Already at the Provisory National Assembly, the Smallholders' Party was unsatisfied with the division of the mandates, namely because the composition of the representatives delegated by the hasty mass-meetings did not mirror actual political proportions and the representation of the Communist Party was larger than its actual social support. Following the elections of the year 1945, the winning Smallholders' Party tried to proportionate, without success, state and administrative and military positions to actual conditions. The Smallholders' Party was primarily affected by the so-called „B lists” and the fight launched against reaction and the relevant protest meetings were also primarily directed against the Smallholders' Party. The Party was summoned to clear its lines and especially István Szabó, Békés county president of the Party was attacked until his withdrawal. Subsequently, the new leadership was unable to resist pressure, which finally resulted in a gradual dissolution of the Party.

The study overviews the articles of the Békés county press on the Smallholders' Party in the period from October 1944 to 1948 and examines how the Party's points were reflected in the newspapers concerning the determinant political themes of the era (understanding democracy; predominance of the principle of private ownership and subsequent land distribution; the issues of co-operatives and nationalization; fight reaction and relation to the relevant „popular verdicts” and demonstrations). Sources of the investigation were the Alföldi Népújság (The Great Plain Popular News [Békéscsaba]), the Gyula Kisújság (The Gyula Small News), the Orosháza és Vidéke (The Orosháza and Surroundings) and the Körösmenti Parasztélet (The Peasant's Life along the Körös river).

Kocsor János

Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága

H-5600 Békéscsaba, Gyulai út 1.

E-mail: kocsor@bmmi.hu

A TÁROGATÓ TÖRTÉNETE

– Brauer-Benke József –

A kuruc kori tárogató a nyelvsípok családjába a „népi oboák” vagy salmejek közé tartozik. A népi klarinétoktól abban különbözik, hogy a sípjai duplán hajtott nádnyelvből vannak kialakítva. A német *salmej* vagy francia *chaluveau* szó a nád-síp jelentésű középkori latin *colomaula-calamaula-chalemelle-shawm* formákból alakult ki.¹ A kifejezés a görög „vízi nád” jelentésű *κάλαμος* alakra vezethető vissza. A szimpla és a dupla nádnyelvek anyagául szolgáló óriás nád (*Arundo donax*) az egész mediterrán és kisázsiai térségben ismert, és általánosan a nyelvsípok anyagául szolgál.

A duplanád másként viselkedik, mint a szimpla nádnyelv, mert a Bernoulli-erő hatására (a szűkületen átáramló levegő nyomáscsökkenése miatt fellépő szívóhatás) a duplanádnyelv gyors csattanásszerű összezáródást produkál, és teljesen összezáródik.² A teljes összezáródás miatt relatíve alacsony fúvási nyomásnál is nagy marad a felhangtartalom, és a hangszertípus hangosan szólal meg. Mivel a salmejek éles, erős hangon szólnak, rendszerint szabad téren játszanak rajtuk. A fúvós hangszerekről általában is elmondható, hogy csak külső térben használták őket. Erre utal a salmejből kifejlesztett oboa francia elnevezése is (*hautbois*-hangos fa). A francia szót az angolok betű szerint vették át, és átalakították *hautboy*, ill. *hoboy* formára.³ Az angol kifejezést vették át az olaszok, és így alakult ki az oboa változat. Mivel a klasszikus zenében alkalmazott duplanádnyelves, záró- és nyitóbillentővel ellátott oboának több altípusa is kialakult (oboa d’amore, oboa da caccia) ezért az oboa kifejezés a salmej-félékre csak *népi oboa* formában alkalmazható.

A népi salmejek furata lehet hengeres vagy kúpos. A kettő közötti különbség, hogy a hengeres furatú szélesebb, míg a kúpos furatú keskenyebb nádsípot kíván. A Kaukázusban elterjedt örmény, grúz és kurd *duduk* szintén duplanádnyelves, hengeres furatú népi salmej. Valószínűleg a törökök által terjedt el, és a görög duplanádnyelves monaulosz tekinthető a korai formájuknak. A *duduk* elnevezés a Balkánon valószínűleg névátvétel folytán az ajaksípok családjába tartozó furulyaféléket jelöli. Ahogy más esetekben is tapasztalható, a terminológiák túlélnek az eredeti eszközt, és az eredeti elnevezések átkerülhetnek a később megjelenő hangszertípusra is. Ez a tendencia főleg a rokonhangszerek között figyelhető meg. Az Ung me-

¹ GALPIN 1965. 120.

² PAP 1994. 187.

³ BAINES 1977. 280.

gyei rutén pásztorok hengeres furatú paralel szimplanádnyelves fúvós hangszere a *szurma*, amely elnevezés rokonítható a duplanádnyelves nyelv síppal. Az Ukrajna keleti részein megtalálható duplanyelves salmej, a *zurna* vagy *surma* kimutathatóan a Kaukázus területéről került a térségbe, és a Kárpátalján élő ukrán népcsoportok körében nem is terjedt el a használata.

Baines szerint a duplanádnyelves kúpos furatú nyelv sípok előzménye a görög *aulosz* és a római *tibia*, hengeres furatú duplanádnyelves nyelv sípok voltak, és a 13. századra ezekből fejlődtek ki az egyenes furatú, de tölcséres végű közép-európai pásztorsípok, mint a német *pommer* és a francia *bombard*.⁴ Galpin szerint a duplanádnyelves salmejek a keresztes háborúk folytán kerültek Nyugat-Európába, és a 12. században Angliában már ismertek voltak.⁵ A 13. századi spanyol hangszereket bemutató Cantgas de Santa Maria „E” kódexében szintén szerepel a hangszer-típus (1–2. kép).

A hangszertípus közel-keleti származása mellett szól, hogy a parthus időszakból, 160-ból, Hatra város templomából már ismert a kúpos furatú nyelv sípok ábrázolása.

Az ujjnyílásokkal ellátott népi salmejek elnevezése Dél-Európában, Ázsiában és Kelet-Afrikában hasonló, Romániában *szurla*, Ukrajnában *zurna* vagy *surma*, Szerbiában *szurnaj*, Törökországban és Bulgáriában *zurna*, Macedóniában *zurla*, Albániában *surles*, Üzbegisztánban *urnaj*, Afganisztánban *szornáj*, Indiában *sánáj*, Kínában *szuona*, Kambordzsában *szralaj*, Kenyában *nzumari* (2., 3., 4., 5. kép). Az elnevezések hasonlósága a hangszer és ezzel együtt az elnevezés átvételére utal. A *zurna* szó eredetét tekintve Evliya Çelebi ortographiai magyarázatában *sur-nay*, vagyis az ünnep és a nád szó összetételéből áll.⁶ Anthony Baines szerint a perzsa *sūr-nā(y)*, az arab *sūr*, vagyis kürt és a perzsa *nā(y)*, vagyis nád szóösszetételből alakult ki. Ehhez hasonló etimológiát állapít meg Ilya Gershevitz és Harold Bailey is, mely szerint az óperzsa *sru-nāda* azaz kürt-nád vagy kürt hangzás a szó jelentése.⁷ A hangszertípus közel-keleti származására utal, hogy az ujjnyílások elnevezéseire perzsa sorszámneveket használnak (*yaka*, *saida*, *shashka*, *banjka*, *jaharka*, *sika*, *duka*, *yaka*, *haftaka*). Észak-Afrikában több elnevezéssel is találkozhatunk, Tunéziában *zakra*, Marokkóban *zamr*, Egyiptomban *mizmár* és Algériában *gajta* a népi salmejek elnevezése (6. kép).⁸

Egyiptomban a felépítésében a duplanádnyelves zurnához hasonló, hengeres furatú és tölcséres végződésű, szimpla nádnyelves nyelv síp elnevezése a *ghita*. Az Algériában használt *gaita* és a Nigéria északi területein használt duplanádnyelves kúpos furatú *algheita* elnevezések a 14. században felbukkanó magyar *gajd* szóval

⁴ BAINES 1977. 197–208.

⁵ GALPIN 1965. 117.

⁶ FARMER 1936. 21.

⁷ PICKEN 1975. 485.

⁸ BRAUER-BENKE 2007. 56.

rokoníthatóak, és nem kizárt, hogy a 14. században még nem dudatípust, hanem hasonló duplanádnyelves hangszertípust jelöltek vele, amely ekkor Nyugat-Európában az időt jelző toronyzenészek jellegzetes hangszere volt. Amennyiben a gajd valóban nem dudát jelentett, hanem nyelvsípot, akkor az átvétel nyugati irányból történt, mert a hangszertípus perzsa eredete és a néprajzi analógiák keleti átvétel esetén a zurna szó változatát feltételeznék.

Lajtha László az ázsiai duplanádas hangszereket három típusba sorolta. Fából készült a perzsa-török típus, kihajlító trombitaszerű fémtölcsére van a mongol típusnak, és bronzöntvény tölcse van az indiai típusnak.⁹ Csörsz Rumen István nem tartja tökéletesnek a Lajtha László által felvetett tipológiát, és a hangszer hangszínét meghatározó furattípusok szerinti csoportosítást javasolja.¹⁰

A gyulai Erkel Ferenc Múzeum gyűjteményben fellelhető bronz anyagú töröksíp felépítését tekintve a Lajtha László által perzsa-török típusba tartozik, viszont anyagát tekintve nem sorolható oda (7. kép). Szintén a duplanyelves típusok közé tartoznak a Kaukázusban elterjedt teljesen hengeres furatú, széles duplanádnyelves duduk-nak nevezett nyelvsípok. Törökországban ugyanezt a hangszertípust *nej*-nek nevezik. Ezenkívül a Thaiföldön található, keskeny duplanádnyelves *sralaj* hangszertesté széles hengeres felépítésű, illetve a szintén thaiföldi *pi nai* a hangszertest közepén kiszélesedő, míg a két szélén keskenyedő felépítésű. A típusok morfológiai sokszínűsége miatt a furattípusok szerinti csoportosítás valóban következetesebb, de ezen belül még több alcsoport kidolgozása is szükséges.

Lajtha László a millenáris fegyvereinek Szendrey Ákos-féle, a Zenei Szemle 1928. évi 4–5. számában megjelent leírása után egy, a gróf Andrássy család birtokában levő tárogatót a bádógtölcsére miatt az általa mongol típusnak tartott csoportba sorol, bár kihangsúlyozza, hogy nem látta a hangszert.¹¹ Csörsz Rumen István a Krasznahorka várában tartott hangszerről megállapítja, hogy valójában egy basszetcürt.¹² Ezért a pusztán leírásszintű tárogató szó megjelenéséből még nem feltétlenül következik, hogy valóban az adott hangszertípusról van szó.

Lajtha László szerint a honfoglaló magyarság vándorlásai során találkozott duplanádas nyelvsípokkal használó török népekkel, ezért feltételezhetően így került a Kárpát-medencébe ez a hangszertípus.¹³ Mivel a nyugat-európai ábrázolásokban a 12. századnál korábbiakról nincs adat a kúpos furatú duplanyelves nyelvsípok jelenlétére, nem kizárható, hogy a hangszertípus a honfoglaló magyarság által került Európába.

A nyelvsípok magyarországi jelenlétére az Árpád-korból az elnevezésekből is lehet következtetni. A tihanyi apátság javainak 1200. évi összeírásában a Balaton melletti Arács falu harangozóinak neve „...filius Zember, Syquid, Thobus, Aian-

⁹ LAJTHA 1992. 189.

¹⁰ SUDÁR-CSÖRSZ 1996. 83.

¹¹ LAJTHA 1992. 201.

¹² SUDÁR-CSÖRSZ 1996. 148.

¹³ LAJTHA 1992. 190.

duc”.¹⁴ Ecsedi Ildikó a *Thobus* elnevezést a dobossal, a *Syquid* elnevezést pedig a sikít elnevezéssel azonosítja, és felveti annak lehetőségét, hogy fúvós hangszeren, sípon játszó zenészt jelent.¹⁵

Zolnay László rámutat, hogy a *Sikit* név *Chikuid* alakban 1211-ben a fűzfői harangozók egyikének a nevéként is előfordul. De megtalálható Vazil helységben *Chiquiteu*, és Colon helységben *Syqueteu* alakban is. Zolnay László szerint a harangozók egyéb tevékenységi köre lehetett az esküvők, keresztelések, halotti torok, temetői táncok kísérete is.¹⁶ Zolnay László felveti a lehetőségét, hogy a sirató vagy gyászének emlékét őrzi az 1255-ből való Ipolyság környéki Vonutó-Vonyító személynév is. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára a *vonít* szavunkat a *von* igéből származtatja, amely az „ít” mozzanatos igeképzővel kiegészülve jött létre. Eredeti jelentésében a hangadásra utaló *vonít* a megfelelő hangjelenség időbeli hosszúságára, a hangadás elhúzott, elnyújtott voltára utal.¹⁷ Ebből kifolyólag nem zárható ki, hogy az elnevezés valamely hosszan fúvott nyelvsípra utalhat, amelyek jellemző játéktechnikája a körlégzéssel hosszan tartó megszólaltatás.

Az 1533-as Murmellius-féle latin–magyar szójegyzékben szereplő *Tibia-Tetem syp* elnevezést Éri Péter a tibia-szárcsont, szár-tetem értelmezéssel hozza összefüggésbe, és a syp anyagára vonatkoztatja.¹⁸ Azonban könnyen lehet, hogy az elnevezés nem a hangszer anyagára, hanem a funkciójára utal, mert a 17–18. században a temetési szertartások esetén is alkalmazták a töröksípot.

Szabolcsi Bence 17. századi főúri zenét vizsgáló könyvéből ismerjük Thököly Imre naplójának 1693. március 23-i adatát, mely szerint Thököly Imre Borbély Istvánt dob-, trombita- és töröksípszónál kísérte a sírjához.¹⁹ Apor Péter írja, hogy a temetési menetben többnyire a töröksíposok és a trombitások után mentek az urak hintói, őket követte a község, és „egy verset az deákok énekeltének, más verset az trombitások és töröksíposok fúttanak, de azoknak a temetésre olyan keserves nótájok volt, hogy még az férfiakot is sírásra indították, az asszonyokat pedig éppen zokogásra. És mind az deákok énekeltének, mind ezek fúttak éppen az temetőhelyig”.²⁰ Néprajzi analógiaként megemlíthető, hogy Macedóniában még a 20. század végén is a töröksípval rokon *zurna* és a *tapan* elnevezésű hengerdob zenei kíséretével folytak temetési szertartások.

A duplanyelves nyelvsíp és dob hangszerpáros a 19. század közepén még Magyarországon is megtalálható a Dunántúlon. Réső Ensel Sándor leírásában a „Húsvéti határjárás Zalaegerszegen” című fejezetben olvasható, hogy „előáll a vá-

¹⁴ ERDÉLYI 1904. 388–416.

¹⁵ ECSEDY 1960. 88.

¹⁶ ZOLNAY 1977. 277.

¹⁷ TESZ III. 1976. 1174.

¹⁸ ÉRI 2001. 257.

¹⁹ SZABOLCSI 1959. 234.

²⁰ APOR 1982. 665.

ros dobosa, mellette az ósdi tárogatós”.²¹ A töröksípokat nemcsak temetéskor, de asztali mulattató, tánckísérő és esküvői nászmenetet kísérő funkciójában is elterjedten alkalmazták. Apor Péter említi, hogy a főuraknak „igen kedves muzsikájuk volt az töröksíp, egyszersmint az dob, akkor szép magyar nóták voltak, s azokat fűt-ták, s annál ittak az nagyja az embereknek”.²² Szintén Apor Péter leírásaiból tudjuk, hogy a lakodalmas menetben „legelől ment a nász népe, azok előtt voltak az töröksíposok, trombitások, dobbal”.²³ Viski Károly szerint a 16. század közepéig a duda volt a huszárság jellemző hadi hangszere, és ekkor szorítja ki a hadizenéből a töröksíp elterjedése.²⁴

A duplanádnyelves nyelvsípok régi funkciója volt a toronyőrök általi időjelzés. Magyarországon a 15–18. században a szabad királyi városok saját zenészei sípokot is használtak a trombiták mellett, amire a Stadtpfeifer elnevezésük is utal.

Selmecbányáról az 1378-ból való számadásban felbukkan egy 4 forintos tétel, amit a fistulatoribus, vagyis a síposoknak fizettek ki.²⁵ 1550-ben a katonaköteles soproni jobbágyoknak muzsikált Weinangl Orbán toronyzenész másodmagával síppal, dobbal.²⁶ Az, hogy a síp duplanádnyelves nyelvsípot takar, kiderül egy 1777-es verbuválás leírásában, ahol bejárják Sopron városát dobok és sípok muzsikája és törökös zene kíséretében, hogy önkénteseket toborozzanak, de senki sem akart menni.

Findura Imrénél olvasható Rimaszombat város történetében, hogy a tizenöt éves háborúban Rimaszombat környékén bujdosott egy török bég, akit két rimaszombati polgár Isztambulba kísért, és a szolgálataikért cserébe sípokot adott nekik. A sípokot azért fűjták meg éjjelente, mert arra az időre emlékeztek, amikor a basát a városba hozták. Később ünnepélyes alkalmanként is használták a tárogatót, de fő funkciója maradt, hogy minden óranegyedben megfűjták a templom tornyában, miközben az őr a négy égtáj felé tekintgetett.²⁷ Csörsz Rumen István kiemeli, hogy oklevelekkel még nem sikerült igazolni a rimaszombati töröksípok eredetének legendáját.²⁸

Néprajzi analógiaként megemlíthető, hogy a krakkói Mária-templom toronyőrei napjainkban is (már modern, három ventiles) trombitával jelzik az időt a toronyból, amely szignált adott ponton félbeszakítják, arra az eseményre emlékezve, amikor az 1241-es tatár támadáskor a toronyzenészt torkon lőtték egy nyílvevesszővel. Tóth Béla tanulmányából kiderül, hogy az 1870-es években a balmazújvárosi bakter óránként megfűjta a hangszerét a toronyban, ami a tanyavilágnak jelezte az időt.²⁹

²¹ RÉSŐ 1867. 11.

²² APOR 1982. 599.

²³ APOR 1982. 640.

²⁴ VISKI 1934. 435.

²⁵ FEJÉRPATAKY 1885. 20.

²⁶ BÁRDOS 1984. 276.

²⁷ FINDURA 1894. 145–147.

²⁸ SUDÁR–CSÖRSZ 1996. 84.

²⁹ TÓTH 1899. 297.

Supka Géza beszámol arról, hogy Jászapátin 1897-ben a toronyőr még egy régi tárogatóval jelezte az órákat.³⁰ Bárdos Kornél kiemeli, hogy a toronyzenészek alkalmazása elsősorban a német nyelvű, illetve a régi szabad királyi városok – mint Sopron, Kőszeg és Buda – hagyománya.³¹ A szabad királyi városok zenei struktúrája abban különbözött a mezővárosokétól, hogy a zenélés központjában a város zenészei, a toronyzenészek álltak. Nekik egyéb zenélési alkalmak is voltak – a vendégek fogadása, a városi ünnepeken való előadások idején –, és szinte egyeduralkodó szerepük volt a szórakoztató zenében is.³²

Mivel a toronyzenészek kötelességei közé tartozott az őrködés és a tűzjelzés is, ezektől a terhesnek tartott kötelességeiktől igyekeztek szabadulni. Ezért Eger városában külön toronyőröket alkalmaztak, akik trombitával jelezték az időt.³³ Székesfehérváron szintén felmentették a városi zenészeket az őrködés alól, és külön toronyőrökre bízta a terhes feladatot, akik trombitaszóval jelezték az órákat, s a tűz- és árvízveszélyre is ügyeltek.³⁴

Győrben a tűzjelzés fontossága miatt szintén a szokásos óranegyedenkénti trombitaszó jeladásával ellenőrizték az őrködést.³⁵ Eger városából az 1866-ból fennmaradt rendelkezésben olvasható, hogy rendszeres kötelessége a toronyőrnek „minden óranegyedben az erkély négy oldaláról jelt adni a síp vagy trombitába az óranegyed számával megegyező egyes belefúvás által”.³⁶ A felsorolt példákban kiderül, hogy sok esetben a toronyzenészek nem azonosak a toronyőrökkel. A bártfai toronyzenészek kilenc pontból álló 17. századi esküszövegéből kiderül, hogy a toronyzenész vagy toronymester felügyel a toronyőrökre, és gondoskodik az órák trombitaszóval való jelzéséről, illetve közreműködik a templomi együttesben, és toronyzenét játszik. Bárdos Kornél szerint a toronyzenészség intézménye a 15. században már kialakulhatott, de levéltári adatok csak 1527-ből vannak.³⁷

Bárdos Kornél kiemeli, hogy Kassa, Nagyszombat és Kolozsvár példáját vizsgálva kimutatható, miszerint a korabeli Magyarországon a toronyzenészek és a városi trombitások intézménye nem németes műveltségű, hanem a szabad királyi városok zenei struktúrájához tartozott. Ebből kifolyólag a képzett muzsikusi toronyzenészek valószínűleg a korábbi órák, idő és természeti kárjelző funkciójú toronyőrökből alakulhattak ki. Ők képzett muzsikusként a toronyőri kötelességeiktől szabadulni igyekeztek, és ezért sok helyen újra megjelentek a toronyőrök, hogy eredeti funkciójukban működjenek. A toronyőrök 15. század előtti szerepe tehát a tűz és

³⁰ SUPKA 1906. 3.

³¹ BÁRDOS 1980. 235.

³² BÁRDOS 1990. 22.

³³ BÁRDOS 1987. 179.

³⁴ BÁRDOS 1993. 167.

³⁵ BÁRDOS 1980. 235.

³⁶ BÁRDOS 1987. 181.

³⁷ BÁRDOS 1990. 21–40.

víz általi veszély és az idő jelzése, az általuk használt hangszer pedig a példák alapján valamely nyelvsíp és a trombita volt.

Györffy György az Árpád-kori szolgálonépek településeinek vizsgálatakor a Veszprém megyei, 1272–1325 közötti időszakból származó „*terram Goydusbogdan*” lakóit gajdos-dudás zenészeknek azonosítja.³⁸ Azonban az 1272–1325-ös keltezésű oklevélben említett *Goydusbogdan* helységben egy 1351-es adat szerint „*trumbatores*”, vagyis királyi trombitások éltek, és egy 1488-as adat szerint ezzel a helylyel azonosítható „*Kysbogdan*” birtokosa, „*Trombitás Balázs*”.³⁹

A Schlägli szójegyzékben a latin „*tibia*” megfelelőjeként bukkan fel a gajd kifejezés, ezért Pais Dezső úgy gondolja, hogy erős, harsány, vastag hangot adó hangszertípust jelölhetek vele.⁴⁰ Zolnai László a Schlägli szójegyzék gajd-síp-tibia jelentéstartalom miatt a Gajdosbogdány helységnevet szintén Sípogbogdánynak értelmezi.⁴¹ Lajtha László is felveti annak lehetőségét, hogy a Gajdosbogdány helységnev a királyi trombitások és sípok lakóhelyét jelentheti.⁴²

Henry G. Farmer szerint a *gajd* elnevezés eredeti arab alakjában *ghaiṭa*, illetve *ghayta*, *gha'ita* vagy *ghita* alakjaiban a hengeres furatú nyelvsípokot vagy a kúpos furatú oboaféléket jelöli a volt muszlim spanyol területeken és Észak-Afrikában.⁴³ Azonban Henry G. Farmer szerint a szó nem arab eredetű, hanem a vulgáris latin *wactare* szóból, illetve a korai francia *guetter* kifejezésből eredeztethető, amelyekből a középkori angol *wayte* és a modern angol *wait* is származik. A szó az eredeti latin és francia jelentésében azokra a személyekre utalt, akik a nyelvsípjajaikkal éjjelente óránként jelezték az időt.

Galpin szintén kiemeli, hogy a 13. század elején az angol éjszakai toronyőrök a wachman-ek hangszere a *wayghte* vagy *wayte pipe*, ami vagy salmej vagy kisebb síp volt. Az általuk előadott esti szignálsor volt a „a good noise” vagyis a „bon gayte”.⁴⁴

Ezért nem kizárható, hogy a 13. században *gajd*-nak nevezett hangszer az Árpád-kori szolgálo népek toronyőrének hangszere volt, mivel a kötelező templomépítések és a recens tűzveszély miatt az Árpád-kori szolgálonépek között valószínűbb, hogy toronyőröket kell feltételeznünk és nem dudásokat.

Éri Péter a középkori dudaelnevezéseket vizsgáló tanulmányában kiemeli, hogy a Schlägli szójegyzékben a *gayd* szó *tibia* megfelelésben található, amelynek jelentése a további szótárakban *síp*, *tárogató súp*, *billegető súp*.⁴⁵ Megjegyzendő, hogy a Schlägli szójegyzékben a *tibia-gayd* szó mellett megtalálhatóak a *buccina*-

³⁸ GYÖRFFY 1972. 298.

³⁹ ZOLNAY 1977. 268.

⁴⁰ PAIS 1975. 180.

⁴¹ ZOLNAY 1977. 236.

⁴² LAJTHA 1992. 190.

⁴³ FARMER 1991. 1027–1028.

⁴⁴ GALPIN 1965. 119–120.

⁴⁵ ÉRI 2001. 254.

síp és a *fistula-süvöltő* megnevezések is. Ez legalábbis azt feltételezné, hogy a *gayd* és a *síp* eltérő hangszertípus volt. Azonban Király Péter a 15–17. századi hangszerterminológiákat vizsgáló cikkében kihangsúlyozza, hogy a szótárak és szójegyzékek összeállítói a latin hangszerneveket sokszor teljesen ellentmondó tartalmú magyar kifejezésekkel adták vissza.⁴⁶

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára különválasztja egymástól a középkori *gayd* kifejezést és a magyarországi délszláv népcsoportok dudára vonatkozó *gajda* elnevezését, amely csak később került a magyar nyelvbe.⁴⁷ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a *síp* szavunk legkorábbról személynévként az 1138–1329 közötti időszakból „In villa Cuppan...Sípus” alakban ismert.⁴⁸ A 13. századtól a Sípos személynév, majd családnév országszerte kimutatható.⁴⁹ Ehhez még hozzájárul a tihanyi apátság 1211-es összeírásában szereplő syquid-chikuid-Sikító alak, amelyről Ecsedy Ildikó kimutatta, hogy *síp* jelentésű.⁵⁰ Valószínűleg ide sorolható a Sipölc, Sipőcz alak is, amely a 15. századtól adatolható családnév.⁵¹

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára nem adja meg a szó származását, de nem valószínűsíti az ugor egyeztetést vagy a török származást. Kiemeli viszont, hogy a magyar sípos kifejezés a katonai terminológia elemeként több szláv nyelvbe is átkerült, és a régi orosz nyelvemlékekben *cunou* alakban az oboához hasonló fúvós hangszert jelöl.⁵²

Ebből kifolyólag nem zárható ki, hogy a magyarság már a honfoglalás előtt megismerkedhetett a duplanyelves nyelvsíptípusokkal, és a hangszertípus általuk terjedt el a Kárpát-medencében. Szintén nem kizárható, hogy Nyugat-Európában is magyar nyelvterületről vették át. Ezek alapján eredetileg a duplanyelves nyelvsípok elnevezése volt a *síp*, és a *gayd* kifejezéssel egy ettől eltérő, valószínűleg szimplanyelves nyelvsípot jelölhettek. A szimplanyelves népi klarinétok nemcsak hengeres furatúak lehettek, mert a regölést kísérő kónikus furatú „regőssípok” Sárosi Bálint szerint szintén szimpla nyelvű síppal szólaltatták meg.⁵³

A *síp* szó a későbbiekben is leginkább a duplanyelves nyelvsípok jelzős formáinak jelölésére szolgált, mint a *töröksíp*, *németsíp*, *lengyel síp*, *tárogató síp* stb. A *gayd* kifejezést a későbbiekben Európa keleti részén a szimplanyelves dudatípusok jelölésére alkalmazták, Spanyolországban viszont a duplanyelves dudatípus, Észak-Afrikában pedig leginkább a duplanyelves nyelvsípok elnevezésévé vált. Egyiptomban viszont a szimplanyelves nyelvsíp megnevezése még mindig a *ghíta*, míg a duplanyelves nyelvsípok elnevezése a *mizmár*.

⁴⁶ KIRÁLY 1987. 31.

⁴⁷ TESZ I. 1967. 1013.

⁴⁸ TESZ III. 1976. 544.

⁴⁹ ZOLNAY 1977. 307.

⁵⁰ ECSEDY 1960. 88.

⁵¹ SZAMOTA–ZOLNAY 1902–1906. 846.

⁵² TESZ III. 1976. 544.

⁵³ SÁROSI 1998. 95.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a *tárogató* kifejezés a *tár* ige gyakorító képzős alakjának folyamatos melléknévi igeneve, amely alapján a tárogató síp eredeti jelentése „nyitogató, billegető, billentyűs síp” lehetett.⁵⁴ Sárosi Bálint megjegyzi, hogy a billentyűs síp magyarázat kizárható, mert a hangszertípus eredeti alakjában nem rendelkezett billentyűzettel, ezzel szemben valószínűvé teszi a hangutánzó eredetét. A hangutánzó eredet melletti analógiaként felhozható a latin *tarantantara*, a francia *tarot*, a szerb *tarakać* és a horvát *taroro*.⁵⁵ Haraszi Emil onomatopoeia alapú vizsgálatában kifejti, hogy a *tara* prefixum igen sok nyelvben (vend-taragaw, horvát-taroro) átvonuló hangutánzó gyök, amely a hangszernevek elnevezésében jelentkezik.⁵⁶ Az eredetileg „*taragató*” síp elnevezésből tehát a népetimológia útján alakult ki a tárogató síp, majd a síp elhagyásával a tárogató elnevezés.

A lausitzi szorbok szintén használnak egy eredetileg duplanádnyelves nyelv-sípot, amelynek hangutánzó eredetű elnevezése a *tarakawa* vagy *taragaw*. A szorb pásztorok körében 1682-ben bukkan fel először a hangszertípus, és a 18. században éli fénykorát.⁵⁷ Bíró Izabella szerint Mátyás király katonái révén, esetleg a 17. században vándorló német zenészek által került a *tarakawa* Lausitzból Magyarországra, és az idegen elnevezés magyarosításával alakult ki a magyar tárogató elnevezés.⁵⁸ Curt Sachs véleménye szerint a tárogató kifejezés összefüggésbe hozható az 1600-as évek *taratantara-trombita* onomatopoetikus kifejezésével, ezért Bíró Izabella is arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a tárogató szó hangutánzó eredetű jövevény kifejezés.

Réthei Prikkel Marián a tárogató kifejezést Baranyai Decsi Csímor János pro-verbium gyűjteményében levő magyarázata után („Szitockal, átockal tárogató ember”) metaforikus használatú, lármázó, kiabáló ember jelentésben véli elképzelhetőnek.⁵⁹ Ez a magyarázat párhuzamba hozható Pais Dezső a *gajdol* kifejezésre vonatkozó nyelvészeti vizsgálatával, ahol arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a 13–14. századi tulajdonnévi alkalmazású, „trombitás” jelentésű *gajd*-ot előadó, személyt jelentő szó a későbbiekben a *gajdos*, *gajdoskodik* szavak formájában a részegség jelentéskörébe tartozó kifejezéssé válik.⁶⁰

Magyar nyelvterületen a 17–18. században a népi salmejeknek két elterjedt elnevezése a *töröksíp* és a *tárogató*. Ez utóbbi elnevezés tudatos átvétele a szimpla nádnyelves, billentyűzettel ellátott, szintén *tárogatónak* elnevezett hangszertípus, amit 1896-ban Schunda-Venczel József pesti hangszerkészítő és zenész fejlesztett ki a korábbi billentyűzet nélküli, duplanádnyelves nyelv-sípból. Az eredetileg dupla-

⁵⁴ TESZ III. 1976. 856.

⁵⁵ SÁROSI 1998. 150.

⁵⁶ HARASZI 1926. 20.

⁵⁷ RAUPP 1966. 17.

⁵⁸ BÍRÓ 1969. 211.

⁵⁹ RÉTHEI 1918. 8.

⁶⁰ PAIS 1975. 182.

nádnyelves horvát *taroro* és a szorb *tarakawa* a későbbiekben szintén szimpla-nádnyelves klarinétfúvókájú hangszertípussá alakult.

Sárosi Bálint a töröksíp és a tárogató hangszer elnevezéseket kötőjellel írja, mert a két elnevezést egymás szinonimájának is tekinti.⁶¹ Pávai István szintén szinonimaként kezeli a *töröksíp* és a *tárogató* hangszer elnevezéseket.⁶² Mátray Gábor a *tárogató*, a *török* vagy *rákóczi-síp* elnevezéseket egy klarinéthoz hasonló, de igen lármás, visító hangszertípusnak írja le, és valószínűnek gondolja, hogy azonos a Bél Mátyás által „tíbiának” nevezett régi magyar nemzeti hangszerrel.⁶³

Csörsz Rumen István és Sudár Balázs a témakörrel bővebben foglalkozó könyvükben hivatkoznak Gyulai Ferenc 1703-as naplójára, amelyből kiderül, hogy van rá példa, amikor a két hangszert egyszerre említik, felvetik annak lehetőségét, hogy két különböző duplanádnyelves nyelvűsípot takarhatnak az elnevezések.⁶⁴ Réthei Prikkel Marián nyelvészeti fejtegetésében szintén azt a végkövetkeztetést vonja le, miszerint a *tárogató* és a *töröksíp* nem azonos egymással.⁶⁵ Haraszti Emil a tárogató síp történetiségét vizsgáló tanulmányában rámutat arra, hogy milyen sokféle, sokszor egymástól különböző fúvótestekre is alkalmazták az elnevezést.⁶⁶ Gábry György szintén azonos hangszernek veszi a *tárogatót* és a *töröksíp*ot, de megjegyzi, hogy a tárogató valószínűleg gyűjtőfogalom.⁶⁷

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a *tárogató* szóalak 1611-ben jelenik meg először, de a tárogat ige és annak hangszernévvé való kapcsolata 1585-ből, Calepinus latin–magyar szótárából ismert *Billegető síp tarogato síp* formában.⁶⁸ Ennél korábban, a Murmellius-féle 1533-as latin–magyar szójegyzékben is megtalálható *ascaula-taragato syp* alakban, de Éri Péter szerint a görög eredetű *ascaulas* alak miatt dudát is jelenthet.⁶⁹

A töröksíp kifejezés pontos megjelenését illetően megoszlanak a vélemények. Csörsz Rumen István szerint a töröksíp elnevezés magyar forrásokban csak 1643-tól adathozható.⁷⁰ Sárosi Bálint a 17. század végére teszi a töröksíp elnevezés felbukkanását és a 18. század elejére a gyakoribb előfordulását.⁷¹ Gábry György szerint a 16. századtól terjedt el a töröksíp a magyar tábori és rezidenciális zenében.⁷² Réthei Prikkel Marián a töröksíp kifejezést a 17. századhoz köti, és kimutatja Thököly Imre naplójában, Zrínyi Ilona egyik levelében és Vass György 1684-ből datált napló-

⁶¹ SÁROSI 1998. 95.

⁶² PÁVAI 1993. 26.

⁶³ MÁTRAY 1984. 142.

⁶⁴ SUDÁR–CSÖRSZ 1996. 88–89.

⁶⁵ RÉTHEI 1918. 8.

⁶⁶ HARASZTI 1918. 246.

⁶⁷ GÁBRY 1969. 26.

⁶⁸ TESZ III. 1976. 856–857.

⁶⁹ ÉRI 2001. 256.

⁷⁰ SUDÁR–CSÖRSZ 1996. 83.

⁷¹ SÁROSI 1998. 97.

⁷² GÁBRY 1967. 258.

jában.⁷³ Esze Tamás tanulmányában olvasható, hogy a II. Rákóczi Ferencet 1708-ban hajnali muzsikával köszöntő zenészek között vannak trombitások és síposok. Ez utóbbiak között külön díjazták a „török és a salezmai” síposokat.⁷⁴

Réthei Prikkel Marián a tárogató és a töröksíp elnevezés közötti mintegy százéves különbséggel magyarázza a két hangszer különböző eredetét, és úgy véli, hogy a későbbiekben bekövetkezett jelentésátvitel során kezdték el a két eltérő felépítésű és eredetű nyelvsípot egymás szinonimájaként is nevezni.⁷⁵ Darvas Gábor kiemeli, hogy a 12–13. század képzőművészeti és irodalmi forrásaiban kétféle dupla-nyelvs pásztorsíp (salmej) lehet találni. Az egyik harsány hangú, széles testű típus, és Nyugat-Európában elterjedt, míg a másik, Közép-Európában elterjedt típus keskeny testű, körte alakú tölcserben végződő, finomabb hangszínű nyelvsíp.⁷⁶

Az ikonográfia áttekintése a 16–18. század közötti időszakban morfológiaiilag különböző nyelvsíptípusokat mutat. Jól elkülöníthető egy hosszabb és egy rövidebb, illetve egy kúpos és egy trombitaszerű tölcserben végződő típus. Mivel egyazon művész ábrázolásai között a nyelvsípek több típusa is fellelhető, ezért az ábrázolások nagy része valóságúnak tekinthető.

A duplanádnyelvs népi salmejek jelenléte Magyarországon 1510 után adathozható, mert az Esztergomi Keresztény Múzeumban található felső-magyarországi fafaragáson az Atyaisten látható zenélő angyalokkal, melyek közül az egyik egy hólyagdudán (Platterspiel), a mellette álló angyal pedig egy duplanádnyelvs népi salmejen játszik, amely jól felismerhető a kúpos furatáról és az ajaktámasztó korongjáról (piruett) (8. kép).⁷⁷ Ugyanezt a fafaragványt Zolnay László könyvében a 15. század végére keltezi.⁷⁸ A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött Beliczay-féle tárogatón megtalálható az ajaktámasztó korong, amely szaruból készült, és egy zsinórral volt a hangszerhez erősítve (9. kép). Papp Géza szerint töröksíposok láthatóak Daniel Hopfer (1471–1536) rézmetszetén.⁷⁹ A képen lévő három lovas zenész egyike trombitán, a másik hólyagdudán (Platterspiel), a harmadik pedig leginkább valamely ujjnyílás nélküli nyelvsípon játszik, legalábbis erre utal a hangszer csövén látható spirális csavarmenet.

1600 körül készült egy körmöcbányai kardtáncot bemutató kép, amelynek bal felső sarkában egy trombitán és talán két nyelvsípon játszó zenész látható.⁸⁰ 1652-ből származik Mauritius Lang rézmetszete, amelyet Hans Rudolf Miller rajza után készített. A kép címe: A négy Esterházy temetése Nagyszombatban zenekísé-

⁷³ RÉTHEI 1918. 2–3.

⁷⁴ ESZE 1955. 73–75.

⁷⁵ RÉTHEI 1918. 5.

⁷⁶ DARVAS 1975. 118–119.

⁷⁷ SZEKERES-FARKAS 2004. 52.

⁷⁸ ZOLNAY 1977. 86.

⁷⁹ PAPP 2004. 57.

⁸⁰ DÚŽEK 1997. 43.

rettel. A hatos képrészleten a trombitás lovasok előtt két hosszú, a trombiták tölcseréhez hasonló végű nyelvsíp látható, amelyeken az ujjnyílások is kivehetők.⁸¹

Bruckhard von Birkenstei 1686-ban kiadott geometria tankönyvében Justus van der Nypoort „Hajdútánc Kapronca előtt” című metszetén három szablyával, guggolós-ugrós táncot járó hajdú mellett ülő hajdú egy hosszú, kúpos végű fúvós hangszeren játszik (10. kép).⁸²

Bél Mátyás 1742-es Notitiájának Nógrád megye címeres fejlécén Ábraham Kaltschmidt „Hajdútánc” című metszete látható, amelyről Galavics Géza megállapítja, hogy Nypoort Kapronca látképének hajdútáncot ábrázoló metszetét követte.⁸³ Mivel a bécsi rajzoló nem személyes élményét rögzítette, hanem Nypoort képét vette alapul, valószínűleg emiatt a hangszer már nem kúpos, hanem trombitaszerű tölcserben végződik.

Keresztúry Dezső – Vécsey Jenő – Falvy Zoltán „A magyar zenetörténet képeskönyve” című munkájukban a hangszertípus több 18. századi ábrázolása is tanulmányozható.⁸⁴ Rövid, kúpos csővégű duplanádn nyelvessel figyelhető meg Martin Engelbrecht 1743–1750 közötti metszetsorozatának „Sípos” című ábrázolásán, ahol egy bocskoros, szablyát és puskát viselő gyalogos katona játszik a hangszertípuson (11. kép). Ajaktámasztó korong nincs a hangszertípuson, viszont a felfűjt pofazacskók itt is jól kivehetők. Martin Engelbrecht 1743–1750 közötti rézmetszetsorozatából ismert a „Kuruc ezredsípos” című kép, amelyen egy lovon ülő kuruc katona játszik egy viszonylag hosszú, enyhén tölcseres végű nyelvsípon (12. kép).

Szintén Martin Engelbrecht 1743–1750 közötti rézmetszetsorozatából ismert a pandúr markotányosnő alakja, aki tekerőlantot tart a kezében, viszont a mellette álló gyermek bal kezében egy rövid kúpos csővű hangszer látható.

1770-ből származik Oetinger „tárogató sípos” című metszete, ahol egy lovon ülő, huszárcsákós katona játszik egy rövid, kúpos végű hangszeren. A zenész két pofazacskója kidudorodik, amely jellemző a duplanádn nyelvessel népi salmejek megszólaltatásánál (13. kép).

Oetinger másik, 1790-es rézkarcán egy főúri kertben a fának támaszkodó zenész látható, aki kúpos végű nyelvsípon játszik. A kép alatti szöveg: „Wie glücklich ist ein deutscher Mann, der untern Ungarn ungrisch kann”, vagyis: „Mily boldog egy német férfi, aki magyarok közt tud magyarul”.

A 19. század elején a töröksíp elnevezés kezd eltűnni, és a tárogató elnevezés állandósulva a hangszertípus presztízis hangszerré, s emiatt leginkább az egyházi és világi tisztségek beiktatási szertartásának kísérő hangszerévé válik. Az egri érsekek, így Eszterházi Károly 1790-es, Fuchs Ferenc 1804-es és Fischer István 1807-es

⁸¹ BÁRDOS 1990. 11, 13. kép.

⁸² A Birkestein-féle metszetes könyv: Országos Széchenyi Könyvtár Kiadványa, XXXVI. 1952.

⁸³ GALAVICS 1987. 165.

⁸⁴ KERESZTÚRY-VÉCSEY-FALVY 1960. 97, 99, 139, 140.

beiktatásán jász és kun tárogatósök játszanak.⁸⁵ A nyitrai püspök, Palugyai Imre 1839-es székfoglalásán egy Ligats vezetéknévű tárogatós (itt tarittyús) játszik, akinél családi hagyomány volt a muzsikálás.⁸⁶ Somogyi Antal jászkun kapitány 1815-ös beiktatásakor a kunszentmiklósi Selyem István játszott tárogatón. Az aradi főispán, Wenckheim József 1825-ös beiktatásán egy Nógrád megyéből hozott fekete ingesgatyás tárogatós játszott.⁸⁷ Az abaúji főispán, Károlyi Lajos 1830-as beiktatásán több tárogatós is játszott.⁸⁸

A tárogató, népszerűségének köszönhetően, 1839-ben a Nemzeti Színházban Gaál József „Svatopluk” című drámájában mint „ó régi magyar” hangszer szintén szerepet kap.⁸⁹ 1853-ban az akkor induló Délibáb című folyóiratban gróf Fáy István indítványozta a tárogató mint „ős-eredeti magyar hangszer” haladék nélküli felkutatását és gyűjtését. A Vasárnapi Újság 1859. évi VI. évf., október 23-i számában gróf Fáy István felszólítja a cigányzenészeket, hogy tanuljanak meg tárogatózni, és vegyék be a hangszert a cigányzenekarokba is. A felszólításra reagálva Nyitráról, Jászberényből, Túrkevről, Árokszállásról, Tabról, Rimaszombatról, Kunszentmiklósról és Tinnyéről is érkeznek a „Vasárnapi Újságba” tárogatókról szóló híradások.⁹⁰ Fáy István gróf felhívásának köszönhetően Virág Lajos még 1853-ban másoltatott egy kunszentmiklósi tárogatót, és elküldte a Nemzeti Múzeumnak.

Az 1853 és 1864 közötti időszakban a Nemzeti Múzeumba került tárogatókat Gábry György mutatja be tanulmányában.⁹¹ A bemutatott példányokon jól látható morfológiai egyezések figyelhetők meg. Ilyenek a kúpos kialakítású hangszertest, amelybe villás toldalékcsoval illeszkedik a duplanádv nyelv (14. kép). Az ujjnyílások száma változó, lehet 6–7–8 felső és egy alsó állású ujjnyílás a hüvelykujj számára. A nyolcadik hangnyílást Gábry György utólagos fejleménynek tartja. A Gábry György által bemutatott hat hangszer közül négy közös jellemzője, hogy harang vagy kúpos tölcserben végződik. Az 1853.52, később K55.451.c leltári számú, Virág Lajos kunszentmiklósi gyűjtő által ajándékozott tárogatóról kiderült, hogy az 1864.58, később F57.6426-os leltári számú, ún. Beliczai-tárogató másolata (15. kép).

Az eredetileg zsámbéki, majd Kunszentmiklóstra költöző Beliczai család tulajdonában levő tárogatóról Borsi Károly a család eredetét vizsgálva kijelenti, hogy II. Rákóczi Ferenc idejéből való.⁹² A gróf Andrássy Manó által adományozott ötödik hangszer (ltsz.: 1860.53) a tenor oboához hasonló, körte alakú hangtölcserben végződik, mindössze egy ujjnyílás van rajta, és a befúvó nyílását fából esztergált, lyuggatott gömb alakú szélsapka fedi (16. kép). Gábry György hibásan a töröksípok

⁸⁵ BÁRDOS 1987. 213–217.

⁸⁶ GÁBRY 1978. 368–369.

⁸⁷ LAKATOS 1881. 92.

⁸⁸ TÓTH 1899. 295.

⁸⁹ HARASZTI 1934. 249.

⁹⁰ Vasárnapi Újság, 1859. 42, 47, 48, 49. szám.

⁹¹ GÁBRY 1967. 251–261.

⁹² Vasárnapi Újság, 1859. 48. szám, 572.

közé sorolja be a hangszertípust.⁹³ A téves azonosításhoz hozzájárulhatott, hogy „A magyar zenetörténet képeskönyvé”-ben szintén tévesen, töröksípként szerepel ugyanez a hangszer.⁹⁴

Csörsz Rumen István jegyzi meg, hogy a hangszertípus nem a duplanádnyelves aerofon nyelvsípok, hanem a membranofon hangszercsaládba tartozó, fúvással megszólaltatott mirlitonok közé tartozik.⁹⁵ A hangszer valóban a 17–18. századi ritka, ún. hagyma vagy eunuch sípok közé tartozik, és úgy használták, hogy a szélsapka nyílásaiba beszéltek vagy énekeltek.⁹⁶ A hatodik hangszer Kelecsényi József ajándéka (ltsz.: 1859.60), s a többtől eltérő kiképzésű, hengeres furatú, tölcséres végződésű. A formai eltérést Gábry György a többi 18. századi tárogatótól eltérő 19. századi elkészítéssel magyarázza.⁹⁷ Csörsz Rumen István az általa ismert tizenkét töröksípról és tárogatóról készített összehasonlító elemzést.⁹⁸ Ebből kilenc maradt fenn, és háromról csak irattári adat alapján áll információ a rendelkezésünkre.

A felsorolt hangszereken kívül még a gyulai Erkel Ferenc Múzeum néprajzi gyűjteményében is található egy ismeretlen származású (a múzeum régi anyagából való), hét felső és egy alsó ujjnyílású, bronzból készült töröksíp. A hangszer eredetéhez magyarázatul szolgálhat, hogy Gyulán 1842. május 16–17-én Károlyi György Békés megyei főispán székfoglalása alkalmából Hajdú László túrkevei ügyvéd tárogatón játszott.⁹⁹ Ezért nem zárható ki, hogy az általa használt tárogató maradt fenn az Erkel Ferenc Múzeum néprajzi gyűjteményében.

A 77.80.1. leltári számú hangszer enyhén kónuszos csövű, és a végén trombitaszerű tölcsérben végződik. A csövet és a tölcsért peremgyűrűs kialakítás választja el egymástól. A hangszerhez tartozik még egy 92 mm hosszúságú, azonos anyagú bronz villabetét is, amelybe a duplanádnyelvet illesztették. Ilyen villabetét megtalálható a Bethlen-féle tárogatón és a Beliczai-féle tárogatón is. Az észak-afrikai népi salmejeknél a villabetét 180 fokos elfordításával a legfelső ujjnyílást lezárják a hangszeren, mellyel az alaphangot lehet módosítani.¹⁰⁰

Pap János szerint a forgatható favilla a tárogatókon és töröksípokon arra szolgált, hogy a legfelső három ujjnyílás lezárásával lovas katonai jeladó hangszerként funkcionáljon, és egy kézzel is meg lehessen szólaltatni.¹⁰¹ Megjegyzendő, hogy a fennmaradt lovas tárogató és töröksípos ábrázolások mindegyikén két kézzel fogják a hangszert, illetve a gyulai töröksíp villabetétjével csak a két felső és az alsó állású ujjnyílást lehet lezárni.

⁹³ GÁBRY 1967. 256.

⁹⁴ KERESZTÚRY-VÉCSEY-FALVY 1960. 69.

⁹⁵ SUDÁR-CSÖRSZ 1996. 111.

⁹⁶ MIDGLEY 1996. 161.

⁹⁷ GÁBRY 1967. 255.

⁹⁸ SUDÁR-CSÖRSZ 1996. 104.

⁹⁹ SUDÁR-CSÖRSZ 1996. 95.

¹⁰⁰ BRAUER-BENKE 2007. 59.

¹⁰¹ PAP 1994. 182.

A gyűjteményekben található hangszerek közös jellemzője, hogy bár nem maradt fenn a nádsípjuk, de valószínűleg mind duplanádsípvos ajaksíp. Általános a hét felső és az egy alsó állású ujjnyílás. Az árokszállási hangszernek a Vasárnapi Újság 1859. évi 44. számában található leírása szerint tíz felső és egy alsó nyílása volt. A leírás alapján feltételezhető, hogy a hangtölcsér nyílásait is beleszámolták és így 7+1 ujjnyílású tárogatóról van szó. Szintén a 7+1-től eltérő a Virág-féle tárogatón a nyolc felső és egy alsó állású ujjnyílás, de Gábry György szerint a nyolcadik ujjnyílás kiképzése utólagos fejlemény.¹⁰²

Az észak-afrikai népi salmejeiken a hangtölcséren levő nyílásokat hangolásra használják olyan módon, hogy amikor hosszabb duplanádsípot helyeznek a fúvónyílásba, az apró hangnyílásokat nádpöckökkel eldugaszolják, illetve rövidebb nádsíp alkalmazása esetén ezeket nyitva hagyják.

A 19. században Magyarországon a hangtölcséren található hangoló nyílások funkcióját már nem ismerték. A Zenészeti Lapok 1864. évi 16. számában az „ősi” tárogató, billentyűzet nélküli megújítását javasoló Hajdú László szerint „nagyobbított tárogatónk tölcserje hogy a haszontalan lyukgalásai mellőztethessenek a réginél aránylag rövidebb de nyíltabb, teltebb lehet”. A tölcserén elhelyezett hangoló nyílások az alsó hangok intonációját javították. Pap János szerint a 2–3–2-es elrendezésű hangoló nyílások kialakítása az iszlám számmisztikával függhet össze, mert a barokk salmejeiken csak két hangoló nyílás volt.¹⁰³ A Beliczai-féle tárogatón, a rimaszombati töröksípokon és a szekszárdi töröksípon is ugyanez a 2–3–2-es elrendezésű hangoló nyílás kialakítás figyelhető meg. A szekszárdi töröksípon az ujjnyílásokhoz képest két oldalt elhelyezkedő két-két hangnyílás fölött, illetve az ujjnyílásokkal megegyező oldalon a kialakított három hangnyílás fölött léptékarányosan még egy-egy hangnyílás be van jelölve, de nincs kifúrva.

Egyedül a Beliczai-tárogatón maradt meg a körlégzéses játékmódnál használt ajaktámasztó korong, amely megtámasztja a zenész száját, és megakadályozza, hogy a duplanyelvű nádsíp túl mélyen, a zenész szájüregébe csússzon. Amint az a 19. századi reflexiókból kiderül, ebben az időben Magyarországon már nem használták az ajaktámasztó korongokat. A Vasárnapi Újság 1859. évi 47. számában mutatják be a Nemzeti Múzeumban őrzött tárogatókat, és a Beliczai-tárogató leírásánál olvasható, hogy „ezen csőre van illesztve egy kis tányér alakú lap (mi legyen a célja nem tudjuk)...”. A billentyűzet nélküli tárogató modernizálását szorgalmazó Hajdú László a Zenészeti Lapok 1864. évi 16. számában írja, hogy „...a rézcsőre alkalmazott tányérocsonk, mint fölösleges cífraság elmaradhat”.

A töröksíp elnevezés alapjául szolgáló duplanádsípvos nyelvsíptípus a *zurna*, amely több méretben és formában is létezik Törökországban.¹⁰⁴ A hengeres és kúpos furat közötti változatok mellett nagyon eltérő formákat képviselnek a hang-

¹⁰² GÁBRY 1967. 254.

¹⁰³ PAP 1994. 182.

¹⁰⁴ PICKEN 1975. 41. kép.

szer végének kialakításában is. A zurnák lehetnek enyhén kúpos kialakításúak és öblös, trombitaszerű tölcsér végződésűek, de közös jellemzőjük, hogy a hangszer végén kialakított hangtölcsér nincs peremgyűrűvel elválasztva a hangszer testétől.¹⁰⁵ Tőlünk délre szintén megtalálható a két különböző felépítésű és elnevezésű duplanádnyelves nyelvsípforma: a Dalmáciában használt hat ujjnyílásos, hengeres furatú, peremgyűrűvel elkülönülő, enyhén kúpos tölcsérben végződő *sopila* és a Macedóniában elterjedt hét ujjnyílásos, kúpos furatú, tölcséres végű *zurla* (17. kép).¹⁰⁶

Görögországban a levantei kereskedelmi hatásoknak köszönhetően két nyelvsíptípus maradt fenn.¹⁰⁷ A Görögország középső részein elterjedt *karamouza*, amely felépítésében a zurnára hasonlít, de az elnevezés a francia *cornamuza* hangszernévre utal, amely Michael Pratorius leírásában egybillentyűs, szélsapkás, duplanádnyelves salmej típus, illetve egy francia dudatípus (18. kép).¹⁰⁸ Görögország makedóniai területein ezzel szemben a zurna elnevezésű duplanádnyelves nyelvsíp az elterjedt.

A néprajzi analógiákat figyelembe véve magyar duplanádnyelves tárogató felépítését tekintve a horvát *sopilával*, a szorb *tarakawával* és az olasz *pifferóval* rokonítható (19. kép). Közös jellemzőjük a kúpos belső furat és a kúpos, peremgyűrűvel elválasztott hangtölcsér, amely jegyek a 17. század végi, korai kétbillentyűs oboán figyelhetők meg. Ezzel szemben a peremgyűrűs, hengeres furatú, tölcséres végű töröksíp az észak-afrikai és a közel-keleti zurna hangszertípussal rokonítható, amely az elnevezéséből ítélve az oszmán törökök által került magyar nyelvterületre. A török hangszertípusoktól a peremgyűrű kialakítása különbözteti meg, amelyet eredeti funkcióját elveszítve, csak díszítésként alkalmaznak. Eredeti funkciójában a reneszánsz kor fúvós hangszereinél jelent meg a peremgyűrű, és a toldalékelemek szét- és összenyomásával finomhangolást tudtak végezni a hangszereken.

A duplanyelves töröksíp és tárogató az 1800-as évek utolsó évtizedeiben kezd eltűnni a használatból, de az elnevezésében tovább élt, mert például a 20. század első évtizedeiben a Zemplén megyei Szűrnyegen (Sírník) a helyi cigányprímás „töröksípon” játszott, amely hangszer valójában egy 19. század végi német oboa volt. A töröksíp elnevezés a Bodroghöz északi részén általánosságban jelölte a nyelvsípokot, mint a klarinét vagy a schunda-tárogató.¹⁰⁹ Ez lehet a magyarázata Bakó Ferenc 1950-es Mikóházáról írt adatának, amely szerint az „ujheli töröksípok, igen jó muzsikus paraszt fiúk voltak”.¹¹⁰

A tárogató 1850-es évekbeli virágzása kapcsán Suck (a Zenészeti Lapok 1860. év I. évf.-ának lapjában három szerző háromféleképpen írja a nevét: 68. oldal – Szuck, 116. oldal – Suck, 365. oldal – Szuk) András a Nemzeti Színház oboistája másoltatta az egyik tárogatót egy Scripski nevű (neve szintén többféle írás-

¹⁰⁵ PICKEN 1975. 504.

¹⁰⁶ ŠIROLA-GAVAZZI 1930. 48, 59.

¹⁰⁷ ANONAYAKIS 1965.

¹⁰⁸ MIDGLEY 1996. 47.

¹⁰⁹ SUDÁR-CSÖRSZ 1996. 98.

¹¹⁰ BAKÓ 1951.

móddal szerepel), jó hírű budai hangszerkészítővel. Gábry György szerint Suck András tévesen egy korai formájú angolkürtöt másoltatott le.¹¹¹ Csörsz Rumen István szerint viszont a Beliczai-féle tárogatót másolták, angolkürt náddal megszólaltatva.¹¹² Mindenesetre Suck András 1859. december 8-án a Nemzeti Múzeum dísztermében, a rekonstruált tárogatóval népies dalokat, Tinódi szerzeményeket és a Kunok című opera egyik románcát előadva mérsékelt sikert aratott, mert a közönség kívánságára felmerülő Rákóczi-induló előadását kénytelen volt elutasítani.

1861-ben Suck András a hangszer billentyűzzel látta el, és a fogásrendszert a klarinét mintájára megváltoztatta. Azonban, mint az a Zenészeti Lapok 1861. évi 42. számából kiderül, sokan tiltakoztak az ősi magyar hangszer „mesterséges idomítása” ellen. Hajdú László a Zenészeti Lapok 1864. évi 16. számában „A tárogató tökéletesítése” című írásában a régi hangszerforma billentyűk nélküli, félhanglyukas tökéletesítését javasolja. Ezek után kereste meg Káldy Gyula, a Magyar Királyi Opera igazgatója és az Országos Magyar Királyi Zeneakadémia tanára Schunda Vencel József hangszerkészítőt, aki a cimbalom tökéletesítésével már nemzetközi hírnevet szerzett, hogy megalkossa a klasszikus zenei igényeknek is megfelelő új tárogatót.

IRODALOM

ANONAYAKIS 1965

Anonayakis, Fivos: Instruments de Musique populaires Grecs. Athéne, 1965.

APOR 1982

Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. Budapest, 1982.

BAINES 1977

Baines, Anthony: Woodwind Instruments and their History. London, 1977.

BAKÓ 1951

Bakó Ferenc: Zenekarra vonatkozó adatok. Mikóháza/Zemplén. Kézirat. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár ltsz.: 2418/24. [1951].

BÁRDOS 1980

Bárdos Kornél: Győr zenéje a XVII–XVIII. században. Budapest, 1980.

BÁRDOS 1984

Bárdos Kornél: Sopron zenéje a XVI–XVIII. században. Budapest, 1984.

BÁRDOS 1987

Bárdos Kornél: Eger zenéje. 1687–1887. Budapest, 1987.

BÁRDOS 1990

Bárdos Kornél: Toronyzenészek. In: Bárdos Kornél (szerk.) Magyarország zenetörténete. II. 1541–1686. Budapest, 1990.

¹¹¹ GÁBRY 1967. 252.

¹¹² SUDÁR–CSÖRSZ 1996. 97.

- BÁRDOS 1993
Bárdos Kornél: Székesfehérvár zenéje (1688–1892). Budapest, 1993.
- BÍRÓ 1969
Bíró Izabella: Tárogató. Magyar Nyelv, LXV. (1969) 207–211.
- BRAUER-BENKE 2007
Brauer-Benke József: Afrikai hangszerek. Budapest, 2007.
- DARVAS 1975
Darvas Gábor: Évezredek hangszerei. Budapest, 1975.
- DÚŽEK 1997
Důžek, Stanislav: Ľudový tanec. Pamiatky Múzeá, 1997/2. (1997) 43.
- ECSEDY 1960
Ecsedy Ildikó: A középkori népi hangszeres zene nyomozása régi magyar személyneveinkben. Magyar Nyelv, LVI. (1960) 85–91.
- ERDÉLYI 1904
Erdélyi László: A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. Magyar Nyelvtudományi Közlemények, XXXIV. (1904) 388–416.
- ÉRI 2001
Éri Péter: Adalékok a duda történeti névanyagának kérdéséhez a XV–XVIII. századi szótárirodalom tükrében. In: Agócs Gergely (szerk.): A duda, a fulya és a kanásztülok. Budapest, 2001, 251–265.
- ESZE 1955
Esze Tamás: Zenetörténeti adataink II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből (1703–1712). Zenetudományi Tanulmányok, 4. (1955) 73–75.
- FARMER 1936
Farmer, Henry George: Turkish instrument of musik in the seventeenth century. Journal of the Royal Asiatic Society, Part. I. January (1936) 1–43.
- FARMER 1991
Farmer, Henry George: „Ghayta”. In: Encyclopaedia of Islam. II. Leiden Brill, 1991. 1027–1028.
- FEJÉRPATAKY 1885
Fejérpataky László: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest, 1885.
- FINDURA 1894
Findura Imre: Rima-Szombat szabadalmas város története. Budapest, 1894.
- GÁBRY 1967
Gábry György: A tárogató. Folia Archaeologica, XVIII. (1967) 250–262.
- GÁBRY 1969
Gábry György: Régi hangszerek. Budapest, 1969.
- GÁBRY 1978
Gábry György: A tárogató. Magyar Zene, XIX. (1978) 368–369.

- GALAVICS 1987
Galavics Géza: Művészettörténet, zenetörténet, tánc történet. (Muzsikás és táncbrázolás 1750–1820 között.) Ethnographia, XCVIII. (1987) 160–204.
- GALPIN 1965
Galpin, W. Francis: Old English Instruments of Music. London, 1965.
- GYÖRFFY 1972
Györffy György: Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. Történelmi Szemle, 15. (1972) 261–320.
- HARASZTI 1918
Haraszi Emil (szerk.): Daliás idők muzsikája. Budapest, 1918.
- HARASZTI 1926
Haraszi Emil: Hangutánzás és jelentésváltozás az egyetemes és a magyar hangszer-történetben. Budapest, 1926.
- HARASZTI 1934
Haraszi Emil: II. Rákóczi Ferenc a zenében. In: Lukinich Imre (szerk.): Rákóczi emlékkönyv. II. Budapest, 1934.
- KERESZTÚRY–VÉCSEY–FALVY 1960
Keresztúri Dezső – Vécsey Jenő – Falvy Zoltán: A magyar zenetörténet képek-könyve. Budapest, 1960.
- KIRÁLY 1987
Király Péter: Adalékok XV–XVII. századi hangszer-terminológiánk kérdéséhez. In: Berlász Melinda – Domokos Mária (szerk.): Zenetudományi dolgozatok. Budapest, 1987. 29–51.
- LAJTHA 1992
Lajtha László: A tárogató vándorútja Perzsiából Európába. I. In: Berlász Melinda (szerk.): Lajtha László összegyűjtött írásai. Budapest, 1992. 189–233.
- LAKATOS 1881
Lakatos Ottó: Arad története. Arad, 1881.
- MÁTRAY 1984
Mátray Gábor: A muzsikának közönséges története és egyéb írások. Budapest, 1984.
- MIDGLEY 1996
Midgley, Ruth (főszerk.): Hangszerek enciklopédiája. Budapest, 1996.
- PAIS 1975
Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Budapest, 1975.
- PAP 1994
Pap János: A hangszerakusztika alapjai. Budapest, 1994.
- PAPP 2004
Papp Géza: A török hódoltság krónikásai. In: Kárpáti János (szerk.): Képes magyar zenetörténet. Budapest, 2004.
- PÁVAI 1993
Pávai István: Az erdélyi és a moldvai magyarság népi tánczenéje. Budapest, 1993.

- PICKEN 1975
Picken, Laurence: Folk Musical Instruments of Turkey. London, 1975.
- RAUPP 1966
Raupp, Jan: Sorbishe Musik. Bautzen, 1966.
- RÉSŐ 1867
Résző Ensel Sándor: Magyarországi népszokások. Pest, 1867.
- RÉTHEI 1918
Réthei Prikkel Marián: A tárogató síp eredetisége. Magyar Nyelvőr, 47. (1918) 1–8.
- SÁROSI 1998
Sárosi Bálint: Hangszerek a magyar néphagyományban. Budapest, 1998.
- SCHUNDA 1907
Schunda Vencel József: A cimbalom története. (Függelék: A tárogató.) Budapest, 1907.
- ŠIROLA–GAVAZZI 1930
Širola, Božidar – Gavazzi, Milovan: Muzikolški rad etnografskog Muzeja u Zagrebu. Etnografski prikaz pive i drobnjaka. Zagreb, 1930. 191–205.
- SUDÁR–CSÖRSZ 1996
Sudár Balázs – Csörsz Rumen István: „Trombita, rézdob, tárogató”. A török hadizene és Magyarország. Enying, 1996.
- SUPKA 1906
Supka Géza: Régi hangszerekről. Zenelap, 16. (1906) 3.
- SZABOLCSI 1959
Szabolcsi Bence: A XVII. század magyar főúri zenéje. In: Szabolcsi Bence (szerk.): A magyar zene évszázadai. I. Budapest, 1959.
- SZAMOTA–ZOLNAY 1902–1906
Szamota István – Zolnay Gyula: Magyar oklevél-szótár. Budapest, 1902–1906.
- SZEKERES-FARKAS 2004
Szekeres-Farkas Márta: A királyi udvarok zenéje. In: Kárpáti János (szerk.): Képes magyar zenetörténet. Budapest, 2004.
- TESZ I. 1967
Benkő Loránd (főszerk.): Történeti-etimológiai szótár. I. Budapest, 1967.
- TESZ III. 1976
Benkő Loránd (főszerk.): Történeti-etimológiai szótár. III. Budapest, 1976.
- TÓTH 1899
Tóth Béla: Magyar ritkaságok. Budapest, 1899.
- VISKI 1934
Viski Károly: Hangszerek. In: Györffy István – Viski Károly (szerk.): A magyarság néprajza. II. Budapest, 1934. 432–438.
- ZOLNAY 1977
Zolnay László: A magyar muzsika régi századaiból. Budapest, 1977.

History of the Hungarian Double Reed Instrument

– József Brauer-Benke –

Resume

In our days, the terms 'popular' and 'national' often get mixed up. However, ethnography has long demonstrated that popular culture can much better be identified in differentiating the various regions. Therefore, in vain are we familiar with the fact that, e.g. the Transdanubian long flute type of instrument with 3+2 finger holes has been preserved only in the circles of the Hungarian speaking shepherds living in Transdanubia, the instrument cannot be considered a national one. As opposed to that, the double reed instrument of the Kuruts times and the subsequent single reed Schunda instrument were fully supported by national politics of the era, so national fame was attributed to them.

Taking ethnographic analogies into account, the early double reed Hungarian instrument types without keyboard, considering their structure and names, can be related to the Croatian 'taroro' or the Sorb 'tarakawa'. Their common characteristics is the cone-shaped inner bore-hole and the bell-shaped acoustic funnel separated with an O-ring, which characteristics can also be observed on the early oboe with two keys, of the late 17th century. Since historic evidence shows that the origin of reeds of the Hungarian double reed instrument type can be dated back to the 11th century, this instrument type must have been used for several centuries. Due to this and its military function during the Kuruts times, Reform Age politics may have been excused for feeling that this instrument was suitable for expressing Hungarian national character. However, to achieve that, the instrument had to be transformed and to be developed so that it could meet the musical demands of the era, through which the Schunda single reed instrument could worthily become a Hungarian national musical instrument. It should also be noted that, concerning other viewpoints as well, due to its prevalence among the shepherds, in addition to being Hungarian, the instrument can be considered Transilvanian Romanian and Southern Slav as well. Therefore, it should be emphasized that, as to musical instruments, the adjectives 'popular' and 'national' can only be used when considering certain given respects.

*Bauer-Benke József
Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem
H-1061 Budapest, Liszt Ferenc tér 8.
E-mail: brauerbenke@gmail.com*

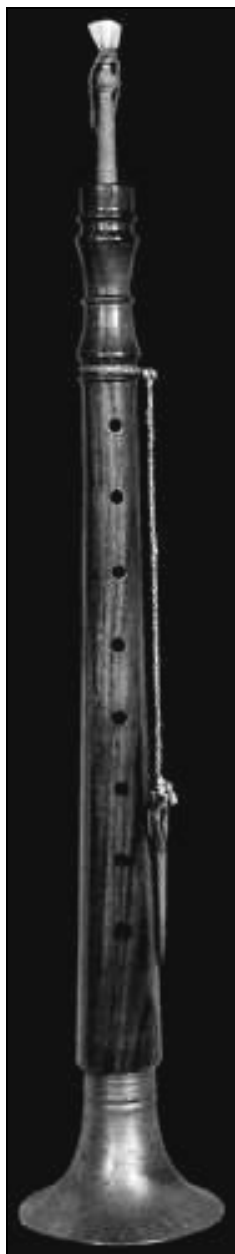
1. kép.
Salmej – Cantigas de Santa Maria, 1280–1283

3. kép.
Zurna (Törökország)

2. kép.
Zurla (Macedonia)

4. kép.
Shenai (Afganisztán)

5. kép.
Suona (Kína)

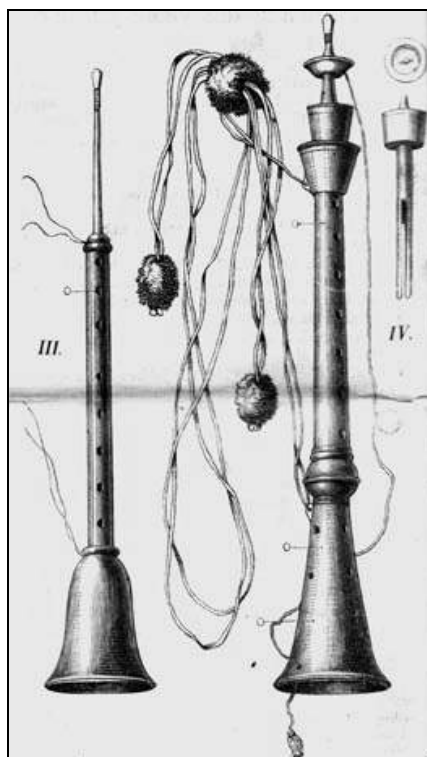
6. kép. Mizmar (Egyiptom)

7. kép. A gyulai töröksíp

8. kép. Atyaisten zenélő angyalokkal, 1510

9. kép. Tárogatók (Magyar Nemzeti Múzeum)

10. kép. Kapronca – Justus van der Nypoort, 1686

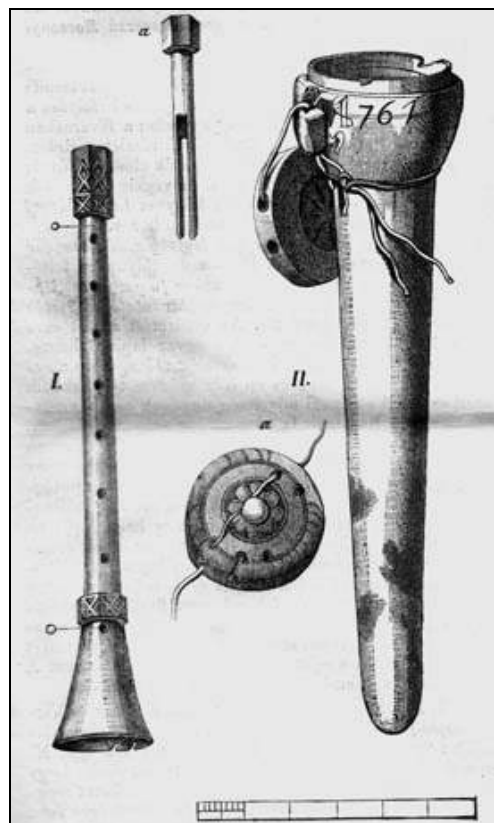
11. kép. Sípós – Martin Engelbrecht, 1743–1750

12. kép. Kuruc ezredsispos – Martin Engelbrecht, 1743–1750

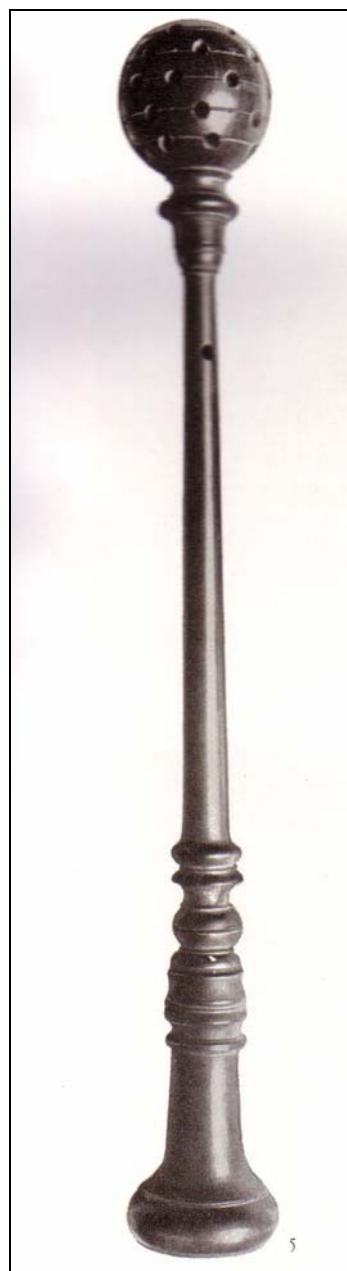
13. kép.
Oetinger – tárogató sípos,
1770

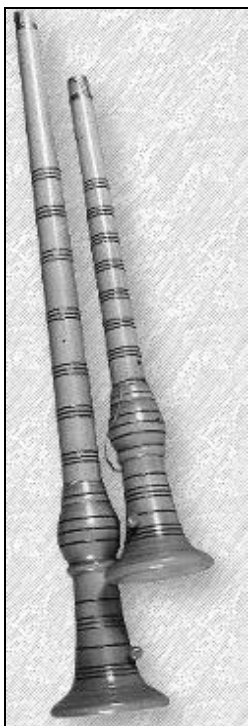
14. kép. Tárogató
(Magyar Nemzeti Múzeum)

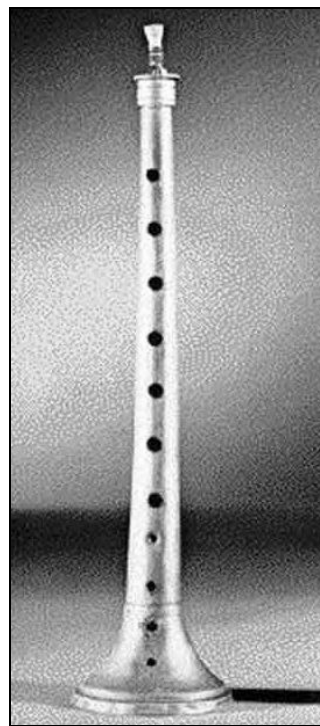
15. kép.
Beliczai-tárogató

16. kép.
Eunuch síp – mirliton

17. kép.
Sopila (Horvátország)

18. kép.
Karamouza (Görögország)

19. kép. Piffero (Itália)

DOKUMENTUMOK
A BÉKÉS-TARHOSI ÉNEKISKOLA (1946–1954) ÉLETÉRŐL
DR. GYARMATH OLGA HAGYATÉKÁBAN

– S. Turcsányi Ildikó –

2007. június 13-án, 83 évesen elhunyt dr. Gyarmath Olga nyugalmazott gimnáziumi tanár, a Tarhosi Énekiskola egykori pedagógusa, a Békés-Tarhosi Baráti Kör titkára, később alelnöke. Kérésének megfelelően hagyatékának egy része, mintegy 500 db értékes dokumentum, a Békés Városi Jantyik Mátyás Múzeum történeti gyűjteményébe került.

Gyarmath Olga 1923. szeptember 27-én Zalaegerszegen született, Nagyváradon szerzett tanítói oklevelet. A háború alatt családjával Ausztriába menekült. Salzburgban egy börgyárban dolgozott kétéves munkásként. 1947–1954 között Gulyás György hívására a Tarhosi Énekiskola tanára lett. Az Énekiskola feloszlása után a Dunántúlon vállalt munkát, közben Budapesten magyar-történelem tanári szakos egyetemi diplomát szerzett, a nyelvtudományokból doktorált. 1977-ben visszatért Békésre, a Szegedi Kis István Gimnáziumban tanított. Segítője volt a Békés-Tarhosi Zenei Napok szervezőgárdájának. A Békés-Tarhosi Baráti Körnek titkára, később alelnöke; a BÉTAZEN keretében működő „Szép Magyar Beszéd” tanár-továbbképző tanfolyam szervezője, előadója lett. 2001-ben jelent meg önéletrajzi indíttatású könyve, „Tudsz-e Tarhosért lelkesedéssel dolgozni?” címmel. Munkásságát, életművét 1989-ben Békés Városért kitüntetéssel, 2004-ben a Magyar Köztársaság Bronz Érdemkeresztjével ismerték el.

Múzeumunkba került hagyatékának legértékesebb része a Gulyás György által alapított, az ország első állami ének- és zenei általános iskolája rövid működési idejéből (1947–1954) származó dokumentumanyag. A Kodály-elveken alapuló iskola a vidéki tehetséges gyermekeket kívánta felkarolni. „A békés-tarhosi iskolaalapítás azt a célt szolgálta, hogy felkutassa az arra érdemes zenei tehetségeket, főleg a vidéki gyerekeket, és biztosítsa számukra a tanulás, a zenei képzés és továbbtanulás lehetőségét” – ahogyan maga Gyarmath Olga vallotta.¹ Az évtizedeken át megőrzött iskolai füzetek, dolgozatok, rajzok a diákok mindennapi életét mutatják be, míg a tanmenetek, tanári feljegyzések, meghívók, tájékoztatók, egyéb hivatalos iratok az iskola működéséről tudósítanak. E pótolhatatlan értékű iratanyag egyes darabjait igyekszünk ezúttal ismertetni, lehetőleg kronologikus rendben.² A dokumentum természetétől, tartalmától függően esetenként annak teljes szövegét is közzétesszük,

¹ GYARMATH 2001. 25.

² Ezúton köszönöm lektoromnak, Bencze Lászlóné dr. Mező Juditnak lektori véleményében adott hasznos jótanácsait, szíves támogatását.

hiszen ezek szóhasználat, stílusa, hangulata egyfajta lenyomata az adott korszak társadalmi, politikai viszonyainak, elvárásainak. Bár Gyarmath Olga hagyatékában nagy mennyiségű fotó is szerepel, ezek nagy része már megjelent az énekiskoláról szóló könyvekben, így közzétételük megismétlésétől inkább eltekintünk.

Az emléktárgy tarhosi iskolára vonatkozó részének legkorábbi keltezésű darabja³ Gulyás György gépelt megnyitóbeszéde, melyet 1947. február 15-én, a tarhosi Énekiskola ünnepélyes megnyitása alkalmával mondott. A sárgult lapokon megőrződött beszédet maga Gulyás György már teljes egészében közölte „Bűneim... bűneim?” című könyvében,⁴ így abból most nem idézünk.

Találunk a hagyatékban több tanulónévsort, időrendben első egy „K i m u t a t á s 1947. évi július 20-án, és augusztus 10-én megtartott képességvizsgálaton⁵ felvett tanulókról”. Bár a lista láthatóan nem teljes, csupán egyetlen lapja⁶ maradt meg 107 gyermek adataival, néhány következtetés azonban így is levonható belőle. A jelentkezett gyermekek nagyobb része (77,2%) Békés megyei, közülük 16 békési és 2 tarhosi diák is van. A szomszédos megyék viszonylatában érdekes jelenség, hogy míg Csongrádból és Hajdú-Biharból csupán 1-1 nevet, addig Jász-Nagykun-Szolnok megyéből 13 nevet találunk a névsorban, összességében pedig a szomszédos megyékből jött a felvételizők 15,2%-a. Vagyis a leendő diákok 92,4%-a viszonylag közelről érkezett az Énekiskolába. A legtávolabbi település a Baranya megyei Vokány, de Budapestről (1 fő), Pest megyéből (2 fő) és Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből (2 fő) is jöttek. Igen nagy a képességvizsgán elért ponteredmények szórása, 18 ponttól 36 pontig terjed a határ. A lista legismertebb neve Szokolay Sándor zeneszerző, aki a líceum I. osztályába kérte felvételét, és a vizsgán az egyik legmagasabb eredményt, 36 pontot ért el.

Neve szerepel egy másik listán⁷ is, Bencze László és Mező Imre neve mellett, amely „A Békés-tarhosi állami ének és zenei szakirányú Líceum érettségizett tanulók adatai”-t tartalmazza, kelt 1950. július 2-án. A 9 érettségizett diákot felsoroló iraton a tanuló neve mellett szociális származását, a szülők foglalkozását, a tanuló lakcímét jegyezték fel, valamint azt is, hogy az illető tovább akar-e tanulni. Ebben az oszlopban kivétel nélkül „igen” szerepel. A diákok több mint fele, 5 fő értelmiségi származású, 4-nek az egyik szülője tanító. Hárman munkás környezetből jöttek, és csak egyikük szülei parasztok.

Őrünk még egy 1951. július 23-án kelt kimutatást⁸ az I. gimnáziumba felvettekről, melyet az igazgató megbízásából Holló Sándor tanár terjesztett fel a Megyei Tanács Oktatási Osztálya számára, Csete József előadónak címezve. A névsorban a tanuló neve mellett annak szociális kategóriáját, lakhelyét és a fizetendő

³ JMM.BT. 2007.1.143.

⁴ GULYÁS 1988. 43–45.

⁵ A képességvizsgálatról részletesebben: CSENDE 1976. 34.

⁶ JMM.BT. 2007.1.124.

⁷ JMM.BT. 2007.1.160.

⁸ JMM.BT. 2007.1.159.

juttatást tüntették fel. Láthatóan az Énekiskola híre országosan elterjedt, a diákoknak már csak alig több mint a fele (10 fő, 53%) Békés megyei, további 21% a szomszédos megyékből érkezett, de jöttek Bács-Kiskunból (Ordasról 1 fő), Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből (Miskolcra 1 fő), Újpestről, Szabolcs-Szatmárból (Nyírbátorból 1 fő), míg a legtávolabbról beiratkozott elsős Pápáról való. A szülők foglalkozását tekintve a megoszlás igen egyenletes, 7–6–6, vagyis a diákok $\frac{1}{3}$ -a értelmiségi, $\frac{1}{3}$ -a munkás és $\frac{1}{3}$ -a paraszt származású. Igen érdekes a fizetendő térítés megoszlása, a tanulók több mint $\frac{1}{3}$ -a (7) ingyenességet kapott. Esetükben nagyjából azonos számú az értelmiségi, munkás vagy paraszt származású. Körülbelül ugyanennyien, 8-an a legalacsonyabb térítési díjat, 50 forintot, míg ketten 100, szintén ketten pedig 150 forintot fizettek, ez utóbbiak szülei munkások voltak.

Az iskolai oktatásról némi információt ad a gyűjteményben található két órarend, melyeket Gyarmath Olga osztályfőnökként jegyzett. Az egyik⁹ 1949. VI. óra keltezett, a VII. osztály órabeosztását az igazgató, Gulyás György is jóváhagyta aláírásával (1. kép). A tanítási idő heti 6 nap (hétfő–szombat), 3 napon 4, a másik 3 napon 5 órája volt a diákoknak. Ez a 27 óra nagyjából megfelel az általános iskola hetedik osztályában most kötelező 28 órának, az órák összetétele azonban több szempontból különbözik. Heti 5 órában tanulták a gyerekek a magyar nyelv és irodalom tantárgyat, heti 1 történelem, 2 földrajz, 3 fizika, 3 számtan, 2 rajz, 2 testnevelés, 3 gazdaságtan (zárójelben megjegyezve: kézimunka) órájuk volt. Az órarendben szerepel heti 1 óra szabad beszélgetés, és heti két óra „Az ember élete” (talán biológia) tantárgy, valamint egy vallásóra is. Ami meglepő, hogy ebben a hivatalos táblázatban csupán 2 énekórát tüntettek fel. Van viszont egy másik¹⁰ iratunk, „Az Országos Állami Ének és Zenei Körzeti Általános Iskola helyi óraterve 1950 évre”, amelyben kissé más beosztással találkozhatunk, többek között az előbbi esetben hiányolt nagyszámú énekórával. Természetesen minden évfolyam óraszámát közlik, minket azonban csak a hetedikesek időbeosztása érdekel. Itt összességében már 36 óra szerepel (nyilván ez délutáni elfoglaltságot is feltételez), magyarból heti 6, történelemből 2, földrajzból 2, fizikából 4, számtanból 3, rajzból 2, testnevelésből heti 1 óra. Az „ember élete” (biológia?) 2, szabad beszélgetés heti 1 órában folyik, és újdonságként találkozunk heti 3 óra orosz nyelvi oktatással is. Énekiskolához méltóan helyrebillen az ének-zene oktatásának kérdése is heti tíz órával, az alábbi megoszlásban: 4 ének, 2 társas zene, 2 zongora és 2 második hangszeres óra.

A gyűjteménybe került még egy keltezés nélküli és szignálatlan órarend¹¹ is, melyen összességében 24 ének-zenei foglalkozást tüntettek fel. Mivel ez sehogy sincs összhangban a feldolgozásokban¹² közölt, központilag elfogadott, osztályonkénti heti 9, illetve 10 zeneórával, úgy gondoljuk, talán a szaktanárképzőre vonatkozik:

⁹ JMM.BT. 2007.1.197.

¹⁰ JMM.BT. 2007.1.121.

¹¹ JMM.BT. 2007.1.113.

¹² CSENDE 1976. 119, 138, 140.

	Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat
8-9	Ének- gyakorlat	Népzene	Művészet- eszt. - krit. ¹³	Zeneelmélet	Politikai előadások, Alkotmány-tan	Módszertan
9-10	Zene-elmélet	Zene-elmélet	Népzene	Énekgya- korlat		Módszertan
10-11	Zenetörténet	Ének- gyakorlat	Hangképzés	Transzp. Part. olv. ¹⁴		Ének- gyakorlat
11-12	Transzp. part. olv.	Karvezetés	Zenetörténet	Karvezetés		Zene- elmélet
12-1	Zongora		Karvezetés	Zongora		Énekkar

Őrünk egy kisebb, kézírással készült beosztást¹⁵ is, a dátum és aláírás nélküli lapocska valószínűleg a zongoragyakorlásra vonatkozhat (2. kép).

IV. gimn.	Gyakorló beosztás						
	hétfő	kedd	szerda	csütörtök	péntek	szombat	vas.
Hegedűs Ilona		d.u. 2-3		d.u. 2-3		d.u. 2-3	
Hubai Etelka		d.u. 3-4		d.u. 3-4		d.u. 3-4	
Kóti Jolán	Este 8-9		Este 8-9		Este 8-9		
Pap Éva	Este 6.15-7.30	d.u. 3.15-4.30	Este 6.15-7.30	Este 6.15-7.30	d.u. 3.15-4.30	d.u. 3.15-4.30	
Somogyi Róza	d.u. 6-7		d.u. 6-7		d.u. 6-7		d.u. 3-4
Szánthó Ilona	d.u. 5.30-6.30	Reggel 6-7	d.u. 5.30-6.30	d.u. 5.30-6.30	Reggel 6-7	d.u. 6.30-7.30	
Tamás Magda	Este 6.30-7		Este 6.30-7		Reggel 6.30-7		
Urbán Erzsébet	Este 8-8.30	Reggel 5.50-6.10	Este 8-8.30	Reggel 5.50-8.30	Este 8-8.30	Reggel 5.50-8.30	
III. gimnázium							
Túri Margit				Reggel 6-7			
Brassó Erzsébet	Reggel 6-7		Reggel 6-7				
Kismarton Júlia						Reggel 6-7	

¹³ Művészet- eszt.- krit. = Művészet – esztétika – kritika.

¹⁴ Transzp. = Transzponálás (zenemű áttétele más hangnembe).
Part. olv. = Partitúra olvasás.

¹⁵ JMM.BT. 2007.1.169.

Az időpontokból azt is megtudhatjuk, hogy a gyerekeknek már reggel 6-tól (sőt 5.50-től) esetenként este kilencig folyamatosan volt elfoglaltságuk. Mindezt azonban szívesen vállalták, amint azt Gyarmath Olga önéletrajzi ihletésű könyvében¹⁶ olvashatjuk: „Nálunk a nap hivatalosan a hat órai ébresztővel kezdődött. A derengésben már élet volt, fények és hangok. Alig szólalt meg a kisharang, a zongoragyakorlók megteltek gyerekekkel. Nem kellett őket biztatni a gyakorlásra. »A zongoraházakra« – ahogy ezt az épületet hívni szoktuk – különben is büszkék lehetünk. Romépületként örököltük, valaha istálló lehetett, és mi hoztuk tető alá.”

Nemcsak a korabeli tarhosi mindennapokra, de az egész korszakra jellemző az a havi nevelési értekezletről készült¹⁷ jegyzőkönyv, melyet éppen ezért teljes terjedelmében közlünk. A nagyrészt ideológiai indíttatású hozzászólások között információkat találunk különböző tantárgyak oktatási módszeréről is, az ének- és zene-tanításról, a népdalok fontosságáról. Gulyás György egyszer megemlíti azt is, hogy a Tarhoson végzett diákokat szívesen fogadják a Zeneakadémián.

J e g y z ő k ö n y v

A Békés-tarhosi Országos Állami Ének és Zenei Szakirányú Gimnázium és Körzeti Általános Iskola nevelőtestületének 1950. december 14-én megtartott december havi nevelési értekezletéről.

Jelen vannak a tantestület tagjai, továbbá a békési iskolák képviselői.

Igazoltan távol: Szabó András, Pieke Edit, Ádám Sándorné.

Az igazgató megnyitja az értekezletet és ismerteti a 1033-2-2/1950. sz. rendeletet, amely a dec. havi nevelési értekezletet dec. 20–23. között kellene megtartani, de tekintettel arra, hogy későn kaptuk meg az értesítést, az időpont elhalasztása nem áll módunkban. Felkéri Varga Klárát, tartsa meg előadását.

Varga Klára: „A szocialista hazafiasságra való nevelés.” Előadásában a Köznevelés, Andics Erzsébet: Munkásosztály és nemzet és Zsdánov: „A művészet és filozófia” könyvek alapján általánosságban ismerteti a kérdést. 1./ Mi a haza, 2./ A nacionalizmus. 3./ Mi a kozmopolitizmus? 4./ A szocialista nemzetiség. 5./ A szocialista hazaszeretet jellemző vonásai. Előadása végén kéri a jelenlevőket, hogy a formális meghatározásokat konkrétumokkal támasszák alá.

Az igazgató felkéri a tantestület tagjait, hozzászólásaikban igyekezzenek rámutatni arra, hogy saját tantárgyukban mivel szolgálják a szocialista hazafiasságra való nevelést, és a felhozott esetben annak melyik alkotóelemét fejlesztették a tanulóknak.

¹⁶ GYARMATH 2001. 58.

¹⁷ JMM.BT. 2007.1.119.

Dr. Mező Imre elmondja, hogy a földrajz tanítás a szocialista hazaszere-tetre való nevelésre sok lehetőséget nyújt. Minden országgal kapcsolatban megbeszéljük, melyik táborhoz tartozik. Összehasonlítja a régi és új földrajz-tanítást, helytelennek találja a Kelet és Nyugat-Európa megkülönböztetést. A földrajzi tények változása nem döntő módon befolyásolja a társadalom válto-zásokat. Újságcikkeket ügyesen felhasználhatunk.

Gulyás György: ne csupán a régi és új tanítás közötti különbséget emeljük ki, hanem számoljunk be konkrét formában arról, hogy saját tárgyunk kere-tén belül hogyan szolgáljuk az új ember nevelését, és hazafiasságának kiala-kulását.

Varga Klára: ne gondoljunk nagy dolgokra, az iskolai élet minden apró megnyilvánulása hozzájárul a hazafiasságra neveléshez.

Bíborka Rózsa: össze kell kapcsolni a tanítást az élettel. Pl. az emeletes törtek egyszerűsítését hasonlítsuk ahhoz, hogyan könnyíti meg a dohánygyári munkás munkáját az olyan fémlemez, amelyiken száz mélyedés van, így a munkás minden mélyedést kitölt cigarettával és így számlálás nélkül pontosan száz cigaretta van a dobozban. A magasabb matematika példájánál, amelyekre több megoldás van, de egy a legcélravezetőbb, felhívhatjuk a figyelmet arra, hogy az újítók is ilyen célszerű megoldást találtak az iparban.

Pető Klára: a számtantanítást fel lehet használni a fegyelem kialakítására. A fizikával kapcsolatban rá kell mutatnunk arra, hogy az ember le tudja győzni a természetet; ezáltal akaratra és munkára való nevelést végzünk.

Kapás Géza: a hazafiság kapcsolatban van az imperializmus megdöntésé-nek kérdésével. Meg kell mutatnunk a gyermeknek a szocialista társadalom felsőbbrendűségét, így a gyermek lelkesedik az eddig elért eredményekért és ő is tevékeny részesévé akar lenni a szocialista építésnek. Aktuális újságcik-kekkel, az államok kölcsönös kereskedelmi szerződéseinek ismertetésével felhívjuk figyelmüket a proletár nemzetköziségre. Számtanórán számadatok-kal bizonyítjuk be a kapitalista államok hanyatlását.

Bíborka Rózsa: Azt hallottuk, hogy „kozmpolita az is, aki nem veszi tu-domásul a szovjet eredményeket, és ugyanakkor kritika nélkül fogad el min-dent, ami nyugatról jön”. A számtannal kapcsolatban az volt eddig a helyzet, hogy elhallgattuk a keleten elért eredményeket. Ki hallott pl. Lobacsevszkijről, aki Bolyaival és Gausszal egyidőben felfedezte a nem-euklideszi geometriát? Vagy: Euler tétele szerepelt az érettségi tételek között, mégis kevesen tudják, hogy a szentpétervári Akadémia matematikai osztályának igazgatója volt.

Gulyás György: az említett tárgy a szocialista hazafiság melyik alapelem-ének kifejlesztésére szolgál?

Bíborka Rózsa: a természet legyőzése, akarat, kitartás.

Czeizner Katalin: a szomszéd népek zenéjének oktatásával kapcsolatban sok alkalom nyílik a szovjet hazafiság megbeszélésére. A zongora tanítása alkalmas a szocialista ember tulajdonságainak kifejlesztésére, pl. kritika, önkritika, önállóság. A versenyt szeretik a gyerekek, de tudatosítani kell a verseny célját.

Gulyás György: a zenetanításban Tarhoson a zongora-oktatásnak volt a legtöbb nehézsége, mégis az Akadémián szívesen fogadják a tőlünk kikerült gyerekeket, mert nem tudnak nagyon sokat, de amit tudnak, azt alaposan tudják, önállóak.

Mező Imréné beszámol arról, hogy az énektanítással kollektív munkára szoktatja a gyerekeket. Igyekszik ránevelni a tanulókat a szocialista tulajdon megbecsülésére.

Kulcsár Erzsébet: Az orosz olvasmányokkal kapcsolatban is lehet szocialista tulajdon megbecsülésére nevelni. Pl. a „Találkozás Sztálinnal” c. olvasmány után kiemelhetjük, hogy a szovjet repülő áldozatok árán is megőrizte a repülőgépet; mi is vigyázzunk a szocialista tulajdonra. Hegyi Gyuláné cikkével kapcsolatban megjegyzi: helytelennek tartja, hogy az órából sok időt vegyen el az ideológiai nevelés, mert a szocialista ember alapvető tulajdona a szaktudás.

Gyarmath Olga: a történelem órákon fel kell hívnunk a gyerekek figyelmét arra, hogy a nép maga kormányozza életét, így munkájukkal a saját életkörülményeik javulását is előmozdítják. A tarhosi iskola nehéz körülmények között indult meg, a gyerekek látták a fejlődést, sokszor maguk is dolgoztak, így tudtunk jó eredményt elérni. Osztályának tanulmányi eredményét a kollektív felelősség tudatosításával próbálja javítani.

Pető Klára: a kollektív felelősség hangoztatása mellett ne felejtkezzünk meg az egyéni felelősségre való nevelésről.

Gulyás György: az egyéni felelősségre való nevelés központi problémánk.

Holló Sándor: az énektanításban megkülönböztethetünk közvetlen és közvetett nevelést. Közvetlen nevelés a mozgalmi dalok tanítása, közvetett a népdaltanítás, amely a hazai nyelv és kultúra megismerésének egyik fontos útja. Mi a különbség narodnyicizmus és a népdal fontosságának kiemelése között? A haladó népdaltanítás nem emeli mindenek fölé a parasztság szerepét, sőt kihangsúlyozza, hogy az ötfokúság nem pusztán magyar sajátosság. Rámutathatunk arra is, hogy a népi kultúra felvirágzását mennyire elősegíti a Szovjetunióban a szocialista államrendszer. – A zenetanulás kitartó munkát kíván, ezért jellemnevelő hatású. Egyéni felelősségre nevelés: a tanuló párnak tudnia kell, hogy párja miért nem tanult.

Gulyás György: a narodnyicizmussal kapcsolatban idéz a Thomson-Klingender könyvből, amely szerint más az előkelők és más a nép szépség-ideálja. A népdal nemcsak zeneileg, hanem tartalmilag is nevel, realisabb és életszerűbb, mint az úri „magyar nóta”.

Szűdnyé: az új zene fő jellemvonása a magas eszmei tartalom. Minden órán előjátszik a gyerekeknek orosz zeneszerzők műveiből, így is szolgálja a szocialista hazaszeretet kifejlődését.

Gulyás György: a népdal kérdésével kapcsolatban megemlíti, hogy az is az internacionalizmus-patriotizmus problémájához tartozik. A népdal és zene érzelmileg erősíti a tanulók hazafiságát és internacionalizmushoz segít.

Veres Katalin: az irodalom-tanítás során párhuzamot kell vonnunk múlt és jelen között. Ki kell emelnünk, hogy a szocialista hazaszeretethez hozzátartozik az ellenség gyűlölete is.

Az igazgató felkéri a vendégeket, szóljanak hozzá a tárgyhoz vagy tegyék meg észrevételeiket. Megemlíti Takács István kérdését: hogyan alakítjuk ki a munkafegyelmet? Elmesél egy esetet a tarhosi iskola történetéből, amikor az új gyerekek egy közös munka alkalmával találták meg helyüket a régiek között. Ha a közös munkához szükséges összetartozás érzése megvan, a nevelő és a gyerekek kapcsolatán múlik nagyrészt az egyes tárgyak szeretete.

Takács István: beszámol a tantestületükben folyó fizikatanítás eredményességének okairól. (Gyakorlati tanítás.)

Kulcsár Erzsébet: a IV. líceum magyar óráin a szemináriumszerű feldolgozási móddal sikerült a gyerekek munkakedvét növelni.

Holló Sándor: a nevelő lelkesedése megszeretteti a tárgyat a tanulókkal.

Czeizner Katalin: engedni kell, hogy a tanulók egyéni munkájának nagy része legyen az órán.

Dudkon László: beszámol arról, hogyan sikerült az ötfokú tankönyv segítségével megkedveltetni az énektanítást.

Vég Lászlóné: az egész gyűlés lefolyása tanulságos volt. A tarhosi kartársak tudják az ideológiát. Különösen tetszett az, hogy az igazgató kartárs állandóan a konkrétumok felé terelte a vitát. Az egyéni felelősségre való nevelést fontosnak tartja a kollektív felelősség mellett.

Gulyás György hangsúlyozza, hogy nem akartunk kirakat-értekezletet rendezni, amit a kartársak láttak, itt alakult ki.

Holló Sándor szeretné tudni, hogy azokban az iskolákban, ahol nincs diákothon, és így a kollektív nevelés korlátozott, hogyan fejlesztik ki az egyéni felelősséget?

Gulyás György: erre a kérdésre alapos és kimerítő választ csak egy másik tapasztalatcsere alkalmával kaphatunk, mert az itt jelen levő kartársak erre a kérdésre nem készülhettek fel, így a többi kartárs tapasztalatairól nem számolhatnak be.

Az igazgató kéri a tarhosi tantestületet, hogy tanmenetükbe írják be minden hónapra előre, a szocialista hazaszeretet melyik vonását akarják a tanulóknak kifejleszteni.

Az igazgató megköszöni a berkei vendégek látogatását, és kéri őket, hogy ők is hívják meg a tarhosi tantestületet hasonló tapasztalatcserére.

A gyűlést bezárja.

Kmf.

igazgató	jegyző
A tantestület tagjai:	
Czeizner Katalin	Dr. Mező Imréné
Papp László	Szűdnyé Dános Lili
Ádám Sándor	Kollonay Zoltán
Gyarmath Olga	Holló Sándor
Kulcsár Erzsébet	Dr. Mező Imre
Varga Klára	
Veres Katalin	

Az intézmény gazdálkodására utaló, ceruzás kézírással készült dokumentumunk¹⁸ is van, „Állami Zenei Gimnázium és Konzervatórium Békés-Tarhos” fejléccel, 1952. I. 5-i dátummal, „Összesítés kiadási alrovatokról 1951 dec. hóban” címmel. Az irat rovataiban az intézménynek kiutalt ellátmányokat, a bruttó és a nettó felhasználást, valamint a maradványt tüntették fel, így megtudhatjuk, hogy az Énekiskola 1951 végén + 41 828 forinttal zárta a pénzügyi évet.

A következő versenyfelhívásokból az iskola belső életéről, a diákokkal szembeni tanulmányi és magatartásbeli elvárásokról kapunk információkat, kissé beleláthatunk abba is, milyen lehetett az a „tarhosi szellem”. Az egyik¹⁹ 1951-ből származik (3. kép).

¹⁸ JMM.BT. 2007.1.166.

¹⁹ JMM.BT. 2007.1.136.

F e l h í v á s

Versenyt indítunk szept. 26-tól kezdődően a negyedévi ellenőrző értekezletig az összes közép és általános iskolai osztályok között a „Bartók Béla tanulócsoport” cím elnyeréséért.

Verseny szempontok:

1. Magatartás: Fegyelem az óráközi szünetben.
Fegyelem az órák alatt.
Osztály rendje (dekorálás, díszítés)
Az iskola felszerelésének kímélése.
Magatartás a nevelőkkel, hivatalsegédekkel, tanulótársakkal szemben.
Tanszerek rendben tartása.
Szolgálati kötelességteljesítés
Külső megjelenés.
2. Tanulmányi eredmény
3. Mulasztás, késés, gyakorlók pontos megtartása.
4. Lemorzsolódás

A győztes osztály részére a névadás alkalmával hangversenyt rendezünk.

Békés-Tarhos, 1951. szept. 26.

Mánya Éva
igazgatóhelyettes

A következő évben²⁰ is versenyt hirdettek:

A verseny szervezeti szabályzata.

„Novikov” tanulócsoport név elnyeréséért 1952. január 7-én újabb versenyt indítunk be.

Verseny pontok:

1. Tanulmányi eredmény
2. Óra alatti magatartás
3. Sorakozás, bevonulás
4. Késés
5. Gyakorlás elmulasztása.

²⁰ JMM.BT. 2007.1.57.

6. Egyéb. Ide tartozik a felszerelés kémelése, nevelőkkel szembeni magatartás, megbízások teljesítése, külső megjelenés, hulladékgyűjtés. A kiértékelés pontozással történik. Mindezzel kapcsolatosan lehet jó és rossz pontokat szerezni. A jó pontokat pirossal, a rosszakat grafitlal jelöljük. A pontozást minden osztályban az osztályfőnök által kijelölt versenyfelelős végzi. A pontozási ívet a tanítás befejezése után minden nap köteles a versenyfelelős leadni a tanáríba az iskola versenyfelelősének összesítésre.

A pontozás rendje a következő:

1. Tanulmányi eredmény: Ha valaki egy tárgyból a negyedévi eredményénél gyengébben felel úgy rossz, ha jobban felel úgy jó pontot írunk be az osztálynak. Ennek eldöntése a nevelő feladata. (Ha elfelejtené megmondani, úgy a versenyfelelős azt megkérdezi.) A zenei tárgyakból elért eredményt külön rovaton pontozzuk. A következő anyagon kívül betanult gyakorlat, vagy bármilyen többletmunka elvégzéséért esetenként 3 jópontot adunk. Az ilyen eseteket a zenetanárok pontozzák.

2. Óra alatti magatartás: Idetartozik minden el nem készített házi feladat, ott-hon felejtett tanszer, füzet. Ahány figyelmeztetés az óra alatt, annyi rosszpontot írunk be. Akár fegyelmezetlenség, akár az előbb felsoroltak miatt, annyi rosszpontot írunk be. Jópontot csak abban az esetben írunk be, ha selejtmentes az óra, vagyis sem tanulmányi eredményből, sem sorakozásból, sem óra alatti magatartásból nem írtunk be pontot. Ilyenkor a jelenlévők számának $\frac{1}{4}$ -e jópontot írunk be. Selejtmentes nap esetén (amely napon egy pont se esett, és hiányzó sincs) az osztály létszámával egyező számú jópontot adunk.

3. Sorakozás, bevonulás:

Rossz: Minden figyelmeztetés személyenként 1-1 pont

Jó csak abban az esetben, ha a sorakozásért egész nap nem kellett rosszat bejegyezni. Ilyenkor a jelenlévők számának megfelelő pontszámot jegyezzünk be. (Ezt és a selejtmentes napért járó pontokat nem jegyezheti be az osztály versenyfelelőse, csak a napi kiértékeléskor az iskolai versenyfelelőssel együtt.)

4. Késés: Minden a tanár után a tanterembe belépett tanuló 1-1 rosszpont.

5. Gyakorlás elmulasztása. Ebben a rovatban egyedül Olga néni tehet bejegyzést. Minden héten egy alkalommal. Minden igazolatlanul mulasztott gyakorló 5 rosszpont.

6. Egyéb: Alkalmanként a nevelő vagy osztályfőnök bemondás alapján esetenként 2-2 rosszpont.

Hulladékanyagért: 1 kg vas – 2 jó, 1 kg papír vagy rongy – 5 jó, egyéb hulladék, pl. gumi, réz, fém stb. kilónként 15 jópont. A hulladékanyagot az úttörő társadalmi munka felelőse veszi át. Hetenként egyszeri hulladék beadás pontos idejét a faliújságon fogjuk közölni.

Kiértékelés: az osztályok versenyfelelősei a tanítás befejezésekor a versenyfelelősnek a tanáríba adják be. Minden nap kiértékeljük. Összeadjuk külön a jó – külön a rosszpontokat. Majd a jó- és rosszpontok különbségét elosztjuk az osztály

létszámával (nem a jelenlévők számával, ezért arra kell törekedni, hogy lehetőleg ne legyen mulasztó).

A végső kiértékeléskor minden igazolatlan mulasztásért, ami ez idő alatt volt, 15 rossz pontot írunk. Amelyik versenypontból rossz pont az egész idő alatt nem volt, az osztály létszámának megfelelő jópontot adunk. A végső kiértékelés a napi kiértékelés mintájára történik. A pontokat 5 pontig egyenként jegyezzük be, ötnél több pontot számmal jegyzünk be.

Békés-Tarhos, 1952. január 5.

Mánya Éva
igazgatóhelyettes

Voltak természetesen lemaradók is a diákok között, akik nem tudtak úgy teljesíteni, ahogy a fentiekben leírtak szerint elvárták. Erre utaló kézírásos szülői levél²¹ is került gyűjteményünkbe:

Békés tarhosi Zene Iskola Igazgatósága

A le küldött félévi bizonyítvány azt mutatja, hogy kislányom Vass Irén a Tarhosi Zene Iskola 8ik osztályában gyenge, illetőleg elégtelen eredményt ért el. Nem kételkedem az osztályzás igazságos voltában, esetleg annyi mentsége lehet kis lányomnak, hogy szeptemberben írószerekre neki küldött pénzt még ez ideig sem kapta meg és hosszabb ideig nem tudott a többiekkel haladni a tanulásban. Ettől eltekintve tanárainak módjában van véleményt mondani rólla és ezt velem tudatni, hogy vajon nem felesleges kiadás-e nekem kislányomat abban az iskolában tovább tanulni hagyni.

Én öt gyermeket járatok iskolába. Fizetésemén kívül egyéb jövedelmem nincs és csak azt a gyermekemet tanítatom tovább amelyik bírja is a tanulást.

Nagyon kérem az iskola igazgatóságát értesítsen arról, hogy van-e remény arra, hogy kis lányom feljavul a tanulásban.

Amennyiben ez reménytelen úgy én még az év befejezése előtt vissza hozom.

Tisztelettel: Vass Miklós

Miskolc 1952 II 12.

Gyarmath Olga pedagógusként magyart és történelmet tanított (szükségképpen rajzot is, ha a kényszer úgy hozta – lásd visszaemlékezéseiben²²) a tarhosi általános iskolai osztályokban, emellett nevelőtanárként felügyelte a kisebbek délutáni foglalkozásait, és mindvégig osztályfőnök is volt. Ezzel kapcsolatban is megőrzött

²¹ JMM.BT. 2007.1.157.

²² GYARMATH 2001. 98.

több dokumentumot, elsőként egy, az osztályfőnöki jelentések elkészítéséhez összeállított szempontrendszert.²³

Szempontok az osztályfőnöki jelentések elkészítéséhez.

1. Létszám – változásai. Kimaradtak – kimaradás oka – tényleges létszám.
2. A tanulók szociális megoszlása.
3. Hiányzások. Milyen módszerekkel harcol az osztályfő a hiányzások ellen.
4. Tanulmányi eredmény elemzése:
 - a./ a tanulók szociális származása szerint
 - b./ tantárgyak szerint
5. Az osztályban folyó oktató-nevelő munka értékelése.
 - a./ milyen eszközöket használtak fel az osztályban tanító nevelők az osztály tanulmányi eredményének emelésére / Különös tekintettel a munkás-paraszt tanulók tanulmányi eredményének fokozására.
 - b./ korrepetálás
 - c./ tanuló csoportok megszervezése, munkájuk eredményessége.
6. Az osztály fegyelmi állapota.
7. Az ifjúsági szervezetek munkájának értékelése (Disz – Úttörő szervezet) (Esetleges káros, ellenséges ideológiai befolyás milyen formában nyilvánul meg – kozmopolitizmus stb. klerikális reakció)
8. A tanulók zenei előmenetele.
9. Milyen módszerekkel érte el az osztályfőnök a jó osztályközösség kialakítását?
10. Hospitálások tapasztalatai. (Mennyiben segítette elő a nevelők oktató-nevelő munkájának emelkedését az ideológiai képzés?)
11. Szemléltetés órákon. (Szemléltető eszközök készítése – ezek felhasználása.)

A fenti szempontrendszer természetesen nem terjedhetett ki mindenre, Gyar-math Olga osztályfőnöki munkájának segítésére saját munkatervet²⁴ is kidolgozott, keltezése 1952. október 16. Bár az, hogy hányadik osztályra vonatkozik, nem fordul elő a dokumentumban, a benne foglaltak alapján azt mindenképpen elmondhatjuk, hogy az általános iskola felső tagozatáról van szó. A leírtak azt mutatják, hogy az osztályfőnök a rá bízott gyermekek legapróbb dolgaira is odafigyelt.

²³ JMM.BT. 2007.1.175.

²⁴ JMM.BT. 2007.1.165.

Osztályfői munkaterv.

A/. Tanulmányi színvonal emelése, iskolai fegyelem megszilárdítása.

1. Tanulók könyv és füzet ellátása, ellenőrzése.
A tankönyvek és füzetek tisztaságának ellenőrzése.
Határidő: havonként egyszer.
2. Tanulócsoporthoz megszervezése.
Határidő: havonként egyszer.
3. Tanulócsoporthoz ellenőrzése.
Határidő: folyamatos.
4. Tiszta és rendezes öltözködés ellenőrzése.
Határidő: folyamatos.
5. Hetenkénti óralátogatás.
6. Az iskolai vagyoni megbecsülése, ellenőrzése.
Határidő: folyamatos.
7. Az iskolai verseny megbeszélése, beindítása.
Versenyfelelős az osztályban: Kerényi Kázmér.

B/. Politikai és erkölcsi nevelés:

1. Szocialista hazafiságra való nevelés. Az igazi hazaszeretet.
Irodalom: Petőfi: Az apostol. (Részlet)
Megemlékezés: Eger hősi védelme.
Irodalom: Gárdonyi: Egri csillagok. (Részlet)
2. A Párt és Rákosi elvtárs iránti szeretetre, ragaszkodásra való nevelés.
Irodalom: Rákosi-per. (Részlet)
3. A tanulás, mint a Párt és a haza iránti kötelesség.
Irodalom: Gorkij: Ahogy én tanultam.
Példák: költőink, zeneszerzőink életéből.
4. Tarhos élete és fejlődése 1947-től napjainkig.
5. Egészségünk megóvása.
6. Népmesék olvasása.
7. Jó közösség kialakítása. Közös séta a parkban. Játék.
8. Jó időbeosztás. Megbeszélés.
9. A szép tanterem. Az iskola szeretete. A tisztaság.
10. Az úttörő munka osztályunkban.
11. Beszélgetés Kodály Zoltánról.
12. Közös kirándulások az év folyamán. Megbeszélés.

C/. A tanulókkal való egyéni foglalkozás:

1. Minden tanulóval egyéni beszélgetés. Határidő: negyedévenként.
2. Bondár Ildikóval kapcsolatos magatartási problémák megbeszélése az osztályban tanító nevelőkkel és a zenetanárokkal.

3. Szép István úttörő munkájának rendszeres ellenőrzése.
4. Könczöl Etelka tanulmányi eredményének hetenkénti ellenőrzése.
5. Csökmői Ida meglátogatása szüleinél.
6. Tessényi Gábor magatartásának naponkénti ellenőrzése.

D/. Szülőkkal való kapcsolat: Havonkénti levélírás.

E/. Az osztályfőii munkaközösség munkájában való részvétel.

F/. Adminisztratív feladatok:

Osztálynapló vezetése. Anyakönyv elkészítése. Negyedévi jelentések, statisztikák elkészítése.

Tarhos, 1952. október 16-án.

A szempontsor és a munkaterv mellett a következő évből már osztályfőnöki jelentést²⁵ is ismerünk, a nevek egyezése alapján biztosan a munkatervben szereplő osztályra vonatkozott. A negyedévi jelentés részletesen beszámol az egyes diákok tanulmányi és magatartási problémáiról. A végén olvashatjuk azt is, hogy Gyarmath Olga gimnáziumi művészettörténeti órákon való hospitálással igyekszik jobban felkészülni saját történelemtanítására.

OSZTÁLYFŐI JELENTÉS

1953. I. negyedév.

Osztálylétszám: 13. Más iskolából átiratkozott 1 tanuló, Gébert Ilona.

A tanulók szociális származás szerinti megoszlása:

Munkás: 4.
Paraszt: 3.
Értelmiségi: 4.
Egyéb: 2.

Egészségi állapot kielégítő. Tíz tanuló nem mulasztott egyetlen tanítási napot sem. Hosszabb ideig betegeskedett Virágos Lídia, aki influenzás volt. Gyengébb szervezetű tanulók: Ferenczi Margit, Zubor Mária. Debreczeni Lajosnak a szíve fáj elég gyakran.

Hiányzás-mentes napok száma: 35.

Tanulmányi eredmény:

Jeles: 2. (Ferenczi Margit P., Gébert Ilona E.)
Jó: 3. (Virágos Lídia M.)

²⁵ JMM.BT. 2007.1.164.

Közepes: 5.
Elégséges: 1. (Gyuri Mária)
Elégtelen: 2. (Galambos László M., Zubor Mária P.)

Dicséretet érdemel jó munkájáért: F e r e n c z i M a r g i t, aki igen lelkiismeretesen dolgozott. Mint tanulókörvezető is jó munkát végzett, amiben lehetett, segítette a társait, s őszintén örült, ha valaki az osztályban, főként gyengébb tanulók esetében, jól felelt. Jellemző rá, hogy bármit rábíz az ember, azt lelkiismeretesen és maradéktalanul elvégzi.

A jó rendűek közül Bondár Ildikóval kell foglalkozni. Igen intelligens, de a könyv nélküli szövegek, pl: vers, orosz szavak megtanulására lusta.

A közepesek közül Fejes Antal tanulmányi eredményét kell javítani, állandó ellenőrzéssel, mert igen okos gyerek és zeneileg nagyon tehetséges. Szabó Teréz nem elég kitartó a munkában, nála akarati nevelésre van szükség. Szemerády Miklós fegyelmezetlen magatartásával van kapcsolatban aránylag, az ő képességeihez képest gyenge tanulmányi eredménnyel. A tanári testület véleménye szerint nála a bátorítással próbálkozzunk.

Elégséges tanulók közül G y u r i M á r i á-val kell többet foglalkozni, rendszeres korrepetálással. Ennek a gyerekeknek az orosz megtanulása okoz sok nehézséget, s a helyesírása is meglehetősen bizonytalan. Javasolom az orosz tanárnak, aki egyébként korrepetálta is, hogy a jobb tanulók közül állítson lecke kikérdezőt mellé. Annál inkább foglalkozni kell ezzel a gyerekekkel, mert zeneileg jó képességű.

Elégtelen előmenetelt ért el: Galambos László. Nagy hiba nála, hogy az órán nem akar megszólalni. A hallgatásának oka, hogy véleményünk szerint nem tanul rendesen, szilenciumon pl. fészülködik, s nem tudja a leckét. Föltétlenül közre játszhat nála valami ideges tünet is. Úgy próbáltam kézbe venni, hogy naponta jön minden tárgyból a leckét felmondani. Valamennyi tárgy közül oroszból a leggyengébb, noha a szaktanár sűrűn felelteti és korrepetálja is, feleletei mind elégtelenek. Zenei tanulmányaiban is gyengén halad.

Tanulmányi eredmény emelése érdekében tanulócsoportokat szerveztem. Az osztályban három tanulócsoport működik: Kodályról, Erkelről és Liszt Ferencről elnevezett tanulócsoportok. Vezetői: Ferenczi Margit, Virágos Lília és Fejes Antal. A tanulócsoportok naponta, szilencium után összejönnek. A tanulócsoportvezető kikérdezi a másnapi leckét, aláírja a házi feladatokat. Tanítási órán a hetesi jelentés után ők is jelentést tesznek arról, ki nem készítette el házi feladatát, vagy tanulta meg szóbeli leckéjét. Az osztályfőei órán a heti eredményről, a zenei eredményről és a gyakorlók megtartásáról írásban tesznek jelentést.

Magatartás szerint: példás 5, jó érdemjegyet kapott 8 tanuló.

Probléma volt Bondár Ildikóval, aki közösségi szempontból nem viselkedik helyesen, nagyon goromba a társaival. Általában nehezen kezelhető, durcás, macskoskodó. Ha rászólunk, a vállát vonogatja. Kollégiumi magatartása is kifogás alá esik. Az ebédlőben beszélget, mint rendfelelős nem végzi pontosan a munkáját. Zongoragyakorlóját nem tartja be rendszeresen.

Fejes Antal: hajlamos a csalásra. Órán pl. az ismétlési anyagot kileste a könyvből és jelentkezéskor úgy igyekezett feltűnni, mint aki egészen biztos a dolgokban. Még csak azt se mondhatta pedig, hogy nem akart rossz jegyre felelni, mert nem volt szó abban az esetben osztályzásról.

Szemerády Miklós: Felületes és rendszertelen. Hegedűgyakorlásával sok baj volt az év elején. Zenei órákra sem járt pontosan. Egyszer pl. azért, mert u.a. a mértant csinálta. Szeret fülleneni. Egész életét az irányítja, hogy észreveszik-e, amit csinál. Füzetei nagyon rendetlenek. Írása majdnem olvashatatlan.

Sok fellendülést várok az osztályban megalakult úttörő, szervezettől. Itt mint osztályfőnök különösen arra fordítok nagy gondot, hogy a tanulók zenei eredményét javítsuk a jó úttörő munkával, valamint a szabadidő helyes felhasználásában adjon támogatást. Igyekszem fejleszteni az olvasó mozgalmat, mely eddig is jó eredményt ért el.

Zenei eredmény szempontjából Debreczeni Lajost kell kiemelni, aki év elején nagyon hanyagul dolgozott, s akkor Vigh Árpád tanár elvtárs két heti próbaidőt adott neki, mely alatt el kellett, hogy döntse, akar-e dolgozni. Debreczeni Lajos megemberelte magát, igen szépen dolgozik, s mint tehetséges tanuló különösen kitűnik.

Hospitálni keveset tudtam, főként a gimnáziumban voltam, művészettörténelem órákon. Az itt hallottakat jól fölhasználtam a történelemtanítás alkalmával.

Tarhos, 1953. nov. 2.

Gyarmath Olga
oszt. főnök

Van még egy osztályfőnöki jelentésünk,²⁶ amely – bár sem keltezve, sem aláírva, de tulajdonképpen még befejezve sincsen – a nevek és a gyermekekkel összefüggő problémák leírása alapján az előzőekben tárgyalt osztályra vonatkozik. A részletesebb kifejtés miatt, és mert jegyeket is közöl, úgy gondoljuk, hogy ez már félévi beszámoló kell, hogy legyen:

²⁶ JMM.BT. 2007.1.127.

Osztályfői jelentés:

1. Az elmúlt időszak munkájának értékelése:

Évelején az első és legfontosabb feladatomból volt a sokféle általános iskolából felvett és többnyire nehéz családi körülmények közül kikerülő tanulóknak az osztályközösségen belüli összefogása, megszervezése.

Munkámat ismerkedéssel, a tanulókkal az osztályban folytatott beszélgetésekkel kezdtem.

Így ismerkedtem meg pl. S z é p I s t v á n-nal, akiről megtudtam, hogy igen nehéz körülmények között élt. Munkás származású tanuló. Négyen vannak testvérek. A legnagyobb közöttük 18 éves. Az apjuk elhagyta az édesanyjukat, s az egyedül maradt család az anyjuk által megkeresett napszámból tengődött. „Hamar megismertük a libapásztorokodás és a kanászokodás nehézségét” – írta önéletrajzában is a gyerek. Hányta, vetette őket a sors. Házuknál örökös kenyérgondok voltak. A zenét és az éneket nagyon szereti. Ha zeneszót hall, még a szája is tátva marad néha a csodálkozástól. Azért jött Tarhosra, mert zenét akar tanulni.

Figyeltem a gyerekeket a magatartásuk, a tanulmányi eredményük, az iskolához való viszonyuk szempontjából. Igyekeztem megteremteni az osztály külső rendjét. Kezdetben ott kezdtük el a dolgot, hogy a szemétre, a papírhulladékra, a sár-ra ügyeltünk. A mindenkor hetes volt felelős a rendért, s ha nem jól végezte a dolgát, a következő héten újra ő volt a hetes. Ma már elértem a gyerekekkel, hogy ha bemegyek az osztályba, elég csak valahova feltűnőbben odanézni, s máris tudják a gyerekek, hogy ott szemét, vagy rendetlenség van. De nem csak az én jelenlétemben ügyelnek az osztály rendjére. Egyre inkább figyelmeztetik egymást is a rendetlenségért. Tamássy György a padfelelős, aki minden tanítás után ellenőrzi a tisztaságot, ki hagyott szemetet a padjában. Masznyik Katalin és Virágos Lília az utolsók, akik eltávoznak a teremből. Ők ellenőrzik az egész osztály tisztaságát, felelnek azért, hogy a vázában mindig virág legyen, a tábla ne maradjon ott félig letörölve, a szivacs a helyére kerüljön, stb.

Osztályom 21 tanulójának szociális megoszlása a következő:

Munkás: 8, paraszt 4, értelmiségi 3, egyéb 6.

Tanulmányi átlaguk: Munkás:
 paraszt:
 értelmiség:
 egyéb:

További feladatomból tehát a munkás és paraszt származású tanulók tanulmányi átlagának abszolút értékben való növelése. Ebben a kérdésben Ferenczi Margit, Csókmei Ida, Szabó Teréz, Tamási György ügyét kell jobban megnézni.

F e r e n c z i M a r g i t: paraszt származású tanulót hozzá kell segítenünk a jeles bizonyítványhoz. Ő maga is törekszik erre az eredményre. Zongorából na-

gyon szorgalmas és tehetséges. Jó közösségi gyerek is lesz belőle, csak még eléggé visszavonuló, csendes. Oroszból, természetrajzból van még szükség nagyobb ellenőrzésre nála.

S z a b ó T e r é z hegedűben nagyon tehetséges, ő is paraszt származású tanuló. Közismereti tárgyakból közepes eredményt ért el. Számtanban és nyelvtanban gyenge és bizonytalan. Logikai készségét fejleszteni kell. Néha vannak egészen könnyű, magától érthetődő problémák, amelyeket csak nagy nehézségek útján lehet neki megmagyarázni.

T a m á s s y G y ö r g y: Nagyon szépen elindult a javulás útján. Magyarból, földrajzból, oroszról látható a feleleteiből, hogy tanul a gyerek. Nála a zongoratanulásban, zongoragyakorlásban kell több segítséget adni. A gyermek hajlamos a rendszertelenségre, többet ellenőrizzük és segítsük a gyakorlásban. Most a választási agitációval kapcsolatban felajánlotta, hogy szolfézs osztályzatát hármasról négyesre javítja. Figyeljük, hogy tudja-e teljesíteni ezt az ígérteit.

Az osztályom az egyes tárgyakból a következő átlageredményt érte el:

Magyar: (3,04) 3,5%	számtan: 3,6%
orosz: 3,2%	rajz: 3,4%
földrajz: 3,5%	ének: 3,6%
élettelen természet: 3,6%	testnevelés: 3,2%
zongora: 3,1%	hegedű: 4,2%

A tanulók megoszlása tanulmányi eredmény szempontjából:

jeles:
jó:
közepes:
elégséges:

Az osztály legjobb tanulói: Kerényi Kázmér, Masznyik Katalin.

K e r é n y i K á z m é r: Pedagógus gyerek. (6-an vannak testvérek. A legkisebb köztük 3 éves.) A gyerek félévkor kitűnő tanuló volt, most jeles. Földrajzból van 4 jegye. Hegedűben nagyon tehetséges. Félév óta azonban zenében is hanyatlott. A feladatom most az, hogy nagyon szigorúan kellennem a gyereket. Nem elég kezdeményező, és sokszor sokkal kevesebbet mutat, mint amennyit tud.

M a s z n y i k K a t a l i n: Közösségi szempontból nagyon jó munkát végez. Tekintélye van az osztály előtt is. Igen jó tanulócsoportot szervezett meg. Ahol lehet, segíti a társait, de a hanyagságot nem tűri el, nem hagyja szó nélkül. Kovács Emesét, aki a szilenciumot zavarta a kérésére tettük át más terembe tanulni. Amikor az osztályterem közös takarítása volt, a gyenge tanulókat nem engedte takarítani, hanem tanulni küldte.

Az osztály leggyengébb tanulója Szép István, aki azonban év eleje óta rengeteget fejlődött. Oroszból intőt kapott.

2. A tanulók megismerése, tanulmányozása:

a/ Megfigyelésük:

Hospitáltam más kartársaim óráján. Ez szabad óráimat figyelembe véve számtan és természetrajz órákon lehetséges.

b/ A szülőkkel való levelezés útján részletesebben Bondár Ildikó és Tessényi Gábor ügyét tárgyaltam meg.

B o n d á r I l d i k ó: Rendkívül eszes, de nagyon nehezen kezelhető gyerek. Magatartásában igen sok fegyelmezetlenség volt észlelhető. Sokat javult már év eleje óta (pl. nem zavarja az órát, a feladatát rendesen megcsinálja, nem nevetgél,) bár kisebb kilengések még mindig vannak nála. A közösségi életben való nagyobb aktivitásra kell ránevelni a gyermeket.

T e s s é n y i G á b o r: Sokan tehetségesnek mondják, de csak annyiban hogy muzikális, de egyébként sem szorgalom, sem akarat nem párosul ehhez. Édesanyja egyik levelében így jellemezte: „Az az érzésem, hogy nem törődik senkivel és semmivel.”

c/ A tanulókkal egyéni beszélgetést alkalmasszerűen végzek.

3. A tanulók eszmei-politikai nevelése:

Osztályfői órákon: a választásokkal kapcsolatos országos készülődésre hívom fel a figyelmet. A tanulók maguk is tettek felajánlásokat ebből az alkalomból.

„Mit kaptunk a népi demokráciától” címmel beszélgettünk a szocializmus építésének eredményeiről, valamint arról, hogy mennyit fejlődött a mi iskolánk a megalakulása óta. A Szép ifjúság című szovjet filmet felhasználtam a gyerekek becsületességre, hazaszeretetre és a munkaszeretetre való nevelésében. Megbeszéltük, hogy Csökmei Ida mennyire helytelenül gondolkozott, amikor azt mondta, hogy neki mindegy, hogy tanulócsoporthban tanul-e, vagy nem. Ez a film is megmutatta, hogy az egyén a közösségen kívül nem ér semmit. Aktualizáltuk a filmet Kőnczöl Eta esetére, aki az orosz szavakat a padra írta fel, mert nem tudta. Ez nem volt becsületes eljárás.

b/ Fali újság cikkeket írnak a tanulók az osztályban történt eseményekről. Pl. Masznyik Katalin a terem kitakarításáról írt cikket. Szemerády Miklós ügyével is foglalkoztak a tanulók, aki nagyon tehetséges és jóindulatú gyerek, azonban hajlamos arra, hogy mindent elfelejtsen, akár a rábízottakat, akár a leckét. Több szolfézs órát is mulasztott már el úgy, hogy elfelejtett órára menni. Erről a hibájáról már kezdett leszokni, most azonban többször újra visszaesett bele.

c/ Nevezetes eseményekben való részvétel: Zenepavillon avatás. A zenepavillon környékén folyó parkírozási munkákban az osztály eddig csak alkalmasszerűen vett részt. A múlt osztályfői órán a gyerekek elhatározták, hogy kérni fogják rendszeres beosztásukat a brigád-munkába. Én magam is kimegyek velük dolgozni.

Debreczeni Lajos tanulórol az osztály azt a határozatot hozta, hogy amennyiben nem tanul jobban és nem vesz részt tevékenyebben az órán folyó munkában, kér-

ni fogják, hogy a május 2-án tervezett diákhangversenyen ne szerepelhessen. Ha azonban addig Lajcsi jó munkát végez, az osztály büszke lesz rá, hogy ő is szerepel a diákhangversenyen. Ilyen módon a gyerekek megszokják majd, hogy a közösség követelményeket támaszt feléjük éppen azért, mert becsüli őket.
d./ Az úttörő gyűlések munkájában aktívabban fogok a következő időkben bekapcsolódni. Kerényi Kázmérnak is szüksége van a segítségemre, mert mint úttörő rajvezető nem elég agilis.

4. A tanulók közösségének megszervezése:

Osztályom

Állandóan probléma volt a helyközi közlekedéssel, melynek megoldására Gulyás György több alkalommal igyekezett gépkocsit igényelni a minisztériumtól. Egy ilyen, 1952. május 2-án kelt levelet²⁷ is őrzünk a hagyatéki anyagban (4. kép). Itt meg kell említenünk, hogy 1949-től – a szülői munkaközösség hathatós segítségével²⁸ – egy tehergépkocsija már volt az Énekiskolának, amellyel építkezési és egyéb anyagot tudott önállóan szállítani az intézmény, ezenkívül „tájolni” is ezzel jártak a diákok.

Népművelési Minisztérium Üzemgazdasági Osztályának!

Budapest

Hivatkozással személyes tárgyalásaink alkalmával történt megbeszélésekre, tisztelettel terjesztem fel az intézet személygépkocsi igénylését. Az intézet szempontjából – a zavartalan működéshez – nélkülözhetetlen egy négyülékes, használt személygépkocsi beállítása.

A zeneoktatási órák egy részét kénytelenek vagyunk utazó tanárokkal ellátni. Eltekintve a közlekedési nehézségektől, a vonatjáratok kiesésétől, a Budapest–Békéscsabai járatról a Tarhosig való utazás igen nagy kiesést jelent munkaidőben. Különösképpen észlelhető ez az ideutazó szakfelügyelők és minisztériumi felülvizsgálók esetében is.

A helyzet jelenleg az, hogy a kiszállások e miatt, úgyszólván az esetek mind-egyikében csak személygépkocsival történhetik. Személygépkocsi esetén a Murony vasúti állomástól kb. 20–30 perces autó utat jelentene, az egyébként (megfelelő vonat hiányában) 3 és félórás út.

Fontos kérdés az is, hogy Tarhoson még nincsen orvos. Az iskola és kollégium számára az orvosi teendőket Békésen lakó orvos látja el. Figyelembe véve az itt élők számát (kb. 300 személy) sürgős esetekben vagy tehergépkocsit vagy taxit kell igénybevennünk. Az előbbi megoldás anyagtakarékossági szempontból nem

²⁷ JMM.BT. 2007.1.199.

²⁸ GULYÁS 1988. 58.

helyeselhető. Egyébként pedig az orvosnak más módon nincs lehetősége kijönni Tarhosra, mivel a békési betegeit nem hagyhatja el kb. 14 órára a tarhosi vizsgálatok miatt.

Végül az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a jelenlegi közlekedési viszonyok mellett a Tanáccsal való tárgyalások hajnali 5 órától du. 17 óráig való távollétet kívánnak, ami munkaidő szempontjából káros.

Fentiek alapján tisztelettel kérjük kérésünk kedvező elbírálását és a tárgyban a sürgősség megállapítását.

Tarhos, 1952. május 2-án.

Gulyás György
igazgató

Gyarmath Olga néhány neki címzett utasításról szóló levelet²⁹ is megőrzött. Elsőként egy kiküldetésről szólót, 1952. június 27-ei dátummal, Gulyás György aláírásával (5. kép). Szövege: „Kiküldöm Kartársat, június 29-én és 30-án Budapestre tapasztalatcserére azzal, hogy visszatérve köteles az ott hallottakról nevelőtestületünknek és énekarunknak beszámolni.” 1953. július 3-án ügyeleti beosztásának megváltozásáról informálják: „Közlöm a Kartársnővel, hogy inspekciós beosztása a szabadsága miatt megváltozott: júl. 26 – aug. 9.-ig tart, a júl. 12–26. helyett.”

Azt tudjuk, hogy Gyarmath Olga pedagógusként nemcsak tanított és osztályfőnök volt, de diákotthoni nevelőtanárként is tevékenykedett. A megőrzött utasítások között Gulyás György igazgató által jegyzett nevelői megbízását és annak visszavonását is megtaláljuk, melyből a diákotthoni rendre is következtethetünk.

Megbízásának szövege: „Ádám Józsefné, Rácz István és Tímár Sándor mellékhivatusú diákotthoni nevelők megbízását a 10-10/1953 sz. intézkedésben meghatározott feltételek és díjazás mellett 1953 október hó 31.-ig meghosszabbítom. 1953 november hó 1.-től az intézet költségvetésében engedélyezett öt mellékhivatusú diákotthoni nevelői munkakörre havi 360 Ft. tiszteletdíj mellett további intézkedésig Ádám Józsefné, Gyarmath Olga, Jéhn Klára, Rácz István és Tímár Sándor Elvtársnőket, illetve Elvtársakat bízom meg. A megállapított tiszteletdíjat havi utólagos részletekben, a diákotthon igazgatójának igazolása alapján utalom ki.”

Mellékhivatusú diákotthoni nevelői megbízását a következő év nyarán (nem sokkal az Énekiskola hivatalos megszűnése előtt, de még a reménykedés időszakában) visszavonták: „Ádám Józsefné, Gyarmath Olga, Rácz István, Tímár Sándor, Tímár Sándorné elvtársnak, elvtársnőnek. Fenti tárgyban 1953. október 23.-án kelt megbízásomat, – mely további intézkedésig volt érvényben – f. évi július 15.-i hatállyal visszavonom.”

²⁹ JMM.BT. 2007.1.198. (4 db).

Szintén Gyarmath Olga nevére szól egy „Szállítólevél”,³⁰ melyen felül ceruzával „Tüzelőutalvány” megjegyzés áll, sorszáma 5029, keltezése 1954. ápr. 20. Szén és tűzifa szerepel rajta, 400 Ft értékben.

Az iskolaév zárásaként minden júniusban évzáró ünnepségre került sor, melyen a tanévzáró beszédek után növendékek és tanárok hangversenye következett, majd este tábortűz az intézeti parkban. A hangverseny nemcsak megmérettetés volt a diákok számára, de dicsőség is. Komoly büntetésnek³¹ számított, ha valaki rossz magaviselete vagy tanulmányi eredménye miatt nem szerepelhetett. Az ünnepélyre minden évben meghívó is készült, Gyarmath Olga hagyatékában az 1952.³² és az 1954.³³ évből találunk egy-egy példányt, az utóbbit Kodály Zoltánnak címezve. Mivel Csende Béla mindkettőt közölte könyvében,³⁴ ezeket most nem mutatjuk be. Képekkel ellátott 4 lapos meghívó³⁵ készült az Énekiskola fennállásának talán legismertebb eseményére, a Zenepavilon 1953. május 1-jei avatására, ahol az avatóbeszédet maga Kodály Zoltán mondta (6. kép). A teljes műsort is közlő füzetet még sehol nem közölték egészében, így ezt most részletesen ismertetjük.

Címoldal és hátlapja (1–2 oldal):

„A művészet a népé, legmélyebb gyökereit a dolgozók széles tömegének sűrűjébe kell lebocsátania!” (LENIN) M E G H Í V Ó elvtársnak, A BÉKÉS-TARHOSI ZENEI GIMNÁZIUM ÉS ZENEMŰVÉSZETI SZAKISKOLA új zeneépületének 1953 május 1-i avatására és az ezt követő (1953 május 2-i) zenei bemutatókra.	„Nem régen jártam azon a vidéken, hogy erdőt lássak, falvat, iskolát – s a változást a két szememmel mérjem. Hitetlenkedve néztem a csodát: új iskola emelkedett magasba! Csupa erő és fény és lendület! Cementbe, mészbbe, kőbe, vasba ömlött a fény! Minden csupa üveg! Mint hófehér vár, olyan volt e látvány. S tenger gyereksereg zsibong alattam – s dal szárnyán szállok egyre boldogabban!” (KÓNYA LAJOS)
--	---

³⁰ JMM.BT. 2007.1.63.

³¹ „A nyilvánosság biztosította a gyermekközösség erejét, és komoly fegyelmezési eszköz is volt.”
GYARMATH 2001. 60.

³² JMM.BT. 2007.1.104.

³³ JMM.BT. 2007.1.117.

³⁴ CSENDE 1976. 22, 26. képmelléklet.

³⁵ JMM.BT. 2007.1.111.

3–4. oldal:

Választásra készül az ország népe. Május 17-én arról szavaz dolgozó népünk, hogy helyesli azt az országépítő politikát, amelyet pártunk, Rákosi elvtárs vezetésével eddig megvalósított. A magunk életén lemérhetjük: az egyetlen helyes út az, amelyen járunk. Csak a szocialista társadalom az, amely a gazdasági és kulturális fejlődésnek olyan csodálatos eredményeit képes megteremteni, amelyekről a múltban még álmodni sem mertünk. S most mindez valósággá válik. Ma, amíg a városok, új falvak emelkednek sorra az országban, új üzemek, termelőszövetkezetek teremődnek; erdők létesítésével, új csatornák építésével korszerűsítjük mezőgazdaságunkat, addig egyre nagyobb számban nőnek ki mindenfelé a kultúra épületei is! Így nőtt ki Wenckheim gróf egykori birtokán a tarhosi iskola. Előbb csak a meglévő épületekben. De népi demokráciánkkal együtt nőtünk, erősödünk, fejlődünk mi is. A 3 éves terv keretében vasutat, póstát, gépállomást kapott Tarhos, mi pedig új általános iskolát és a régi kastély bővítését. Az 5 éves terv pedig: a 3,5 milliós beruházással épített gyönyörű zeneépülettel ajándékozta meg iskolánkat. Itt korszerű felszereléssel ellátott tantermekben, gyakorlatban egyre jobb és nagyobb számú hangszerekkel folyik a zeneoktatás; szép hangversenyterem vár az ifjúságra, hogy szórakoztassa a környék lakosságát hangversenyeivel. Békés szocialista építésünk eredményei a jobb munkára, újabb feladatok vállalására és elvégzésére serkentik dolgozó népünket. Magunk mellett érezve a Szovjetunió, a népi demokráciák és Kína népét, az új épület átadása napján hitet teszünk a béke mellett, hogy megvalósíthassuk terveinket, hogy még jobban és még többet dolgozhassunk gyermekeink boldog jelenéért és még fényesebb jövőjéért; a szocializmusnak országunkban való mielőbbi felépítéséért.	Május 1-én, pénteken Délután 17 órakor: Az új zeneépület ünnepélyes átadása. Az ünnepélyen résztvesznek: NON GYÖRGY elvtárs, a Népművelési Miniszter első helyettese, MDP MEGYEI BIZOTTSÁGÁNAK vezetői, KODÁLY ZOLTÁN kétszeres Kossuth-díjas zeneszerző, A Népművelési és Köznevelési Minisztérium képviselői, Az építést kivitelező vállalat dolgozói, valamint a Párt, a DISz, Tanács és tömegszervezetek megyei, járási és helyi küldöttei. Közreműködik az iskola énekkara. Megnyitót mond: Gulyás György igazgató. Este 20 órakor: Díszhangverseny az avatás alkalmából az új hangversenyteremben. Közreműködnek: Zathureczky Ede Kossuth-díjas hegedűművész, a Magyar Népköztársaság kiváló művésze, Sándor Judit énekművésznő, Petri Endre zongoraművész, Az intézet énekkara. Vezényel: Gulyás György. Az érdeklődésre való tekintettel erre a hangversenyre való belépésre csak az erre a célra kibocsátott műsor jogosít.
---	---

5–6. oldal:

Május 2-án, szombaton Délelőtt 11 órától egész napon át tartanak az intézet tanárainak és tanulóinak hangversenyei, zenei bemutatói. Délelőtt 11 órakor: a) Hangverseny. Közreműködik: Dános Lili tanár (zongora) Friss Antal tanár (cselló) Hernád Ferenc tanár (klarinett) Boross János tanár (fagott) Az intézet vonós zenekara. Vezényel: Németh Gusztáv tanár. Az intézet énekkara. Vezényel: Gulyás György igazgató és Ádám József tanár. b) Jó tanulók hangszeres bemutatója. Szerepelnek: Hegedű: Csukás István, Hegedűs János, Király Szaniszló, Anderkó László. Zongora: Nagy Zsuzsánna, Wágenhoffer Gabriella, Halász Ida, Varga Márta, Eklár Izabella. Cselló: Cselló kórus. (A cselló osztály minden tanulója), Kocsis Márta, Farkas István, Major Mária. Fúvós: Fúvós ötös: Kerényi Norbert, Dobos István, Kesztyűs Lajos, Somogyi Jolán, Joós Miklós. Somogyi Gyula, Kovács Kornél, Puskás Dezső, Süle János, Tamás Tamás, Gecsei Károly, Márki József, Puskás Ernő, Sztán Tivadar. Délután 15 órakor: a) Hangverseny Szerepel: Az intézet vonósszenekara. Vezényel: Németh Gusztáv tanár. Kamarazene: Bordás Ágnes, Csukás István, Tóth Béla, Halász Ida, Gál Károly, Mező László, Ormay Györgyi, Germán István, Farkas István. Tanár: Friss Antal.	b) Jó tanulók hangszeres bemutatójának folytatása: Hegedű: Fejes Antal, Szeles Etelka, Gujdi Vera, Varga Imre, Horváth Ernő, Debreceni Lajos, Horváth Zoltán. Zongora: Rozgonyi Éva, Maróthy László, Ferenczi Margit, Zsoldi Jolán. Cselló: Mező Márta, Hargitai Béla, Mezei Erika, Szikora Erzsébet, Buzás Gabriella, Balogh Judit, Szappanos Enikő. Fúvós: Tuza István, Sereg János, Varga János, Nagy László, Albányai József, Boldis Juliánna, Dajda Sándor, Koós Gábor, Ádám Attila, Vámosi József, Kelemen József. Hangszeres tanárok: Rónay Tiborné, Szabó András, Dános Lilli, D. Pieke Edit, Lengyel Anna, Bucsár Déla, Czeizner Katalin, Papp László, Ádám József, Hernád Ferenc, Boross János, Balogh Károly, Mező Imréné. Délután 17 órakor: a) Hangverseny. Közreműködnek: Az intézet énekkara. Vezényel: Gulyás György és Ádám József. Hegedű: Gál Károly, Monoki Lajos és Germán István. Zongora: Bordás Ágnes, Jánoky Judit, Ormay Györgyi. Cselló: Tóth Béla, Mező László, Santa Béla. b) Ajándékhangverseny. Közreműködik: Úttörő énekkar és úttörő vonósszenekar. Az intézeti egyzeneműkar és vegyeskar. Az intézet vonósszenekara. Táncsoport. Vezényel: Bucsár Déla, Ádám József, Németh Gusztáv, Gulyás György. A táncsoport vezetője: Adamkovics Katalin.
--	---

7. oldal és üres hátlap:

Este 20 órakor: Tábortűz és szabadtéri bemutató, az intézeti nagy parkban. Közreműködik: 1. a békéscsabai „Balassa” együttes. 2. a gyulai Béke együttes. 3. az intézet tanulói. Műsoron: ballada, népitáncok, népijátékok. Ünnepi szülői értekezletet tartunk 1953 május 2-án délelőtt 9 órakor. Beszámolót tart: Virágos Mihályné elvtársnő, a Sz.M.K.³⁶ elnöke, Gulyás Györgyné a di- ákotthon igazgatója. A távollakó szülők részére (előzetes beje- lentés esetén) átmeneti szállásról és térítés el- lenében étkezésről (ebéd) gondoskodunk. Vasúti közlekedés menetrend szerint. A szükséghez mérten elsején az avatás előtt és az esti műsorok után különvonat, illetve autó- busz ingajarat közlekedik Békésre, illetve Bé- késcsabára. Az ünnepélyre szeretettel hív és vár minden Szülőt, az iskola volt tanítványait és az érdek- lődőket az intézet nevelőtestülete és tanulóifjúsága.	
---	--

³⁶ Sz.M.K. = Szülői Munkaközösség.

A füzetbe helyezett külön lap szolgált belépőjegyül az avatás napjának estéjén rendezett díszhangversenyre:

A Békés-tarhosi Állami Zenei Gimnázium és Zeneművészeti Szakiskola új zeneépületének felavatása alkalmából 1953 május 1-én este 20 órakor DÍSZHANGVERSENYT rendez, melyen közreműködik: ZATHURECZKY EDE Kossuth-díjas hegedűművész. PETRI ENDRE zongoraművész, SÁNDOR JUDIT énekművésznő, az Állami Operaház tagja, AZ INTÉZET ÉNEKKARA Gulyás György vezetésével. MŰSOR: 1. Hágius: <i>A muzsika dicsérete</i>. Palestrina: <i>Egy márványszoborhoz</i>. Ismeretlen: <i>Zöld pántlika</i>. Előadja: az intézet egyzeneműkórusa. 2. Beethoven: <i>Tavaszi szonáta</i> (F-dúr, Op. 24). Előadják: Zathureczky Ede Kossuth-díjas hegedűművész és Petri Endre 3. Brahms: <i>G-moll rapszódia</i>. Előadja: Petri Endre. 4. Schubert: <i>A hársfa, Szerelmi üzenet</i>, Brahms: <i>A füzesben, A kovács</i> Előadja: Sándor Judit.	Szünet. 5. Bartók: <i>Madárdal, Jóságigigéző</i>. Kodály: <i>Felszállott a páva</i>. Bicinia Hungarica IV. füzetből: <i>Asszonyors,</i> <i>Réten várom,</i> <i>Van nekünk... Fut a nyúl...</i> <i>Zöld erdőben,</i> <i>Egyetem, begyetem,</i> <i>Pünkösdlő,</i> <i>Lengyel László.</i> Előadja: az intézet egyzeneműkórusa. 6. Kodály: <i>Adagio</i>, Bartók-Zathureczky: <i>Gyermekeknek</i>. Előadja: Zathureczky Ede Kossuth-díjas hegedűművész. 7. Bartók: <i>Száraz ágtól, Szánt a babám</i>, Kodály: <i>Egy kicsi madárka, Ludaim</i>, Rachmaninov: <i>Szívemet annak adtam</i>, Muszorgszkij: <i>Mesélj, Nyanyuska</i>. Előadja: Sándor Judit. 8. Alebjev-Liszt: <i>A csalogány</i>, Hacsaturján: <i>Galopp</i>. Liszt: <i>Gondoliera és Tarantella</i>. Előadja: Petri Endre. 9. Ljadov-Szabó: <i>Orosz népdalok</i>. Tardos: <i>Vezess minket Rákosi elvtárs</i>. Novikov: <i>Dal a békéről</i>. Előadja: az intézet egyzeneműkórusa. A hegedű- és énekszámokat zongorán kíséri: <i>Petri Endre</i>. Ez a műsor a díszhangversenyre belépőjegyül is szolgál!
--	---

A Zenepavilon avatásával kapcsolatban még egy levelet³⁷ találtunk a hagyatékban, amely Kodály Zoltán Gyarmath Olga által felkutatott avatóbeszéde. A postán elküldött szöveg kísérőlevele:

„Kedves Gyurka, leveled és kérésed igazán nagy örömet szerzett. Igyekszem is azonnal teljesíteni. Az eredeti lejegyzést is elküldöm. Magamnak készítettem másolatot. Azért teszem, mert úgy érzem, e megsárgult lapokban van valami megható.

³⁷ JMM.BT. 2009.1.43.

A tarhosi világ egy megmentett darabja. Jövő hét táján, - e héten az egyetemre kell mennem, - írok majd Neked beszélgetésként sok érdekes dologról. Azt akarom, hogy hallj róla. Most csak e néhány sort, mert igyekszem, hogy a kért beszéd mielőbb a postára kerüljön. Köszönöm, hogy segíthettem. Arra kérlek, ha máskor is megtehetem, írdál. Minden jót kívánok. Vigyázz az egészségedre. Évát szívből köszöntöm, szeretettel gondolok Rátok: Fehérvárcsurgó, 1969. febr. 23.”

A beszédet Gulyás György közölte könyvében,³⁸ azt azonban elfelejtette megemlíteni, hogy régi tarhosi munkatársai voltak segítségére a felkutatásában: „A hiteles szöveg a könyv írása közben került elő.”

Találtunk iratokat az Énekiskola tanárainak munkarendjére vonatkozóan is, ezek közül időrendben első az 1953. év első félévére vonatkozó vasárnapi ügyeleti beosztás³⁹ rendje (7. kép):

Az ügyrendben megállapítottak szerint a V a s á r n a p i inspekción az alábbiak szerint történik:		
1953. január	11-én	Mánya Éva
„	18-án	Czeizner Katalin
„	25-én	Erdei Aranka
1953. febr.	1-én	G. Pető Klára
„	8-án	Kollonay Zoltán
„	15-én	Ádám József
„	22-én	Mánya Éva
1953. Márc.	1-én	Erdei Aranka
„	8-án	Czeizner Katalin
„	15-én	G. Pető Klára
„	22-én	Ádám József
„	29-én	Kollonay Zoltán
1953. Ápril	12-én	Mánya Éva
„	19-én	Erdei Aranka
„	26-án	Czeizner Katalin
1953. Május	3-án	G. Pető Klára
„	10-én	Ádám József
„	17-én	Kollonay Zoltán
„	24-én	Mánya Éva
„	31-én	Erdei Aranka
1953. Június	7-én	Czeizner Katalin.

A feljegyzés „Állami Zenei Gimnázium és Konzervatórium Békés-Tarhos” fejléccel ellátott papíron, 80/1953. iktatószámom szerepel.

³⁸ GULYÁS 1988. 89.

³⁹ JMM.BT. 2007.1.128.

1953-ból őrzünk egy „Kimutatás”-t⁴⁰ is, mely a nyári beosztásra vonatkozik, a következő indoklással: „Az intézet rendje és munkafegyelme megköveteli azt, hogy a tanév lezárása után is a legnagyobb rendben és zökkenőmentesen folyjék a munka menete. Ezért szükségesnek tartottuk, hogy az inspekciózó kartársaknak határozottan megjelöljük azt a munkakört, amelyben kötelesek dolgozni.” Felsorolják az inspekciósokat, a helyettesítéseket, a „külső rend” (külső rend: a nyári szünetben a diákoththonban tartózkodó tanulók ellenőrzése) és a Diákoththon felelőseit. A táblázat végén még ez áll:

„A »külső rend«-del kapcsolatban közlöm a kartársakkal, hogy ezért elsősorban az akkorra beosztott kollégiumi nevelő a felelős. Arra hívom még fel a kartársak figyelmét, hogy munkájukat minden téren elintézzve kötelesek átadni. Vonatkozik elsősorban az irodakezelő és irodára beosztott kartársakra, valamint az ezek helyettesítésére beosztott kartársakra. Különös gondot fordítsanak a kartársak a folyóiratok, közlönyök kezelésére, valamint az akták pontos elintézésére.”

Aláírta Gulyás György igazgató, láttamozták az érintett tanárok. Az iraton az alábbi neveket találjuk:

Ádám József	Jéhn Klára	Oberschall Pálné
Ádám Józsefné	Juhos Lenke	Papp László
Biborka Rózsa	Kollonay Zoltán	Rónay Tiborné
Czeizner Katalin	Kovalik Erzsébet	Salamon Ilona
Csausz Vilmos	Lengyel Anna	Szabó András
D. Pieke Edit	Mező Imre	Szepes Sarolta
Erdei Aranka	Molnár Lászlóné	Szudy Nándorné
Gyarmath Olga	Németh Gusztáv	Tímár Sándor
		Tóth Károly

Találtunk hivatalos iratokat és befizetési csekkszelvényeket két tanuló, Incze Katalin és Győri Etelka nevére. Gyarmath Olga nyilván valamilyen okból különösen figyelemmel kísérte sorsukat. Az előbbire vonatkozó papírok mind 1947-ből valók, míg Győri Etelkáé 1947–1953 közöttiek.

Időrendben első egy elismervény,⁴¹ Ince Katalintól átvett evőeszközök, ruhá-
neműk felsorolása, amely rögtön az Énekiskola megindulásakor, 1947. január 5-én
kelt. E szerint a gondnok átvett egy darab csuprot, egy darab nagy kanalat, egy-egy
darab kést, kanalat és villát. Még ebben a hónapban egy felszólító levelet⁴² is kül-
denek a gondviselő, Incze László számára Vésztőre, tartozásai haladéktalan rende-
zése ügyében. Bár mind a felvételi vizsga, mind az internátusi ellátás rendezve volt
már Katalin számára – ezek befizetési szelvényei⁴³ is megvannak –, különböző ira-

⁴⁰ JMM.BT. 2007.1.126.

⁴¹ JMM.BT. 2007.1.185/1.

⁴² JMM.BT. 2007.1.185/2.

⁴³ JMM.BT. 2007.1.184. (4 db).

tok (szegénységi bizonyítvány, élelmezési kijelentő és élelmiszerjegyek, valamint rendőrségi kijelentő) hiányoztak. Utóiratként közlik: „Amennyiben tartozását nem rendezi, úgy kénytelen leszek a fennálló rendelkezéseknek eleget téve, gyermekét a közétkezésből kizárni. Továbbiakban közlöm, hogy a tanulóotthoni díjakat minden hónap 5-ig kell befizetni! (Természetbenieket is!)” A hiánypótlás gyorsan megtörténhetett, mert január 31-én már a következő levél⁴⁴ érkezett a Magyar Vallás- és Köznevelési Minisztériumtól: „Értesítem Önt, hogy Katalin leányát a Békési Országos Állami Ének- és Zenei Szakirányú Líceum és Tanítóképző-intézet növendékét a fenti intézetben folytatott tanulmányai idejére a járulékalapi tanulók sorába felvettem, s neki a teljes fokozatot adományozom.” Még egy „Értesítés”-t⁴⁵ öröszünk 1947. május 11-i keltezéssel: „Incze László úrnak Vésztő község. Szíves tudomásulvétel végett közlöm T. Címmel, hogy f. hó elsején történt gondnokváltás alkalmából levezetett elszámolás eredményeképpen kiúnt, hogy T. Cím Katalin nevű gondozottja részére gyógyszerköltség címén 6 Ft 50 fillér tartozás áll fenn. Kérem ezen tartozás mielőbbi sürgős rendezését (legkésőbb ezen értesítés keltétől számított egy héten belül).” Utóiratként az intézmény mindennapjaival kapcsolatban közlik: „A f. hó 15-re tervezett anyák-napja f. hó 18-án d.e. lesz megtartva.!!!”

Győri Etelkára⁴⁶ vonatkozóan a legkorábbi irat⁴⁷ a minisztériumtól érkezett lakóhelyére, Köröstarcsára, mely egy 1947. január 31-én kelt értesítés járulékalapba felvételtől (8. kép). (Az ugyanilyen szövegezésű, Incze Katalinnak érkezett fentebb ismertettük.) Igen sok, összesen 30 db befizetési csekkszelvényt⁴⁸ találtunk a megőrzött anyagban (9. kép), melyek 1947. I. 5. és 1954. április 16. közötti keltezésűek, a befizető általában Kovács Imre volt. A legfontosabb dokumentumunk⁴⁹ ez esetben Győri Etelka ellenőrző könyvecskéje, melyet az alábbi kíséreléssel küldtek el gondviselője, Győri Károlyné részére:

„Kedves Szülő!

Mellékelten küldöm Pötyi harmadik negyedévi közismereti eredményét. Bizony sokat rontott félév óta. Legkirívóbb ez magyarból, amiből két teljes osztályzattal gyengébb mint félévkor volt. Az ellenőrzőt megtekintés után kérem visszaküldeni.

Három hét van még hátra a tanítás befejezéséig. Nagyon szorgalmasnak kell lennie, hogy semmi baj ne legyen. – Erre biztassák kérem otthonról is.

Pötyi most Gyulán van. Mandulaműtetre ment be.

Tarhos 1953. V. 8. Adamkovics Katalin osztályfőnök

(Utóirat:)

A mandulaműtétről már megjött. Jól van.”

⁴⁴ JMM.BT. 2007.1.185/3.

⁴⁵ JMM.BT. 2007.1.185/4.

⁴⁶ Visszaemlékezése tarhosi éveire: BÉKÉS-TARHOS 2006. 36–38.

⁴⁷ JMM.BT. 2008.1.4. Szövegére vonatkozóan lásd 39-es jegyzetnél!

⁴⁸ JMM.BT. 2008.1.1–2.

⁴⁹ JMM.BT. 2008.1.7.

Tudjuk, hogy a lányok kollégiumi elhelyezése az ún. Nagykastélyban történt, Gyarmath Olga – talán, mert maga is kollégiumi nevelő volt – innen is megőrzött néhány emléket. Találtunk ugyanis rajzlapból készült kis táblácskákat, melyek a kollégiumi hálótermeket (4 kis tábla),⁵⁰ illetve osztálytermeket (ilyen kettő maradt meg)⁵¹ jelölték. Ez utóbbiaknál láthatjuk, hogy 1–1 terem egy általános iskolai és egy gimnáziumi osztálynak is helyet adott. A gondos munkával készített lapokat teljes felületükön pirosra festették, körben fehér vízfestékekkel (esetleg temperával) népművészeti mintával díszítették, középre került a felirat (10–11. kép). Hogy a környezet mennyit jelentett az esztétikai nevelésben, azt visszaemlékezéseiben Gyarmath Olga is megemlíti: „Szerettük, hogy nemcsak rendes és tiszta, hanem szép is legyen a környezetünk. Ez sok aprómunkát kívánt. A hálók versenyben voltak egymással, és a példamutató rend- és tisztaságért szőnyeg és virágos ágyterítő járt. Az külön örömet jelentett, hogy a gyerekek is ott voltak a vásárláskor, és kiválaszthatták az ízlésüknek megfelelő darabokat. A boltban körülnézni szintén élményszámba ment, hiszen végül is, tanyán éltünk. Hogy mennyire vigyáztak a kapott szép holmikra, azt talán nem is kell külön hangsúlyozni. Azért ismerem ennyire az internátusi rendet, mert magam is felügyelő tanár voltam.”⁵²

Megőrizte a diákok rajzórán készített munkáit:⁵³ „Tanárhiány miatt én is tanítottam rajzot a tarhosi iskolában. Nem vagyok rajztanár, így a tanítóképzőben elsajátított ismeretekre szorítkoztam.”⁵⁴ A többnyire rajzlapra készült, színes munkák dátumozottak, 1947–1953 között szóródnak. A nevek mellett a tanuló osztálya is szerepel, melyből kikövetkeztethetjük, hogy Gyarmath Olga rendszeresen ötödik és hatodik osztályban tanított rajzot. A rajzok témája vagy életkép (Őszi séta, Megyünk az iskolába, Tavasz, Gyümölcsszüret [12. kép], Nyuszi az erdőben, Húsvét) vagy egy-egy tárgy (bögre, tavaszi virág, mintázott húsvéti tojás, vizeskanna, kedvenc könyv címlapja). Bár a témák mindennaposak, néhány rajzon felfedezhetünk tarhosi jellegzetességeket is, például a „Megyünk az iskolába” témájúak némelyikén az iskola bejáratát széles lépcsősor tetején többszárnyú ajtó jelzi (13. kép). Ez a korabeli épületekhez képest egyértelműen a pavilon bejáratára utal.⁵⁵ Találtunk rajzot „Parkrészlet” címmel is (14. kép), amely színei alapján az őszi tarhosi parkot ábrázolja.

Gyarmath Olga magyart, történelmet és rajzot tanított az Énekiskolában, munkáját több megőrzött tanmenet dokumentálja. Minden esetben kézzel íródtak, általában nagyméretű, széthajtható formátumban, bár van két füzetben vezetett is. Érdekes módon a legkorábbiak a rajz tantárgyhoz készültek, az első 1947-ből való,

⁵⁰ JMM.BT. 2007.1.116/2-5.

⁵¹ JMM.BT. 2007.1.116/1. és 6.

⁵² GYARMATH 2001. 60.

⁵³ JMM.BT. 2007.1.27. (173 db rajz).

⁵⁴ GYARMATH 2001. 98.

⁵⁵ A rajzok készítésének ideje 1953, ugyanis 1953. május elsején adták át a pavilont.

mely egy vázlatfüzet.⁵⁶ Ez VI. osztályos rajztanításhoz ad útmutatást, míg a következő, már nagyméretű, 1949-re keltezetről⁵⁷ nem derül ki, hányadikosoknak szól. A következő évben egyazon tanmenetben egymás mellett vezette az V., VI. és VII. osztályosok rajztananyagát.⁵⁸ A rajztanításhoz még egy, VII. osztályosok számára készült segédletet találtunk Gyarmath Olga hagyatékában, 1952-ből.⁵⁹

A magyar irodalom tanításához is vezetett füzetet,⁶⁰ a beleírt időpontok alapján ez az 1951/52-es tanévre vonatkozik, az azonban, hogy hányadik osztályhoz használta, nem derül ki. A rendkívül gondosan kidolgozott tananyag tárgyalását szinte minden óránál egy-egy odaillő idézettel kezdi. „Németh Lászlónál olvastam valahol: »Nemcsak a művészet, de az egész élet arányérzék kérdése.« Ez a gondolat vezérelt, amikor óratervet készítettem, s ezt legalább úgy tudtam élvezni, mint magát a tanítást. Be kell azt is vallanom, hogy nem ment könnyen. Egész tanári pályámnak egyik sarkalatos kérdése az órára való felkészülés volt. Estéket töltöttem el egy-egy vázlat megírásával: mit? mennyit? kinek? hogyan? Nemcsak a napi anyagot kellett ismer-nem, hanem annál sokkal többet. Hogy mi fér bele a 40 percbe, ez adta a legnagyobb fejtörést... Számolni kellett a gyerekekkel is, aki olykor a legváratlanabb kérdéssel jött elő. Nem lehetett figyelmen kívül hagyni, hogy mit adok önmagamból, és ennek mennyi a hitele. Pedig jó tanár e nélkül nem létezik.” – olvashatjuk visszaemlékezéseiben.⁶¹ Egyazon nagyméretű tanmenetben, egymás mellett vezette az V. és a VI. osztály magyartanításának anyagát egy 1953/54-re szóló dokumentumban.⁶² Keltezetlen egy másik,⁶³ szintén VI. osztályosok oktatásához való magyar tanmenet.

Történelemhez 1953-ban a VI. és VII. osztályosok részére összevontan készített segédletet,⁶⁴ külön a hatodikosokhoz kettő,⁶⁵ míg a hetedikesekhez egy⁶⁶ keltezetlen történelem tanmenetet is találtunk. Gyarmath Olga tanításra vonatkozó ars poeticáját is ismerjük: „... a tanítás is csoda: megismételhetetlen. Egyetlen órát sem lehet többé visszahozni. Soha, semmilyen ürüggyel”.⁶⁷

Igyekezett megőrizni viszont az emlékeket, a diákoktól több füzetet, egy-egy lapra írt felmérést, dolgozatokat is eltett. Mindegyiken szerepel évszám is, a dokumentumok 1947-től 1954-ig, az Énekiskola mind a nyolc évét reprezentálják. Három teljes, majdnem teleírt irodalomfüzetet⁶⁸ találtunk, egyet harmadik, egyet ötö-

⁵⁶ JMM.BT. 2007.1.150.

⁵⁷ JMM.BT. 2007.1.79.

⁵⁸ JMM.BT. 2007.1.146.

⁵⁹ JMM.BT. 2007.1.129.

⁶⁰ JMM.BT. 2007.1.6.

⁶¹ GYARMATH 2001. 74.

⁶² JMM.BT. 2007.1.133.

⁶³ JMM.BT. 2007.1.101.

⁶⁴ JMM.BT. 2007.1.110.

⁶⁵ JMM.BT. 2007.1.130; 2007.1.158.

⁶⁶ JMM.BT. 2007.1.142.

⁶⁷ GYARMATH 2001. 87.

⁶⁸ JMM.BT. 2007.1.148.

dik általánosból, míg a harmadikat IV. gimnáziumból. Ugyancsak negyedik gimnáziumból, az 1953/54-es tanévből maradt meg Fekete Erzsébet magyar dolgozatfüzete.⁶⁹ Gyarmath Olga megőrzött olyan füzeteket is, melyek nem saját tantárgyaihoz kapcsolódtak, viszont szorosan összefüggtek az iskola működésével. A gimnazista Szakmáry Éva⁷⁰ több évig használt zenetörténelem, illetve hangjegyfűzetéről van szó.⁷¹ 1948-ból és 1949-ből lapokra írt magyar dolgozatokat,⁷² míg 1952-ből és 1953-ból történelemdolgozatokat⁷³ találtunk.

Az utókor számára fejléccel ellátott üres levélpapírokat és levélborítékokat⁷⁴ is eltett, a fejlécben szereplő intézménynév alapján ezeket keltezni is tudjuk.⁷⁵ Megállapítható, hogy a papírok (fejléce: 15. kép) 1954-ből, míg a borítékok (16. kép) 1948-ból maradtak meg.

Talán a hagyaték legértékesebb darabja az a 60 lapos füzet,⁷⁶ melyet Gyarmath Olga az iskola könyvtárosaként vezetett: „A könyvtár Tarhoson az én boldog birodalmam volt, ezért jól tudom, hogy milyen lassan gyűltek a könyvek, és hogy mennyire vigyáztunk rájuk. Naponta kétszer tartottam könyvtári órát. A gyerekek kérhettek ki könyvet az ifjúsági és a könyvtári könyvtár anyagából is. Volt katalógusunk, amely segített a válogatásban. Két hétre vehettek ki egy-egy könyvet. Csak akkor tettünk kivételt, ha házi dolgozathoz vagy szakköri előadáshoz kellett anyagot gyűjteni, s ilyenkor szemléltető irodalomra is volt igény. Egyébként a kéthetes határidőt szigorúan be kellett tartani: annak elmulasztása mozi-letiltással járt, ami Tarhoson súlyos büntetésnek számított. Aki aláírta a kölcsönzött könyvet, az még ott, helyben be is kötötte a magával hozott kékpapírba. Ezzel is óvtuk a könyvek állagát. Örööm ma is, sikerült megmenteni, a kölcsönző-füzetet. Mintha csak tegnap száradt volna meg rajta az iskola pecsétje. Ma már ez is érték! A múltunk egy darabja. Az első bejegyzés 1949-ből való, az utolsó 1951-ből” – írja visszaemlékezéseiben.⁷⁷ A füzet értékét a benne megőrződött aláírások adják (17. kép 1–3), diákként találkozhatunk Kossuth-díjas zeneszerzőnk, Szokolay Sándor, Kossuth-díjas költőnk, Csukás István és a szintén Kossuth-díjas csellóművész, Mező László aláírásával. Megtalálhatjuk benne Mező Imre Szabolcsi Bence-díjas zeneszerző, Mező Judit népzene kutató, Bencze László fotóművész és Farkas Ilona (Mona néni, a szintén Kossuth-díjas Sebestyén Márta édesanyja) kézjegyét, de Gulyás György és Gyarmath Olga is gyakran kölcsönzött a könyvtárból.

⁶⁹ JMM.BT. 2007.1.21.

⁷⁰ Visszaemlékezése tarhosi éveire: BÉKÉS-TARHOS 2006. 107–108.

⁷¹ JMM.BT. 2007.1.55; 2007.1.51.

⁷² JMM.BT. 2007.1.114. (5 db); 2007.1.103. (2 db).

⁷³ JMM.BT. 2007.1.112. (22 db); 2007.1.194. (1 db).

⁷⁴ JMM.BT. 2007.1.149; 2009.1.42.

⁷⁵ Az iskola névváltozásainak részletezése: F. PÁLFI 2002. 15.

⁷⁶ JMM.BT. 2009.1.53.

⁷⁷ GYARMATH 2001. 89.

A magyar vallás- és közoktatási miniszter 116.453/1946. IV. sz. rendeletével létesített Énekiskola beiskolázását megkönnyítő „Tájékoztató”-t már a megalakulás évében kiadták, ezt az 1946. november 13-án kelt nyomtatványt Csende Béla közölte is könyvében.⁷⁸ Ezt Gyarmath Olga hagyatékában ugyan nem találtuk meg, viszont megvan az 1952. február 8-án kelt, az 1952/53-as tanévre vonatkozó „Felvételi tájékoztató” néhány példánya, amely szintén megjelent már.⁷⁹ A következő, 1953/54-es tanévre új nyomtatvány készült, minimális változtatásokkal, viszont új elemként került bele az egyenruha kérdése. Mivel ez a változat a szakirodalomban nem ismert, és mert a gyűjteményben több példány⁸⁰ is található belőle, teljes egészében ismertetjük (18. kép):

Állami Zenei Gimnázium
és Zeneművészeti Szakiskola
Békés-Tarhos

Felvételi tájékoztató

A Békés-tarhosi Zenei Gimnázium és Zeneművészeti Szakiskola felvételt hirdet az 1953-54. iskolai évre a zeneileg tehetséges és zenei pályára készülő tanulók számára.

Az intézet szervezete:

Zenei általános iskola I–VIII. osztály. Az I–VI. osztályba jelentkezhetnek tanulók hangszeres képzettség nélkül is, a VII–VIII. osztályba azonban csak olyan tanuló férhet, aki 1, illetve 2 évi hangszeres tudást már elsajátított.

A Zenei Gimnázium I. osztályába felvétel történik:

a) A Zeneművészeti Szakiskola **hangszeres tanszakára** (hegedű, zongora, cselló, fúvós) azok a tanulók nyerhetnek felvételt, akik az ált. isk. VIII. osztályának elvégzése mellett megfelelő hangszeres tudással (előképzettséggel) rendelkeznek.

b) A Zeneművészeti Szakiskola **karvezető (elméleti) tanszakára** azok az ált. isk. VIII. osztályát végzett tanulók kérhetik felvételüket, akik megfelelő hangszeres tanulmányokat még nem folytattak, de jó zenei képességekkel rendelkeznek

Szaktanárképző:

Jelentkezhetnek felvételre azok az érettségizett, vagy tanítói oklevéllel bíró hallgatók, akik hangszeres tanulmányaik folytán II. szakiskolai osztálynak megfelelő tudással rendelkeznek.

Valamennyi tanszakon és fokon a jelentkezőknek felvételi-, illetve zenei képességvizsgát kell tenniük. Ennek időpontját a pályázókkal közölni fogjuk. Minden tanuló kollégiumi elhelyezésben részesül.

Felvétel:

Felvételi kérvényüket közvetlenül az intézet igazgatóságához (Áll. Zenei Gimnázium és Zeneművészeti Szakiskola, Békés-Tarhos, lehetőleg 1953 március 31-ig) kell benyújtani. Csatolni kell: születési anyakönyvi kivonatot, 1953. évi félévi iskolai bi-

⁷⁸ CSENDE 1976. 1. képmelléklet.

⁷⁹ CSENDE 1976. 25. képmelléklet; JMM.BT. 2007.1.131.

⁸⁰ JMM.BT. 2007.1.177.

zonyítvány-másolatot, vagy tanítóknál oklevél-másolatot, hatósági orvosi bizonyítványt (alkalmas-e egészségileg zenei pályára), vagyoni, vagy vagyontalansági bizonyítványt, részletes önéletrajzot (szülők foglalkozása 1945 előtt, jelenleg, testvérek száma stb.), esetleg zeneiskolai bizonyítványt magasabb osztályoknál.

A felvételt kérő tanulók okmányaihoz szükséges a helyi, járási és megyei Iskola Bizottság javaslata. Kérvényekre 2 Ft., melléletekre 1 Ft. okmánybélyeget kell ragasztani (vagyontalanság esetén bélyegmentes).

Egyenruha:

A folyó iskolai évtől kezdve növendékeink számára egyenruha készítését vettük tervbe. Ez évben a növendékek nagy része már beszerezte. (Leányoknál: sötétkék szövetszoknya, mellény, fehér blúz; fiúknál sötét ruha.) Ha nagyobb akadályba nem ütközik, a tanuló már szeptemberben hozza magával. Az egyenruha a képességvizsgálat alkalmával megtekinthető.

Békés-Tarhos, 1953 január 8-án.

Igazgatóság

Mivel az intézménybe beiratkozók szinte kivétel nélkül⁸¹ kollégiumi elhelyezésben részesültek, a kollégiumi élethez is készült eligazítás. Ebből egy 1954. augusztus 22-re dátumozott, stencilezett iratot őrzünk,⁸² melyet 132/54. iktatószámon Füzesgyarmatra, Zsoldi Jolánnak címeztek.⁸³ A kollégiumi életre és rendtartásra vonatkozó információk:

Kedves Tanulónk!

Értesítelek, hogyhó.....án.....este 10-h-ig kell helyed elfoglalni a diákothonban.....

Tájékoztatásul közlöm a következőket:

1./ feltétlenül pontosan jelenj meg a kitűzött időpontig. Akadályoztatásod esetén előre írd és jelezd pontos érkezésedet. Úgy indulj el otthonról, hogy este 10-h-ig a diákothonban lehess. Ezen a téren nem fogunk elnézni semmiféle lazaságot, igazolatlan késésedet, hiányzásodat fegyelmezetlenségként fogjuk kezelni.

2./ Feltétlenül mielőbb írd meg, ha helyed nem kívánod elfoglalni, mert helyed más, érdemes tanulóval szeptemberig még betöltjük.

3./ HavontaFt hozzájárulási díjat kell fizetned. Az első (szept. havi) díjat szept. 5-ig be kell fizetni. Beszélj meg tehát szüleiddel, hogy szeptemberi díjat veled küldjék el, a továbbiakban pedig minden hó 10-ig fizessék be a 106.846. sz. Zeneigimnázium Békés-Tarhos című csekkre.

A II. III. IV. évesekre érvényes az előző évi rendszer, ugyanis évvégi tanulmányi eredményüktől függően kedvezményt kapnak, illetve az elégségesek többet fizetnek.

⁸¹ Ezt Gyarmath Olga visszaemlékezéseiből is tudjuk: „Nálunk minden tanuló és tanár az intézetben lakott. A tanulók számára a bejárás nem volt lehetséges.” GYARMATH 2001. 39.

⁸² JMM.BT. 2007.1.123.

⁸³ Visszaemlékezése tarhosi éveire: BÉKÉS-TARHOS 2006. 113.

Kitűnő – ingyenes, jeles 50%-os, jó 25%-os kedvezményt kap. Az elégséges rendű tanuló 130%-ot fizet, bukott tanuló diákotthonnak nem lehet tagja.

4./ A rendőrségi bejelentéshez a következőket hozd magaddal:

a./ állandó bejelentő / ha van saját nevedre szóló rendőrségi bejelentőd – vagy –

b./ igazolás a helyi Tanácstól arról, hogy szülőd bejelentőjén szerepel a neved (ha nincs saját nevedre szóló bejelentőd). Budapesten a bejelentő vagy az igazolás alapján, 10 hónapra ideiglenesen jelentünk be.

5./ A következőket hozd magaddal:.....

Feltétlenül hozz magaddal törülközőt, ruhatisztító és cipőtisztító felszerelést. Minden mosható ruhaneműbe varrd be a következő számot: Ez lesz a felszerelési számod. A számot olyan cérnával varrd be, mely nem festi a ruhát. A számot a fehérnemű aljába, más ruhaneműnél a sarkába varrd be. (A szám nagysága kb. 1 cm.) Arra számíthatsz, hogy tömegmosásba leadható fehérneműdet a diákotthonban kimossák. (Ezért nem kell fizetned.)

6./ Az összes felszerelésedről 2 példányban készíts leltárt. A leltár egyik példánya a szekrényedben, másik példánya a gondnoknál lesz elhelyezve.

7./ Tájékoztasd szüleidet arról, hogy két alkalommal utazhatsz majd haza szünidőre a téli (dec. végén) és a tavaszi szünetben. Más alkalommal csak rendkívüli ügyek miatt (halálozás stb.) adunk engedélyt hazautazásra. Ugyancsak tájékoztasd szüleidet, ismerőseidet arról, hogy a diákotthonban a látogatási idő minden hónap első vasárnap van. Más időpontban nem engedünk meg látogatást.

8./ Felhívjuk arra is a figyelmed, hogy ízléstelen ruha – és hajviselet tilos a diákotthonban. Nem írjuk elő a ruhaneműek számát, de azt előírjuk, hogy tanulóink öltözeté, magatartása szocialista fiatalhoz méltó legyen. A diákotthont sok új felszereléssel szereltük fel, tisztán rendben vár téged is. Várunk mi is: nevelők, reméljük, hogy a nyári szünidő után, friss erővel, példás fegyelemmel kezdhettek hozzá az új tanév munkájához.

Figyelem: A diákotthonba való bevonulásod alkalmával hozz magaddal egy hónapnál nem régebbi orvosi bizonyítványt. E nélkül nem foglalhatsz el a diákotthoni helyedet.

Békés-Tarhos 1954. augusztus 22.

Gulyás György igazgató

A kollégiumi beköltözésre azonban már nem kerülhetett sor, a sok harc az Énekiskola fennmaradásáért és a hosszú reménykedés lezárult, az 1954/55-ös tanév meg sem kezdődhetett Tarhoson, mivel a Népművelési Minisztérium megszüntette az intézményt. Bár az előbbi kollégiumi eligazítást még elküldték, néhány nap múlva újabb távirati értesítést kaptak a diákok. Egy ilyet is őrzünk,⁸⁴ melyet Tóth Lászlónak küldtek Tápiógyörgyére, 1954. augusztus 25-én (19. kép): „*Újabb értesítésig ne indulj el Tarhosra évkezdésre. Gulyás György igazgató*”.

Végül megérkezett a 16-8774-4-18/1954. iktatószámú levél⁸⁵ az igazgató nevére:

⁸⁴ JMM.BT. 2007.1.138.

⁸⁵ JMM.BT. 2007.1.67. Részlete közölve: CSENDE 1976. 81.

NÉPMŰVELÉSI MINISZTERIUM

BUDAPEST, V., BÁTHORY-UTCA 10.

Gulyás György igazgató,

Békés-Tarhos.

Zeneművészeti Szakiskola

Értesítem Igazgató elvtársat, hogy a Népművelési Minisztérium művészetoktatási területén átszervezés folyik. Ennek végrehajtása során szükségessé vált a békés-tarhosi zenei gimnázium, zeneművészeti szakiskola, a vele kapcsolatos diákotthon és általános iskola működésének megszüntetése. Igazgató elvtársat a következő intézkedések megtételére hívom fel.

1. / Közölje a tanári karral az iskola megszüntetését.

2. / Készítsen javaslatot az iskola tanárainak és dolgozóinak elhelyezésére vonatkozóan, azok személyi körülményeinek legmesszebbmenő figyelembevételével. Az iskola tanárainak és dolgozóinak elhelyezését a Népművelési Minisztérium lehetőség szerint biztosítja.

3. / Értesítse a növendékeket, hogy a tanévkezdés alkalmával ne jelentkezzenek Békés-Tarhoson. Valamennyi tanuló továbbtanulási lehetőségét a Népművelési Minisztérium biztosítja. A tanulók elosztásáról azonnal intézkedés történik.

4. / Az iskola épületét, vagyontárgyait – további intézkedésig – Igazgató elvtárs tartozik megőrizni. Ezek sorsáról a Népművelési Minisztérium későbbi időpontban dönt.

Budapest, 1954. augusztus 28.

Jánosi Ferenc s. k.
miniszter első helyettese

Az Énekiskola 1954-től megszűnt működni, de emlékét, a „tarhosi szellem”-et a mai napig őrzik az ott felnőtt diákok és az 1976-ban útjára indult és mára országos hírnevet szerzett Békés-Tarhosi Zenei Napok nyári rendezvénysorozata, melyet 2010-ben immáron 35. alkalommal rendeztek meg.

IRODALOM

BÉKÉS-TARHOS 2006

Domokos Attiláné Farkas Margit – Mező Imre – Pallosné Rozgonyi Piroska (szerk.): Békés-Tarhos. 1946–1954. Békés, 2006.

CSENDE 1976

Csende Béla: Békés-Tarhos. (Az első magyar állami énekiskola élettörténete. 1946–1954) Békés, 1976.

F. PÁLFI 2002

Pálfi Zsuzsa, F.: BÉKÉS-TARHOSI ZENEI NAPOK nyitott könyv 1976-tól. Békés, 2002.

GULYÁS 1988

Gulyás György: Bűneim... Bűneim? Békés, 1988.

GYARMATH 2001

Gyarmath Olga: Tudsz-e Tarhosért lelkesedéssel dolgozni? Békés, 2001.

**Documents on the Life of the Békés-Tarhos Singing School (1946 to 1954)
in the Bequest of Dr. Olga Gyarmath**

– Ildikó S. Turcsányi –

Resume

Dr. Olga Gyarmath, 83, a retired grammar school pedagogue, a one-time teacher of the Tarhos Singing School, first the secretary then the vice-president of the Békés-Tarhos Circle of Friends, died in 2007. Acceding to her request, 500 valuable documents, part of her bequest, were donated to Jantyik Mátyás Museum in Békés. The most valuable parts of the collection are made up of the document dating from the short time of service (1947 to 1954) of the first state-run singing and music elementary school founded by György Gulyás. Based on Kodály's principles, the school tried to support talented provincial children. We hereby wish, in chronological order, to report on some of these documents of high value. The pupils' lists, the exercise-books, the drawings, the test-papers, the reportbooks and the credit slips illustrate the pupils' every life, while the syllabi, the teachers' notes, the form master's reports, the invitations, the information sheets, the director's instructions and the other official documents advise of the operation of the school. The most valuable piece of the bequest is a library loan booklet which contains signatures like those of Sándor Szokolay, composer, and István Csukás, poet, who were pupils of the school at the time.

S. Turcsányi Ildikó

Jantyik Mátyás Múzeum

H-5630 Békés, Széchenyi tér 4.

E-mail: turcsanyi.ildiko@freemail.hu

Dokumentumok a Békés-Tarhosi Énekiskola (1946–1954) életéről...

Országos Állami Ének- és zenei
iskola

VI. OSZTÁLY

ÓRA	HÉTFŐ	KEDD	SZERDA	CŚÜTÖRTÖK	PÉNTEK	SZOMBAT	
8-9	SZÁMTAN	FIZIKA	SZÁMTAN	GAZDASÁGTAN KÉZMUNKÁ	FIZIKA	FIZIKA	VALLÁS 1 HÁBORÚ 3 TÖRTÉNELEM 4 FÖLDRAJZ 5 SZÁMTAN 5
9-10	MAGYAR	MAGYAR	EMBER ÉLETE	GAZDASÁGTAN KÉZMUNKÁ	MAGYAR	FÖLDRAJZ	EMBER ÉLETE 2 SZERZŐ BESZÉLGÉSE 1 GAZDASÁGTAN 5 RAJZ 2 KÉZMUNKÁ 5 SZERZŐ 2 TÖRTÉNELEM 2
10-11	EMBER ÉLETE	FÖLDRAJZ	TESTNEVELÉS	MAGYAR	SZÁMTAN	GAZDASÁGTAN SZERZŐ BESZÉLGÉSE	
11-12	TESTNEVELÉS	ENYK	TÖRTÉNELEM	RAJZ	ENYK	GAZDASÁGTAN KÉZMUNKÁ	
12-1	RAJZ				VALLÁS	MAGYAR	
1-2							

BÉKÉS-TARHOS, 1949. É.

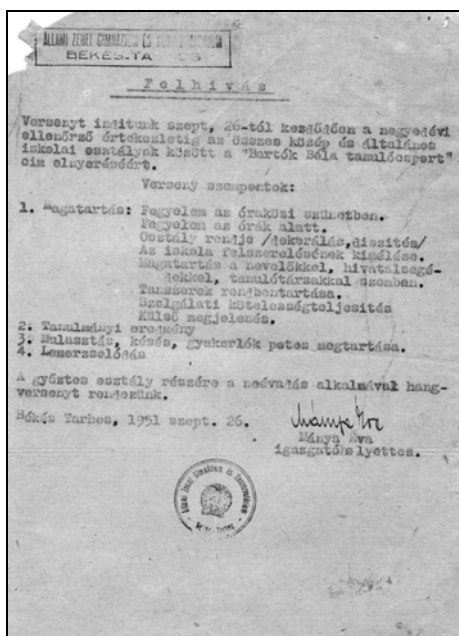
Békés-Tarhosi Énekiskola
OSZT. FŐ

1. kép. Órarend 1949-ből (eredeti méret: 29,8 x 21 cm)

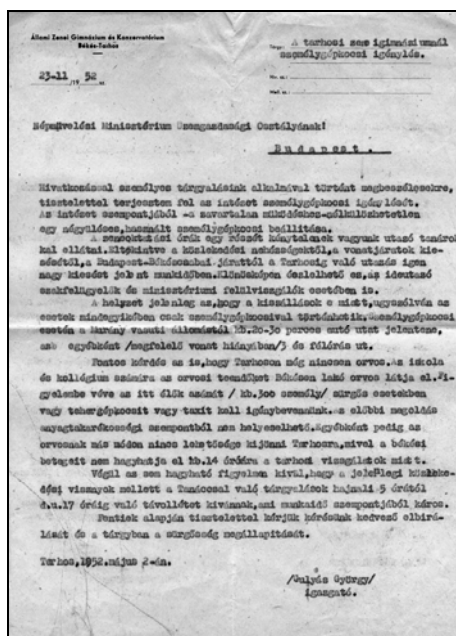
IV. évf.

	hétfő	kedd	szerda	cütörtök	penteke	szombat	várdnapi
Hegedűs Flóra		d.u. 2-3		d.u. 2-3		d.u. 2-3	
Flórián Ételke		d.u. 3-4		d.u. 3-4		d.u. 3-4	
Kötői Jolán	este 8-9		este 8-9		este 8-9		
Pán Éva	este 6,15-7,30	d.u. 3,15-4,30	este 6,15-7,30	este 6,15-7,30	d.u. 3,15-4,30	d.u. 3,15-4,30	
Somori Róza	d.u. 6-7		d.u. 6-7		d.u. 6-7		d.u. 3-4
Kedutó Flóra	d.u. 5,30-6,30	reggel 6-7	d.u. 5,30-6,30	d.u. 5,30-6,30	reggel 6-7	d.u. 6,30-7,30	
Tóth Katalin	este 6,30-7		este 6,30-7		reggel 6,30-7		
Nórák Erőtel	este 8-8,30	reggel 5,30-6,30	este 8-8,30	reggel 5,30-6,30	este 8-8,30	reggel 5,30-6,30	
II. gimn.							
Tóthi Zsuzsanna	reggel 6-7			reggel 6-7			
Boross Erőtel	reggel 6-7		reggel 6-7				
Károlyi János						reggel 6-7	

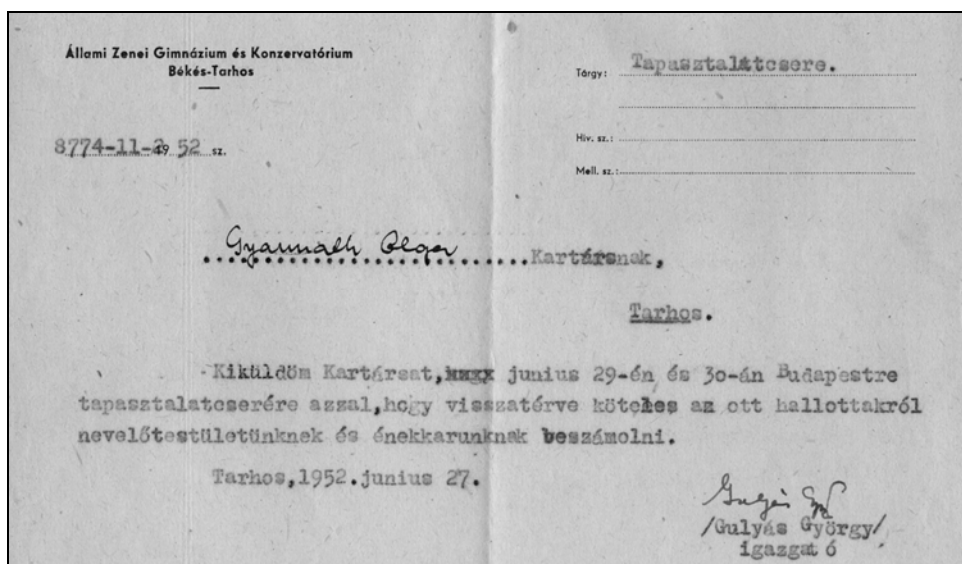
2. kép. Hangszeres gyakorlás beosztása (eredeti méret: 21 x 15 cm)

3. kép. Versenyfelhívás 1951-ből (eredeti méret: 14,8 x 21,3 cm)

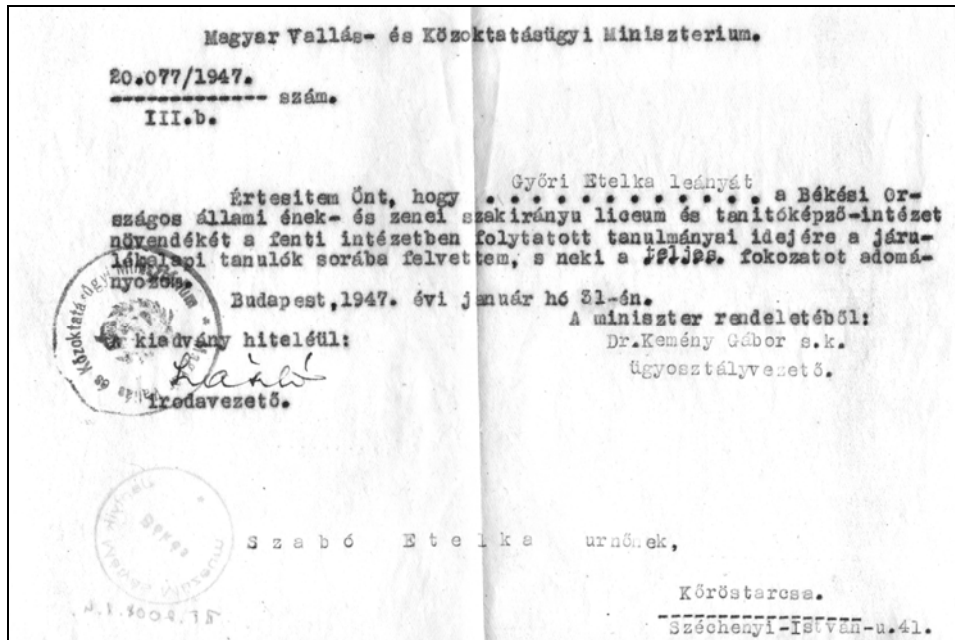
4. kép. Gépkocsi igénylő az iskola számára 1952-ből (eredeti méret: 20,8 x 29,3 cm)

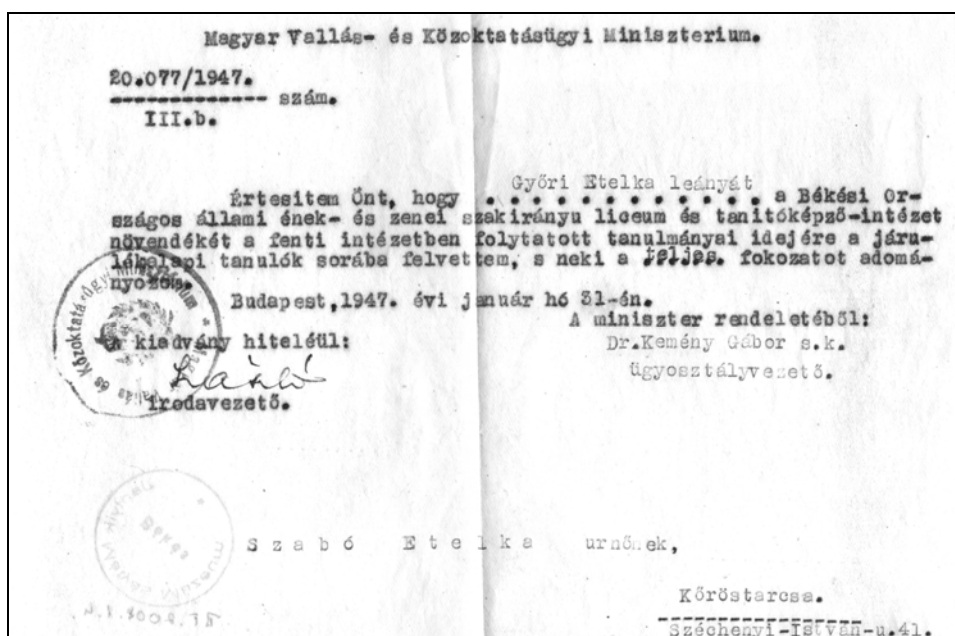
5. kép. Kiküldetés papírja 1952-ből (eredeti méret: 20,7 x 14,7 cm)

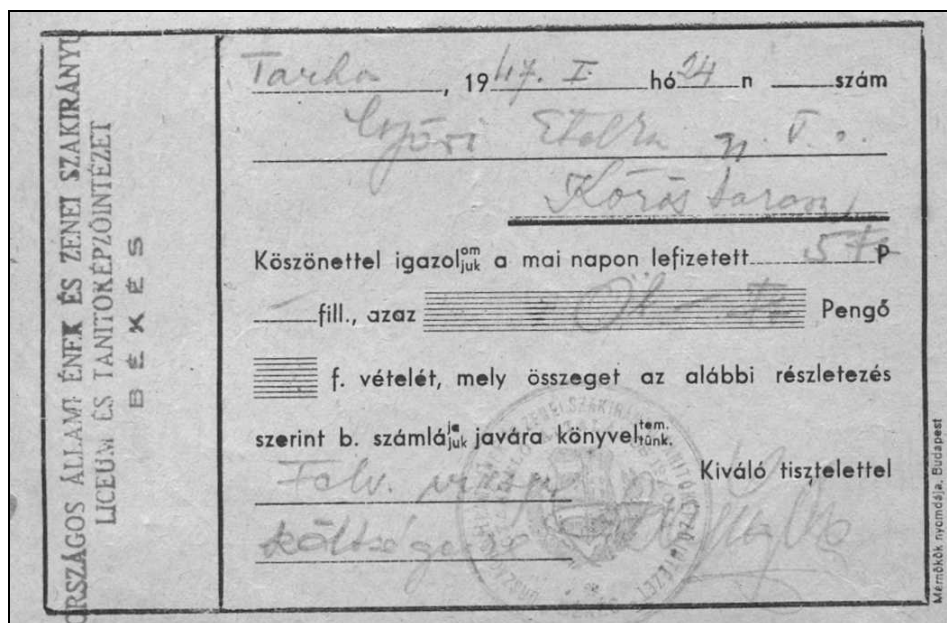
6. kép. Zenepavilon avatására szóló meghívó címlapja (eredeti méret: 14,8 x 21 cm, 4 lapos)

7. kép. Vasárnapi ügyeleti beosztás 1953 nyaráról (eredeti méret: 14,7 x 20,8 cm)

8. kép. Minisztériumi értesítés Györi Etelkának, 1947 (eredeti méret: 21 x 15 cm)

9. kép. Igazolás Györi Etelka befizetéséről, 1947 (eredeti méret: 13,8 x 9,5 cm)

10. kép. Hálótermet jelölő tábla
(eredeti méret: 24,9 x 17 cm)

11. kép. Osztálytermet jelölő tábla
(eredeti méret: 25,3 x 18,1 cm)

12. kép. „Gyümölcsszüret”, iskolai rajz (eredeti méret: 30,4 x 22,1 cm)

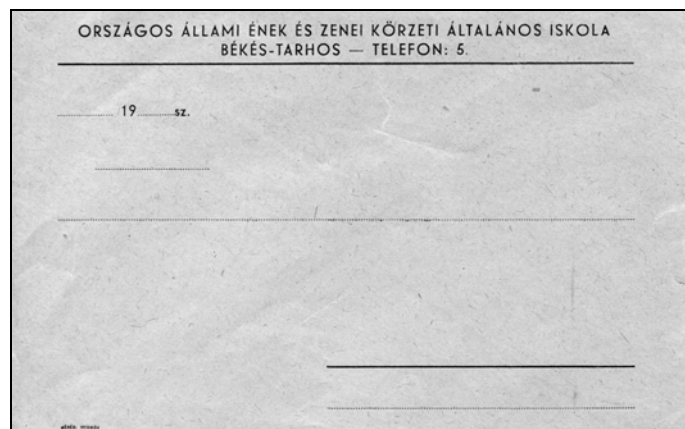
13. kép. „Tavaszi”, iskolai rajz (eredeti méret: 30,7 x 22 cm)

14. kép. „Parkrészlet”, iskolai rajz (eredeti méret: 30,1 x 21,9 cm)

15. kép. Üresen megőrzött papír fejléce (a fejléc eredeti mérete: 8,2 x 1,6 cm)

16. kép. Üresen megőrzött fejléces boríték (eredeti méret: 16,1 x 11,4 cm)

1.

283/1949	Olcsónakosovics:	1949. máj. 6.	1949. máj. 21
II. 264.	Székely.		Byla
284/1949	Kolozs:	1949. máj. 10.	Byla
II. 265	So társaságban egy békés		1950. máj. 13.
285/1949	Beckes - Janyó	1949. máj. 7.	Byla
II. 224.	Katolikus diák.		1949. máj. 14.
16/6/1949	Kalaszó:	1949. máj. 12.	Byla
II. 82.	Or. új emb. kócska.		1949. dec. 23.
288/1949	Or. új emb. kócska.	1949. máj. 13.	Byla
II. 232.	Or. új emb. kócska.		

2.

283/1949	Beckes és technika	1949. máj. 11.	1950. máj. 11.
II. 201.	Or. új emb. kócska.		Byla
285/1949	Tolozs:	1949. máj. 11.	1949. dec. 23
II. 248.	Gatgala. I. c.		Byla
286/1949	Tolozs:	1949. máj. 11.	1949. dec. 23

3.

41. 488.	Beckes	1950. máj. 4.	1950. máj. 4.
41. 489.	Kolozs		1950. máj. 4.
41. 488.	Beckes Don I.	1950. máj. 4.	1950. máj. 4.
41. 489.	Beckes	1950. máj. 4.	1950. máj. 4.
41. 488.	Beckes	1950. máj. 4.	1950. máj. 4.
41. 489.	Beckes	1950. máj. 4.	1950. máj. 4.
41. 488.	Beckes	1950. máj. 4.	1950. máj. 4.
41. 489.	Beckes	1950. máj. 4.	1950. máj. 4.
41. 488.	Beckes	1950. máj. 4.	1950. máj. 4.
41. 489.	Beckes	1950. máj. 4.	1950. máj. 4.
41. 488.	Beckes	1950. máj. 4.	1950. máj. 4.
41. 489.	Beckes	1950. máj. 4.	1950. máj. 4.

17. kép 1–3. Aláírások a kölcsönző füzet 1, 7. és 17. oldaláról
(a füzet mérete: 17,5 x 24,3 cm)

Állami Zenei Gimnázium
és Zeneművészeti Szakiskola
Békés-Tarhos

Felvételi tájékoztató

A Békés-Tarhosi Zenei Gimnázium és Zeneművészeti Szakiskola felvételi hirdet az 1953–54. iskolai évre a zenei felkészültség és zenei pályára készülő tanulók számára.

Az intézet szervezete:

Zenei általános iskola I–VIII. osztály. Az I–VI. osztályba jelentkezhetnek tanulók hangzeres képességgel, a VII–VIII. osztályba azonban csak olyan tanulók jöhetnek, akik I. illetve 2. évi hangzeres tudást már elsajátítottak.

A Zenei Gimnázium I. osztályába felvétel történik:

- A Zeneművészeti Szakiskola hangzeres tanszakára (hegedű, zongora, cselló, fuvola) azok a tanulók nyelhetnek felvételre, akik az ált. isk. VIII. osztályának elvégzése mellett megfelelő hangzeres tudással (előképzettséggel) rendelkeznek.
- A Zeneművészeti Szakiskola karvezető (elméleti) tanszakára azok az ált. isk. VIII. osztályt végzett tanulók kérhetik felvételüket, akik megfelelő hangzeres tanulmányokat még nem folytattak, de jó zenei képességekkel rendelkeznek.

Szaktanárképzés:

Jelentkezhetnek felvételre azok az érettségizett, vagy tanulók oklevelét keltő hallgatók, akik hangzeres tanulmányuk folytán II. szakiskolai osztálynak megfelelő tudással rendelkeznek. Választási tanácsot és felvételi és jelentkezési felhívást, illetve zenei képességvizsgát kell tenniük. Ennek időpontját a pályázókkal közölni fogjuk. Minden tanuló kollégiumi elhelyezésben részesül.

Felvétel:

Felvételi kérvényüket közvetlenül az intézet igazgatójához: (Áll. Zenei Gimnázium és Zeneművészeti Szakiskola, Békés-Tarhos, lehetőleg 1953 március 31-ig) kell benyújtani. Csatolni kell: születési anyakönyvi kivonatot, 1953. évi félévi iskolai bizonyítvány-másolatot, vagy tanítók által oklevel-másolatot, hatósági orvosi bizonyítványt (alkalmas-e egészséges zenei pályára), vagyoni, vagy vagyonlansági bizonyítványt, részletes önéletrajzot (szülői foglalkozása 1945 előtt, jelenleg, testvérek száma stb.), esetleg zeneiskolai bizonyítványt magasabb osztályokról.

A felvételt kérő tanulók okmányaihoz szükséges a helyi, járási és megyei Iskola Bizottság javaslata. Kérvényekre 2 Ft., mellékletekre 1 Ft. okmánydíjra van rátervezve (vagyontalanok esetén bánymentes).

Egyenruha:

A folyó iskolai évtől kezdve növendékeink számára egyenruha készítését vetjük tervbe. Ez évben a növendékek nagy része már beszerezte. Leányoknál: sötétkék szövetruka, mellény, fehér bléz, fehér kötött ruha. Ha nagyobb akadályuk van a kék színű, a tanuló már szeptemberben hozza magával. Az egyenruha a képességvizsgát alkalmával megtekinthető.

Békés-Tarhos, 1953. január 8-án.

Igazgatóság

F. 4. - Békés-Tarhos - 1953. január 8-án

18. kép. Felvételi tájékoztató, 1953. január (eredeti méret: 19,4 x 27,8 cm)

ÁLLAMI ZENEI GIMNÁZIUM
ÉS ZENEMŰVÉSZETI SZAKISKOLA
BÉKÉS-TARHOS
TELEFON: 5

Tóth Sándor

Törvényes képviselője

Győrfi - u. 4806.

ÖGYINTÉZŐ: Papp
489 /1954. 4. SZÁM

TÁRGY: Évközlés elhatalasítása.

HIV. SZÁM:

Ujabb értesítésig ne indulj el Tarhosra évközlésére.
Békés-Tarhos, 1954. augusztus 25.

Kiadomány hitelkéül:

Gulyás György s.k.
igazgató

19. kép. Értesítés a megszűnés előtti napokból (eredeti méret: 20,7 x 14,5 cm)

RÖVIDÍTÉSEK – LIST OF ABBREVIATIONS – ABKÜRZUNGEN

AAu	= Archaeologia Austriaca (Wien)
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Ann. Parasitol.	= Annales de Parasitologie Humaine et Comparee
Antaeus	= Communicatones ex Instituto Archeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	= Archaeologia Hungarica (Budapest)
Arrabona	= A Győri Xantus János Múzeum Évkönyve (Győr)
ASM	= Archaeologické Studijní Materiály (Praha)
BÁMÉ	= A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
BAR	= British Archaeological Reports (Oxford)
BÉ	= Békési Élet (Békéscsaba)
Berl. Münch. Tierärztl. Wschr.	= Berliner und Münchener Tierärztliche Wochenschrift
BÉTAZEN	= Békés-Tarhosi Zenei Napok (Békés-Tarhos)
BLF	= Bordás László-füzetek (Csíkszereda)
BMK	= Békés Megyei Könyvtár (Békéscsaba)
BML	= Békés Megyei Levéltár (Gyula)
BML BF MKP BMB	= Békés Megyei Levéltár Békési Fióklevéltár Magyar Kommunista Párt Békés Megyei Bizottsága (Békés)
BML Főisp. Ir.	= Békés Megyei Levéltár Főispáni Iratok (Gyula)
BMMK	= A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
BudRég	= Budapest Régiségei (Budapest)
CA	= Советская Археология (Sovetskaja Archeologija) (Moskva)
CAB	= Commonwealth Agricultural Bureau (Wallingford)
Can. J. Zool.	= Canadian Journal of Zoology
ComArchHung	= Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
DissPann	= Dissertationes Pannonicae (Budapest)
DKMT	= Duna–Körös–Maros–Tisza
Dolgozatok	= Dolgozatok a m. kir. Ferencz József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)

Rövidítések – List of Abbreviations – Abkürzungen

ÉA	= Építőanyag (Budapest)
Ethno-lore	= A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve (Budapest)
EU	= Európai Unió
GYEFMK	= A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai (Gyula)
GYK	= Gyulai Katalógusok (Gyula)
HBML	= Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (Debrecen)
HBMLF	= A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Füzetei (Debrecen)
HK	= Hadtörténelmi Közlemények (Budapest)
HL	= Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)
HM	= Honvédelmi Minisztérium
Interscience Publ. Inc., N.Y.	= Interscience Publishers Incorporated, New York
J. Comp. Path.	= Journal of Comparative Pathology
J. Helminth.	= Journal of Helminthology
J. Parasitol	= Journal of Parasitology
JAMÉ	= A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JMM.BT.	= Jantyik Mátyás Múzeum, Békés-Tarhos Gyűjtemény (Békés)
KKOL	= Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára (Budapest)
MFB	= Miniszteri Fegyverszüneti Bizottság
MFM	= Móra Ferenc Múzeum (Szeged)
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MittArchInst	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Academia der Wissenschaften (Budapest)
MKCsM	= Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében (Szeged)
MKP	= Magyar Kommunista Párt
MMM	= Munkácsy Mihály Múzeum (Békéscsaba)
MMM RégAd	= Munkácsy Mihály Múzeum Régészeti Adattára (Békéscsaba)
MNT	= Magyar Néprajzi Társaság (Budapest)
MOL	= Magyar Országos Levéltár (Budapest)
MOL HTL	= Magyar Országos Levéltár Helytartó Tanácsai Levéltár (Budapest)
MRT	= Magyarország Régészeti Topográfiaja (Budapest)
MTK	= Magyar Tanácsköztársaság
NPP	= Nemzeti Parasztpárt
PDF	= Polgári Demokratikus Forradalom

Rövidítések – List of Abbreviations – Abkürzungen

PHARE CBC	= Poland–Hungary: Assistance for Restructuring the Economy Cross-border Cooperation Lengyelország–Magyarország: segítségnyújtás a gazdasági szerkezetátalakításban Határon átnyúló együttműködés
Rhédey cs. lt.	= Rhédey család levéltára (Budapest)
RKM	= Régészeti Kutatások Magyarországon (Budapest)
SC	= Studia Caroliensia (Budapest)
SlovArch	= Slovenská Archeológia (Bratislava)
SOH	= Studia Oppidorum Haidonicalium (Hajdúböszörmény)
Spisy Arch. ústavu AV ČR	= Spisy Archaeologického ústavu Akademie věd České Republiky (Brno)
StudArch	= Studia Archaeologica (Szeged)
StudCom	= Studia Comitatus (Szentendre)
SZDP	= Szociáldemokrata Párt
SZIE Állatorvos-tudományi Kar	= Szent István Egyetem Állatorvos-tudományi Kar (Budapest)
Teleki cs. lt.	= Teleki család levéltára (Budapest)
TLM	= Tari László Múzeum (Csongrád)
TSM	= Tessedik Sámuel Múzeum (Szarvas)
UK	= United Kingdom
Zeitschr. Parasitenkd.	= Zeitschrift für Parasitenkunde

Átm.	= átmérő
bev.	= bevezető
csász.	= császári
d.	= doboz
Eln.	= Elnöki
é. n.	= év nélkül
évf.	= évfolyam
Fá.	= Fenékatmérő
Fülsz.	= fülszélesség
Fv.	= falvastagság
gimn.	= gimnázium
H.	= hosszúság
hdm.	= hadműveleti
id.	= idősebb
ifj.	= ifjabb
ill.	= illetve
Kat.	= katalógus

Rövidítések – List of Abbreviations – Abkürzungen

kb.	= körülbelül
kir.	= királyi
Kmf.	= Kelt, mint fent
Lnsz.	= legnagyobb szélesség
ltsz.	= leltári szám
Lü.	= légügyi
M.	= magasság
obj.	= objektum
oszt.	= osztály
Pá.	= peremátmérő
ref.	= református
rpm	= revolutions per minute = percenkénti fordulatszám
s. k.	= saját kezével
syn.	= synonym = más szerzők által használt, érvénytelen név
Sz.	= szélesség
szl.	= szlovák
sz. n.	= szám nélkül
szül.	= született
t.	= tábla
tc.	= törvénycikk
ún.	= úgynevezett
V.	= vastagság
vm.	= vármegye
vö.	= vesd össze!

**A BÉKÉS MEGYEI MÚZEUMOK IGAZGATÓSÁGA
FENNTARTÓJA:**

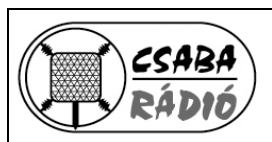

Békés Megye Önkormányzata

MÉDIAPARTNERE:

Békés Megyei Hírlap

Csaba Rádió

Csaba TV

A KIADVÁNY MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA:

Kolorprint Kft.